НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС

№3
2017

Зареєстровано Державним комітетом телебачення і радіомовлення України
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 15252-3824Р від 22.06.2009 р.
Виходить з 1997 р. До 2006 р. – “Вісник Одеського інституту внутрішніх справ”. Щоквартальник

Засновник:
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:
Катеринчук І.П.,
доктор юридичних наук

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:
Албул С.В.,
кандидат юридичних наук

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР:
Ісаєнко М.М.,
кандидат педагогічних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Берлач А.І., доктор юридичних наук
Бутенко В.Г., доктор педагогічних наук
Грохольський В.Л., доктор юридичних наук
Єськов С., Ph.D., Associate Professor
Конопельський В.Я., доктор юридичних наук
Кузніченко С.О., доктор юридичних наук
Марковська Г., Ph.D., Associate Professor
Меркулова В.О., доктор юридичних наук
Пойман П., Ph.D.
Саакян М.Б., доктор юридичних наук
Тарасенко В.Є., доктор юридичних наук
Цвілюк С.А., доктор історичних наук
Цільмак О.М., доктор юридичних наук
Яковенко С.І., доктор психологічних наук
Ярмакі Х.П., доктор юридичних наук
Ярмиш О.Н., доктор юридичних наук

Друкується за рішенням
Вченої ради
Одеського державного університету
внутрішніх справ
Протокол № 1 від 25.09.2017 р.

Журнал входить до переліку наукових фахових видань,в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата юридичних наук. Затверджено рішенням Атестаційної колегії Міністерства від 26 червня 2014 року.

Друковані матеріали виражають позицію авторів, яка не завжди поділяється редакційною колегією. Відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу покладається на авторів або осіб, які його подали.

Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у журналі “Південноукраїнський правничий часопис”, допускається лише з письмового дозволу редакції.
При передрукуванні матеріалів посилання на “Південноукраїнський правничий часопис” обов’язкове.

Вимоги до авторських оригіналів статей

1. До друку приймаються неопубліковані раніше роботи, обсягом до 1 авт. арк.

2. Будова статті
УДК (універсальний десятковий класифікатор)
Анотація (українською, російською та англійською мовами).
Ключові слова (3-10 слів).
Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв’язок з важливими науковими чи практичними завданнями.
Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, **виділення невирішених** раніше частин загальної **проблеми,** котрим присвячується означена стаття.
Формулювання **мети** статті.
Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових **результатів.**
Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямі.
Література.
Підпис автора і дата.

3. Технічні вимоги до оформлення статей
Стаття має бути набрана в текстовому редакторі Microsoft Word. Поля з усіх сторін -20 мм.
Шрифт – Times New Roman 14 з інтервалом 1,5.
Посилання на літературу бажано зазначати безпосередньо в тексті у квадратних дужках порядковим номером використаного джерела та через кому конкретної сторінки.

4. Паперовий варіант, електронний варіант, завірена рецензія спеціаліста (кандидата або доктора наук відповідного профілю), довідка про автора на окремому аркуші (прізвище, ім’я, по батькові, адреса, телефони з кодом міста, науковий ступінь, вчене звання, посада, установа).

Адреса редакції
Україна, 65014, м.Одеса, вул. Успенська, 1
тел. (048) 738-06-13
E-mail: south-ukrainian_law_journal@ukr.net

Науковий журнал
Південноукраїнський правничий часопис
3’2017
© Одеський державний університет внутрішніх справ, 2017

УДК 346.91

СУДОВА РЕФОРМА У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА

Дрішлюк В. І.

Наукова стаття присвячена дослідженню питань реформування господарського процесуального законодавства та здійснення чергового етапу судової реформи в Україні. У статті проаналізовано загальні тенденції розвитку господарського процесуального законодавства України, окремі запропоновані відповідним законом зміни та їх вплив на загальні засади здійснення судочинства у господарських справах. На підставі аналізу норм чинного та перспективного господарського процесуального законодавства України, а також наукової літератури сформульовані загальні висновки щодо цілей та шляхів проведення реформи господарського процесуального законодавства в Україні.

Ключові слова: *реформа, господарське процесуальне законодавство, господарське судочинство.*

Научная статья посвящена исследованию вопросов реформирования хозяйственного процессуального законодательства и осуществления очередного этапа судебной реформы в Украине. В статье проанализированы общие тенденции развития хозяйственного процессуального законодательства Украины, отдельные предложенные соответствующим законом изменения и их влияние на общие принципы осуществления правосудия по хозяйственным делам. На основе анализа норм действующего и перспективного законодательства Украины, а также научной литературы сформулированы общие выводы о целях и путях проведения реформы хозяйственного процессуального законодательства Украины.

Ключевые слова: *реформа, хозяйственное процессуальное законодательство, хозяйственное судопроизводство.*

The scientific article deals with the study of the issues of reforming the commercial procedural legislation and the implementation of the next stage of judicial reform in Ukraine. The article analyzes general trends in the development of the commercial procedural legislation of Ukraine, certain changes proposed by the relevant draft law and their impact on the general principles of the procedures of justice in commercial cases. Based on the analysis of the norms of current and prospective legislation of Ukraine, as well as scientific literature, general conclusions are drawn about the goals and ways of reforming the commercial procedural legislation of Ukraine.

Key words: *reform, economic procedural law, economic justice.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Питання проведення судової реформи в України є актуальним вже тривалий час. Проголошення незалежності Україною поставило перед молодою державою низку питань, що стосуються налагодження економічного, соціального та правового життя. Понад 25 років Україна наполегливо працює над питанням забезпечення прав, свобод та інтересів учасників всіх правовідносин в Україні. Відмова від радянської правової системи зумовила необхідність оновлення та реформування чинного законодавства усіх галузей. Переорієнтування України на європейські цінності і дотримання прав людини призвело до прийняття якісно інших законодавчих актів. Такими свого часу стали, зокрема, Цивільний кодекс України, Кримінальний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України. З'явилися нові кодекси – Господарський кодекс України, Кодекс адміністративного судочинства. Приклад із кодексами найібльш яскравий, проте варто зазначити й величезну роботу щодо оновлення законів, що регулюють найрізноманітніші сфери життя українського суспільства.

Не оминула законотворча діяльність й сферу господарювання. Початок XXI ст. був відзначений для України значною подією у сфері законотворчої діяльності – прийняттям Господарського кодексу України. Від цього моменту сфера господарського життя України отримала свій спеціальний закон і нові «правила гри» для суб'єктів господарської діяльності. Сфера регулювання господарських відносин доповнена також низкою законів, серед яких варто зазначити закони України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», «Про Антимонопольний комітет України», «Про захист економічної конкуренції» та ін.

Якщо придивитися до процесу оновлення законодавства України, то можна спостерігати тенденцію прийняття процесуального законодавства після матеріального законодавства, при чому іноді зі значним проміжком часу. У разі із господарським процесуальним законодавством такий проміжок становив понад 13 років, що не можна визнати задовільним. Чинний Господарський процесуальний кодекс України, який є правонаступником Арбітражного процесуального Кодексу України, успадкував цілий ряд норм, які фактично втратили своє значення регулятора правовідносин. Серед таких норм, наприклад, інститут досудового врегулювання господарських спорів. Низка норм потребує свого вдосконалення, зокрема, в частині детального регулювання ведення судового засідання в господарському суді, оновлення засобів доказування в господарськом процесі та ін.

У зв'язку із цим прийняття змін до Господарського процесуального кодексу України в 2017 р. стало не тільки логічним продовженням судової реформи, але й необхідністю господарського життя країни.

Відповідно до ст. 42 Конституції України кожному гарантується право на здіснення підприємницької діяльності. Відповідно до ст. 124 Конституції України [1] та Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [2] в Україні діє система господарських судів, на яку покладено вирішення судових спорів, що виникають між суб'єктами господарювання.

Ст. 4 Господарського процесуального кодексу України визначає, що право на звернення до господарського суду в установленому цим кодексом порядку гарантується. Ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи у господарському суді, до юрисдикції якого вона належить за законом. Юридичні особи та фізичні особи-підприємці, фізичні особи, які не є підприємцями, державні органи,

Дрішлюк В. І., 2017

органи місцевого самоврядування мають право на звернення до господарського суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав та законних інтересів у справах, які за законом належать до юрисдикції господарського суду, а також для вжиття передбачених законом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням. До господарського суду у справах, належних за законом до його юрисдикції, мають право звертатися також особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Відмова від права на звернення до господарського суду є недійсною [3].

У Постанові Пленуму Верховного суду України № 9 від 1 листопада 1996 р. «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» зазначається, що, відповідно до ст. 8 Конституції в Україні, визнається і діє принцип верховенства права. Конституційні права та свободи людини і громадянина є безпосередньо чинними. Вони визначають цілі і зміст законів та інших нормативно-правових актів, зміст і спрямованість діяльності органів законодавчої та виконавчої влади, органів місцевого самоврядування і забезпечуються захистом правосуддя. З огляду на зазначений принцип та гарантування Конституцією судового захисту конституційних прав і свобод, судова діяльність має бути спрямована на захист цих прав і свобод від будь-яких посягань шляхом забезпечення своєчасного й якісного розгляду конкретних справ. При цьому варто мати на увазі, що, згідно зі ст. 22 Конституції, закріплені в ній права і свободи людини й громадянина не є вичерпними [4].

Метою статті є загальний огляд реформи господарського процесуального законодавства України. Водночас обсяг статті не дає змоги здійснити аналіз всіх новел господарського процесуального законодавства, особливо з огляду на обсяг змін до законодавства, що передбачені в законі про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Виклад основного матеріалу дослідження. Питання актуальності та суті реформування судової системи України, законодавства, що регулює здійснення судочинства в т.ч. у господарських справах були предметом уваги відомих правників-вчених майже у всіх галузях права: О.М. Вінник, Ю.М. Білоусова, О.В. Дзери, Н.А. Кузнєцової, Р.А. Майданника, С.О. Короєда, О.П. Подцерковного, С.М. Попової, Д.М. Притики, В.С. Щербини та ін.

Прийняття Декларації про державний суверенітет України і Акта проголошення незалежності України, а також реальне забезпечення прав і свобод громадян, затвердження верховенства закону зумовлюють необхідність проведення судово-правової реформи. Необхідність судово-правової реформи зумовлена і тим, що суди республіки, вся система юстиції і чинне законодавство, яке регулює діяльність правоохоронних органів, переживають глибоку кризу, викликану багатьма факторами, які негативно впливали на їх діяльність. Суди не завжди надійно охороняли права і свободи людини, являли собою важливий інструмент командно-адміністративної системи і змушені були бути провідниками її волі. Суд не мав влади, а влада безконтрольно користувалась судом. Судово-правова реформа має привести судову систему, а також узгодити всі галузі права із соціально-економічними та політичними змінами, що відбулись у суспільстві [5].

Як вірно зазначає С.О. Короєд, головною метою реформування судової влади в Україні є створення законодавчих та організаційних передумов для утвердження в Україні незалежної, ефективної та відповідальної судової влади, яка здатна надійно захищати права громадян та якій довірятиме суспільство. При реформуванні судової влади варто зважати, передусім, на те, що суди існують не для політиків і не для того, щоб задовольняти їх потреби у вирішенні певних політичних чи економічних конфліктів. Суди існують для того, щоб задовольняти потреби людини. Громадяни чи юридичні особи, які звертаються до суду, мають бачити безсумнівні переваги судового порядку вирішення конфліктів і спорів, усунення юридичних невизначеностей [6, с. 10].

Як зазначає С.М. Попова, невід'ємною умовою побудови в Україні демократичної правової держави, втілення реального верховенства права є проведення судово-правової реформи, головним завданням якої є становлення сильної судової влади, здатної на підставі закону вирішувати завдання, що стоять перед правосуддям. Адже цивілізований світ уже давно збагнув, що основою будь-якої держави є правосуддя. Суд відіграє особливу роль у суспільстві та державі. Він може як вирішити долю окремої людини, так і змінити напрями розвитку всієї країни. Водночас нині система правосуддя в Україні не виконує поставлені перед нею завдання на належному рівні, а міжнародні рейтинги її судової системи не викликають оптимізму. Суди нерідко використовуються в політичній боротьбі в країні завдяки тому, що вони часто перебирають на себе повноваження як парламенту, так і виконавчої гілки влади. Основними чинниками такої ситуації є: низький рівень правової культури та правової свідомості суспільства; поширеність корупційних явищ у сфері правосуддя; недосконалість кадрового планування в системі судової влади; збереження факторів залежності судів від виконавчої та законодавчої гілок влади, зокрема наявність конституційних положень, які стримують посилення незалежності судів; абсолютизація принципу про поширення юрисдикції судів на всі правовідносини; недосконалість процесуальних інструментів для захисту прав та інтересів осіб, у тому числі нерозвинена система альтернативних методів вирішення спорів; недосконалість методик визначення оптимального кількісного складу суддів та чисельності апарату судів відповідно до навантаження; непропорційне робоче навантаження на суддів і працівників апарату судів та відсутність механізмів оперативного вирівнювання навантаження на суддів, що знижує якість вітчизняного правосуддя; недосконалість бюджетного планування і управління в системі судової влади та відсутність єдиних методологічних підходів у плануванні видатків судів; недосконалість єдності й послідовності судової практики; недостатній рівень (а іноді повна відсутність) використання можливостей сучасних інформаційних систем (електронне правосуддя); низький рівень публічності сфери правосуддя та довіри до судової системи і до судів зокрема [7, с. 31–32].

Реформування системи господарського судочинства в Україні відбувається в умовах обговорення доцільності існування спеціалізації судів і, відповідно, господарських та адміністративних судів в Україні. Таке питання виникає, в тому числі, на фоні нестабільної економічної ситуації в країні та необхідності підвищення оплати роботи суддів як одного з механізмів забезпечення їх незалежності при здійсненні правосуддя. З нашої точ-

ки зору, доцільність існування системи господарських судів історично зумовлена. З найдавніших часів людству відомий розподіл системи вирішення спорів на такі, що стосуються комерційних (торгових) відносин і, відповідно, осіб, що здійснюють таку діяльність та інші спори, що стосуються цивільних прав та свобод інших осіб. Запровадження особливого виду судочинства в сфері господарських (торгових) відносин, які за своїм змістом відрізняються від цивільно-правових, має на меті створити умови для швидкого та ефективного захисту суб'єктів господарювання. Такий швидкий та ефективний захист та розгляд справи забезпечується, в тому числі, завдяки вузькій спеціалізації судді (суду), що розглядає відповідний спір. Введення спеціалізації судочинства на прикладі господарських судів досягає цієї мети, зокрема, через те, що справи в господарських судах розглядаються у передбачені ГПК України строки – 2 місяці. Представляється, що аргументи, які лунають при обговоренні доцільності запровадження системи господарського судочинства, особливо з боку суддів загальної юрисдикції, щодо низького рівня навантаження господарських судів навряд чи можуть бути прийняті до уваги. Крім того, ефективність роботи господарських судів щодо швидкого розгляду судових спорів, якщо абстрагуватися від таких загальних «хвороб» судової системи, як корупція, а останнім часом й доволі низький рівень фахової підготовки суддів, свідчить про доцільність й необхідність запровадженення подальшої спеціалізації судочинства. І законодавець йде цим шляхом, створюючи Вищий Суд із питань інтелектуальної власності, Вищий Антикорупційний суд України. При цьому реформування Верховного Суду України і запровадження палат із розгляду цивільних, господарських, адміністративних справ і ліквідація вищих спеціалізованих судів не має сприйматися як негативний крок щодо запровадження спеціалізації судової системи, оскільки таке реформування має логічно узгодити функції та структуру Верховного Суду України та сприяти єдності судової практики в Україні.

Варто зазначити, що спеціалізація господарських судів піддається критиці і в науковій літературі. Так, зокрема, С.О. Короєд, І.О. Кресіна, С.В. Прилуцький зазначають, що господарські суди загалом розглядають лише 3–3,5% від загальної кількості розглядуваних справ у судовій системі. Це дуже малий відсоток. Судова спеціалізація загалом запроваджується для того, щоб окремі категорії справ, які становлять особливу складність, розглядали судді, які мають спеціальну підготовку, тобто поглиблені знання в тій чи іншій галузі права для вирішення саме такої категорії справ. Які ж такі особливі категорії справ є в суді господарської юрисдикції, що є складними й де потрібні особливо поглиблені знання і спеціальна підготовка суддів? Певною мірою такими можна визнати справи щодо інтелектуальної власності та про банкрутство. Натомість більшість розглядуваних господарськими судами справ виникають із договірних правовідносин і належать до компетенції цих судів лише за суб'єктною ознакою [6, с. 11].

Представляється, що проблема показників розгляду справ господарськими судами і конкуренції юрисдикцій не має виключати специфіку правовідносин, у процесі виникнення та розвитку яких виникає правовий конфлікт. Навпаки, саме специфіка господарських правовідносин зумовлює необхідність існування системи господарських судів. Необхідність швидкого вирішення господарських спорів, з огляду на приватні та публічні інтереси в сфері господарювання, є одним із пріоритетних завдань господарського судочинства. Частковий збіг суб'єктного складу господарських, цивільних, адміністративних відносин може бути стимулом для поглиблення спеціалізації та підвищення кваліфікації суддів господарських судів. Ліквідація господарських судів та передання господарських справ на вирішення судам загальної юрисдикції може поставити під загрозу усталений правопорядок у сфері господарювання.

Варто зазначити, що швидкий розгляд та вирішення господарських справ суттєво можливий через активну роль суду при вирішенні господарського спору. Одним із прикладів такої ролі може слугувати постанова Вищого господарського суду України у справі № 910/21819/15. Зокрема, суд відхилив доводи позивача, що рішення було ухвалено в порушення ст. 77 ГПК України, оскільки представник не з'явився до суду і суд не відклав розгляд справи. В постанові зазначається, що посилання скарги на порушення місцевим судом приписів ст. 77 Господарського процесуального кодексу України також визнаються судом неспроможними, оскільки рішення у справі приймалось саме за позовом скаржника і він був належним чином повідомлений про час та місце розгляду справи, доказів того, що позивачем не отримано ухвалу місцевого суду про призначення справи до розгляду, зокрема поштових повернень, матеріали справи не містять, отже, ненаправлення позивачем до суду уповноваженого представника мало виключно суб'єктивний характер. Якщо представники сторін чи інших учасників судового процесу не з'явилися в судове засідання, а суд вважає, що наявних у справі матеріалів достатньо для розгляду справи та ухвалення законного і обґрунтованого рішення, він може, не відкладаючи розгляду справи, вирішити спір по суті. Відкладення розгляду справи є правом та прерогативою суду, основною умовою для якого є не відсутність у судовому засіданні представників сторін, а неможливість вирішення спору у відповідному судовому засіданні. Отже, неявка учасника судового процесу у судове засідання за умови належного повідомлення сторони про час і місце розгляду його позову не є підставою для скасування судового рішення прийнятого за відсутності представника сторони спору [8].

Водночас специфіка господарських правовідносин і, відповідно, їх вплив на господарські процесульні правовідносини не мають призвести до нехтування правами осіб, що звертаються за захистом до суду, а сам суд не має виконувати функцію силового вирішення справи в інтересах «вищого блага».

Представляється, що головною метою судової реформи в сфері господарського судочинства має стати не тільки оптимізація судочинства, але також відшукання балансу між імперативними складовими частинами регулювання господарських і господарських процесуальних відносин та засадами здійснення судочинства, особливо в контексті прагнення України до інтеграції в європейське співтовариство.

Проведене дослідження дозволяє зробити **висновки:**

Прийняття змін до Господарського процесуального кодексу України стало нагальною потребою правової дійсності української суспільства, держави та економіки. У зв'язку із цим судова реформа та комплексні зміни до процесуального законодавства є своєчасними та такими,

що запроваджують принципово відмінні механізми представництва, документообігу, класифікації судових справ, побудови судової системи в частині суду касаційної інтанції та ін., які мають сприяти швидкому та ефективному здійсненню правосуддя у господарських справах. Водночас окремі законодавчі зміни, запропоновані в законі, потребують переосмислення та коректування в напрямі забезпечення доступу до правосуддя, пріоритетності захисту прав та інтересів осіб, що звертаються до суду, балансу та рівності прав та інтересів усіх учасників господарських та господарських процесуальних правовідносин в Україні, що відповідатиме прагненням України щодо інтеграції в європейські структури та узгоджуватиметься з правовою та судовою системою Європейського Союзу.

Інші проблеми, пов'язані з дослідженням перспектив розвитку господарського процесулаьного законодавства, зокрема в частині нової побудови принципів здійснення господарського судочинства, порядку здійснення судочинства в рамках, передбачених законом проваджень, та інші питання виходять за межі цієї статті і становлять перспективні напрями подальших наукових розвідок.

Література

1. Конституція України [Текст]: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96 – ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 7 липня 2010 р. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 44-45. Ст. 529.

3. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 6. Ст. 56.

4. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Верховного суду України № 9 від 1 листопада 1996 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96.

5. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні: Постанова Верховної Ради України. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 30. Ст. 426. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2296-12.

6. Короєд С.О., Кресіна І.О., Прилуцький С.В. Концепція реформування судової влади України. Судова апеляція. 2015. № 3 (40). С. 6–34.

7. Попова С.М. Особливості реформування системи господарського судочинства в Україні. Наше право. 2015. № 4. С. 30–35.

8. Справа № 910/21819/15. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/58897914.

Дрішлюк В. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри господарсько-правових дисциплін
факультету № 4
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 347.139

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ПРИ ВИКОРИСТАННІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У РЕЖИМІ ВІДЕОКОНФЕРЕНЦІЇ

Бєжанова А.В.

У статті проаналізовано специфіку та проблеми законодавчого регулювання використання інформаційних технологій під час застосування режиму відеоконференції у кримінальному судочинстві. Розглянуті окремі проблемні питання забезпечення прав учасників кримінального судочинства при використанні інформаційних технологій у режимі відеоконференції.

Ключові слова: *суд, судовий розгляд, судове провадження, кримінальне процесуальне законодавство, кримінальна справа, відеоконференція.*

В статье проанализированы специфика и проблемы законодательного регулирования использования информационных технологий в ходе применения режима видеоконференции в уголовном судопроизводстве. Рассмотрены проблемы обеспечения прав участников уголовного судопроизводства в ходе использования информационных технологий при применении режима видеоконференции.

Ключевые слова: *суд, судебное разбирательство, судебное производство, уголовное процессуальное законодательство, уголовное дело, видеоконференция.*

The article analyzes the specifics and problems of the legislative regulation of the use of information technologies during the application of the videoconferencing regime in criminal proceedings. The problems of ensuring the rights of participants in criminal proceedings in the course of using information technologies in the application of videoconference mode are considered. Considered problematic issues that arise during the use of videoconferencing in criminal proceedings in the court proceedings.

Key words: *court, trial, court proceedings, criminal procedure law, criminal proceedings, videoconferencing.*

Одним із стратегічних заходів вирішення завдань кримінального судочинства стало запровадження норми, яка передбачає можливість проведення допиту, впізнання під час досудового розслідування і процесуальних дій у суді в режимі відеоконференції. Переваги появи у кримінальному процесі такого інституту, як дистанційне провадження, не викликає сумніву, оскільки у період «технічного прогресу», коли відбувається модернізація та комп'ютеризація всіх сфер життєдіяльності суспільства, сучасні технічні засоби надають змогу своєчасно вирішити завдання кримінального судочинства. Проте у сучасному нормативно-правовому та методичному регулюванні правил та порядку застосування технічних засобів у сфері кримінального судочинства є істотні недоліки, які негативно позначаються на ефективності боротьби зі злочинністю та призводять до неправомірного обмеження конституційних прав і свобод громадян при здійсненні досудового розслідування та судового провадження.

Окремі аспекти застосування відеоконференції у кримінальному судочинстві розглядались у працях таких науковців: О.П. Кучинської, Л.М. Лобойка, Т.М. Михальчука, М.І. Пашковського, Д.П. Письменного, А.С. Сизоненка, М.І. Смирнова, І. В. Черниченко та ін., що і стало науковим підґрунтям цієї статті. Проте питання правового регулювання дистанційного досудового розслідування і судочинства залишається дотепер спірним, малодослідженим та актуальним, враховуючи доволі нетривалу історію застосування телекомунікаційних технологій у кримінальному процесі. Таким чином, проблеми використання технічних засобів у сфері кримінального судочинства є фундаментальним багатоплановим завданням, вирішення якого може бути знайдено лише в результаті розробки комплексу взаємопов'язаних та взаємозумовлених заходів, заснованих на єдиному розумінні суті технічних засобів, їх ролі і місця в діяльності органів досудового слідства та суду.

Метою статті є дослідження правових засад, проблем, можливості та перспективності дистанційного досудового розслідування та судового провадження.

Виклад основного матеріалу. Підвищення ефективності та якості слідчих та судових дій, з урахуванням забезпечення прав та законних інтересів людини й громадянина, держави та суспільства зумовлює необхідність концептуального вирішення проблем правового регулювання застосування технічних засобів у сфері кримінального судочинства, розробки єдиного підходу до зміни, вдосконалення та уніфікації законодавства, впровадження нових правил та методик у галузі експертного дослідження результатів застосування технічних засобів, вироблення критеріїв, що визначають зміст допустимості доказів, які є результатом їх застосування, а також визначення ролі та місця технічних засобів у доказовому забезпеченні кримінального процесу.

До числа найбільш актуальних проблем, які потребують вирішення, належать такі: визначення цілей та загальних принципів використання технічних засобів у сфері кримінального судочинства; впорядкування та уніфікація норм кримінально-процесуального законодавства щодо застосування технічних засобів у ході проведення процесуальних дій; використання відомостей, отриманих у результаті застосування технічних засобів у доказуванні, надання їх до суду та дослідження в процесі судового розгляду; використання результатів слідчих (розшукових) дій, отриманих із застосуванням технічних засобів у формуванні доказової бази; дотримання конституційних прав громадян, закріплених у Конституції України, при застосуванні технічних засобів у кримінальному судочинстві.

Інформаційні технології у сучасному світі є системоутворюючим елементом інформаційного простору, який визначає рівень реального використання інформації як ресурсу в професійній діяльності правоохоронних органів. Запобігання, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, системний аналіз отриманої інформації про вчинене кримінальне правопорушення

Бєжанова А. В., 2017

неможливі без використання технічних засобів і наукових відкриттів у галузі інформатики, пов'язаних зі збором, зберіганням та обробкою інформації.

Термін «інформаційні технології» ввів академік В.М. Глушков, який під цим поняттям розумів процеси, пов'язані з переробкою інформації, зокрема: а) спосіб та засіб збору інформації; б) обробка інформації; в) передача інформації для отримання нових відомостей про об'єкт, що вивчається (персональний комп'ютер, телекомунікаційні та мультимедійні засоби) тощо [1, с. 46]. Інше визначення надає Ю.Г. Коротенков, який під інформаційними технологіями розуміє комплекс методів, способів і засобів, що забезпечують інформаційний процес, який є сукупністю послідовних дій (операцій), які здійснюються з інформацією (у вигляді даних, відомостей, фактів, ідей, гіпотез, теорій тощо) з метою отримання результату. При цьому інформаційний процес являє собою впорядковану послідовність дій із наявною інформацією або створенням нової інформації [2, с. 99].

Варто зазначити, що останнім часом у кримінальному судочинстві дедалі частіше комп'ютерна техніка застосовується для фіксації та дослідження фоно-, фото-, відеоінформації. Цифрові пристрої обробки та запису звукових сигналів, фото-, відеозображень підвищують якість фіксації цих видів інформації, забезпечують можливість їх тривалого зберігання та оперативного тиражування.

Технічні засоби відеозапису ходу і результатів процесуальних дій являють собою сукупність програмно-апаратних засобів та приладів, що забезпечують належне фіксування, зберігання, копіювання (дублювання) і використання інформації, яка відображає процес відеоконференції [3].

Щодо самого поняття відеоконференції, то більшість авторів досліджує це поняття виключно з технічного боку, та під нею розуміють телекомунікаційну технологію, яка забезпечує одночасну двосторонню передачу, обробку, перетворення та представлення інтерактивної інформації на відстані в режимі реального часу за допомогою апаратно-програмних засобів обчислювальної техніки [4, с. 65; 5, с. 236]. І.В. Черниченко відеоконференцією називає передбачену кримінальним процесуальним законом процедуру здійснення окремих процесуальних дій її учасниками за допомогою аудіовізуальної взаємодії з використанням технічних засобів при трансляції з іншого приміщення у режимі реального часу [6, с. 14–15].

Таку дефініцію знаходимо в Інструкції про порядок роботи з технічними засобами відеозапису ходу й результатів процесуальних дій, проведених у режимі відеоконференції під час судового засідання (кримінального провадження), затвердженої Наказом Державної судової адміністрації від 15 листопада 2012 р. № 155, де вказано, що відеоконференція – це телекомунікаційна технологія інтерактивної взаємодії двох або більше віддалених учасників судового провадження з можливістю обміну аудіо– та відеоінформацією в реальному масштабі часу з урахуванням керуючих даних [7].

Аналіз запропонованих визначень дає змогу виокремити такі суттєві ознаки відеоконференції як однієї з інноваційних можливостей спілкування: 1) телекомунікаційна технологія, тобто з використанням телекомунікаційних мереж; 2) просторова віддаленість учасників спілкування (учасників кримінального процесу); 3) режим реального часу; 4) взаємодія учасників шляхом обміну (передачі, обробки, перетворення та представлення) інформацією здійснюється одночасно [8, с. 272]. Саме ці особливості відеоконференції роблять можливим її застосування без порушення таких базових принципів кримінального судочинства, як гласність і відкритість судового розгляду та його безпосередність.

Таким чином, вважаємо, що під інформаційними технологіями, які використовуються під час застосування відеоконференції в кримінальному судочинстві, варто розуміти певну сукупність засобів, прийомів і методів збирання (пошуку, виявлення, фіксації, вилучення), обробки та передачі первинної інформації щодо отримання доказів із метою встановлення обставин вчиненого кримінального правопорушення.

Досить важливим є закріплення в правовому регулюванні співвідношення прав та обов'язків на застосування інформаційних технологій у кримінальному процесі. Як справедливо зауважує В.А. Панюшкін, необхідність правової регламентації використання досягнень науково-технічного прогресу в кримінальному судочинстві випливає з наявної у кримінальному процесі потреби забезпечення дотримання прав та законних інтересів особи під час застосування цих досягнень. Кожен випадок незаконного, неетичного застосування досягнень науково-технічного прогресу негативно позначається на тих учасниках процесу, яких він стосується, ускладнює вирішення задач кримінального судочинства [9, с. 19].

Правове регулювання використання інформаційних технологій у кримінальному судочинстві має здійснюватися з урахуванням таких обставин:

– отримання при застосуванні інформаційних технологій кримінально-процесуальної інформації, яка відповідно до кримінального процесуального закону може прийняти допустиму форму доказів;

– актуальність та регулярність використання для вирішення завдань кримінального судочинства;

– складність процесуального документування факту використання відповідних інформаційних технологій;

– обмеження конституційних прав учасників кримінального судочинства;

– наявність припису зобов'язуючого характеру на їх застосування [10, с. 125].

Критерієм, що визначає можливість застосування відеоконференції, є необхідність отримання доказів та неможливість відповідної особи через об'єктивні або суб'єктивні обставини постати перед слідчим або судом [11, с. 95]. Однак процесуальні права особи, яка бере участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, є значно обмеженими, оскільки у такому разі не можна реалізувати право подавати докази, письмові пояснення, заявляти клопотання та відводи тощо. Зазначене має наслідком порушення принципів змагальності та рівності сторін, які є одними з основних засад судочинства, визначених ст. 129 Конституції України. Своєю чергою, ні процесуальні закони, ні, тим паче, Конституція України не допускають обмеження встановлених прав людини, а нормативні акти, що обмежують такі права, мають бути визнані неконституційними [12].

Крім того, надання додаткових доказів у процесі судового засідання, проведеного в режимі відеоконференції, суперечить одному з основоположних принципів

судового процесу – принципу безпосереднього дослідження доказів судом, що розглядає справу.

Питання щодо порушення принципу безпосереднього дослідження доказів судом у режимі відеоконференції було порушено в 1995 р. у Німеччині, коли проводився допит особи з використанням відео засобів, а проведення допиту відповідно до зазначених правил у Німеччині отримало назву «Майнцської моделі» [13, с. 319].

Судове засідання з використанням методу «Closes Circuit Television» («телебачення замкненого циклу») було проведено за згодою учасників процесу, проте після його закінчення підсудні заявили протест, пославшись на те, що така процедура не узгоджується з принципом безпосередності в німецькому кримінальному судочинстві і тому їх права були порушені. Свої вимоги вони обґрунтовували тим, що §250 КПК Німеччини базується не тільки на вербальній комунікації, в ньому закладені більш широкі ідеї: роль відіграють не тільки слова, важливо отримати особисте враження від свідка. Всі нюанси поведінки свідка під час дачі показань важливі, наприклад, плаче він, потіє, рухає руками, зволікає з відповідями при порушенні певних тем, кидає крадькома погляди на обвинуваченого. Оскільки ці враження при відеотрансляції зводяться до мінімуму, а часто їх взагалі неможливо отримати [13, с. 320].

Земельний суд у Майнці цей протест відхилив та дійшов висновку, що застосування «Майнцської моделі» не суперечить німецькому кримінально-процесуальному законодавству, оскільки саме невпевнені та залякані свідки часто бувають не в змозі дати в умовах традиційного процесу об'єктивні показання і навіть часто, будучи схильні до того, щоб вийти з цієї ситуації, заявляють, що вони нібито нічого не пам'ятають. Тому між принципами захисту свідків та встановлення істини не існує принципових протиріч, у зв'язку з чим інтерес обвинуваченого в безпосередньому контакті з допитуваним має відступити перед інтересом потерпілого чи свідка не піддаватись душевним переживанням. Держава зобов'язана захищати осіб, які є свідками у кримінальному судочинстві [13, с. 324].

На наш погляд, порушення принципу безпосередності у цьому разі не відбувається з огляду на те, що правило про безпосередність дослідження всіх доказів у кримінальному провадженні покликане забезпечити пряме, вільне від суб'єктивного впливу осіб, які провадили досудове розслідування, сприйняття учасниками судового провадження (перш за все, судом) всіх обставин кримінального провадження. При цьому безпосередність, діючи в процесі кримінально-процесуального доказування, виступає способом особистого сприйняття слідчим, прокурором, слідчим суддею та судом доказів у кримінальному провадженні [14, с. 3].

Крім того, з огляду на положення ч. 5 ст. 336 КПК України, під час проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції одночасно фактично відбуваються два судових засідання, однак залишається незрозумілим процесуальний статус суду-виконавця. Хоча справа по суті розглядається лише в одному із судів, а в іншому здійснюються процесуальні дії, спрямовані на організацію виконання доручення, все ж таки суд виконує процесуальні дії за правилами судового розгляду, отже, залишається невирішеним питання про можливість заявлення сторонами відводу судді, який виконує доручення про проведення дистанційного судового провадження. У науковій літературі з цього приводу побутують різні погляди. Так, одні науковці вказують на те, що використання відеоконференції не відміняє процесуальних гарантій, у зв'язку з чим, учасники процесу мають право заявляти відвід судді суду за місцем перебування свідка [15, с. 138]. Інші зазначають, що надання сторонам права заявляти відвід судді-виконавцю не доцільне, оскільки цей суддя процесуально важливих рішень не приймає та на хід процесу не впливає, його роль у процесі фактично обмежується виконанням функцій секретаря судового засідання [16, с. 36]. На думку О.В. Захарченко, учасникам судового провадження має бути оголошений весь склад суду, в тому числі і суддя, який знаходиться за межами залу судового засідання. А оскільки такий суддя може з'явитися не на підготовчому етапі, а в ході безпосереднього судового розгляду, то право на його відвід має бути роз'яснено додатково [17]. На нашу думку, варто погодитись із першою позицією, оскільки в суді, який забезпечує виконання доручення в судовому засіданні в режимі відеоконференції, фактично не проводиться повноцінного судового засідання, відсутній склад суду, який був би наділений необхідними повноваженнями, а всі учасники судового процесу, які прибули в цей суд, фактично беруть участь шляхом використання відеоконференції тільки в судовому засіданні суду, який розглядає справу [18, с. 14]. Іншою проблемою є те, що Законом не регламентовано детально механізм подання оригіналів документів на огляд суду, що розглядає справу і знаходиться по той бік екрану. У «віртуальному» провадженні існує реальна небезпека щодо звуження можливостей сторін процесу, оскільки подавати слідчому, прокурору, судді на розгляд письмові клопотання, докази та інші процесуальні документи зі сторони такого учасника – досить проблематично, особливо ці можливості значно ускладнюються під час перебування в установі виконання покарань [19, с. 262]. Вказані питання мають бути додатково врегульовані на законодавчому рівні, тим більше що в Україні існують електронний документообіг й електронні цифрові підписи [20]. Можна було б наділити «віддаленого суддю» додатковими повноваженнями з дослідження доказів, але в такому разі за фактом справа в частині буде розглядатися не судом, у провадженні якого перебуває справа, а іншою особою – «віддаленим суддею», і не обов'язково, що це буде суддя суду того самого рівня, що і суд, який доручив організацію відеоконференції, в провадженні якого перебуває справа [21, с. 12].

Гальмуючим фактором у цьому разі, на нашу думку, виступає не тільки правова неврегульованість у сфері специфіки процесуального використання відеоконференції, а й проблеми тактико-технічного плану. Так, до числа основних спірних моментів використання в процесуальній діяльності технічних засобів відеоконференції, безсумнівно, належать правомірні питання, які можна сформулювати таким чином:

– хто саме виступає в сеансі відеоконференції і як гарантувати достовірність його особи (завдання ідентифікаційного характеру);

– де саме виступає та знаходиться особа нині і як у цьому переконатися (завдання позиціонування);

– яким чином (тобто за допомогою яких легітимних засобів) особа, яка бере участь у відеоконференції та наскільки надійний такий канал (лінія) зв'язку від

стороннього втручання (завдання забезпечення конфіденційності при інформаційному обміні, завдання забезпечення цілісності інформації, що передається, та завдання забезпечення неможливості відмови сторін від авторства переданої інформації) [22, с. 152].

Вирішення зазначених завдань буде гарантувати достовірність інформації, отриманої (переданої) під час проведення відеоконференції. Проблеми використання технічних засобів у сфері кримінального судочинства є фундаментальним багатоплановим завданням, вирішення якого може бути знайдено лише в результаті розробки комплексу взаємопов'язаних та взаємозумовлених заходів, заснованих на єдиному розумінні суті технічних засобів, їх ролі та місця в діяльності органів досудового слідства та суду.

Література

1. Глушков В.М. Макроэкономические модели и принципы построения. ОГАС. М.: Статистика, 1975. 160 с.

2. Коротенков Ю.Г. Информационные процессы и технологии как объекты информатики и обучения информатике. Вестник Московского городского пед. ун-та. Сер.: Информатика и информатизация образования. 2004. № 3. С. 98-106.

3. Інформація щодо кількості проведених судових засідань в режимі відеоконференцзв'язку за участю господарського суду Львівської області від 05 лютого 2014 р. URL: http://lv.arbitr.gov.ua/sud5015/86374/.

4. Бортун М. Актуальні питання проведення допиту у режимі відеоконференції. Вісник Національної академії прокуратури України. 2014. № 1(34). С. 64–70

5. Мурадов В. Проблеми використання відеоконференцзв'язку на сучасному етапі розвитку техніко-криміналістичного забезпечення судового розгляду кримінальних справ. Право України. 2011. № 7. С. 235-240.

6. Черниченко І.В. Застосування відеоконференції у кримінальному провадженні України: теорія і практика: монографія / за заг. ред. О.П. Кучинської. Київ: Алерта, 2015. 272 с.

7. Про затвердження Інструкції про порядок роботи з технічними засобами відеозапису ходу і результатів процесуальних дій, проведених у режимі відеоконференції під час судового засідання (кримінального провадження): Наказ Державної судової адміністрації від 15 листопада 2012 р. № 155. URL: http://dsa.court.gov.ua/dsa/14/N1552012/

8. Навроцька Ю.В. Проблемні питання участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції / Ю.В. Навроцька, А.Є. Могиляк. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), В.М. Дрьомін (заст. голов. ред.)? Ю.П. Аленін [та ін.]; МОН України; НУ ОЮА. Одеса: Юрид. л-ра, 2014. Вип. 73. С. 272–278/

9. Панюшкин В.А. Научно-технический прогресс и проблемы разработки нового УПК России: необходимость и основные требования к правовой регламентации использования достижений научно-технического прогресса в уголовном процессе. Судебная власть и уголовный процесс. 2016. № 1. С. 16-21.

10. Соколов Ю.Н. Технологичность – свойство уголовного судопроизводства. Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. 2015. Том 15. Вып. 1. С. 125-140.

11. Милинчук В.В. Использование видеосвязи при получении доказательств по уголовным делам в рамках международного сотрудничества. Вестник Московского ун-та. Право. 2001. № 5. С. 91-104.

12. Недибалюк В. Как видеоконференции усложнят судебный процесс. URL: http://pravotoday.in.ua/ru/press-centre/publications/pub-787/.

13. Брусницын Л.В. Теоретико-правовые основы и мировой опыт обеспечения безопасности лиц, содействующих уголовному правосудию: дис. …докт. юрид. наук. М., 2002. 520 с.

14. Дехтяр О.Г. Засада безпосередності дослідження показань, речей і документів та її реалізація у кримінальному провадженні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / кер. роботи В.Д. Басай; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2014. 20 с.

15. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации (постатейный) / Смирнов А.В., Калиновский К.Б. URL: Доступ из справ.-прав. сист. «КонсультантПлюс».

16. Босякова Е.С. Проблемные вопросы использования видеоконференцсвязи на стадии судебного следствия / Е.С. Босякова, А.В. Босяков. Проблемы отправления правосудия по уголовным делам в современной России: теория и практика: матер. V Междунар. науч.-практ. конф. 11–13 апреля 2013 г. / редкол.: Т.К. Рябинина (отв. ред.) и др.; Юго-Зап. гос. ун-т. Курск, 2013. 504 с.

17. Захарченко О.В. Особливості застосування відеоконференції в судовому розгляді та проблемні питання її використання. Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». 2014. № 4. С. 204–212.

18. Виляк О. Процессуально-правовые и организационно-технические проблемы использования видеоконференцсвязи в арбитражном процессе. Арбитражный и гражданский процесс. 2012. № 7. С. 13-20.

19. Ширіна С.А. Дистанційний судовий розгляд справ про адміністративні правопорушення, пов'язані із безпекою дорожнього руху. Митна справа. 2011. № 6(78). Ч. 2, кн. 1. С. 260-265.

20. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/851-15.

21. Гарієвська М.Б. Відеоконференція в цивільному процесі: проблемні питання. Приватне право і підприємництво. 2015. Вип. 14. С. 59–62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppip_2015_14_16.

22. Натура Д.А. Информационные технологии в уголовном судопроизводстве и их роль в процессе доказывания по уголовным делам. Общество и Право. 2015. № 2 (52). С. 152–161.

Бєжанова А. В.,
адвокат, викладач першої категорії
Харківського автомобільно-дорожнього технікуму

УДК 343.9

СТРУКТУРА КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНУ

Берназ П. В.

У науковій статті проаналізовано наукові підходи до визначення наявних структурних елементів криміналістичної характеристики злочину. Звернуто увагу на необхідність визначення власних структурних елементів криміналістичної характеристики злочину. Також підкреслено значення елементів зазначеної наукової категорії для виявлення, розкриття і розслідування злочину.

Ключові слова: *криміналістична методика, структура криміналістичної характеристики злочину, елементи криміналістичної характеристики злочину, наукова категорія криміналістики.*

В научной статье проанализированы научные подходы к определению существующих структурных элементов криминалистической характеристики преступления. Обращено внимание на необходимость определения собственных структурных элементов криминалистической характеристики преступления. Также подчеркнуто значение элементов указанной научной категории для выявления, раскрытия и расследования преступления.

Ключевые слова: *криминалистическая методика, структура криминалистической характеристики преступления, элементы криминалистической характеристики преступления, научная категория криминалистики.*

The scientific article analyzes the scientific approaches to determining the existing structural elements of the criminalistic characteristics of the crime. Paying attention to the need to determine their own structural elements of the criminalistic characteristics of the crime. Also, the importance of the elements of this scientific category for identifying, uncovering and investigating a crime is underlined.

Key words: *criminalistic methodology, structure of criminalistic characteristics of crime, elements of criminalistic characteristics of crime, scientific category of criminalistics.*

Постановка проблеми та її актуальність. У методиці розслідування злочинів криміналістична характеристика злочину займає важливе місце, яке визначається науковим та практичним значенням, тобто спрямована на правильне визначення шляхів, засобів і методів розкриття та розслідування злочинів. Але наявність різних визначень криміналістичної характеристики злочинів свідчить не тільки про складність та недостатність її теоретичної розробленості, а й вимагає пошуку відповідей на велику кількість актуальних питань, зокрема, визначення структури криміналістичної характеристики злочину.

Незважаючи на те, що у вчених є різноманітні погляди на структуру криміналістичної характеристики злочину, єдиної думки з цього приводу досі немає.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідженню структури криміналістичної характеристики злочину присвячена значна частина праць учених-криміналістів. Серед них можна виокремити роботи А.І. Баянова, Р.С. Бєлкіна, С.І. Вінокурова, І.А. Возгріна, В.К. Гавло, В.А. Образцова, А.В. Старушкевича, В.Г. Танасевича, М.П. Яблокова. Однак, незважаючи на вагомий внесок вказаних вчених, залишається чимало дискусійних питань, а саме наявність суттєвих розбіжностей у визначенні структури криміналістичної характеристики злочину.

Формулювання мети та завдань статті. Метою цієї статті є дослідження становлення й розвитку структури криміналістичної характеристики злочину та визначення власного складу її структурних елементів. У науковій статті ставимо такі завдання: 1) дослідження історії виникнення структури криміналістичної характеристики злочину; 2) аналіз наявних структурних елементів криміналістичної характеристики злочину; 3) визначення власних структурних елементів криміналістичної характеристики злочину.

Виклад основного матеріалу. Криміналістична характеристика злочину виникла не відразу, а в результаті тривалого шляху розвитку всієї криміналістики та її заключного розділу – криміналістичної методики розслідування злочинів. Взагалі ідея криміналістичної характеристики злочину зовсім не нова. Ще до того, як вперше було використано поняття «криміналістична характеристика злочину», в приватних криміналістичних методиках згадувались окремі її елементи і підкреслювалось їх значення для вибору направлення й організації розслідування. Аналіз криміналістичної літератури того періоду дає змогу виділити елементи, які описують найчастіше, серед яких: типова слідча ситуація, спосіб вчинення злочину; спосіб маскування злочину; типові матеріальні сліди злочину; характеристика особистості злочинця, обстановка злочину. Відповідно, на початковому етапі розвитку криміналістичної методики вказані елементи наводилися не в систематизованому вигляді, їх коло не було постійним, а в деяких методиках окремі елементи взагалі були відсутніми. Тенденція до їх використання при побудові приватних криміналістичних методик була наявна завжди, однак не було системності [1, с. 310].

Для кращого розуміння сутності криміналістичної характеристики злочину доцільно розглянути її поняття. Немає однозначного визначення поняття «криміналістична характеристика злочину», але найбільш вдалим, на нашу думку, є визначення класика радянської криміналістики професора Р.С. Бєлкіна, який зазначив, що криміналістична характеристика злочину становить собою абстрактне наукове поняття, яке має для слідчого лише орієнтаційне значення і має включати характеристику вихідної інформації, системи даних про спосіб вчинення та приховання злочину, типові наслідки його застосування, особу ймовірного злочинця та ймовірних мотиву і мети злочину, особу ймовірної жертви злочину та деякі обставини вчинення злочину (місце, час, обстановка) [1, с. 305]. Криміналістична характеристика злочину складається з елементів, які в сукупності становлять систему характерних криміналістичних ознак конкретного злочину. Криміналістична характеристика злочинів відображає типову структуру відповідних категорій і є її узагальненою моделлю.

Становлення та розвиток структурних елементів криміналістичної характеристики злочину умовно можна поділити на два етапи:1) перший етап – радянський; 2) другий етап – сучасний.

Берназ П. В., 2017

Перше розгорнуте уявлення про зміст криміналістичної характеристики злочину надав Л.О. Сергєєв, який визначав, що зміст криміналістичної характеристики містить такі елементи: спосіб вчинення злочину; обстановка і умови, в яких вчинено злочин; обставини, пов'язані з предметом злочинного посягання, суб'єктами і суб'єктивною стороною злочинів; схожі зв'язки конкретного злочину з діями, які не є кримінально караними.

Подальший період розвитку структури криміналістичної характеристики злочину найбільш вдало охарактеризував професор С.П. Мітрічєв, який визначив: «При вивченні методики розслідування окремих видів злочинів варто звертати увагу на типові ознаки, що мають криміналістичне значення, на особливості цього виду злочинів, що виражаються у способах вчинення злочинів, характерних слідах, професійних і злочинних навиках злочинця, тобто на все те, що є типовим, загальним і включається у криміналістичну характеристику злочину». Таким чином, не розкриваючи загального поняття «криміналістична характеристика злочину», С.П. Мітрічєв зробив спробу визначити в її змісті три основних взаємопов'язаних елементи: спосіб вчинення злочину, сліди, що залишаються злочинцем, і особу злочинця. При цьому автор вказав, що цими елементами зміст криміналістичної характеристики не вичерпується [2, с. 13].

Одними з перших структуру криміналістичної характеристики злочину сформулювали такі вчені-криміналісти, як І.Ф. Пантелєєв, В.Г. Танасевич, В.А. Образцов та І.А. Возгрін. На думку І.Ф. Пантелєєва, структура криміналістичної характеристики містить такі елементи: 1) характеристика типових ситуацій даного виду злочину; 2) характеристика способу вчинення злочину; 3) технічні засоби вчинення злочину; 4) джерела отримання коштів; 5) характеристика типових матеріальних слідів злочину; 6) способи приховання слідів злочину та інші засоби маскування злочинців; 7) характеристика злочинних навиків та злочинних зв'язків [3, с. 9]. В.Г. Танасевич і В.О. Образцов виступили зі спільною статтею під назвою «Про криміналістичну характеристику злочину», а потім окремі її положення повторили в різних наукових публікаціях. Так, В.Г. Танасевич у цій статті виділив такі елементи криміналістичної характеристики: 1) спосіб вчинення злочину; 2) обстановку вчинення злочину; 3) безпосередній предмет злочинного посягання; 4) умови охорони об'єкта від замаху; 5) маскування, націлене на приховання слідів злочину і осіб, які його вчинили; 6) особу злочинця і спосіб його поведінки до і після вчинення злочину [4, с. 94]. В.О. Образцов надав формулювання криміналістичній характеристиці злочину, в якому визначив його елементи, вказавши, що це сукупність даних про механізм вчинення злочину, засоби відображення, при цьому здійснюється взаємодія особливостей та джерел формування фактичної інформації, яке має значення для розкриття певних категорій злочинів шляхом зумовлених ними криміналістичних коштів, засобів та методів, а також розробка наукових рекомендацій оптимального вирішення даної задачі [5, с. 8]. По-іншому визначив І.А. Возгрін, який стверджував, що структура криміналістичної характеристики злочину мала містити такі елементи: 1) характеристика вихідної інформації; 2) відомості про предмет злочинного посягання; 3) дані про способи приготування, вчинення та приховання злочину і типових наслідків злочинних дій; 4) відомості про типові особистісні особливості злочинців та потерпілих; 5) узагальнення даних про найбільш розповсюджені мотиви злочину [6, с. 6].

А.Н. Васильєв висловив думку про те, що доцільно об'єднати в криміналістичній характеристиці певного виду злочинів такі елементи: спосіб вчинення злочину; механізм дії злочинця та утворення слідів злочину; джерела отримання доказів; визначення кола осіб, серед яких може знаходитись винний, та перевірка цього висновку [7, с. 25].

Як вважає С.І. Вінокуров, до елементів криміналістичної характеристики злочину належать: типові ситуації вчинення злочину, спосіб вчинення злочину; слідчі (типові) ситуації; коло обставин, що підлягають встановленню на першочерговому етапі розслідування [8, с. 101].

Професор Р.С. Бєлкін висловив думку стосовно структури криміналістичної характеристики злочинів, визначивши, що до цього поняття, насамперед, входить визначення поняття певного виду злочину, для якого розробляється розглянута приватна методика розслідування. Далі до криміналістичної характеристики входить опис найбільш типової вихідної інформації, яка найчастіше зустрічається на початку розслідування даного виду злочину. Наступним елементом криміналістичної характеристики, на думку Р.С. Бєлкіна, є система даних про спосіб вчинення і приховування злочину та типові наслідки його застосування. Останнім елементом криміналістичної характеристики злочину є опис ймовірних злочинців, а іноді і потерпілих. Більш повне наукове визначення структури криміналістичної характеристики злочинів було надано ним дещо пізніше, в якому він передбачив: характеристику вихідної інформації; дані про спосіб вчинення і приховування злочину, типові наслідки його застосування; умови, в яких скоюються злочини, й особливості обстановки; обставини, пов'язані з безпосередніми об'єктами злочинних посягань, із суб'єктами і суб'єктивною стороною злочину; зв'язок злочинів конкретного виду з іншими злочинами та окремими діями, які не є кримінально караними, але мають схожість із цими злочинами за деякими об'єктивними ознаками, у взаємозв'язку між вищевказаними групами обставин [9, с. 190].

Своє бачення змісту криміналістичної характеристики злочину запропонував В.К. Гавло, який виділив такі елементи: 1) ситуація, що виникла перед вчиненням злочину; 2) спосіб злочину (підготовка, вчинення, приховання); 3) слідча реальна ситуація, що склалася на момент порушення кримінальної справи; 4) ситуація розслідування на початковому етапі, момент висунення обвинувачення і після нього [10, с. 123].

О.Г. Філіппов визначив, що до переліку основних елементів криміналістичної характеристики злочину належать: 1) безпосередній предмет злочинного замаху; 2) спосіб вчинення і приховання злочину; 3) обставини, за яких готувався і був вчинений злочин (час, місце, умови охорони об'єкта); 4) особливості слідів, що залишаються злочинцем (механізм слідоутворення); особа злочинця і потерпілого (включаючи мотиви злочину) [11, с. 12].

Більше коло елементів криміналістичної характеристики виокремив І.П. Лузгін: 1) типові способи вчинен-

ня і приховання злочинів, знаряддя злочину, що використовується; 2) типові умови криміналістичної ситуації (місце, час, погодні умови); 3) типові фактори, що детермінують вибір способів і умов підготовки, вчинення і приховання злочинів, мотив і ціль діяння; 4) стійкі особливості об'єкта (предмета) замаху, що впливають на підготовку, вчинення та приховання злочину; 5) типові сліди та документи як матеріальні джерела інформації, особливості їх утворення, знищення, приховання, взаємні зв'язки слідів; 6) найбільш ймовірні свідки; 7) особливості особи злочинця, потерпілого, свідка та фактори, що впливають на формування їх показань і поведінки під час слідства; 8) характер збитків [12, с. 27].

Учений А.І. Баянов визначив елементи криміналістичної характеристики злочину: спосіб підготовки, вчинення і приховання злочину; предмет і наслідки злочинного замаху; особа потерпілого; особа злочинця; мотив і ціль вчинення злочину [13, с. 107].

На думку О.М. Колесніченко, основними елементами криміналістичної характеристики є: 1) спосіб підготовки, вчинення і приховання злочинів; 2) місце, час, обстановка, знаряддя і засоби вчинення злочину; 3) предмет замаху; 4) особа злочинця; 5) особа потерпілого; 6) сліди злочину [14, с. 34].

Отже, радянський етап розвитку структури криміналістичної характеристики злочину став базовим етапом становлення і розвитку криміналістичної характеристики злочину, адже саме вченими цього періоду було визначено структурні елементи криміналістичної характеристики злочину. У цей період було закладене підґрунтя для подальшого розвитку криміналістичної характеристики злочину та її окремих структурних елементів.

Наступним етапом розвитку криміналістичної характеристики є сучасний період, який визначається значною кількістю праць у сфері структури криміналістичної характеристики злочину. Цей період характеризується відсутністю єдиного погляду на структуру криміналістичної характеристики злочину в роботах учених та дає змогу виокремити групи вчених-криміналістів, які займалися розробкою структури: українські, російські та білоруські.

Першу групу становлять провідні вчені-криміналісти України, такі як: В.І. Гончаренко, Н.І. Клименко, В.К. Лисиченко, Г.А. Матусовський, Н.А. Сенчик. Ці вчені визначили такі елементи криміналістичної характеристики злочину: 1) спосіб приготування, вчинення і приховання злочину; 2) місце, час, обстановка, знаряддя і засоби вчинення злочину; 3) предмет замаху; 4) особа потерпілого; 5) особа злочинця; 6) сліди злочину (в широкому розумінні) [15, с. 22].

Наступну групу вчених, які займалися розробкою та дослідженням структури криміналістичної характеристики злочину, становлять російські вчені, такі як І.Ф. Герасимов, А.Ф. Лубін, Н.П. Яблоков. Професор І.Ф. Герасимов представляє структуру криміналістичної характеристики злочину своєрідно. Він включає до неї: 1) поширеність злочинного діяння – «фактор, який зумовлює так звану криміналістичну готовність органів розслідування»; 2) найбільш характерні особливості виявлення цих злочинів; 3) типові риси злочинної події й обстановки вчинення злочину; 4) механізм слідоутворення; 5) спосіб вчинення злочину; 6) особливості особистості і поведінки обвинувачених; 7) узагальнені дані про особу потерпілого; 9) інші відомості, «отримані в результаті проведених досліджень по розробці криміналістичної характеристики» [16, с. 330]. Так, А.Ф. Лубін структурними елементами криміналістичної характеристики визначає: 1) суб'єкти (суб'єктивні фактори); 2) дані про механізм вчинення злочину; 3) способи виконання злочинних дій; 4) сліди злочину (джерела інформації) [17, с. 49]. Н.П. Яблоков доходить висновку, що структуру криміналістичної характеристики злочину становлять такі елементи: 1) дані про спосіб вчинення злочину; 2) дані про механізм вчинення злочину; 3) дані про обстановку вчинення злочину; 4) дані про властивості особи як суб'єкта; 5) дані про особу потерпілого [18, с. 46].

Третю групу становлять білоруські вчені-криміналісти І.С. Андрєєв, Г.І. Грамович та М.І. Порубов, В.А. Чванкін. Ці вчені виділяють такі елементи криміналістичної характеристики злочину: дані про матеріальні сліди злочину; про спосіб вчинення та приховання злочину; про місце, час і механізм його вчинення; про обстановку вчинення злочину; предмет злочинного замаху; про цілі та мотиви злочину; про властивості особи учасників кримінального процесу і обставини, що сприяють вчиненню злочину [19, с. 180]. На думку В.А. Чванкіна, до числа обов'язкових елементів криміналістичної характеристики злочину належать відомості про предмет злочинного посягання та способи вчинення злочину, слідова картина, відомості про осіб, які вчинили злочин, та потерпілих [14, с. 41].

Варто зазначити, що криміналістичну характеристику злочину не варто зводити до одного обов'язкового набору елементів. Для кожного виду злочинів має встановлюватися свій комплекс елементів, який визначається в залежності від певного виду злочину.

Проаналізувавши запропоновані елементи криміналістичної характеристики злочину, А.В. Старушкевич, з яким ми цілком погоджуємось, виділив такі недоліки:

1. По-перше, криміналістична характеристика злочину – це упорядкована сукупність інформації про криміналістично значимі ознаки злочину, а не процесу розслідування, тому недоцільно виділяти такі елементи, як дані про виявлення злочинів, етапи розслідування, шляхи доказування, напрями розслідування, особливості перевірки версій, тобто такі, які стосуються процесу розслідування.

2. По-друге, не варто виділяти такі елементи криміналістичної характеристики, як дані про динаміку, структуру і суспільну небезпеку злочину, дані про умови та причини, що сприяють вчиненню злочину, наслідки злочинних дій, тобто дані, які не належать до предмета дослідження криміналістики, а досліджуються іншими науками (кримінологією, кримінальним процесом).

3. По-третє, не варто елементами криміналістичної характеристики злочину виділяти криміналістичну класифікацію злочинів, слідчі ситуації, предмет доказування, оскільки у цьому разі йдеться про різнопланові поняття, які незрівнянні між собою. На цьому наголошують вчені В.О. Образцов, Л.Я. Драпкин, М.О. Селіванов, О.Г. Філіппов, Р.С. Бєлкін.

4. По-четверте, недоцільно також до елементів криміналістичної характеристики вважати належними сукупності відомостей, що характеризують дії злочинців, націлені на маскування злочинів та їх слідів, умови охорони предметів, на які вчинено замах, склад

учасників злочинних груп і наявність у них професійних або злочинних навичок, хитрощі поведінки злочинців, механізми слідоутворення, які є частинами сукупностей відомостей, що характеризують відповідно способи вчинення злочину, особу злочинця, предмет безпосереднього замаху, сліди злочину [15, с. 23].

Аналіз наведених структурних елементів криміналістичної характеристики злочину свідчить про те, що більшість науковців визначає такі елементи: 1) спосіб вчинення злочину; 2) спосіб приховання злочину, маскування; 3) типові матеріальні сліди злочину та вірогідні місця знаходження; 4) характеристика особи злочинця; 5) характеристика особи потерпілого; 6) обстановка злочину (місце, час).

Інші вчені визначають у своїй структурі нетипові елементи криміналістичної характеристики злочину, які вирізняються своєю неоднозначністю, такі як: 1) джерела отримання коштів (І.Ф. Пантелєєв); 2) умови охорони об'єкта від замаху (В.Г. Танасевич); 3) узагальнення даних про найбільш поширені мотиви злочину (І.В. Возгрін); 4) визначення кола осіб, серед яких може знаходитись винний та перевірка цього висновку (А.Н. Васильєв); 5) ситуація розслідування на початковому етапі та на момент пред'явлення обвинувачення (В.К. Гавло).

Отже, криміналістична характеристика злочину відіграє важливу роль, оскільки визначає ефективні тактичні прийоми та засоби, які необхідні для розкриття злочину. Криміналістична характеристика злочину виникла в результаті тривалого шляху розвитку всієї криміналістики, зокрема, перше розгорнуте уявлення про зміст криміналістичної характеристики злочину надав Л.О. Сергєєв у 70-х рр. XX ст.

Взагалі структура криміналістичної характеристики злочину становить собою сукупність найбільш значимих для виявлення, розкриття та розслідування злочину інформації про особливості суспільно небезпечних діянь, які мають важливе значення для кримінального переслідування, осіб, які вчинили злочин, а також є ефективним засобом для висування версій. Але структура криміналістичної характеристики злочину не є універсальною, її елементи можуть варіюватися в залежності від певної групи злочинів.

Аналізуючи різноманітні наукові думки щодо визначення структури криміналістичної характеристики злочину, ми дійшли висновку, що найбільш типовими є наступні елементи: 1) спосіб вчинення злочину; 2) спосіб приховання злочину, маскування; 3) типові матеріальні сліди злочину та вірогідні місця знаходження; 4) характеристика особи злочинця; 5) характеристика особи потерпілого; 6) обстановка злочину (місце, час).

На нашу думку, саме така структура криміналістичної характеристики злочину розкриває її зміст і має бути взята за основу в криміналістичній теорії та практиці виявлення, розкриття та розслідування злочинів.

Література

1. Белкин Р.С. Курс криминалистики. В. 3 т. Т. 3 Криминалистические средства, приемы и рекомендации. М. Юристь, 1997. 480 с.

2. Митричев С.П. Методика расследования отдельных видов преступления. М., 1973. С. 13–16.

3. Пантелеев И.Ф. Методика расследования преступлений. М., 1975. С. 9–10.

4. Танасевич В.Г., Образцов В.А. О криминалистической характеристике преступлений. Вопросы борьбы с преступностью. 1976. Вып. 25. С. 94–104.

5. Образцов В.А. Проблемы раскрытия преступлений против здоровья населения, связанных с пищевыми отравлениями: автореф. дис. … канд. юрид. наук. М., 1976. 26 с.

6. Возгрин И.А. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений. Л., 1976. 179 с.

7. Васильев А.Н. О криминалистической классификации преступлений. Методика расследования преступлений. М., 1976. С. 23–27.

8. Винокуров С.И. Криминалистическая характеристика преступлений, ее содержание и роль в построении методики расследования конкретного вида преступлений. Методика расследования преступлений (общие положения). М., 1976. С. 101–104.

9. Гавло В.К. К вопросу о криминалистической характеристике преступлений (Статья первая). Вопросы повышения борьбы с преступностью. Томск, 1980. С. 118–123.

10. Филиппов А.Г. О понятии и содержании криминалистической характеристики преступлений. Вопросы совершенствования методики расследования преступлений. Ташкент, 1984. 25 с.

11. Лузгин И.П. Некоторые аспекты криминалистической характеристики и место в ней данных о сокрытии преступлений. Криминалистическая характеристика преступлений. М., 1984. С. 25–30.

12. Баянов А.И. Криминалистическая характеристическая в системе юридических понятий о преступлении. Проблемы доказательственной деятельности по уголовным. Красноярск, 1985. 114 с.

13. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений. Киев, 1988. 405 с.

14. Старушкевич А.В. Криміналістична характеристика злочинів: Навчальний посібник. Київ: НВТ «Правник» – НАВС, 1997. 44 с.

15. Криминалистика / Под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкина. М., 1994. С. 330–333.

16. Лубин А.Ф. Криминалистическая характеристика преступлений. Глава 2. Криминалистика: Расследование преступлений в сфере экономики / Под ред. В.Д. Грабовского, А.Ф. Лубина. Нижний Новгород, 1995. 49 с.

17. Яблоков Н.П. Информационные основы расследования и криминалистическая характеристика преступлений. Глава 3. Криминалистика / Под ред. Н.П. Яблоков. М., 1996. С. 46–56.

18. Андреев И.С., Грамович Г.И., Порубов Н.И. Криминалистика. Учебное пособие / Под ред. Н.И. Порубов. Минск, 1997. 180 с.

19. Чванкин В.И. Криминалистическая структура преступлений, нарушающих смежные и авторские права оборотом контрафактной продукции. Вестник Полоцкого государственного университета. 2014. № 5. С. 146–152.

Берназ П.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.92

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТЯЖКОЇ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ В ОСОБЛИВО ВЕЛИКИХ МІСТАХ УКРАЇНИ

Бойко В.В.

У статті зазначається, що під час організації та проведення кримінологічного дослідження тяжкої насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи в особливо великому місті варто ураховувати велику кількість показників, якими характеризуються аналізовані просторово-територіальні одиниці. До таких показників, зокрема, належать: географічне розташування, історія розвитку, соціально-економічні параметри, демографічна ситуація, міграційні процеси, культурний розвиток, інфраструктура тощо. Саме ці показники є джерелами інформації про детермінацію злочинності у цих населених пунктах. Разом із цим, щоб врахувати всі показники якомога повніше, проведення дослідження варто організувати за певним алгоритмом, що включатиме низки етапів такого вивчення. Серед таких найбільш відповідальних етапів особливий акцент у публікації здійснено на аналізі стану зарубіжних і вітчизняних наукових досліджень у галузі пізнання тяжкої насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи в особливо великому місті. Крім того, неабияке значення відводиться ключовим категоріям, що є важливими для прирощення нового кримінологічного знання про певний фрагмент об'єктивної дійсності. Серед таких виокремлюється, наприклад, поняття кримінологічної обстановки.

Ключові слова: *кримінологічне дослідження, місто, особливо велике місто, насильницька злочинність, тяжка насильницька злочинність проти життя та здоров'я особи.*

В статье отмечается, что во время организации и проведения криминологического исследования тяжкой насильственной преступности против жизни и здоровья человека в особенно большом городе следует учитывать большое количество показателей, которыми характеризуются анализированные пространственно-территориальные единицы. К таким показателям, в частности, принадлежат: географическое положение, история развития, социально-экономические параметры, демографическая ситуация, миграционные процессы, культурное развитие, инфраструктура и др. Именно эти показатели являются источниками информации о детерминации преступности в этих населённых пунктах. Вместе с тем, чтобы учесть все показатели наиболее полно, проведение исследования необходимо организовывать по определённому алгоритму, который будет охватывать ряд этапов такого изучения. Среди таких наиболее ответственных этапов особенный акцент в публикации делается на анализе состояния зарубежных и отечественных научных исследований в отрасли познания тяжкой насильственной преступности против жизни и здоровья в особенно большом городе. Кроме того, большое значение отводится ключевым категориям, которые важны для прироста нового криминологического знания про определённый фрагмент объективной действительности. Среди таких выделяется, например, понятие криминологической обстановки.

Ключевые слова: криминологическое исследование, город, особенно большой город, насильственная преступность, тяжкая насильственная преступность против жизни и здоровья человека.

The paper is concerned with the peculiarities of the organization and conducting of the criminological research of grave violent crimes against life and health, committed in the largest cities of Ukraine. It is highlighted, that such scientific research is complicated by various indexes, which characterize this type of populated localities. Such indexes are: geographical location, history of development, socio-economic parameters, demographic situation, migratory processes, cultural development, infrastructure and other. These indexes, in particular, are the sources of information about crime determination and its details in the largest cities of Ukraine. The complete research should be consisting of the specific stages. Among such stages in the article it is spoken in detail about the analyses of native and foreign criminological researches of grave violent crimes against life and health, committed in large cities. Besides it, the importance of the key scientific categories for receiving new criminological knowledge has been stressed.

Key words: *criminological research, city, largest city, violent crime, grave violent crimes against life and health.*

Постановка проблеми. Під час розв'язання будь-якої наукової проблеми завжди опрацьовується певний алгоритм обрання найдоцільніших дослідницьких шляхів, який зумовлює, з одного боку, специфіку пошуку загалом, а з іншого – послідовність використання визначеного набору прийомів, методів і способів, що спрямовані на розкриття сутності як самого процесу прирощення нового наукового знання про конкретну сферу об'єктивної дійсності, так й пізнавальних можливостей вживаного дослідницького інструментарію в установленні природи цієї дійсності. З огляду на це не є виключенням і вивчення особливостей тяжкої насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи в особливо великих містах України.

Під час вивчення територіальних особливостей насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи постає завдання всебічного врахування великої кількості показників, якими характеризуються досліджувані особливо великі міста. До таких, зокрема, належать: географічне розташування, історія розвитку, соціально-економічні параметри, демографічна ситуація, міграційні процеси, культурний розвиток, інфраструктура тощо. Ці показники є джерелами інформації про середовище, в якому формуються антисуспільні установки, а, отже, і про детермінацію злочинності у цих населених пунктах. Крім того, на основі отриманої комплексної інформації про розглядувану насильницьку злочинність і її детермінацію є можливою розробка стратегії вдосконалення боротьби зі злочинністю не лише у досліджуваних містах, а й у межах інших схожих за класифікацією і типом великих міст. Проте реалізація перелічених завдань потребує чіткої організації та грамотного проведення кримінологічного дослідження тяжкої насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи в особливо великих містах України, що, своєю чергою,

Бойко В. В., 2017

зумовлює необхідність звернення до питань методологічного характеру, як-от: грамотної організації самого процесу прирощення нового наукового знання; урахування тих визначальних категорій, що є своєрідними індикаторами специфіки розглядуваної проблеми, правильного відбору надійних джерел інформації тощо.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Неабияке значення для розуміння особливостей проведення кримінологічних досліджень злочинності загалом та окремих її різновидів мають роботи таких вітчизняних та зарубіжних учених, як Г.А. Аванесов, Ю.Д. Блувштейн, А.І. Долгова, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, О.Г. Кулик, В.В. Панкратов та ін. Питанням організації проведення кримінологічного дослідження злочинності у регіональному аспекті приділяли увагу такі вчені, як А.М. Бабенко, В.М. Бесчастний, І.Г. Богарирьов, Р.С. Веприцький, М.О. Кисильов, С.І. Мінченко, І.О. Топольскова, І.М. Чекмарьова, В.І. Шакун,

Водночас, оскільки за останні роки проблематика тяжкої насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи в особливо великих містах України не ставала предметом пильної уваги та ретельного аналізу, можна констатувати, що й питання організації та проведення відповідного вивчення розглядуваного виду злочинності на визначеному територіальному об'єкті так само не ставали предметом окремого інтересу. При цьому, як справедливо підкреслив А.П. Закалюк, особливості та властивості наукового пізнання, основною формою якого є наукове дослідження, зумовлюються та визначаються головною його відмінністю, якою є методичне забезпечення [1, с. 97].

Метою статті є визначення специфіки організації та проведення кримінологічного дослідження, що охоплює, по-перше, методику як систему науково обґрунтованих у ракурсі здійснення цього дослідження прийомів і методів, а, по-друге, загальний алгоритм досягнення мети і вирішення завдань дослідження, яким, насамперед, визначається послідовність етапів наукового пошуку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Один із перших дослідників у галузі міської злочинності В.П. Філонов свого часу справедливо зазначав, що кримінологічному вивченню міської злочинності має передувати розробка якісної програми дослідження і особливо її методологічного розділу. Останній включає в себе: формулювання проблеми; окреслення меж об'єкта і предмета дослідження; викладення його мети і завдань; вивчення результатів попередніх досліджень; визначення та тлумачення основних понять; висування робочих гіпотез; пошук способів доказів та їх перевірку [2, с. 7]. У подальшому вказана схема була доповнена й вдосконалена іншими вченими.

Спираючись на нещодавній доробок І.М. Чекмарьової, зазначимо, що будь-яке територіальне дослідження злочинності, в тому числі й вивчення тяжкої насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи в особливо великих містах, має бути представленим у вигляді визначених, послідовних дій дослідника, яких необхідно суворо дотримуватися з метою досягнення максимальної ефективності наукового пошуку [3, с. 67–68]. Цілком погоджуючись із цим автором, лише зауважимо, що сучасна методика вивчення злочинності в особливо великих містах, включаючи й аналізований вид злочинності, має відрізнятися цілеспрямованістю, бути позбавленою хаотичності та передбачати структуровану систему технологічних операцій, пов'язаних між собою спільною метою та завданнями процедур, що складаються з порівняно самостійних етапів.

Крім того, у процесі прирощення наукового знання вченими виділяються методологічний (теоретичний) та процедурний блоки. У різних варіаціях сучасні погляди на перший блок включають такі елементи: 1) обрання теми, розробка програми і плану дослідження; 2) вивчення стану дослідження у наукових працях вітчизняних і зарубіжних вчених; 3) вибір методів дослідження; 4) організація аналізу злочинності у вибраних із цією метою особливо великих містах (визначення джерел досліджуваної інформації, безпосередній збір інформації, статистична обробка і первинний аналіз зібраної інформації); 5) узагальнення отриманої інформації; 6) висунення гіпотез та їх перевірка; 7) за необхідністю додатковий збір потрібної інформації; 8) формулювання висновків і пропозицій; 9) перевірка та закріплення на практиці отриманих результатів [4, с. 3–138; 5; 6, с. 114–117; 1, с. 72–188; 7, с. 17–112]. Своєю чергою, процедурний блок наукового дослідження є реалізацією стратегічного плану дослідження. Як правило, він складається довільно, залежить від рівня, мети і завдань та включає розподіл дослідження на етапи, обрання методики реалізації кожного з них, визначення способів перевірки робочих гіпотез, окреслення форм реалізації результатів дослідження [3, с. 67–69].

На наш погляд, одним із найбільш відповідальних етапів дослідження є аналіз стану наукового дослідження. Саме він дає змогу систематизувати вже отримані раніше результати, визначити найбільш оптимальну схему власного дослідження, конкретизувати мету, уникнути дублювання під час висування і перевірки гіпотез, і, як наслідок, вдосконалити методологічну та організаційну складову частину власного дослідження. Крім того, аналіз попередніх наукових джерел дає змогу виділити цілу низку найбільш ефективних прийомів і методів пізнання явища насильницької злочинності у великих містах та обрати оптимальний власний шлях до пізнання властивостей саме тяжкої насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи в особливо великих містах України. У зв'язку із цим розробка власного підходу до пошуку ефективних шляхів організації та проведення кримінологічного дослідження тяжкої насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи в особливо великих містах України передбачає, насамперед, вивчення й узагальнення наявного досвіду попередніх дослідників.

За результатами аналізу чисельних кримінологічних досліджень із цієї проблематики можна з упевненістю констатувати, що основні методологічні й організаційні традиції вивчення територіальних відмінностей злочинності у великих та особливо великих містах були закладені ще на початку XIX ст. (А. Геррі, А. Кетле, Ч. Ломброзо, Г. Тард, Е. Феррі та ін.). Протягом XX ст. вагомий внесок у вивчення насильницької злочинності у великих та особливо великих містах зробили американські вчені Р. Парк, Е. Берджес та Л. Вірт, К. Шоу, Г. Маккей, Х. Зорбо, О. Ньюман, англійці С. Сміт, С. Лотьє, Р. Чільтон, німецькі дослідники К. Опп, Й. Хельмер, К. Шмід та ін. Ці автори на матеріалах окремих великих та особливо великих міст своїх країн вирішували практичні проблеми дослідження особливостей тери-

торіально-просторового та часового розподілу насильницької злочинності (вбивств, тілесних ушкоджень, озброєних нападів і т.д.). З урахуванням цих напрацювань відбувалося вдосконалення регіонального і міського планування, а також будувалася організація поліцейської діяльності із протидії злочинності [8, с. 32–39]. Окремі теоретичні та практичні надбання зазначених учених проаналізовані та широко висвітлені в роботах зарубіжних і вітчизняних учених, а їх висновки використані навіть у практичній діяльності.

Вітчизняні вчені так само за різних часів приділяли увагу питанням міської злочинності. Одним із перших в Україні комплексний кримінологічний аналіз злочинності у великому промисловому місті здійснив В.П. Філонов (1970–1978 рр.). Завдяки правильно обраній методиці дослідження автор отримав високо репрезентативні дані щодо особливостей злочинності (в тому числі й тяжкої насильницької проти життя та здоров'я особи) у великому промисловому місті, виявив специфіку її структурного розподілу, поширеність злочинності серед різних соціальних і вікових груп міського населення, представив систему причин та умов, що детермінують злочинність в умовах великого промислового міста [2, с. 7]. Цю справу, до речі, зазначений учений продовжив [9, с. 58–66].

Серйозні дослідження злочинності, в тому числі й тяжкої насильницької проти життя та здоров'я особи, у великих та особливо великих містах були проведені вже за часів незалежності України. Так, одним із перших звернувся до цієї проблеми В.І. Шакун, який справедливо зазначив, що у кримінологічному сенсі міста-«мільйонери» є найскладнішими регіонами в Україні, а урбанізація і пов'язана з нею міграція населення призводять до змін у соціально-економічних, демографічних і соціально-психологічних процесах суспільного життя, створюючи міське середовище, значною мірою сприятливе для зростання всіх видів злочинності [10, с. 7, 229–236].

Серед цікавих робіт не можна не згадати й навчальний посібник В.В. Голіни, який було видано у Харкові у 1997 р. [11, с. 3–50]. Особливістю цієї роботи є та обставина, що автор запропонував власний погляд на систему організації дослідження, а також на систему запобіжних заходів саме насильницьким злочинам проти життя та здоров'я особи. Основні ідеї автора були продовжені, розвинені та збагачені на прикладі дослідження злочинності неповнолітніх і системи її попередження у великому місті. Згадане дослідження проведене авторським колективом у складі В.В. Голіни, В.П. Ємельянова, А.Б. Благої, В.С. Батиргареєвої, Б.М. Головкіна та ін. Ученими запропоновано власну методику дослідження неповнолітніх у великому місті, надано кримінологічну характеристику аналізованого виду злочинності у м. Харкові, виявлено чинники формування злочинної поведінки підлітків у великому місті, запропоновано комплексну систему заходів із профілактики та попередження злочинності неповнолітніх із боку різних суб'єктів запобігання злочинності [12, с. 386], в тому числі й злочинам насильницької спрямованості.

Самостійне значення дослідженню злочинності у межах великого міста як специфічному об'єкту кримінологічного вивчення відводили українські вчені І.Г. Богатирьов та М.О. Кисильов. Ґрунтуючись на положеннях, запропонованих свого часу А.І. Долговою і Е.В. Кузнецовою, та на основі статистичних даних за 2007–2009 рр., дослідники надали визначення поняттю «місто», представили класифікацію міст за кількістю населення та на основі рейтингового аналізу згрупували міста Дніпропетровської області, з огляду на чисельність населення та розміри території [13, с. 17–19].

Паралельно таку роботу проводили В.М. Бесчастний та А.М. Бабенко за матеріалами великих міст, районів та селищ Донецької області. У результаті ученими представлено комплексний кримінологічний аналіз злочинності, виявлено місцеві причини та умови, запропоновано шляхи покращення практики протидії злочинності у регіоні. Також зазначеними науковцями був розроблений високоточний прогноз стану злочинності на найближчі роки, який із незначними – статистично припустимими відхиленнями – практично повністю підтвердився. За результатами дослідження були видані відповідні звіти та науково-практичні рекомендації для територіальних органів МВС України [14, с. 3–47].

У 2012 р. світ побачила ще одна праця, підготовлена колективом авторів під керівництвом В.В. Голіни. Йдеться про дослідження під назвою «Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні». В указаній праці В.В. Голіною, С.Ю. Лукашевичем і М.Г. Колодяжним досліджені методологічні, теоретичні та прикладні питання програмно-цільового підходу у сфері запобігання і протидії злочинності на регіональному та міському рівнях. Ученими запропоновано модель державної програми та комплекс стратегій запобігання злочинності (у тому числі й насильницькій проти життя та здоров'я особи) шляхом упровадження нерепресивної політики у сфері протидії злочинним проявам. На наш погляд, важливим організаційним і практичним надбанням стали пропозиції учених щодо міського планування заходів запобігання злочинності та моделі державної програми, державного і типового регіонального плану [15, с. 173–224, 255–262].

Окремо варто зупинитися на доробку А.М. Бабенка, яким, зокрема, на підставі комплексного системного аналізу опрацьовано методику соціально-кримінологічного дослідження регіональної злочинності, в тому числі й тяжкої насильницької проти життя та здоров'я особи. Автором розроблено зручну багатоступеневу систему міждисциплінарного регіонального кримінологічного дослідження злочинності, що дає змогу вивчати не лише загальну регіональну злочинність та її різновиди, а й виокремлювати особливості її концентрації на певних територіях, проводити класифікацію територій областей за рівнем кримінальної ураженості певними видами злочинності, виявляти місцеві комплекси факторів криміногенної і антикриміногенної дії. На думку автора, запропоновану методику, залежно від рівня і завдань, можна використовувати під час вивчення територіальних особливостей злочинності у межах кількох країн, регіонів (груп областей чи країн), міст, селищ, районів і навіть вулиць [16, с. 116–123; 17, с. 90–98; 18, с. 13–26; 8, с. 79–112]. Із позиції синергетичного погляду на процес прирощення міждисциплінарних знань автором комплексно застосовувалася система певних наукових підходів, що дало змогу розробити теоретичну модель практично орієнтованої методики вивчення регіональної злочинності в Україні у сучасних умовах. Серед таких підходів варто вказати загальні (антропологічний, аксіологічний та соціологічний) та спеціальні

(територіальний, географічний, конкретно-кримінологічний і комплексний соціально-кримінологічний). Системоутворюючим і водночас інноваційним підходом, що об'єднує всі спеціальні, за твердженням ученого, є, зокрема, регіональний підхід, що функціонує у межах загального системного підходу як провідного при комплексному дослідженні системи регіональної злочинності в Україні [18, с. 11–12].

Отже, у рамках нашого дослідження чимало висновків наведених вище авторів потребують перевірки крізь призму закономірностей існування та продукування тяжкої насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи в особливо великих містах України на рівні окремих самостійних гіпотез.

Крім вищеописаних результатів досліджень, останніми роками в Україні видано ще цілу низку інших наукових праць – монографій, науково-практичних посібників, дисертаційних досліджень, наукових статей тощо. Серед них можна виділити роботи Б.М. Головкіна («Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері» (Харків, 2004 р.), «Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання» (Харків, 2011 р.)), Р.С. Веприцького («Феноменологія злочинності в регіоні» (Харків, 2014 р.), О.М. Ігнатова («Протидія загальнокримінальній насильницькій злочинності в Україні» (Харків, 2013 р.)); О.М. Храмцова («Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства» (Харків, 2015 р.)) та ін.

Як видно із вищезазначеного, проблемам вивчення і запобігання насильницькій злочинності приділялося багато уваги. Всі з перелічених робіт, безумовно, є вагомим теоретичним, методологічним та практичним надбанням. Отримані згаданими вченими результати, наведені висновки та пропозиції характеризуються вагомою методологічною та науково-практичною значимістю. Для свого часу їх з упевненістю можна визнати надійними, достовірними і такими, що й нині володіють високим потенціалом об'єктивної методологічної цінності. Разом із тим у зв'язку із плином часу, історичними змінами соціальних, економічних, демографічних і політичних процесів, в умовах сьогодення деякі з положень на рівні окремих гіпотез стосовно існування тяжкої насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи в умовах особливо великих міст України потребують перевірки.

За справедливими висновками кримінологів, всебічне вивчення та аналіз злочинності, в тому числі й тяжкої насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи в умовах особливо великого міста, передбачає постійне її вимірювання в масштабах усієї країни і особливо в межах окремих конкретних міст. Ця робота має проводитися систематично, мати поточний і перспективний характер. Адже вона дає змогу відбити не лише існуючу злочинність, її минулий стан, а й стати передумовою для її прогнозування та організації якісного запобігання у майбутньому [19, с. 36]. За точним висловленням В.П. Філонова, сам процес вивчення злочинності у великих містах є методом удосконалення діяльності всіх правоохоронних органів [20, с. 183] і органів Національної поліції зокрема.

Якщо врахувати, що тяжка насильницька злочинність проти життя та здоров'я особи є складовим і невід'ємним елементом загальної злочинності, то під час дослідження цілком доречно застосовувати всі понятійні, сутнісні і функціональні категорії, що властиві й для всієї злочинності. І тут не можна не згадати висловлювання А.І. Долгової, яка свого часу справедливо зазначала, що злочинність, у тому числі й тяжка насильницька проти життя та здоров'я особи, – це продукт суспільства, але такий, що володіє порівняною самостійністю, власними закономірностями розвитку, функціонування, має здатність зворотного впливу на соціальне середовище, що її породжує; зміни середовища позначаються на злочинності не автоматично, а переломлюючись через притаманні їй характеристики [4, с. 9]. Дотримуючись позиції К.Т. Ростова [21, с. 4], зазначимо, що предметом нашого дослідження виступає цілісна територіально-кримінологічна система особливо великого міста, яка зумовлюються матеріальним і духовним середовищем, включаючи саму тяжку насильницьку злочинність проти життя та здоров'я особи, її соціальні, економічні й інші причини, що залежать від специфічних місцевих умов у межах території конкретного міста.

У цьому сенсі всебічне пізнання явища тяжкої насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи в особливо великому місті викликає необхідність пошуку узагальнюючих понять, які найбільш повно відображали б кількісно-якісні показники злочинності та чинники, що її продукують. Як одну з таких категорій у кримінології використовують поняття «кримінологічної обстановки». З організаційно-методичних позицій отримання об'єктивної інформації ця категорія, за справедливим твердженням фахівців, відкриває можливості для комплексного вивчення того або іншого виду злочинності як порівняно самостійної підсистеми, дає змогу у повному обсязі виявляти її закономірності і зв'язки з іншими соціально-економічними складовими елементами у розрізі конкретних територіально-просторових систем [22, с. 3]. З урахуванням викладеного у контексті більш чіткого розуміння методики дослідження тяжкої насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи видається доцільним більш детально зупинитися на такому важливому понятті, як кримінологічна обстановка.

В узагальненому вигляді у науці кримінологічну обстановку можна представити як систему певних умов матеріального й духовного життя населення визначених територій, яка є похідною від того або іншого географічного розташування, способу виробництва, що є підґрунтям для духовного та культурного розвитку населення, фундаментом для його правосвідомості, що, власне, й зумовлює той або інший стан правопорядку і, відповідно, рівень правопорушень та цій території. Певний рівень правопорушень, що охоплюється поняттям кримінологічної обстановки, є: по-перше, відбиттям недоліків функціонування суспільної системи; по-друге, індикатором якості життя населення конкретних територіально-просторових систем; по-третє, показником ефективності роботи правоохоронної системи [8, с. 73]. Отже, у контексті нашого дослідження передбачається всебічне вивчення кримінологічної обстановки як узагальнюючої системи елементів – злочинності, осіб, які вчиняють злочини, сукупності криміногенних і антикриміногенних чинників, що безпосередньо зумовлюють всі взаємозв'язки і взаємозалежності у межах існування явища насильницької злочинності на території особливо великих міст.

Залежно від рівня дослідження, його завдань та мети можна вивчати злочинність у районі, місті або у групі міст, у нашому випадку – на території особливо великих міст різних областей України. Для цього територія, що вивчається, розчленовується на більш-менші однакові за розміром та профілем територіальні одиниці. Крім того, здійснюється збір та вивчення статистичних даних, проводяться відповідні розрахунки, вибірки та групування показників, здійснюється аналіз отриманих показників злочинності крізь призму соціально-економічних, демографічних, культурологічних, нормативно-правових та інших чинників, після чого встановлюються ті з них, що вчиняють найбільший вплив на злочинність певних територій, із метою розробки програми протидії тяжкій насильницькій злочинності проти життя та здоров'я особи, придатної для використання з урахуванням умов території конкретних особливо великих міст. Для цього варто використовувати ретельно обрану систему методів, прийнятних саме для вивчення територіальних особливостей злочинності. Серед них чільне місце, на нашу думку, посідає територіально-просторовий аналіз. Такий аналіз тяжкої насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи в особливо великих містах є складним, але разом із тим й всебічним підходом до вивчення злочинності, що дає змогу розкрити не лише територіальну специфіку досліджуваного виду насильницької злочинності в особливо великих містах, а й виявити її індивідуальні особливості у порівнянні з іншими містами та у розрізі окремих районів чи їх груп у межах конкретних міст. Крім цього, цей аналіз дає змогу встановити закономірності та видові особливості насильницької злочинності в певних адміністративно-територіальних системах. У цьому сенсі вивчення явища тяжкої насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи в особливо великих містах України є важливим об'єктом кримінологічних досліджень і перспективним напрямом отримання нових знань про злочинність, її закономірності, територіальну поширеність, специфіку продукування на рівні особливо великих міст і їх районів.

Таким чином, сучасна методика вивчення територіальних особливостей злочинності загалом та окремих її видів, у тому числі й на рівні особливо великих міст, включає в себе застосування широкого арсеналу дослідницьких засобів і прийомів.

Література

1. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Київ: Ін Юре, 2008. Кн. 3: Практична кримінологія. 320 с.

2. Филонов В.П. Преступность крупного промышленного города и руководство борьбы с нею: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Москва, 1978. 18 с.

3. Чекмарьова І.М. Запобігання злочинності у прикордонних регіонах України: дис. … канд. юрид.наук. Одеса, 2017. 515 с.

4. Методика изучения территориальных различий преступности и их причин: метод. пособ. / А.И. Долгова, Н.В. Кривощекова, Ю.Г. Козлов, В.А. Серебрякова и др.; ответ. ред. А.И. Долгова. Москва: Всесоюз. науч.-исслед. ин-т проблем укрепления законности и правопорядка, 1989. 140 с.

5. Зелинский А.Ф. Методика криминологических исследований: учеб. пособ. Киев: УМК ВО, 1992. 92 с.

6. Мінченко С. Методологічні аспекти аналізу злочинності в регіоні. Право України. 2001. № 4. С. 114–117.

7. Бабенко А.М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір: монографія. Одеса: ОДУВС, 2014. 416 с.

8. Бабенко А.М. Регіональна злочинність в Україні: закономірності, детермінація та запобігання: дис. … д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2015. 515 с.

9. Филонов В.П., Федоренко Д.В. Преступность в особо крупном промышленном городе: состояние, причины и меры по ее предупреждению: монография. Донецк: ДИВД МВД Украины, 2002. 281 с.

10. Шакун В.І. Урбанізація і злочинність: монографія. Київ: Вид. Укр. акад. внутр. справ, 1996. 256 с.

11. Голіна В.В. Попередження насильницьких злочинів проти життя, здоров'я особи. Харків: Рубікон, 1997. 52 с.

12. Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження: монографія / В.В. Голіна та ін.; за заг. ред. В.В. Голіни та В.П. Ємельянова. Харків: Право, 2006. 292 с.

13. Богатирьов І.Г., Кисильов М.О. Кримінологічні засади запобігання злочинності у великому місті на регіональному рівні: монографія. Бровари: ПФПА, 2010. 160 с.

14. Бесчастний В.М., Бабенко А.М. Кримінологічний аналіз стану злочинності в Донецькій області: тенденції, прогноз, причини та умови; шляхи вдосконалення запобіжної діяльності: науково-практичні рекомендації. Донецьк: ДЮІ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2009. 48 с.

15. Голіна В.В., Лукашевич С.Ю., Колодяжний М.Г. Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні / за заг. ред. В.В. Голіни. Харків: Право, 2012. 304 с.

16. Бабенко А.М. Кримінологічна класифікація регіонів України та її значення для протидії злочинності. Бюл. Мінва юстиції України. 2013. № 3 (137). С. 116–123.

17. Бабенко А.М. Насильницька злочинність в регіонах України: деякі кримінологічні особливості. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. 2013. № 2(53). С. 90–98.

18. Бабенко А.М. Регіональна злочинність в Україні: закономірності, детермінація та запобігання: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2015. 37 с.

19. Даньшин І.М., Голіна В.В., Кальман О.Г., Лисодєд О.В. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / за ред. І.М. Даньшина. Харків: Право, 2003. 352 с.

20. Лихолоб В.Г., Филонов В.П., Коваленко О.И., Михайлов А.Е. Криминология: учебник. Киев–Донецк, 1997. 398 с.

21. Ростов К.Т. Преступность в регионах России (социально-криминологический анализ): монография. Санкт-Петербург: Санкт-Петербург. акад. МВД России, 1998. 185 с.

22. Бабенко А.Н. Криминологическая обстановка в регионах: понятие, характеристика, значение для борьбы с преступностью. Legea si Viata. 2014. № 8/3(272). С. 3–7.

Бойко В.В.,
аспірант кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

УДК 314.7(477)

НЕЛЕГАЛЬНА МІГРАЦІЯ: ДЕТЕРМІНАНТИ ТА ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ В УКРАЇНІ

Бондаренко Н. В.

У статті проаналізовано сучасні тенденції поширення нелегальної міграції в Україні. Окремо приділено увагу детермінантам, що сприяють незаконній міграції, а також здійснений аналіз низки заходів запобігання, що націлені на подолання такого негативного явища, як нелегальна міграція.

Особливу увагу варто приділяти детермінантам, що сприяють незаконній міграції, прогнозуванню міграційних процесів, зв'язку незаконної міграції зі злочинними видами бізнесу – торгівлею наркотиками, зброєю, людьми, контрабандою, проституцією, крадіжками і вивезенням автотранспорту тощо.

Питання загально-соціальних заходів запобігання нелегальній міграції в Україні потребують подальшої доктринальної розробки. Це зумовлюється досить високим рівнем мінливості нелегальної міграції, яка постійно трансформується, набуває нових видів, спектр причинно-наслідкових зв'язків постійно розширюється. Тому здійснення кримінологічної політики щодо запобігання злочинності на державному рівні може бути ефективним за умов виявлення детермінантів злочинів, встановлення механізму індивідуальної злочинної поведінки та вжиття заходів, що можуть усувати подальше вчинення злочинів та виявляти їх на стадії готування чи замаху. У зв'язку із цим перед українською та світовою спільнотою постають актуальні питання вироблення – як на науковому, так і на практичному рівнях – адекватних та дієвих механізмів мінімізації нелегальної міграції.

Ключові слова: *нелегальна міграція, детермінанти, запобігання.*

В статье проанализированы современные тенденции распространения нелегальной миграции в Украине. Отдельно уделено внимание причинам и условиям, которые способствуют незаконной миграции, а также осуществлён анализ ряда мер предупреждения, направленных на преодоление негативного явления как нелегальная миграция.

Особое внимание следует уделять детерминантам, способствующих незаконной миграции, прогнозированию миграционных процессов, связи незаконной миграции с преступными видами бизнеса – торговлей наркотиками, оружием, людьми, контрабандой, проституцией, кражей и вывозом автотранспорта.

Вопрос общесоциальных мер предупреждения нелегальной миграции в Украине нуждается в дальнейшей доктринальной разработке. Это обусловлено достаточно высоким уровнем изменчивости нелегальной миграции, постоянно трансформируется, приобретает новые виды, спектр причинно-следственных связей постоянно расширяется. Поэтому осуществление криминологической политики по предотвращению преступности на государственном уровне может быть эффективным в условиях выявления детерминант преступлений, установления механизма индивидуального преступного поведения и принятия мер, которые могут устранять дальнейшее совершение преступлений и выявлять их на стадии приготовления или покушения. В связи с этим перед украинским и мировым сообществом возникают актуальные вопросы выработки – как на научном, так и на практическом уровне – адекватных и действенных механизмов минимизации нелегальной миграции.

Ключевые слова: *нелегальная миграция, детерминанты, предупреждение.*

The article analyzes the current tendencies of illegal migration in Ukraine. Separate attention is paid to the causes and conditions that contribute to illegal migration. An analysis of a number of prevention measures aimed at overcoming the negative phenomenon as illegal migration was also carried out.

Particular attention should be paid to the determinants that promote illegal migration, the forecasting of migration processes, the connection of illegal migration with criminal businesses - drug trafficking, weapons, people, smuggling. prostitution, theft and the export of vehicles, etc.

Issues of general social measures to prevent illegal migration in Ukraine require further doctrinal development. This is due to the rather high level of volatility of illegal migration, which is constantly transforming, acquires new species, the range of causal relationships is constantly expanding. Therefore, the implementation of criminological crime prevention policy at the state level can be effective in terms of detecting determinants of crime, establishing a mechanism for individual criminal behavior and taking measures that can prevent further crime and detect them at the stage of preparation or attempt. In this regard, the Ukrainian and world community faces pressing issues of developing, at both scientific and practical levels, adequate and effective mechanisms for minimizing illegal migration.

Key words: *illegal migration, determinants, prevention.*

Постановка проблеми. Питання міграції існує з часів глибокої давнини. Саме завдяки постійній міграції людства у пошуках кращих умов для існування «виросли» цілі держави. Міграція – явище природне та властиве всім живим істотам. На відміну від тварин, міграція людей у сучасному суспільстві є двох типів: законною та незаконною (нелегальною).

Міграція, легальна чи нелегальна, як явище в цілому впливає не лише на важливі економічні, соціальні процеси, а залишає свій відбиток на демографічних та етнічних процесах, що призводить до підвищення поліетнічності населення окремих регіонів держав. Яскравим прикладом є всі регіони України, що межують із сусідніми державами. Внаслідок цього спостерігається (особливо у великих містах, які є перенаселеними) неможливість задовольнити потреби мігрантів (економічні, соціальні, етнічні, культурні, мовні та ін.), що нерідко спричиняє виникнення міжетнічних конфліктів, посилення міжетнічної напруженості. Проте більш негативними наслідками для України як правової держави є, насамперед, нелегальна міграція її власних громадян до іноземних країн.

Стан наукового дослідження. Теоретичне підґрунтя дисертаційного дослідження склали фундаментальні роботи вчених Ю.П. Аленіна, О.Я. Баєва, В.П. Бахіна, Р.С. Бєлкіна, В.І. Галагана, В.О. Глушкова, В.Г. Гончаренка, А.В. Іщенка, В.А. Журавля, Г.Г. Зуйкова, Н.С. Карпова, Н.І. Клименко, О.М. Колесниченка, Я.Ю. Кондратьєва, В.О. Коновалової, Ю.Г. Корухова,

Бондаренко Н. В., 2017

І.І. Котюка, В.С. Кузьмічова, А.М. Кустова, В.К. Лисиченка, І.М. Лузгіна, Г.А. Лукашевича, Є.Д. Лук'янчикова, Г.А. Матусовського, В.О. Образцова, Ю.Ю. Орлова, М.А. Погорецького, М.І. Порубова, М.В. Салтевського, М.Я. Сегая, С.М. Стахівського, В.М. Тертишника, І.Я. Фрідмана, Л.Д. Удалової, В.Ю. Шепітька та ін.

Окремі аспекти з теми дослідження у своїх працях розкривали вчені України й інших держав – О.Ф. Бантишев, О.І. Бастрикін, Ю.Ю. Бишевський, І.К. Василенко, Я.С. Величкін, І.В. Гора, В.А. Колесник, О.В. Кузьменко, Г.М. Лапшин, О.П. Левченко, Ю.І. Літвін, О.А. Малиновська, А.П. Мозоль, С.О. Мосьондз, В.І. Олефір, О.І. Онисько, В.Є. Подшивалов, Ф.П. Портнов, І.Б. Похіла, А.М. Притула, Ю.І. Римаренко, А.С. Саінчин, Л.Д. Самигін, І.І. Сєрова, В.О. Сич, Н.П. Тиндик, С.Б. Чехович, Ю.С. Шемшученко та ін.

Отже, боротьба з нелегальною міграцією як соціальним явищем, мінімізація її негативного впливу на криміногенну ситуацію в країнах транзиту та накопичення нелегальних мігрантів, до яких, зокрема, належить і Україна, визначають актуальність теми дисертаційного дослідження.

Мета дослідження полягає в аналізі сучасних детермінантів та заходів запобігання нелегальній міграції.

Виклад основного матеріалу. Питання ефективної міграційної політики гостро стоїть на порядку денному більшості країн світу. Як управляти процесами міграції? Як мінімізувати виїзд населення та заохочувати прибуття потрібної країні робочої сили? Як стримувати нелегальну міграцію та що робити з нелегальними мігрантами? Країни, які знаходять рішення на ці та інші міграційні виклики, вибудовують ефективну міграційну політику, яка робить свій внесок в економічний і політичний розвиток суспільства [1, с. 194].

Масова нелегальна міграція населення стала одним із характерних та негативних явищ для суспільства XXI століття.

Така міграція пов'язана з етнічними, економічними, політико-географічними проблемами, а також з історичним розвитком держави та її громадян. Вона впливає на формування етнічного складу тієї або іншої спільноти, може визначати долю цілих держав [2, с. 55].

Протягом останнього десятиліття неврегульована міграція іноземців в та через Україну стала частиною загального процесу міграції. До 2015 р. спостерігалася тенденція до постійного скорочення числа нелегальних мігрантів, затриманих на кордоні, а також виявлених у державі. Починаючи з 2015 р. спостерігається тенденція до зростання виявлених всередині держави та на її кордонах кількості нелегальних мігрантів.

В останні роки, у світі у різних соціальних, економічних та політичних сферах відбулася низка докорінних змін, що призвело до значної активізації міграційних процесів. Міграція загалом і нелегальна міграція зокрема є одними з факторів, що впливають на стан злочинності в світі. Однак погано організовані і слабо контрольовані міграційні процеси становлять реальну загрозу державній цілісності і суспільному благополуччю [3].

Україна, яка має один із найдовших сухопутних кордонів зы східноєвропейськими країнами, цілком прогнозовано для себе може опинитися у ролі Греції, Угорщини або Сербії як транзитна країна на шляху мігрантів до країн Європейського союзу.

Нині Державна прикордонна служба (ДПС) та Державна міграційна служба (ДМС) України не фіксують значного збільшення потоку сирійських біженців через територію країни. Несуттєві масштаби «близькосхідної» міграції в Україну зумовлені незручним географічним розташуванням (як транзитної країни) щодо основних міграційних шляхів в ЄС та непривабливістю з економічних і безпекових чинників (як приймаючої країни). Разом із тим найближчими місяцями, за оцінками експертів, можливе зростання кількості мігрантів, що намагатимуться потрапити до України з Туреччини через чорноморські порти. Також досить високим є ризик, що велика кількість мігрантів (транзитом через країни Центральної Азії, Південний Кавказ та Росію) може бути спрямована на сухопутну ділянку російсько-українського кордону [4].

Особливу увагу варто приділяти причинам і умовам, що сприяють незаконній міграції осіб циганської національності, прогнозуванню міграційних процесів, зв'язку незаконної міграції зі злочинними видами бізнесу – торгівлею наркотиками, зброєю, людьми, контрабандою, проституцією, крадіжками і вивезенням автотранспорту.

Причини міграції полягають у відмінностях в рівнях заробітної плати між районами/країнами походження і призначення мігрантів. У міру економічного зростання і посилення еміграції в країнах виїзду поступово зменшується розрив у рівнях заробітної плати і скорочуються стимули для міграції. Міграція є результатом географічних відмінностей в співвідношенні попиту та пропозиції робочої сили.

Негативними чинниками, що впливатимуть на ситуацію довкола цього питання, будуть такі:

• тісно інтегрована у структуру російської ФСБ Прикордонна служба РФ всебічно сприятиме переправленню нелегальних мігрантів через російсько-український кордон;

• кожен випадок затримання нелегальних мігрантів на західних кордонах України буде активно тиражуватися російською пропагандистською машиною, у т. ч. через європейські ЗМІ. Роздмухуватимуться випадки затримання національними спецслужбами саме прихильників «ІД». Показовими у цьому плані стали останні «фейки» російських т. зв. «ЗМІ» про «тисячі бойовиків ІД в Одесі» та «вербувальників ІД у Харкові»;

• російські спецслужби отримають додаткові канали інфільтрації своєї агентури на територію України;

• загальне зростання рівня терористичної загрози в Україні через потрапляння на її територію прихильників радикальних ісламістських рухів;

• додаткові ризики щодо перспективи запровадження безвізового режиму для громадян України [4].

Варто зазначити позитивний момент: 13 лютого 2008 р. Європейська Комісія представила Повідомлення про створення Європейської системи прикордонного спостереження ЕВРОСУР (EUROSUR) [5]. Головна мета системи – запобігання незаконному перетину кордону, скорочення числа нелегальних іммігрантів, що гинуть у морі, зміцнення внутрішньої безпеки ЄС шляхом сприяння запобіганню транскордонній злочинності. ЕВРОСУР є основою обміну інформацією, спрямованого на поліпшення управління зовнішніми кордонами Європи.

Позитивним моментом в Україні є те що, уряд схвалив Стратегію державної міграційної політики України

на період до 2025 року. Основними цілями зазначеного документу є: зниження адміністративних бар'єрів для свободи пересування в Україні; створення необхідних умов для повернення та реінтеграції українських мігрантів в українське суспільство; сприяння легальній міграції в Україну, узгодженій із соціальною політикою та економічним розвитком країни. Крім того, документом передбачено і удосконалення прикордонного контролю осіб, адаптованого до змінних міграційних потоків та можливостей інтегрованого управління кордонами; посилення контролю за дотриманням міграційного законодавства всередині країни. Планується забезпечити шукачам захисту можливість розгляду їх заяв за допомогою ефективної і справедливої процедури, забезпечення належної інфраструктури та умов для їх проживання, а також осіб, яким вже надано статус біженця чи додатковий захист. Прийнятий акт визначить державну міграційну політику на період до 2025 р. та напрями і шляхи її реалізації [6].

18 листопада ц. р. Єврокомісія оприлюднила у Брюсселі переглянуту Європейську політику сусідства (Review of the European Neighbourhood Policy), що встановлює нові рамки відносин ЄС із 16 країнами-сусідами — на сході та півдні Євросоюзу (включаючи Україну). Вперше у такому форматі взаємодії ЄС зі своїми сусідами з'явилися безпекові інструменти, серед яких – боротьба з міграцією (як регулярною, так і нерегулярною) та її причинами.

Отже, причиною вчинення конкретного злочину вважають ті негативні явища і процеси, під впливом яких у винної особи виник комплекс сваволі та ілюзій. Умовою – ті явища і процеси, в результаті яких цей комплекс проявився у вигляді злочину [7, с. 236].

Завдання різних держав сучасності – не стільки протидія і контроль міграційних потоків, скільки пристосування до умов всесвітнього міграційного руху. Нині Україна опинилася в надзвичайно вигідних умовах для побудови раціональної міграційної політики. Обсяги міграційних рухів ще не вийшли за межі, які не можна контролювати, тому політика України щодо міграційних процесів потребує значного удосконалення, яка в подальшому має убезпечити державу від потоків нелегальної міграції, як із третіх країн, так і розвинутих [8].

Отже, завдяки своїй універсальності і масштабності загальносоціальні заходи становлять підґрунтя для побудови ефективної системи спеціально-кримінологічного запобігання злочинним виявам. До загальносоціальних заходів запобігання **нелегальній міграції в Україні** належать: соціально-економічні, правові, організаційно-управлінські, ідеологічні, соціально-психологічні, медичні, психолого-педагогічні, соціально-культурні і технічні.

Найважливіші заходи загально-соціального характеру, які необхідно здійснити у першу чергу, класифіковано на: соціально-економічні (реальне підвищення добробуту населення, стабілізацію економічного розвитку держави, підвищення рівня оплати праці та соціальних гарантій для населення, створення робочих місць і вжиття заходів щодо подолання безробіття; відновлення ролі сім'ї як основи суспільства, викорінення таких суспільно негативних явищ, як жебрацтво, проституція, дитяча бездоглядність і безпритульність, створення сприятливих умов для здобуття молоддю якісної освіти, розвиток її інтелектуального й творчого потенціалу, сприяння в питаннях працевлаштування, запровадження державних програм щодо проведення моніторингу нелегальної міграції тощо); правові (вдосконалення нормативно-правових актів, розвиток правової свідомості громадян, урахування досвіду передового світового законодавства у сфері загальносоціального запобігання під час підготовки відповідних нормативно-правових актів, ужиття заходів щодо налагодження двостороннього та багатостороннього співробітництва з іноземними правоохоронними органами в частині вдосконалення заходів щодо запобігання нелегальній міграції тощо); організаційно-управлінські (лібералізація візового режиму з розвиненими країнами світу, проведення дієвої реформи судової влади, ефективна протидія корупції, уникнення функціональних конфліктів у діяльності органів виконавчої влади, насамперед стосовно поєднання контрольно-дозвільних та господарських функцій у сфері міграційних відносин тощо); ідеологічні (формування моральної позиції, орієнтованої на загальнолюдські цінності,формування антинігілістичної свідомості громадян і посилення їх правової мотивації шляхом виховання у громадян високих моральних цінностей, підвищення рівня правової свідомості населення, вироблення стійкої психологічної установки щодо правомірного способу життя, створення атмосфери суспільної нетерпимості до протиправних форм поведінки та громадського осуду осіб, які вчинили діяння, пов'язані з нелегальною міграцією); соціально-психологічні (формування в державі, окремих регіонах і місцевостях атмосфери громадського спокою, впевненості у власній безпеці, так і готовності до взаємодопомоги, взаємопідтримки у тяжких життєвих ситуаціях, довіри до правоохоронних органів тощо); медичні та психолого-педагогічні (профілактика поширення хвороб, які становлять собою небезпеку для оточуючих; лікування та ресоціалізацію таких осіб; запобігання поширенню форм поведінки, пов'язаних із соціальною дезадаптацією та відтворенням злочинності, – проституції, алкоголізму, наркоманії, безпритульності і безнаглядності, побутових конфліктів, соціальна, психолого-педагогічна, медична допомога носіям такого виду поведінки); соціально-культурні (введення до загальноосвітніх та просвітницьких програм спеціальних навчальних курсів, проведення конференцій, круглих столів, симпозіумів, диспутів, ток-шоу та інших форм поширення знань про міграцію, нелегальну міграцію, її соціальну ціну, способи та засоби запобігання, поширення в громадських місцях, громадському транспорті, навчальних закладах, спортивних секціях, підприємствах, установах, організаціях інформаційно-просвітницьких матеріалів щодо нелегальній міграції); технічні (усунення обставин, які сприяють виробничому травматизмові, аваріям на транспорті, надання транспортних послуг тощо).

Підсумовуючи, варто зазначити загальносоціальні заходи запобігання нелегальній міграції на території України: 1) підвищення рівня правової освіти населення та правового виховання молоді шляхом запровадження сучасних форм і методів профілактики, розроблення інформаційно-пропагандистських та культурно-виховних програм, спецкурсів, підготовки і видання підручників із питань профілактики правопорушень; 2) удосконалення нормативно-правової бази з питань профілактики правопорушень; 3) підвищення рівня фахової підготовки посадових осіб, уповноважених здійснювати

профілактику правопорушень (проведення відповідних семінарів, курсів підвищення кваліфікації тощо); 4) забезпечення своєчасного виявлення неблагополучних сімей, їх облік і систематична перевірка умов утримання та виховання в них неповнолітніх, надання таким сім'ям адресної допомоги; 5) здійснення заходів щодо забезпечення зайнятості підлітків, юнаків та дівчат, які не мають постійних доходів і джерел для існування, збереження наявної мережі державних і громадських інститутів надання соціальної підтримки неповнолітнім, організації їх дозвілля і відпочинку, а також утворення з цією метою центрів соціальної служби для молоді, бюро і центрів надання учням та студентам послуг у працевлаштуванні для роботи у вільний від навчання час і під час канікул; 6) запобігання негативним проявам серед неповнолітніх, у тому числі пияцтву, наркоманії, дитячій бездоглядності й безпритульності, забезпечення виявлення дітей, які жебракують, вчиняють правопорушення або стали жертвами злочинної діяльності дорослих; 7) сприяння створенню необхідних умов для проживання та виховання дітей у сім'ї, які б виключали несприятливе побутове оточення, негативний вплив антигромадських елементів, забезпечували притягнення до відповідальності батьків за неналежне виховання, навчання та розвиток дитини; 8) ужиття заходів щодо підвищення ефективності діяльності служб у справах неповнолітніх

Так, під час анкетування респонденти назвали найбільш доцільні заходи, які підвищать результативність запобігання нелегальній міграції: формування певного внутрішнього переконання в населення – 37,6%, адміністративно-правовий вплив – 26,9%, вплив засобів масової інформації – 25,8%, страх перед покаранням – 14%.

На нашу думку, для більшої ефективності проведення загально-соціальних заходів запобігання нелегальній міграції в Україні необхідно ввести загальноосвітній обов'язковий курс «Нелегальна міграція, загальна характеристика та шляхи подолання», насамперед, на етапі початкової, базової та повної середньої освіти. Таке навчання дасть змогу сформувати ще в юному віці відповідної моральної позиції, що буде орієнтована на формування в свідомості майбутніх законослухняних громадян мотивації шляхом виховання та вироблення психологічної установки щодо правомірного способу життя та подолання нелегальної міграції в майбутньому.

Висновок. Підсумовуючи вищевикладене, варто зазначити, що особливу увагу варто приділяти детермінантам, що сприяють незаконній міграції, прогнозуванню міграційних процесів, зв'язку незаконної міграції зі злочинними видами бізнесу – торгівлею наркотиками, зброєю, людьми, контрабандою, проституцією, крадіжками і вивезенням автотранспорту тощо.

З огляду на вищенаведене, зазначимо, що питання загально-соціальних заходів запобігання нелегальній міграції в Україні потребують подальшої доктринальної розробки. Це зумовлюється досить високим рівнем мінливості нелегальної міграції, яка постійно трансформується, набуває нових видів, спектр причинно-наслідкових зв'язків постійно розширюється. Тому здійснення кримінологічної політики щодо запобігання злочинності на державному рівні може бути ефективним за умов виявлення детермінантів злочинів, встановлення механізму індивідуальної злочинної поведінки та вжиття заходів, що можуть усувати подальше вчинення злочинів та виявляти їх на стадії готування чи замаху. У зв'язку із цим перед українською та світовою спільнотою постають актуальні питання вироблення – як на науковому, так і на практичному рівнях – адекватних та дієвих механізмів мінімізації нелегальної міграції.

Література

1. Колос С.М. Фактори впливу на міграційні процеси в Україні. Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. 2013. № 16. С. 194–203.

2. Зовнішні трудові міграції населення України / Лібанов Е.М., Позняк О.В. К. РВПС України НАН України. 2002.

3. Севрук В.Г. Основні заходи протидії нелегальній міграції осіб циганської національності. Часопис Академії адвокатури України. 2013. № 18. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2013-1/13svgocn.pdf.

4. Міграційні страхи» Європи: погляд з України. URL: http://bintel.com.ua/uk/article/01-Migration+fears/

5. Examining the creation of a European Border Surveillance System (EUROSUR) : Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, COM(2008) 68 final, Brussels, 13.2.2008. EUR-Lex. URL: http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri= COM:2008:0068:FIN:EN:PDF.

6. Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року № 482-р, редакція від 12.07.2017 р. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=250149647.

7. Павленко С.О. Причини та умови службових злочинів у сфері охорони довкілля. Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення [Текст] : тези доп. наук.-практ.конф. (Київ, 26 берез. 2015 р.) / [ред. кол. В.В. Чернєй, О.М. Джужа, В.В. Василевич та ін.]. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 235–238.

8. Севрук В.Г. Особливості протидії нелегальній міграції осіб циганської національності в Україні. Актуальні проблеми кримінального права (пам'яті професора П.П. Михайленка): тези доп. IV міжвуз. наук.-теорет. конф. (Київ, 6 груд. 2013 р.) / [ред. кол.: В.В. Коваленко (голова), В.В. Чернєй, Є.М. Бодюл та ін.]. К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2013. С. 119–123.

Бондаренко Н.В.,
здобувач
Міжрегіональної академії управління персоналом

УДК 34(091):343:[349.086:630](477)

ВИТОКИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ЛІСІВ ВІД САМОВІЛЬНОЇ (НЕЗАКОННОЇ) ПОРУБКИ: УКРАЇНА В ДОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Будяченко О.М.

У статті послідовно аналізується кримінально-правова охорона лісу від незаконної вирубки на території нашої держави від перших законодавчих актів до радянського періоду. На підставі дослідження літературних та законодавчих джерел вказується, що основи кримінально-правової охорони лісу від незаконної (самовільної) порубки зародилися в ранньофеодальний період існування нашої держави (X – XI ст.ст.). Подальший же розвиток лісового законодавства України і, зокрема, норм кримінально-правової відповідальності за самовільну порубку лісу, відбувався під впливом законодавства інших держав (Литви, Польщі, Австрії, Росії), що зумовлено низкою соціально-економічних і політичних чинників. Здійснений аналіз дав змогу дійти висновку, що деякі норми чинного на той час законодавства актуальні й нині та можуть бути використані для удосконалення чинного кримінального законодавства України.

Ключові слова: *ліс, звичаєве право, кримінальне право, кримінально-правова охорона, самовільна порубка, злочин, покарання.*

В статье последовательно анализируется уголовно-правовая охрана леса от незаконной вырубки на территории нашего государства от первых законодательных актов к советскому периоду. На основании исследования литературных и законодательных источников указывается, что основы уголовно-правовой охраны леса от незаконной (самовольной) порубки зародились в раннефеодальной период существования нашего государства (X – XI вв.). Дальнейшее же развитие лесного законодательства Украины и, в частности, норм уголовно-правовой ответственности за самовольную порубку леса, происходило под влиянием законодательства других стран (Литвы, Польши, Австрии, России), что обусловлено рядом социально-экономических и политических факторов. Проведенный анализ позволил сделать вывод, что некоторые нормы действующего в то время законодательства актуальны и сегодня и могут быть использованы для совершенствования действующего уголовного законодательства Украины.

Ключевые слова: *лес, обычное право, уголовное право, уголовно-правовая охрана, самовольная порубка, преступление, наказание.*

The article analyzes the criminal law protection of the forest from illegal logging in the territory of our state from the first legislative acts to the Soviet period. On the basis of the study of literary and legislative sources, it is indicated that the basis of the criminal law protection of the forest from illegal (unauthorized) tract originated in the early feudal period of the existence of our state (X – XI centuries). Further development of forest legislation in Ukraine, and in particular the rules of criminal liability for unauthorized felling of the forest, took place under the influence of the legislation of other states (Lithuania, Poland, Austria, Russia), which is due to a number of socio-economic and political factors. The analysis made it possible to conclude that some of the norms of the current legislation are relevant today and can be used to improve the current criminal law of Ukraine.

Key words: *forest, customary law, criminal law, criminal law, unauthorized cutting, crime, punishment.*

Будяченко О. М., 2017

Актуальність теми дослідження. Розвиток виробництва і господарська діяльність, у процесі яких людина почала використовувати дедалі більшу кількість природних ресурсів, загострює увагу до екологічних проблем і, перш за все, до втрат значної частини лісових ресурсів. Адже довготривале, неповною мірою екологічно-обґрунтоване використання лісових ресурсів призвело до виникнення цілої низки екологічних проблем і прогресуючого зростання факторів екологічного ризику, що погіршує умови проживання людей. Серйозної шкоди екологічній безпеці завдають незаконні рубки лісу. Хижацькими рубками винищуються ліси особливо цінних порід, які знаходяться неподалік населених пунктів, упродовж доріг без екологічних вимог. Зазначене зумовлює необхідність дослідження витоків становлення і розвитку законодавства про кримінально-правову охорону лісів від незаконної порубки, адже накопичений історичний досвід (як позитивний, так і негативний) певною мірою можна і треба використати з метою вдосконалення чинного кримінального законодавства України, що сприятиме вирішенню сучасних проблем, пов'язаних з охороною цього стратегічно-важливого, як з екологічної, так і економічної точки зору, природного ресурсу.

Стан розробки дослідження: Окремі питання кримінально-правової охорони лісів від самовільної (незаконної) їх порубки в історичному аспекті були предметом розгляду багатьох вітчизняних і російських вчених-правників, як юристів-екологів, так і фахівців кримінального права. Серед цих досліджень можна виділити праці С.Б. Гавриша, О.О. Дудорова, В.П. Ємельянова, О.С. Колбасова, М.Й. Коржанського, З.Г. Корчевої, О.І. Красова, В.К. Матвійчука, Н.А. Мирошниченко, В.Л. Мунтяна, В.О. Навроцького, Є.І. Немировського, В.І. Осадчого, В.В. Сташиса, Є.Л. Стрельцова, О.В. Скворцової, В.Я. Тація, Ю.С. Шемшученко та ін. Утім, залишилося коло питань, які потребують подальшої розробки, оскільки частину досліджень виконано на базі кримінального законодавства, що діяло раніше, до того ж більшість опублікованих праць стосується досліджуваної проблеми лише фрагментарно.

Мета статті – простежити розвиток норм кримінально-правової відповідальності за незаконну порубку лісу в історичному аспекті від витоків становлення до радянського періоду та виявити факти, що її зумовлюють.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, стосовно періодизації українського законодавства загалом і кримінального зокрема варто зауважити, що вчені пропонують різні етапи його становлення і розвитку, залежно від історичних та політичних підстав державотворення України. Традиційно вчені, які займаються проблемами лісового права, виділяють два періоди розвитку лісового законодавства: дореволюційний та післяреволюційний. Проте, на нашу думку, історію становлення і розвитку кримінально-правової охорони лісів

від самовільної порубки, більш доцільно підрозділити на дореволюційний (тобто дорадянський), радянський та сучасний період. При чому кожен із цих періодів має свої етапи, що характеризуються особливостями кримінального законодавства в частині застосування карної відповідальності за цей вид злочину. Свої певні етапи має й дореволюційний, тобто дорадянський період розвитку кримінального законодавства взагалі, і щодо кримінально-правової охорони лісів від незаконної (самовільної) порубки зокрема. Цьому періоду приділяється увага у працях видатних науковців, зокрема: М.Б. Булгакова, М.Ф. Владимирського-Буданова, А.П. Гетьмана, М.С. Грушевського, Б.В. Кіндюка, В.М. Лєшкова, В.І. Сергеевича, Д.І. Яворницького та ін.

Наприклад, аналізуючи юридичні джерела, що існували на межі XIX – XX ст., ми бачимо, що в одному з підручників кримінального права, виданому у 1865 р., історія розвитку російського кримінального права поділена на такі головні періоди: 1) з найдавніших часів до Уложення 1649 р.; 2) від Уложення до видання Зводу законів; 3) до сучасних часів [1, с. 149]. Однак варто звернути увагу, що зазначена періодизація стосується лише російського кримінального права. До того ж вона надто поверхнева і не дає змогу чітко визначити періоди становлення і розвитку кримінального права, що діяло на теренах України того часу. Разом із тим ця періодизація корисна тим, що охоплює XVIII – XIX ст. Цей період мав вплив на розвиток права на території нашої держави і підтверджує висновки про те, що лише у XVIII ст. російське право поширилося на територію України.

Натомість М.Ф. Володимирський-Буданов запропонував такі етапи розвитку кримінального законодавства: 1) кримінальне право «Руської Правди»; 2) кримінальне право Московської держави; 3) кримінальне право імперії [2, с. 294]. Як бачимо, вчений пішов значно далі у вирішенні проблеми періодизації кримінального законодавства. Вона більш точна, але, на жаль, тільки перший і третій етапи цієї періодизації можуть стосуватися українського законодавства. Певну спробу щодо періодизації розвитку кримінального права, але стосовно проблеми поняття злочину, здійснив П.К. Кривошеїн: 1) зародження ознак злочину (початок X – початок XVIII ст.ст.); 2) становлення і законодавчого закріплення поняття злочину; 3) соціалістичний етап розвитку поняття злочину [3, с. 4].

Можна полемізувати щодо кількості етапів розвитку кримінального законодавства, запропонованих вченими, однак всі зазначені погляди, хоча і сприяють розвитку науки кримінального права, все ж не можуть допомогти в поетапному вивченні витоків кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, зокрема щодо охорони лісів від самовільної порубки. Тому варто зупинитися на історіографії Михайла Грушевського [4, с. 1–736] й Ореста Субтельного [5, с. 112], яка ґрунтується на достовірних джерелах. На нашу думку, саме вона допоможе виявити та пояснити витоки кримінально-правової охорони лісів від самовільної порубки.

Як свідчать дослідження, 30–20 тис. років до н.е. (перший період – первіснообщинний лад) кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища була відсутня [4, с. 1–120; 5, с. 17–28; 6, с. 11–20; 7, с. 94; 8, с. 35; 9, с. 35; 10, с. 13–27]. Це пояснюється відсутністю державності, а отже, й кримінального законодавства. Тому можна стверджувати, що з спочатку VIII ст. і майже до XI ст. не існувало юридичних обмежень на користування лісами та лісовою рослинністю, оскільки не було об'єктивної необхідності в прийнятті відповідних нормативних актів, у т. ч. кримінальної спрямованості [11, с. 1–2].

У другий період (часи родового ладу) до створення державності (X ст.) на Русі існувала система норм усного звичаєвого права. Дані щодо звичаїв східних слов'ян до утворення Київської Русі містяться в літописах і повідомленнях зарубіжних авторів [12, с. 14].

Однак письменних джерел, які б висвітлювали питання кримінально-правової охорони лісів, не збереглося [1, с. 160; 5, с. 37–68], та й не могло бути. У процесі становлення повноцінної держави, окремі звичаї родового ладу, які можна було використовувати в інтересах пануючої верхівки, що формувалася, поступово трансформувались у норми звичаєвого права.

Але, як відомо, до нас не дійшло не тільки будь-якого писаного закону, а й навіть згадки про будь-який конкретний закон, який регулював би відносини до XI ст. [13, с. 7 (Прокопий из Кесарии. Война с Готами. Кн. VII (III), гл. 14 § 22); 14, с. 37; 15, с. 17]. Тому пошук витоків кримінально-правової охорони природних ресурсів, зокрема, лісів, на території нашої держави необхідно починати з XI ст.

Таким чином, можна стверджувати, що перший період становлення і розвитку кримінально-правової охорони природних ресурсів, зокрема лісів, збігається з третім періодом розвитку кримінального законодавства нашої держави, що охоплює XI – XIV ст.ст. Таке положення знаходить своє підтвердження тому, що протягом XI – початку XII ст.ст. князі розпочали видавати законодавчі акти (статути) і навіть збірники законодавчих актів («Руська Правда», «Правда Ярославичів», «Розширена руська правда» та ін. [13, с. 10–11].

Правові норми, які містилися у них, свято охороняли власність феодалів, встановлюючи кримінально-правову відповідальність за використання (добування) природних ресурсів, у т. ч. лісових дерев, у князівських угіддях без дозволу князя. Зокрема, людей нижчих станів карали навіть до смертної кари за вирубування лісу в князівських угіддях, а згодом і у володіннях інших аристократів, які займали особливе місце в ієрархії суспільства того часу. Посилення кримінально-правової охорони природних ресурсів, у т. ч. деревних лісових ресурсів, порівняно з родовим ладом, пояснюється намаганням феодала зберегти їх не тільки для себе, а й для своїх спадкоємців. Так, уперше про регулювання відносин щодо використання й охорони лісів згадується в законах Ярослава Мудрого «О церковних судах й земських ділах», в яких була лісоохоронна стаття, де зазначалося: «А ще кто сожжет лес чужой, или сечет деревья чужие, сугубо да осужден будет и рука его заменена будет» [16, с. 27]. Однак правові норми, що містилися у цьому законодавчому акті, були переважно запозичені з «Візантійських лісових законів» і не мали ефективного лісоохоронного значення [17, с. 131].

Деякі положення, що стосуються рослинного світу (дерев), містяться в ст.ст. 71, 72, 73 і 75 «Руської правди» (розширеній редакції), в якій вперше було введено право власності на лісові промисли, зокрема, бортництва (10 статей), а також встановлено штраф за крадіжку дров [11, с. 2]. Стародавня держава Київська

Русь уже в той час піклувалася про охорону рослинного світу, особливо деревних лісових ресурсів, оскільки в ст.ст. 71, 72, 73 та 75 цього писаного права йдеться не про тільки про крадіжку і про знищення дерев, а й про вирубування їх як таких, що знаходяться у природному стані (не виділених із природи). Наприклад, у ст. 73 йдеться про порубку дерев. Логічно, що кримінальний штраф 3 гривні (грн) призначався за знищення борті (ст. 75 цієї ж законодавчої пам'ятки) і, звичайно, за порубку лісу [18, с. 30–33]. Про це свідчить і санкція – півгривні штрафу за дерево, на якому знаходиться борть [13, с. 107–108].

Отже, аналіз вищезгаданих законодавчих актів дає підстави констатувати, що саме до цього часу належать витоки кримінально-правової охорони лісу від незаконної порубки.

Четвертий період, а для кримінально-правової охорони природних ресурсів – це другий період (XIV ст. – початок XVIII ст.), отримав в історії назву «Козацька доба». Це надто складний період для пізнання витоків кримінально-правової охорони окремих природних об'єктів, адже в праві України діяла велика кількість джерел, які мали різне походження, неоднакову форму і відрізнялися різним змістом та історичним значенням [20, с. 23]. Зокрема, на Західну Україну і Правобережжя поширювалася дія польських і литовських нормативних актів.

Щодо російського законодавства, на той час на території України воно не діяло. Проте у подальшому, починаючи з XIV ст., воно мало значний вплив на розвиток українського, як природоохоронного, так і кримінального, законодавства. Тому має ценз зупинитися на його аналізі, зокрема щодо кримінально-правової охорони лісів в Україні.

Значущим для розвитку лісового законодавства, отже, і кримінально-правової охорони лісів від самовільної порубки можна вважати той період, коли ліс одержав значення як джерело для задоволення державних потреб, особливе у військових цілях. Це початок XIV ст. і до XVI ст., коли для відбиття нападу ворожих сусідів були утворені засіки, тобто заповідні ліси військового значення уздовж південного кордону Русі [21, с. 1]. В 1485 р. уряд Російської імперії видав «Охоронну грамоту», згідно з якою заборонялась вільна вирубка лісу у визначених місцях. Однак російське лісове законодавство цього періоду було непослідовним. Так, в одних випадках дозволялось кожному рубати у всіх лісах «лишь бы только для себя, а не на продажу» [21, с. 1; 27, с. 27]. Разом із тим у засічних і заповідних лісах вирубка лісу не дозволялась.

На початку XVII ст. урядом царської Росії була видана грамота, відповідно до якої ліси віддавались під охоронний нагляд воєводам. У той час цар Олексій Михайлович видав наказ «Уложеніє», який передбачав стягнення за «насильницьке лісознечтоження», пошкодження окремих порід лісу, за його самовільну вирубку, підпал тощо. У Соборному Уложенні 1649 р. визначався порядок використання лісових угідь та деревини, а також встановлювалася майнова відповідальність за порушення правил лісокористування [19, с. 219–223].

За правління Петра I природоохоронні заходи здійснювалися з жорстокою рішучістю, зокрема за порубку лісів у заповідниках карали смертю. Зокрема, Указом 1703 р. Петро I, були заповідані дубові ліси, у т. ч. Леонтіїв Яр у Харківській губернії, а в 1710 р. Указом про охорону лісів вздовж берегів річок, Петро I зобов'язав описати всі ліси на відстані від великих рік 50 верст, а від малих – на відстані 20 верст. На цьому просторі заборонялось усім без винятку рубати дуб, клен, модрину, сосну та інші породи (заповідні дерева). За порушення норм, встановлених цим Указом, передбачався штраф: за порубку всякого дерева, крім дубу – 10 рублів (р.) за одне дерево, а за порубку дубу і за велику порубку інших заповідних дерев – смертна кара [21, с. 1]. Згодом така сувора відповідальність була пом'якшена Указом 1705 р. Пізніше всі укази і розпорядження, видані Петром I, утворили окремий звіт під назвою «Інструкція Обер-Вольдмейстеру» 1723 р. [29; 30, с. 15], суть якої полягала в розподілі дерев (порід) на заповідні й незаповідні, які росли вздовж річок: Волги, Оки, Дона, Дніпра тощо. За порубку дерев у заповідних лісах без дозволу, а також пошкодження дерев заповідних порід передбачався штраф 5 р., із них 2 р. надходили в казну, а 3 р. – охоронцю, який затримав порушника лісового законодавства. Але, якщо були зрубані дерева заповідних порід для здійснення ремонту екіпажу в дорозі, це не вважалося порушенням лісового законодавства. Вказана Інструкція стала історичною пам'яткою лісового законодавства, яка відіграла роль його систематизованого збірника.

Нечисленні норми, що стосувалися кримінально-правової охорони лісів від самовільної порубки містив Артикул військовий від 26.04.1715 р. (військово-кримінальний закон) [22, с. 325–389]. Однак закони Московської держави того часу не були поширені на Україну [20, с. 29]. Законодавчі же акти місцевої автономної влади стали джерелом українського права тільки після возз'єднання України з Росією.

У Запорізькій Січі більша частина відносин з охорони природних ресурсів, зокрема, лісів, регулювалася на той час нормами звичаєвого права. Варто зазначити, що користуватися лісовими ресурсами у Запорізькій Січі для власних потреб мали право лише козаки та піддані Війська Запорозького. Однак своїх кримінальних законів щодо охорони природних ресурсів у Запорізькій Січі не було. Покарання, як правило, призначалося на основі звичаєвого права [23, с. 156]. Разом із тим варто зазначити такі історичні пам'ятки цього періоду, як Універсал Б. Хмельницького про заборону козакам «робити шкоду» в лісах Київського Михайлівського Золотоверхого Монастиря (22.11.1849 р.), Указ І. Скоропадського про заборону вирубки лісу (02.07.1721 р.), Універсал Данили Апостолу про заборону рубки лісу поблизу Гадяча (1727 р.), Указ К. Розумовського про заборону рубки лісу, що використовується для виробництва поташу (1761 р.) [24, с. 21, 49; 25, с. 104, 105; 26]. Зрозуміло, що кримінальне право й органи, які чинили правосуддя в Січі Запорізькій та навкруги неї, не були вільні від впливу найближчих держав і народів. Разом із тим варто погодитися з Б.В. Кіндюком, який зазначає: «<…> правотворчі ідеї козацтва у сфері охорони лісів у цей час перебували на стадії початку створення власних правових інститутів» [27, с. 169–170]. Ці ідеї надалі відбилися у «Законі про ліси УРСР» від 10.01.1919 р. [28, с. 59].

За доби гетьмана І. Мазепи чинність вищезгаданих законодавчих актів продовжувала діяти на території України, хоча дедалі більше на наш простір поширюва-

лася дія царського законодавства Росії [23, с. 157–177]. Цей час характеризується відсутністю витоків кримінально-правової охорони природних ресурсів. Джерелом лісового законодавства України було російське законодавство, яке тісно пов'язане з історією Російської імперії, в складі якої Україна перебувала протягом трьох століть.

П'ятий період розвитку кримінального права в історії нашої держави, а для кримінально-правової охорони природних ресурсів – третій (XVIII ст. – початок XIX ст.) дістав назву «Під імперською владою» [23, с. 178–221]. Починаючи з XVIII ст. основним джерелом регулювання природоохоронних відносин, лісових зокрема, були нормативно-правові акти Російської імперій у формі статутів, указів, військових артикулів тощо. У цей період імперські та місцеві закони були спрямовані на заборону вирубки лісів та передбачали жорстокі покарання за порушення вказаних у них правил.

Витоки кримінально-правової охорони лісів від самовільної порубки знаходимо у «Зводі законів кримінальних» за 1842 р. та «Соборному уложенні» 1649 р., які почало діяти на території України на початку XVIII ст. [19, с. 76–443; 31, с. 97].

Необхідно зазначити, що на цей період самовільна порубка лісу належала до складу незначних злочинів, які посягали на навколишнє природне середовище. В подальшому, як і інші незначні злочини цієї категорії, витоки яких формувалися раніше, самовільна порубка лісу була перенесена з «Уложення про покарання кримінальні і виправні» 1845 р. [32] до «Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями» 1864 р. [33, с. 402–414]. Згідно зі ст. 154 вказаного Статуту, за самовільну порубку лісу передбачалося покарання: у перший і другий раз – грошове стягнення, яке дорівнює подвійній ціні самовільно зрубаного лісу; в третій або більше разів – теж стягнення й ув'язнення від 1 до 6 місяців та ін. [19, с. 402–414; 33, с. 402–414].

Після скасування кріпосного права порушення правил лісокористування з боку селян набули масового характеру. Для ведення господарства селяни мали гостру потребу в деревині, купити яку вони були не в змозі, що штовхало їх на шлях правопорушень. З іншого боку, високе оподатковування лісових угідь [23, с. 23] провокувало поміщиків масово вирубувати ліси й переводити звільнені площі в розряд сільськогосподарських угідь. Відсутність природоохоронних законодавчих норм призвела до скорочення українських лісів у період із 1861 до 1888 р. з інтенсивністю 25 700 га/рік. [24, с. 102]. Усвідомлення російським урядом небезпеки масового винищування лісів стало причиною видання «Положення про збереження лісів» 04.04.1888 р. [34, с. 148–155], яке стало основним нормативно-правовим актом, що регулював відносини з приводу лісів на українських землях у складі Російської імперії і ставив найважливішим завданням припинення спустошливих рубок лісу. Однак кримінально-правові заходи того періоду не змогли відіграти ефективної лісоохоронної ролі.

Винищення лісів призвело до значного зменшення лісистості України, особливо східної території. Тільки за період із кінця XVII ст. до 1913 р. лісистість Полтавської і Харківської губерній зменшилась з 14,4 до 6,8%, а по Чернігівській і Київській – з 37,3 до 15,3% [35].

І, зрештою, шостий період, а для кримінально-правової охорони природних ресурсів – четвертий, охоплює кінець XIX ст. – початок XX ст. Для цього періоду характерна розробка цілої низки норм, що передбачали відповідальність за самовільну порубку лісу, але більша частина з них не була прийнята. Так, у Кримінальному уложенні 1903 р. [36], яке так і не набуло чинності, злочини проти навколишнього природного середовища і проступки передбачалися в основному в гл. 9–11. До них належало й таке діяння, як вирубування лісовласником або особою, якій надано право розпоряджатися лісом, сироростучого лісу або викорчовування пеньків чи коріння у випадках, коли таке вирубування або корчування заборонене законом або обов'язковою постановою, або є порушенням відповідних правил (ст. 255). Покарання за цей злочин передбачалося у виді грошової пені, яка дорівнює цінності зрубаного або викорчуваного лісу, визначена місцевою лісовою таксою та ін. [36].

Варто зауважити, що положення, відображені в Кримінальному уложенні 1903 р., мали і мають істотне значення для вдосконалення чинного кримінального законодавства, в частині застосування кримінальної відповідальності за незаконну порубку лісу.

Висновки. На підставі проведеного аналізу історичних пам'яток українського законодавства дорадянського періоду можна зробити такі висновки. Формування лісоохоронного законодавства, у т. ч. щодо кримінально-правової охорони лісу від самовільної порубки, на території сучасної України дорадянського періоду (XI ст. – початок XX ст.) відбувалося досить складно. Його характерними рисами були: непослідовність; фрагментарність; розрізненість; велика кількість джерел, які мали різне походження, неоднакову форму і відрізнялися різним змістом та історичним значенням. Головною же вадою була відсутність єдиного нормативного масиву лісоохоронного законодавства, а також єдиного підходу до врегулювання відносин у частині кримінально-правової охорони лісу від самовільної порубки.

Література

1. Бернер А.Ф. Учебник уголовного права. Часть общая. СПб., 1865. 126 с.
2. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1995. 640 с.
3. Кривошеин П.К. Преступление историческое исследование. К.:УАВД, 1993. 75 с.
4. Грушевский М.С. Історія України Руси: В 11 т., 12 кн. (Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.). К.: Наукова думка, 1991. (Пам'яткі іст. думки України). Т. 1. 736 с.
5. Субтельний О. Україна: Історія (Пер. з англ. Ю.І. Шевчука). К.: Либідь, 1991. 512 с.
6. Крип'якевич І. Історія України: 2-е вид., перероб. і доп. / Упоряд. Є. Гринів / І. Крип'якевич, М. Дольницький. Львів: Меморіал, 1991. 366 с.
7. Рибалка І.К. Історія України. Дорадянський період: Підручник. 2-е вид., перероб. і доп. К.: Вища школа, 1991. 607 с.
8. Хазанов А. Социальная история скифов, основные проблемы развития древних кочевых евразийских степей. М.: 1973. 94 с.
9. История государства и права Украинской ССР: в 3-х т. / Редкол.: Б.М. Бабий (гл. ред.) и др. К.: Наукова думка, 1987. Т. 1. 317 с.
10. Дорошенко Д.І. Нариси історії України: в 2-х т. Т. 1: (до половини XVII ст.). К.: Фірма «Глобус», 1992. 238 с.
11. Блошенко Е.Є. Становлення та розвиток законодавства в сфері рослинного світу. Проблеми законності. 2004. № 126. С. 1–2.

12. Повесть временных лет: Ч. 1. М., Л.-град: Изд-во АН СССР, 1950. 45 с.

13. Памятники Русского права / Под ред. С.Ю. Юшкова; Сост. А.А. Зимин. М.: Юр. лит., 1952. Вып. 1. 561 с.

14. Фроянов И.Я. Киевская Русь: Очерки соц. полит. истории (отв. ред. В.В. Мавродин). Л.: Изд-во ЛГУ, 1980. 256 с.

15. Греков Б.Д. Киевская Русь. Л.: Госполитиздат, 1953. 568 с.

16. Бобров В.Р. Вольные охотники и землекопы. Лесная промышленность. 1991. № 6. С. 27.

17. Лазаренко Я. Розвиток лісового законодавства України. Право України. 2003. № 2. С. 131–135.

18. Котов Н.С. Названия русских бортных знамен – историко-лингвистический источник (Исследование по лингвистическому источниковедению). М.: Наука, 1963. 110 с.

19. Российское Законодательство X – XX веков. В 9-ти т. Т. 3: Акты Земских соборов [отв. ред. А.Г. Маньков]. М.: Юр. лит., 1985. С. 76–443.

20. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. 170 с.

21. Романовский Н. Курс русского лесного законодательства. Спб, 1881. С. 1.

22. Российское законодательство X – XX веков: Тексты и комментарии: В 9 т. Т. 4: Законодательство периода становления абсолютизма [под общ. ред. О.И. Чистякова; отв. ред. Е.И. Индова]. М.: Юрид. лит., 1986. 512 с.

23. Січинський В. Чужинці про Україну. Львів: Фірма «Довіра», 1992. 256 с.

24. Генсірук С.А. Історія лісівництва в Україні: навч. посіб. / С.А. Генсірук, О.І. Фурдичко, В.С. Бондар [ред. С.А. Генсірук]. Львів: Світ, 1995. 424 с.

25. Грозовський І.М. Охорона природи в Запорозькій Січі. Право України. 1997. № 12. С. 103–105.

26. Борейко В.Е. История охраны природы Украины, X век – 1980 г.: 2-е изд., доп. Киев: КЭКЦ, 2001. 544 с. (История охраны природы. Вып. 24).

27. Кіндюк Б.В. Правові засади охорони лісів на землях козацької України. Право України. 2009. № 8. С. 169–170.

28. Ткач А.П. Нариси з історії держави і права Української РСР: в 3 вип. К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. Вип. 1. 178 с.

29. Печуляк В.П. Відносини у сфері лісового господарства: організаційно-правові аспекти державного регулювання: моногр. Ірпінь: НУДПС України, 2011. 362 с.

30. Єгорова Т.П. Охорона лісів за законодавством України та країн СНД: порівняльно-правовий аналіз: дис. …канд. юр. н. 12.00.06. Х., 2015. 226 с.

31. Российское законодательство X – XX веков: Тексты и комментарии: В 9 т. Т. 2: Зак-во периода образования и укрепления Русского централизованного государства. [под ред. О.И. Чистякова; отв. ред. А.Д. Горский]. М.: Юр. лит. 1985. 520 с.

32. Российское законодательство X – XX веков: Тексты и комментарии: В 9-ти т. Т. 6: Зак-во первой половины XIX века. М.: Юр. лит., 1985. 432 с.

33. Российское Законодательство X – XX веков. В 9-ти т. Т. 8. Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями 1864 г. М.: Юр. лит., 1991. С. 402-414.

34. Полное собрание законов Российской империи: Собр. 3-е. Т. VIII. Положение о сбережении лесов. СПб.: Гос. тип., 1888. № 5120. С. 148–155.

35. Большая Советская Энциклопедия (БСЭ) в 30 т. 3-е изд. Т. 14. М.: Из-во: «Советская энциклопедия», 1973. 624 с.

36. Уголовное Уложение 1903 г. СПб.: Сенатская типография, 1903. 598 с.

Будяченко О. М.,
викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.2(075.8)(477)

НЕЗАКОННИЙ ОБІГ ЗБРОЇ, БОЙОВИХ ПРИПАСІВ АБО ВИБУХОВИХ РЕЧОВИН: НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Катеринчук І. П., Меркулова В. О.

Стаття присвячена проблемним питанням реформування вітчизняного кримінального законодавства щодо відповідальності за незаконний обіг зброї, бойових припасів або вибухових речовин. Автори на підставі аналізу наявних точок зору, результатів особистого дослідження виказують власне ставлення до означеного питання та пропонують зміни до чинного законодавства.

Ключові слова: *бойові припаси, кримінальна відповідальність, кримінальне законодавство, обіг зброї, мисливська зброя, спортивна зброя.*

Статья посвящена проблемным вопросам реформирования отечественного уголовного законодательства касательно ответственности за незаконный оборот оружия, боевых припасов или взрывчатых веществ. Авторы на основе анализа существующих точек зрения, результатов личного исследования выражают собственное отношение к указанному вопросу и предлагают изменения в действующее законодательство.

Ключевые слова: *боевые припасы, оборот оружия, охотничье оружие, спортивное оружие, уголовная ответственность, уголовное законодательство.*

The Article is sanctified to the problem questions of reformation of home criminal statute concerning responsibility for the illegal turn of weapon, ammunition or explosives. Authors, on the basis of analysis of existent points of view, results of the personal research, express own attitude toward the indicated question and offer changes in a current legislation. The authors provided a conceptually new approach to the legislative regulation of criminal liability for this category of crimes.

Key words: *ammunition, turn of weapon, hunting weapon, sporting weapon, criminal responsibility, criminal law.*

Актуальність теми. Зміни, яких кримінальне законодавство України зазнало у 2012–2013 роках у сфері незаконного обігу вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв обумовлювалися декількома чинниками: набуттям особливої важливості боротьби зі злочинністю у сфері громадської безпеки (на тлі подовження військового конфлікту, значного збільшення обсягу незаконного обігу зазначених предметів); необхідністю посилення профілактичної сутності та змісту кримінально-правових норм, які встановлювали відповідальність за незаконний обіг та незаконне поводження із вогнепальною зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами або вибуховими пристроями; доцільністю надання особливого (спеціального) значення тим різновидам забороненої кримінальним законодавством поведінки, які є більш небезпечними, більш латентними, як такими, що пов'язані із певними складнощами у виявленні, фіксуванні та розслідуванні злочинів такого виду; визначенням більш суворої кримінальної відповідальності за порівняно більш небезпечну поведінку у зазначеній сфері. Порушення правил обігу (користування) вогнепальною зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями, їхнє неконтрольоване поширення вже становить підвищену загрозу для суспільства, для національної безпеки держави.

Сьогодні зазначені чинники набувають посиленого значення та актуальності, якщо враховувати подовження процесу обговорення громадськістю, фахівцями питання щодо легалізації певного виду зброї, наявність двох наступних проектів Закону України – «Про цивільну зброю і боєприпаси» [13] (Далі – Проект Закону) та «Про внесення змін до статті 263-1 Кримінального кодексу України» (Далі – Проект внесення змін до КК) [10].

Постановка проблеми. Особливістю та складністю визначення проблемних питань, як предмету даного дослідження, є те, що доцільним є його здійснення на двох рівнях: з позицій коментування змісту, сутності, суперечностей, недоліків кримінального законодавства за умови чинного стану порядку обігу зброї, бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв; та враховуючі потенційні можливості настання суттєвих змін в цій сфері з набуттям чинності Закону «Про цивільну зброю і боєприпаси», що стосуватимуться насамперед таких предметів, як вогнепальна зброя та бойові припаси до неї. Саме тому маємо на меті під час аналізу інформації головну увагу спрямувати на визначення проблем (як чинних, так і потенційних) кримінального законодавства саме у сфері обігу цих предметів. Проте звуження сфери дослідження не свідчить про те, що не існують аналогічні проблеми стосовно інших предметів злочину (вибухові речовини, вибухові пристрої).

Щоб реалізувати завдання першого рівня, потрібно насамперед визначитися із чинними проблемами у сфері кримінально-правового регулювання обігу вогнепальної зброї, бойових припасів. Це можливо лише за умови комплексного системного аналізу положень, що вказані у ст. ст. 263 та 263-1 КК, оскільки ці норми містять перелік суспільно небезпечних дій, які охоплюються поняттям незаконний обіг, незаконне поводження зі вогнепальною зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами або вибуховими пристроями [3, с. 114]. Порівняння чинного змісту цих норм дозволяє умовно виокремити традиційні, більш типові дії більш загального характеру (носіння, зберігання, придбання, передача, збут) зазначених предметів та спеціальні дії, особливість та специфічність яких полягає у тому, що вони пов'язані із безпосереднім відношенням суб'єкту злочину до їх виготовлення, перероблення, а отже, до їхнього створення та зміни небезпечних властивостей тощо. Відповідно до чинного законодавства, ступінь

Катеринчук І. П., Меркулова В. О., 2017

небезпеки усіх дій, що зазначені у ст. ст. 263 та 263-1 КК, є однаковим, що підтверджується однаковою санкцією частини першої цих норм (від трьох до семи років) [4, с. 125]. Такий підхід законодавця є не беззаперечним, якщо порівнювати характер дій, співвідношення між ступенем тяжкості лише факту користування (зберігання) та активними діями, спрямованими на посилення небезпечних якостей розглядуваних предметів злочину.

Повнота та ефективність регулювання сфери, яка поставлена під охорону кримінально-правового захисту ст. 263-1 КК, взаємопов'язана із проблемами більш чіткого визначення предмету злочину, ознаками об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого цією нормою, розкриттям сутності та змісту поняття «незаконне», яке використовується як у назві, так і у змісті ч. 1 ст. 263-1 КК [5, с. 122]. Окремим сутнісним складником цієї проблеми постане питання більш чіткого кримінально-правового регулювання тієї сфери, яка стосується обігу мисливської зброї та бойових припасів до неї.

Потенційна можливість настання досить суттєвих змін у сфері обігу вогнепальної зброї та бойових припасів до неї, які будуть пов'язані із набуттям чинності Законом «Про цивільну зброю і боєприпаси», посилює актуальність деякого прогнозування проблем кримінально-правового характеру, які можуть постати у зв'язку зі значним поширенням сфери правомірного обігу розглядуваних предметів [13]. А відповідно, розглянути окремі, визначені у цьому дослідженні проблеми уже з точки зору перспективної оцінки дієвості та справедливості визначених у ст. ст. 263 та 263-1 КК положень. Своєчасність такого підходу до того ж посилюється наявністю проекту Закону України «Про внесення змін до статті 263-1 Кримінального кодексу України», зміст якого практично є відтворенням положень ст. 32 Проекту Закону «Про цивільну зброю і боєприпаси» [10; 13].

Дійти певних висновків маємо на підставі аналізу та співставлення відповідних правових положень попереднього Кримінального кодексу 1960 р. (ст. 222 КК) [14, с. 467–469], загальної та спеціальної норм (ст. ст. 263 та 263-1 КК) чинного кримінального законодавства [6, с. 102], зазначених проектів Законів України, рекомендаційних положень, що містяться у Постановах Пленуму Верховного Суду України [11; 12], відповідних підзаконних правових актів відомчого характеру [2; 9] тощо.

Виклад основного матеріалу. Ретроспективний аналіз тенденцій розвитку кримінального права (законодавства) доводять той факт, що зміни, яких зазнає законодавство, обумовлені насамперед або ж необхідністю поширення, або ж, навпаки, обмеження сфери кримінально-правового регулювання. Це здійснюється різними засобами, серед яких найтиповішим є визначення нових предметів злочину, суспільно небезпечних дій, що становлять ознаки об'єктивної сторони складу злочину. Не виключенням є і напрями реформування кримінального законодавства щодо обігу вогнепальної зброї та бойових припасів до неї.

З часу набуття Кримінальним кодексом Української РСР чинності (з 1 квітня 1961р.) [15, с. 588–591; 16, с. 925–930] і до прийняття нового кримінального законодавства у 2001 р., стаття 222 КК «Незаконне носіння, виготовлення, зберігання та збут вогнепальної або холодної зброї чи вибухових речовин» зазнала змін. Передусім ці зміни стосувалися визначення та уточнення ознак об'єктивної сторони складу злочину. Зокрема, відповідно до змін закону у 1974 р. додатково кримінально караною визнається (окрім носіння, виготовлення, зберігання та збуту) придбання вогнепальної зброї, бойових припасів. До того ж законодавець уточнив сутність поняття «незаконне», додавши в ч. 1 ст. 222 КК словосполучення «без відповідного дозволу» [4, с. 467–469]. Увесь цей час особливістю визначення законодавцем предмету злочину було те, що із усіх видів вогнепальної зброї виокремлювалася гладкоствольна мисливська зброя.

На час набуття чинності Кримінальним кодексом (2001 р.) розглядувані нами положення містила ст. 263 КК «Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами». Відтепер назва відповідної статті та зміст її положень суттєво змінилися. По-перше, законодавець вперше використовує поняття «незаконне поводження», розглядаючи його як такі незаконні дії, які здійснюються без передбаченого законом дозволу. По-друге, об'єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 1 ст. 263 КК, за переліком суспільно небезпечних дій вже охоплювала більшу сферу (порівняно із попереднім законом), оскільки полягала у носінні, зберіганні, придбанні, виготовленні, ремонті, передачі чи збуті вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв без передбаченого законом дозволу (санкція передбачала позбавлення волі на строк від двох до п'яти років) [7, с. 762–766]. Отже, додалися такі дії, як ремонт та передача відповідних предметів.

Надалі на підставі виокремлення певних суспільно небезпечних дій (виготовлення, ремонт) та додавання до цих дій такого нового виду суспільно небезпечної поведінки, як переробка, у Кримінальному кодексі було визначено спеціальний склад злочину, передбачений ст. 263-1КК «Незаконне виготовлення, переробка чи ремонт вогнепальної зброї або незаконне виготовлення бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв» (Закон № 5064-VI від 05.07.2012) [16, с. 926]. Зазначені дії, з одного боку, охоплюються таким загальним поняттям як «незаконне поводження» із вогнепальною зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами або вибуховими пристроями, а з іншого боку, вони мали свою специфіку як дії, які безпосередньо спрямовані на створення, зміну, поліпшення їх властивостей, посилення ступеня їх небезпечності. До того ж законодавець посилив суворість відповідальності за усі дії, які охоплюються поняттям незаконного обігу (поводження) із зазначеними предметами. Відтепер ч. 1 ст. ст. 263 та 263-1 КК передбачала порівняно більш сувору санкцію (від трьох до семи років позбавлення волі). Проте у спеціальній нормі не міститься виокремлення такого виду вогнепальної зброї, як гладкоствольна мисливська зброя. І ця норма не містила тлумачення такого поняття, як «незаконність» зазначених у нормі дій.

У 2013 р. стаття 263-1 КК набула подальшого вдосконалення (Закон № 228-VII від 14.05.2013 р.) шля-

хом виокремлення нових видів суспільно небезпечної поведінки – фальсифікації, незаконного видалення чи зміни маркування вогнепальної зброї. А відповідно, відтепер спеціальна кримінально-правова норма мала як нову назву, так і зміст ч. 1 ст. 263-1 КК: незаконне виготовлення, переробка чи ремонт вогнепальної зброї або фальсифікація, незаконне видалення чи зміна її маркування, або незаконне виготовлення бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв [7, с. 763].

Зазначена вище інформація свідчить не лише про певні сталі тенденції довготривалого становлення кримінально-правових інститутів у сфері незаконного обігу зброї та бойових припасів, але й підтверджує необхідність подовження процесу удосконалення відповідного кримінального законодавства, зокрема положень, що містяться у ст. 263-1 КК. Поглиблення реформування кримінального законодавства в зазначеній сфері обумовлюється насамперед тими суттєвими негативними об'єктивними обставинами, які значно впливають на якість життя громадян в Україні (подовження військових дій, значне збільшення кількості злочинів у сфері обігу вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових пристроїв, посиленням актуальності легалізації певних видів зброї з метою охорони власного життя, здоров'я, майна тощо). А отже, оцінка значення кримінально-правової заборони, вимоги до змісту, сутності, структури положень відповідних кримінально-правових норм має теж адекватно змінюватися.

Спочатку маємо висловити деякі міркування щодо співвідношення ст. 263 та ст. 263-1 КК щодо використання та роз'яснення терміну «незаконне» та різної редакції цих норм в цій частині. За часів дії попереднього кримінального законодавства лише у 1974 році законодавець уточнив сутність поняття «незаконне», додавши в ч. 1 ст. 222 КК до переліку заборонених дій словосполучення «без відповідного дозволу». У ст. 263 КК (редакції 2001 р.) вже використовується поняття «незаконне поводження», яке розглядається як такі незаконні дії, які здійснюються «без передбаченого законом дозволу» [6, с. 102].

Якщо орієнтуватися на роз'яснення, яке міститься у ст. 263 КК, виникають підстави для певних міркувань. На перший погляд це має засвідчувати значно вищій (порівняно із відомчими нормативно-правовими актами) рівень правового статусу документу, що має містити обмеження у розглядуваній сфері. Проте у такому разі має застосовуватися поширене тлумачення цього словосполучення, а отже і кримінально-правове значення мають нормативно-правові акти як законодавчого рівня, так і відомчого характеру. А отже, зазначені у ст. ст. 263 та 263-1 КК суспільно небезпечні дії будуть незаконними у разі вчинення без передбаченого законом та відомчими нормами дозволу.

Особливістю редакції ст. 263-1 КК є те, що законодавець використовує категорію «незаконне» як у назві, так і в змісті частини першої, але без роз'яснення сутності цього терміну. На перший погляд використання слова «незаконне» в змісті основного складу злочину є достатнім, оскільки передбачає настання відповідальності за вчинення всіх тих дій, які поза межами закону (в широкому розумінні). Проте стосовно дій, які безпосередньо визначені у цій статті (виготовлення, переробка, ремонт), особливого значення набуває не лише факт наявності (відсутності) дозволу на вчинення зазначених дій, але й те, як ці операції здійснюються: чи в межах визначеного порядку, умов, чи відповідно до стандартів. Адже не виключено те, що фізична (юридична особа) має дозвіл на виготовлення (переробку, ремонт), проте не дотримується порядку здійснення цих операцій.

На наш погляд, враховуючі особливість та специфіку таких дій (інколи рівень їх небезпечності значно вищий), той факт, що нормативно-правове регулювання в цій сфері надалі буде все більше набувати конкретності та поглибленого змісту, слід також конкретизувати та роз'яснити термін «незаконне» в межах змісту ч. 1 ст. 263-1 КК, визначивши його в такій редакції – «без відповідного дозволу та поза встановленим порядком».

У разі набуття чинності Законом України «Про цивільну зброю і боєприпаси» актуальність цього питання підвищиться, оскільки досить значна увага в даному Проекті Закону приділяється виокремленню певного різновиду заборони щодо цивільного обігу зброї, пов'язаної із набуттям особливих характеристик та властивостей як зброєю, так і бойовими припасами під час їх виготовлення та перероблення, як на спеціальне замовлення, так і для власних потреб [13].

Не менш важливими є проблеми визначення у змісті ст. 263-1 КК доцільного переліку видів незаконної поведінки – суспільно небезпечних дій, які мають становити ознаки об'єктивної сторони такого складу злочину. За чинною редакцією кримінальна відповідальність настає у разі незаконного вчинення (крім іншого) виготовлення, переробки, ремонту вогнепальної зброї, незаконного виготовлення бойових припасів. Вважаємо за доцільне звернутися до тлумачення таких категорій, як «виготовлення» та «переробка», з урахуванням сучасних тенденцій у сфері обігу вогнепальної зброї та боєприпасів, зважаючи на можливість легалізації окремих їх видів.

Наведений вище ретроспективний аналіз тенденцій реформування кримінального законодавства в Україні у сфері обігу вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин свідчить про те, що зміни насамперед стосувалися саме ознак об'єктивної сторони складу злочину, тобто спрямовувалися на уточнення видів поводження із цими предметами загалом, та конкретизацію характеру впливу на їхні специфічні властивості зокрема. Відтак, змінювалося тлумачення цих ознак в актах правозастосування, зокрема у Постановах Пленуму Верховного Суду України [11]. З часів набуття чинності КК 2001 р. і до виокремлення спеціальної норми, передбаченої ст. 263-1 КК, підходи до тлумачення поняття «виготовлення» були доволі широкими. Під незаконним виготовленням пропонували розуміти умисні, вчинені без передбаченого законом дозволу дії по їх створенню та переробленню, внаслідок чого вони набувають відповідних характерних властивостей. Зараз переробка становить вже окремий вид суспільно небезпечної поведінки.

Проте, на наш погляд, слід більш виважено підійти до змісту поняття «виготовлення», сутності

його ознак, враховуючі соціально-економічні, соціально-психологічні, організаційно-правові аспекти сучасного ставлення суспільства, окремих верств населення, громадян, злочинних груп та організацій до значення та мотивації щодо використання вогнепальної зброї та боєприпасів. Ми вважаємо, що сьогодні актуальності набуває виокремлення такої самодостатньої дії, як «виробництво». Обґрунтовуючи, маємо зазначити наступне.

По-перше, маємо враховувати загальновизнане етимологічне, стилістичне та фразеологічне тлумачення таких слів, як «виробництво» та «виготовлення» [8, с. 196; с. 497]. На перший погляд, ці дві категорії означають – зробити, виробити, створити будь-яку продукцію. Проте виробництво має свої сутнісні ознаки: результат отримується у ході певного системного виробничого процесу, за наявності певних виробничих відносин, з використанням виробничих потужностей тощо.

По-друге, не менш важливим є дотримання певного системного підходу під час формулювання кримінально-правових норм, які містять перелік дій, що охоплюється поняттям незаконного обігу певного виду предметів (речовин, засобів). Так, прикладами використання нарізно таких понять, як «виробництво» та «виготовлення», є кримінально-правові норми, які передбачають відповідальність у сфері незаконного обігу наркотичних та лікарських засобів. В цих нормах «незаконне виробництво» – це всі дії, пов'язані з серійним їх одержанням у ході виробничого процесу, за відповідною технологією, стандартами, зразками, здійснені всупереч установленому законом порядку. Відповідно, «незаконне виготовлення» – це інші різні дії, здійснені всупереч встановленого законом порядку, у результаті яких одержуються готові до використання зазначені засоби.

Оскільки одним із напрямів нашого дослідження є аналіз проблемних питань чинного законодавства з позицій моделювання ситуації у разі набуття чинності Законом України «Про цивільну зброю і боєприпаси», маємо співвіднести зазначене зі змістом окремих положень цього закону. В такому разі на нашу увагу заслуговують статті 1, 5, 47 проекту Закону [13]. Аналіз змісту цих статей з точки зору використання таких термінів, як «виробництво» та «виготовлення», доводить, на перший погляд, наявність досить різного, навіть суперечливого підходу законодавця до співвідношення цих понять. З одного боку, поняття «виробництво» розглядається як тотожне поняттю «виготовлення», оскільки редакційно після визначення слова «виробництво» в дужках надається слово «виготовлення». Розглядається як процес, що полягає у діяльності, спрямованій на випуск цивільної зброї та боєприпасів, частин зброї та компонентів боєприпасів за умови включення всіх стадій технологічного процесу [1, с. 46]. З іншого боку, зокрема під час тлумачення такого поняття, як обіг зброї та боєприпасів, ці категорії надаються вже зовсім в іншій редакції – з використанням сполучника «або» (виробництво або виготовлення), що надає підстави стверджувати про самодостатність та виокремлений зміст та значення цих понять. Самодостатній характер цих дій підтверджують й інші положення Проекту Закону: при переліку видів господарської діяльності у сфері обігу цивільної зброї і боєприпасів, що підлягають ліцензуванню, використовується лише поняття «виробництво»; при переліку видів зброї та боєприпасів, які мають бути заборонені для цивільного обігу та володіння фізичними особами, суб'єктами господарювання, оскільки є виготовленими лише у приватному порядку задля спеціальних цілей та із спеціальних матеріалів, використовується термін «виготовлення». Отже, у більшості положень Проекту Закону ці терміни використовуються нарізно та мають свої специфічні властивості. Зазначене надає підстави стверджувати про доцільність виокремлення таких термінів, як «виробництво» та «виготовлення», у змісті основного складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 263-1 КК. До того ж ці дії мають стосуватися як вогнепальної зброї, так і бойових припасів.

Наступне питання, яке теж заслуговує на увагу, стосується такого виду суспільно небезпечної поведінки, передбаченої ст. 263-1 КК, як «переробка» (ремонт). В чинній редакції даної норми незаконність таких дій стосується лише вогнепальної зброї. На наш погляд, не позбавлена сенсу (з огляду на зазначені вище особливості сучасного стану у розглядуваній сфері) точка зору щодо поширення переліку предметів, яких має стосуватися незаконна переробка (ремонт) шляхом включення бойових припасів.

По-перше, звернення до тлумачення положень ст. 263 КК (до виокремлення спеціальної норми – ст. 263-1 КК) доводить те, що виготовлення, яке розглядалося і як створення, і як перероблення предмету, стосувалося і бойових припасів також. У відповідній Постанові Пленуму Верховного Суду України рекомендовано було виходити із того, що бойові припаси також можуть набувати певних характерних властивостей, відновлюватися під час їхньої переробки [11]. Навіть більше, коли йшлося про ремонт як процес відновлення характерних властивостей, зміни частин, складових елементів, налагодження нормального функціонування, що перетворює предмети в придатні до використання за цільовим призначенням, до таких предметів, поряд із вогнепальною зброєю, відносили і бойові припаси. Небезпечність таких дій (переробка, ремонт) стосовно бойових припасів обумовлюється можливістю відновлення (як варіант – підвищення небезпечності) їхніх якостей та можливостей саме під час цих дій, шляхом використання різних компонентів (навіть загалом небезпечних).

Слід зазначити, що у Проекті Закону «Про цивільну зброю» поняття обіг зброї та боєприпасів за переліком дій є досить широким, проте не включає у себе такий термін, як «переробка» [13]. Звертає на себе увагу той факт, що такі терміни, як «виробництво», «виготовлення», «комплектування», застосовуються як до вогнепальної зброї, так і бойових припасів. Ремонт (усунення несправностей, заміна та зміна частин – з метою відновлення властивостей та можливостей використання за призначенням) та тюнінг (покращення зовнішнього вигляду, адаптація до властивостей власника, встановлення додаткового обладнання, заміни частин, пристосування до виконання певного цільового призначення) – розглядається лише щодо зброї. Стосовно бойових припасів використовується термін переспорядження – виготовлення боєприпасів

з використанням гільз, які раніше були відстріляні в складі інших боєприпасів та зберегли придатність до повторного використання після цього. Проте зміст положень ст. 5 проекту Закону щодо необхідності заборони для цивільного обігу боєприпасів, в яких електрична напруга використовується для ураження цілі, або ж спеціально сконструйовані для посилення пробивної дії та ураження цілей, доводить опосередковано те, що проблема «переробки» боєприпасів є теж актуальною. Отже, у разі набуття зазначеним Законом чинності може постати питання співвідношення понятійного апарату, який використовується у кримінальному законодавстві та зазначеному Законі. В цьому ж разі вважаємо за доцільне незаконність переробки та ремонту поширити і на бойові припаси, що відповідним чином відтворити у змісті ч. 1 ст. 263 КК.

На окремий розгляд заслуговує порядок кримінально-правового регулювання тієї сфери, яка стосується обігу мисливської зброї та бойових припасів до неї. На цей час, враховуючі чинні положення ч. 1 ст. 263 КК, гладкоствольна мисливська зброя не є предметом такого злочину, оскільки щодо неї міститься виключення (крім гладкоствольної мисливської). Отже, до вогнепальної зброї, яка є предметом злочину, передбаченого ст. 263 КК, належать усі види бойової, спортивної, нарізної мисливської зброї як серійно виготовленої, так і саморобної чи переробленої, для проведення пострілу з якої використовується сила тиску газу, що утворюється при згоранні вибухової речовини (пороху або спеціальних горючих сумішей) [1, с. 62].

Щодо бойових припасів такого уточнення (виключення) законодавець не передбачив. Буквальне тлумачення змісту положень ч. 1 ст. 263 КК в цій частині доводить те, що незаконними є і дії, предметом яких є патрони та набої до гладкоствольної мисливської зброї. Проте слід зазначити, що в роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду України підкреслювалося те, що патрони та набої до гладкоствольної мисливської зброї, а також патрони, споряджені гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами несмертельної дії, не є предметом злочину, передбаченого ст. 263 КК [11]. Такий підхід до тлумачення змісту даної норми є надто поширеним і таким, що не ґрунтується на чіткому законодавчому визначенні. А отже, законодавче виключення із загального порядку має містити вказівку не лише на вид вогнепальної зброї, але й бойові припаси до неї.

Новий склад злочину, передбачений ст. 263-1 КК, взагалі ніяких виключень не містить. А тому досить складно зрозуміти позицію законодавця в частині різного підходу щодо формулювання предмету злочину у ст. ст. 263 та 263-1 КК: в першому випадку виокремлюється вид гладкоствольної мисливської зброї, а відповідно маємо виокремлювати і бойові припаси до неї; в другому – не виокремлюється, отже йдеться взагалі про вогнепальну зброю, і взагалі про бойові припаси. Відтак, виготовлення, переробка чи ремонт будь-якої вогнепальної зброї, виготовлення бойових припасів є незаконними. А отже, незаконними є виготовлення, переробка, ремонт гладкоствольної мисливської зброї, виготовлення до неї бойових припасів. Такий підхід свідчить про значно суворіший підхід до оцінки відповідних дій з боку осіб, які є мисливцями, використовують мисливську зброю та бойові припаси до неї, можуть бути суб'єктами їх виготовлення, перероблення та ремонту. Тож безумовним є те, що в такому разі має місце порушення системного зв'язку щодо співвідношення за змістом, сутністю, розмежуванням сфери дії між ст.ст. 263 та 263-1 КК. Суперечливість між цими нормами має бути усунена.

У зв'язку із зазначеною проблемою на особливу увагу заслуговують положення проекту Закону України «Про внесення змін до статті 263-1 Кримінального кодексу України» [10]. Зміст цього проекту складають Примітки, які пропонується включити до статті 263-1 КК України. Особливістю цього Проекту є те, що другий та третій пункти Приміток є тотожними змісту другого та третього абзаців ст. 32 «Виготовлення та переспорядження цивільних боєприпасів» проекту Закону України «Про цивільну зброю і боєприпаси». Йдеться про те, що самостійне виготовлення та переспорядження боєприпасів до короткоствольної вогнепальної зброї, призначеної для стрільби боєприпасами, спорядженими метальними елементами менш смертельної дії, забороняється; виготовлення та переспорядження боєприпасів на продаж чи на замовлення суб'єктами господарської діяльності здійснюється на підставі відповідної ліцензії на такий вид діяльності. Як на нас, і за чинного кримінального законодавства, і за умови набуття Законом «Про цивільну зброю і боєприпаси» чинності недотримання цих положень становить сутність незаконного обігу боєприпасів і охоплюється поняттям «незаконне». Не виключається оцінка доцільності визначення зазначених положень у кримінальному законі (в цьому разі – у Примітці) з позицій роз'яснення окремих ознак незаконності дій. Тоді чому саме ці положення мають бути відтвореними у КК? Це є незрозумілим. Такий підхід є доволі дискусійним, а формулювання норм у такий спосіб є не перспективним, зважаючи на загальновизнані вимоги до юридичної техніки викладення інформації у кодифікованому законі.

Інша річ, зміст першого пункту Примітки, де йдеться про те, що власники мисливської та спортивної зброї мають право самостійно для власних потреб виготовляти та переспоряджувати боєприпаси для власної зброї, якщо ці боєприпаси не є забороненими в Україні. Ця пропозиція вже безпосередньо стосується проблеми кримінально-правового регулювання обігу мисливської зброї та бойових припасів до неї, а відповідно, є одним із варіантів вирішення протиріч між ст. 263 та ст. 263-1 КК в цій частині. Сфера дозволу у такому разі є більш широкою порівняно із положеннями ст. 263 КК, де йдеться лише про гладкоствольну мисливську зброю. Проте, якщо знову ж таки повернутися до ст. 32, є значно вужчою, оскільки в цій статті йдеться про те, що власники цивільної зброї другої, третьої та четвертої категорій (довгоствольна гладкоствольна, довгоствольна нарізна, комбінована, короткоствольна нарізна, короткоствольна гладко ствольна тощо) матимуть право самостійно для власних потреб виготовляти та переспоряджувати боєприпаси для власної зброї, якщо ці боєприпаси не є забороненими в Україні.

Проте, якщо прийняти рішення щодо доповнення даною Приміткою лише ст. 263-1 КК, суперечливість між зазначеними нормами не зникне, оскільки

відтепер існуватиме різниця між видами зброї (гладкоствольна мисливська) та видами бойових припасів (мисливська, а отже як гладкоствольна, так і нарізна, та спортивна). Вихід вбачається у розміщенні даного виключення змістом «крім мисливської та спортивної зброї та боєприпасів до неї» безпосередньо у змісті основного складу злочину двох статей як в ч. 1 ст. 263 КК, так і в ч. 1 ст. 263-1 КК. За нашим переконанням, лише у такий спосіб ми можемо уникнути проблем під час правозастосування.

Або ж має бути визначена Примітка наступного змісту: «положення частини першої статей 263 та 263-1 КК, які стосуються певних незаконних дій, предметом яких є вогнепальна зброя та бойові припаси, не застосовуються до власників мисливської та спортивної зброї».

Висновки. Підсумовуючі зазначене, пропонуємо викласти зміст положень ст. 263-1 КК у наступній редакції.

Ст. 263-1 «Незаконне виробництво, виготовлення, переробка, ремонт вогнепальної зброї та бойових припасів, фальсифікація, видалення чи зміна маркування вогнепальної зброї, виготовлення вибухових речовин чи вибухових пристроїв»

1. Виробництво, виготовлення, переробка, ремонт вогнепальної зброї та бойових припасів, фальсифікація, видалення чи зміна маркування вогнепальної зброї, виготовлення вибухових речовин чи вибухових пристроїв без відповідного дозволу та поза встановленим порядком – карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років.

2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, – караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою, – караються позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років.

Примітка: положення частини першої статей 263 та 263-1 КК, які стосуються певних незаконних дій, предметом яких є вогнепальна зброя та бойові припаси, не застосовуються до власників мисливської та спортивної зброї.

Проте результати дослідження даної проблеми свідчать на користь вирішення протиріч, які існують сьогодні між положеннями ст. ст. 263 та 263-1 КК, у більш радикальний спосіб – шляхом виокремлення спеціальної норми, яка б містила перелік усіх незаконних дій стосовно вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв. На користь такого вирішення свідчать декілька моментів:

– структурованість норм мала б більш чітко відтворити диференціацію відповідальності за дії, які становлять різний ступінь небезпечності, шляхом виокремлення основного, кваліфікованого та особливо кваліфікованого складу, а отже, дозволила б адекватніше співвіднести тяжкість злочину та розмір санкції;

– збут визначено лише у ст. 263 КК, що доводить необхідність у разі збуту виготовленої (переробленої) зброї кваліфікувати дії за двома статтями – за ст.ст. 263 та 263-1 КК;

– спеціальний інститут звільнення від кримінальної відповідальності, передбачений лише у ст. 263 КК, має стосуватися за певних умов і осіб, які вчинили дії, передбачені ст. 263-1 КК;

– виключення щодо мисливської та спортивної зброї мають стосуватися усіх дій, які охоплюються поняттям незаконного обігу, а отже, може міститися у загальній Примітці.

Література

1. Албул С.В. Глосарій балістичних, вибухотехнічних та тактико-технічних термінів (для використання при виявленні, фіксації та вилученні криміналістично значимої інформації в умовах антитерористичної операції): С.В. Албул, Д.С. Афонін. Одеса: ОДУВС, 2017. 84 с.
2. Інструкція про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної і холодної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами несмертельної дії, та зазначених патронів, а також боєприпасів до зброї та вибухових матеріалів: затверджена наказом МВС від 21 серпня 1998 р. (зі змінами, внесеними наказом від 13 квітня 1999 р. № 292) № 662.
3. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / С.В. Албул, А.М. Бабенко, О.А. Гритенко, В.Я. Конопельський, В.О. Меркулова та ін.; за ред. д. ю. н., проф. О.В. Меркулової, д. ю. н., доцента В.Я. Конопельського. Одеса: ОДУВС, 2017. 430 с.
4. Кримінальний кодекс України (зі змінами та доповненнями станом на 15.09.2010 р.). Х.: ТОВ «Одіссей», 2010. 224 с.
5. Кримінальний кодекс України (зі змінами та доповненнями станом на 01.09.2013 р.). Х.: Одіссей, 2013. 232 с.
6. Кримінальний кодекс України (станом на 14.03.2013 р.). Суми: ТОВ «ВВП НОТІС», 2013. 180 с.
7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 5-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. К.: Юридична думка, 2008. 1216 с.
8. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт рус. языка им. В.В. Виноградова. 4-е изд., доп. М.: Азбуковник, 1999. 1224 с.
9. Положення про дозвільну систему: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 12.10.1992 р. № 576. Електрон. дан. (1 файл). URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/576-92.
10. Про внесення зміни до статті 263-1 Кримінального кодексу України у зв'язку з приєднанням України до Протоколу проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї, який доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності. URL: закон України від 14.05.2013 р. № 228-VII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua.
11. Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 3. URL: http:// http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show0003700-02.
12. Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 4 (зі змінами, внесеними згідно з постановою Пленуму Верховного суду України від 18 грудня 2009 р. № 16). URL: http:// http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-02.

13. Про цивільну зброю і боєприпаси: проект закону України від 10.12.2014 р. № 2351-VIII. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4.

14. Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / Под общей редакцией Председателя Верховного Суда Украинской ССР В.И. Зайчука. Изд-во Политичексой литературы. Киев, 1969. 543 с.

15. Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий; отв. ред. Министр юстиции УССР В.И. Зайчук. Изд-во Политичексой литературы Украины. Киев, 1978. 683 с.

16. Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / отв. ред. С.С. Яценко, В.И. Шакун. К.: Правові джерела, 1998. 1088 с.

Катеринчук І. П.,
доктор юридичних наук,
генерал поліції третього рангу,
ректор
Одеського державного університету внутрішніх справ

Меркулова В. О.,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 341.4

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У СФЕРІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ НЕЗАКОННОМУ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ

Поляков Є. В.

У статті визначено поняття міжнародного співробітництва у сфері оперативно-розшукової діяльності, форми взаємодії оперативних підрозділів правоохоронних органів України з аналогічними правоохоронними органами інших країн у протидії незаконному обігу наркотичних засобів. Визначені основні недоліки та можливі напрями щодо удосконалення.

Ключові слова: *оперативно-розшукова діяльність, міжнародне співробітництво, обіг наркотиків, взаємодія, форми співпраці.*

В статье определено понятие международного сотрудничества в сфере оперативно-розыскной деятельности, формы взаимодействия оперативных подразделений правоохранительных органов Украины с аналогичными правоохранительными органами других стран в противодействии незаконному обороту наркотических средств. Определены основные недостатки и возможные направления по совершенствованию.

Ключевые слова: *оперативно-розыскная деятельность, международное сотрудничество, оборот наркотиков, взаимодействие, формы сотрудничества.*

The article defines the concept of international cooperation in the field of operational-search activity, the form of interaction of operational units of law enforcement agencies of Ukraine with similar law-enforcement bodies of other countries in counteracting illicit drug trafficking. The main shortcomings and possible directions for improvement are identified.

Key words: *operative-search activity, international cooperation, drug turnover, interaction, forms of cooperation.*

Актуальність. Проблематика боротьби зі злочинністю, особливо з організованими транснаціональними формами злочинності, нині набуває ще більшої актуальності та глобального характеру. Найбільш суспільно-небезпечними та розповсюдженими видами злочинів є організована транснаціональна злочинність, міжнародний тероризм, торгівля людьми, незаконна міграція, наркобізнес, торгівля зброєю та інші, які становлять небезпеку не тільки для України чи окремих держав, але й для всього людства. Отже, це потребує спільних зусиль і повсякденного міжнародного співробітництва правоохоронних органів.

Враховуючи стан і тенденції контрабанди наркотичних засобів, цей процес в Україні та в усьому світі набув поширеності та якісно нового характеру. Специфічне географічне розташування України, використання її території для транзиту наркотичних речовин, а також наявність власної внутрішньої системи виробництва та збуту наркотичних засобів практично зробило нашу країну джерелом збагачення національного та міжнародного криміналітету. Проблема запобігання незаконному обігу наркотичних засобів була й залишається питанням, що привертає увагу широкого кола спеціалістів у сфері кримінального права, теорії оперативно-розшукової діяльності, кримінального процесу, криміналістики.

Виклад основного матеріалу. Міжнародна правова допомога у кримінальних справах – це передбачена міжнародними договорами, національним кримінально-процесуальним законодавством та заснована на принципі взаємності форма міжнародного співробітництва, що полягає у проведенні компетентними органами запитуваної держави на її території процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів у зв'язку з виконанням доручень та з метою сприяння розслідуванню кримінального провадження, що підслідне компетентним органам запитуючої договірної сторони [1, с. 230]. Стаття 5-1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» визначає міжнародне співробітництво у сфері оперативно-розшукової діяльності як: «Співробітництво у сфері оперативно-розшукової діяльності між міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, державними органами, до складу яких входять оперативні підрозділи, та правоохоронними і спеціальними службами інших держав, які мають у своєму складі відповідні підрозділи, а також з міжнародними правоохоронними організаціями, що здійснюється відповідно до законодавства України, міжнародних договорів України, а також установчих актів та правил міжнародних правоохоронних організацій, членом яких є Україна» [2].

Статистичні дані МВС України свідчать про значне поширення злочинів у сфері обігу наркотичних засобів. Так, у 2016 році до Єдиного реєстру досудових розслідувань були внесені дані про 57 970 розпочатих кримінальних проваджень у цій сфері, серед яких за ст. 307 Кримінального кодексу України «Незаконне виробництво, придбання, перевезення чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів» — 14 780 кримінальних проваджень [3]. Зрозуміло, що за такого стану справ потрібне об'єднання зусиль світового співтовариства у боротьбі з такими злочинами, розробка практичних рекомендацій з їх розслідування.

Бажаючи зміцнити міжнародний мир та безпеку, а також залучатися до ефективної багатосторонності та мирного вирішення спорів, з метою досягнення цих цілей у рамках ООН, ОБСЄ та Ради Європи, між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони (далі – Сторонами), було підписано політичну частину Угоди про асоціацію з Європейським Союзом 21 березня 2014 року. У статті 21 вищевказаної Угоди йдеться про співробітництво в боротьбі з незаконним обігом наркотичних засобів, прекурсорів та психотропних речовин. У процесі співробітництва Сторони мають співпрацювати в питаннях, що стосуються боротьби з незаконним обігом наркотиків, базуючись на спільно погоджених принципах, що відповідають міжнародним конвенціям у цій сфері, до того ж беручи до уваги Політичну декларацію та Декларацію

Поляков Є. В., 2017

про керівні принципи скорочення попиту на наркотики, прийняті на двадцятій спеціальній сесії з наркотиків Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй у червні 1998 року [4]. Слід зазначити, що принцип взаємодії визнається одним із пріоритетних у запобіжній діяльності міжвідомчих міжнародних структур, зокрема й щодо запобігання контрабанді наркотичних засобів.

Сучасна контрабанда наркотичних засобів характеризується високим ступенем організованості, технічною оснащеністю та міжнародними зв'язками. Тому боротьба із цими правопорушеннями не може бути ефективною без тісного міжнародного співробітництва. Найбільш результативною є співпраця оперативно-розшукових підрозділів, які використовують у цьому напрямі можливості бюро «Інтерпол» [5].

Узгодження зусиль оперативно-розшукових підрозділів особливо необхідне на міждержавному рівні. Досягнути ефективності протидії запобігання незаконному обігу наркотичних засобів можна тільки спільними зусиллями. Міжнародна співпраця здійснюється на різних рівнях і в різних формах.

Згідно з експертними оцінками міжнародне співробітництво оперативно-розшукових підрозділів на практиці виявляє себе досить слабко, оскільки інформація щодо боротьби зі злочинністю, як правило, приховується від представників правоохоронних структур іноземних держав [6, с. 33]. Значна частина інформації передається з урахуванням взаємної довіри між керівниками правоохоронних структур суміжних країн. Однак організація боротьби з запобігання незаконному обігу наркотичних засобів не повинна ґрунтуватися тільки на хороших робочих контактах керівників відповідних органів. Має бути створена ефективно функціонуюча міжнародна інформаційно-пошукова система, яка дозволить координувати дії міжнародних міжвідомчих структур із розшуку й затримки правопорушників.

Міждержавне співробітництво оперативно-розшукових підрозділів України та інших країн у сфері запобігання контрабанді наркотичних засобів має виявлятися у таких формах:

1. Поточний обмін оперативною, статистичною, науково-методичною та іншою інформацією про стан наркозлочинності, обмін новими зразками наркотиків та прекурсорів, що перебувають у незаконному обігу, інформацією для поповнення єдиного банку даних про транснаціональні злочинні групи та їхніх лідерів, причетних до незаконного обігу наркотиків та прекурсорів, оперативними відомостями й інформацією, що становить взаємний інтерес. Така необхідність виникає тоді, коли в процесі проведення оперативно-розшукової діяльності одержано інформацію, що потребує дій, які не входять до компетенції відповідного оперативно-розшукового підрозділу. До цього належать статистичні відомості про рівень, структуру і динаміку скоєння правопорушень у цій сфері, інформація про незаконне виготовлення, виробництво, придбання, розповсюдження та контрабанди наркотичних засобів, які мають місце за межами України. Проте серед негативних факторів можна виділити такі, як відсутність єдиної системи обміну інформацією, незадовільне налагодження співпраці керівників потенційних взаємодіючих підрозділів, недосконалість правової основи, відмінності законодавства у проведенні оперативно-розшукових заходів.

2. Сумісне проведення спеціальних операцій, окремих оперативно-розшукових заходів, що вимагають комплексного використання взаємодіючих сил та засобів, а також проведення спільних слідчих дій, оперативно-профілактичних заходів, в тому числі з використанням методу контрольованої поставки, і надання правової допомоги у цивільних та кримінальних справах, створення та зміцнення спеціалізованих підрозділів з боротьби з незаконним обігом наркотиків, оснащення їх сучасними приладами для виявлення та ідентифікації. На сучасному етапі розвитку подібні спеціальні операції проводяться з метою виявлення незаконного посіву маку та конопель на територіях, що мають спільну межу, перевірки наркотичних притонів, відпрацювання місць загального користування, виявлення наркотичної контрабанди та осіб, що розповсюджують наркотичні засоби та прекурсори.

3. Здійснення спільних наукових досліджень, видання методичних рекомендацій, бюлетенів, журналів, інших науково-практичних видань для розробки заходів боротьби з контрабандою наркотичних засобів. Водночас явним недоліком цієї форми співпраці є відсутність регулювання обміну інформації з іншими країнами, особливо у частині засекреченої інформації.

4. Створення спільних груп для боротьби з контрабандою наркотичних засобів.

5. Здійснення аналізу стану, структури, динаміки і наслідків незаконного обігу наркотиків та прекурсорів, результатів роботи щодо попередження, виявлення, припинення, розкриття і розслідування злочинів, пов'язаних з ним, вироблення на його основі рекомендацій і пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання, форм і методів спільної діяльності.

6. Проведення скоординованої спільної політики у сфері протидії незаконному обігу наркотиків та прекурсорів у рамках відповідних міжнародних організацій.

7. Проведення консультацій з питань практичної взаємодії, узгодження спільних підходів та принципів під час розробки міжнародних договорів та інших документів у сфері протидії незаконному обігу наркотиків та прекурсорів.

8. Обмін досвідом роботи компетентних органів держав-учасниць СНД з попередження, виявлення, припинення, розкриття і розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотиків та прекурсорів, проведення спільних конференцій, семінарів, зборів, консультацій та нарад [7].

Проаналізувавши стан нормативно-правової регламентації діяльності міжнародних організацій у сфері протидії незаконному обігу наркотичних засобів, можна дійти висновку про ефективність досвіду міжнародної взаємодії держав. Дієвим міжнародним фактором попередження незаконного обігу наркотиків виступають структури ООН, за якими необхідно і в подальшому зберегти головну відповідальність за підтримання безпеки держав світового співтовариства в окресленій сфері, зміцнивши контрольні функції, підвищивши потенціал і ефективність реагування на ці процеси.

Серед форм взаємодії окремих оперативних підрозділів, вироблених практикою сьогодення, є участь у слідчо-оперативних групах. Слідчо-оперативні групи створюються для реалізації оперативних розробок щодо наркоділків, що займаються збутом наркотичних засобів, злочинна діяльність яких має багаторазовий

характер. Але на даному етапі розробки законодавства для включення у слідчо-оперативну групу оперуповноваженого працівника іншої країни немає правового поля.

Залишається невирішеною проблема розробки системи «транскордонних оперативно-розшукових заходів» у боротьбі з запобігання незаконному обігу наркотичних засобів, правової бази їх проведення, механізму дій щодо одержання й використання оперативної інформації. Розвиток нових складних транскордонних оперативно-розшукових заходів, таких як легендовані підприємства, установи і організації, підвищуватиме ефективність міжнародної боротьби з запобігання незаконному обігу наркотичних засобів [8, с. 19].

Висновки. Міжнародне співробітництво держав знаходиться у постійному процесі самовдосконалення й тому може природно змінюватися, поповнюватися новими формами. Необхідним є удосконалення законодавчого та нормативно-правового регулювання залучення матеріалів оперативно-розшукової діяльності до кримінальної справи у разі їх отримання у порядку міжнародної правової допомоги. Слід удосконалювати методи збирання оперативної інформації на міжнародному рівні з метою встановлення діяльності організованих злочинних угрупувань, їх структури, перехоплення відповідної інформації протиправного характеру; забезпечення захисту потерпілих і свідків; розроблення механізмів, які дозволять забезпечити вилучення незаконних доходів, і таким чином сприяти їх конфіскації та відшкодуванню заподіяних злочином збитків. З огляду на катастрофічну ситуацію із поверненням в Україну доходів і майна, одержаних внаслідок корупційних злочинів, злочинів, учинених в рамках організованої злочинної діяльності, прийняття нових прогресивних законів, які усувають «прогалини» у старому законодавстві та унеможливлюють різноманітні схеми виводу злочинного капіталу із країни, є тими реальними діями із відновлення справедливості у суспільстві та покаранні винних осіб.

Література

1. Бараннік Р.В. Співробітництво та допомога у кримінальних справах: співвідношення понять. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. №1. 2015. С. 224–232 с.

2. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 р. ВВР. 1992. № 22. Ст. 303 URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2135-12.

3. Статистичні дані МВС України «Звіт про результати роботи слідчих підрозділів ОВС з досудового розслідування у кримінальних провадженнях, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів (розділ XIII КК України) за 2013 рік». URL: http://mvs.gov.ua/ua/pages/274_Statistika.htm.

4. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони. URL: http://comeuroint.rada.gov.ua/komevroint/doccatalog/document?id=56219.

5. Матеріали спільної колегії МВС України та ДМС України від 12.11.2001 р. Рішення затверджено наказом ДМСУ від 29.11.2001 р. № 777. URL: http://www.minjust.gov.ua.

6. Марущак В.П. Про стан злочинності у відношенні культурних та історичних цінностей на території Російської Федерації. Збірник доповідей та нормативно-правових актів держав-учасниць СНД з проблем збереження культурних цінностей. М.: Кодекс, 2001. С. 28–33 с.

7. Карпенко Є.М. Запобігання незаконному обігу наркотичних засобів міжнародними правоохоронними організаціями (на матеріалах інтерполу та Європолу): [монографія]. К. 211с.

8. Міжнародне співробітництво органів внутрішніх справ з правоохоронними органами зарубіжних країн: Проблеми теорії і практики: Матер. Круглого столу. Дніпропетровськ, 2010.

Поляков Є. В.,
кандидат юридичних наук, полковник поліції,
доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.1

ВЗАЄМОДІЯ СЛІДЧИХ ТА ОПЕРАТИВНИХ ПРАЦІВНИКІВ ІЗ БОРОТЬБИ З ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ З МЕТОЮ СЕКСУАЛЬНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ

Свінціцька О. П.

У статті розглядається алгоритм дій органів Національної поліції України, а саме висвітлюються окремі аспекти взаємодії слідчих і оперативних працівників із боротьби з торгівлею людьми Національної поліції України під час підготовки і проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації.

Ключові слова: *взаємодія, слідчі, оперативні працівники, розслідування торгівлі людьми, сексуальна експлуатація.*

В статье рассматривается алгоритм действий органов Национальной полиции Украины, а именно освещаются отдельные аспекты взаимодействия следователей и оперативных работников по борьбе с торговлей людьми Национальной полиции Украины при подготовке и проведении следственных (розыскных) и негласных следственных (розыскных) действий при расследовании торговли людьми с целью сексуальной эксплуатации.

Ключевые слова: *взаимодействие, следователи, оперативные работники, расследование торговли людьми, сексуальная эксплуатация.*

The article deals with the algorithm of the actions of the bodies of the National Police of Ukraine, namely, it covers certain aspects of the interaction of investigators from operational personnel in combating trafficking in human beings of the National Police of Ukraine in the preparation and conduct of investigative (search) and secret investigators (investigatory) actions in the investigation of trafficking in persons for the purpose of sexual exploitation.

Key words: *interactions, investigators, operational workers, investigation of trafficking in persons, sexual exploitation.*

Постановка проблеми. На сьогодні, крім вже вищезазначених нормативно-правових актів, необхідно відзначити саме відомчі акти, що регулюють діяльність слідчих та оперативних працівників із боротьби з торгівлею людьми Національної поліції України під час розслідування торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації. Такими є: Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні [1]; Інструкція з організації діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України [2]; Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні [3].

Одразу після внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань надзвичайно важливою є співпраця слідчого та оперативних працівників щодо перевірки, отримання та фіксації інформації стосовно вчиненого злочину. Зволікання з належним закріпленням доказової бази нерідко призводить до її втрати та неможливості підтвердити окремі ознаки злочину.

Отже, перейдемо до розгляду саме взаємодії конкретних органів Національної поліції України під час розслідування торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації, а саме слідчих та оперативних працівників із боротьби з торгівлею людьми Національної поліції України.

Стан наукового дослідження. Окремим напрямкам розслідування торгівлі людьми присвячували свої праці видатні науковці як України, так і інших держав, зокрема: Н.Н. Ахтирська, А.М. Бандурка, В.С. Батиргареєва, В.І. Борисов, М.Г. Вербенський, В.К. Весельський, І.О. Воронов, В.Я. Горбачевський, О.Г. Горбунова, В.Л. Грохольський, Н.О. Гуторова, О.М. Джужа, О.І. Козаченко, Д.Г. Казначеєв, В.А. Козак, Г.Л. Кохан, В.М. Куц, К.Б. Левченко, Я.Г. Лизогуб, О.Л. Маніна, А.А. Нєбитов, Д.Й. Никифорчук, А.М. Орлеан, В.М. Підгородинський, В.В. Пясковський, В.Б. Розвадовський, Д.Б. Санакоєв, О.В. Святун, Є.Д. Скулиш, Г.К. Смирнов, Є.Ф. Стрекалов, П. Холмс, І.А. Шваб, О.В. Швед та багато інших.

Мета дослідження полягає у визначенні організаційних засад взаємодії правоохоронних органів під час розслідування торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації.

Виклад основного матеріалу. Взаємодія, як найбільш організована і ефективна форма боротьби правоохоронних органів зі злочинністю, характеризується деякими основними властивостями. У зв'язку із цим вона розглядається як вищий ступінь консолідації сил і засобів правоохоронних і контролюючих органів, наділених законом відповідними повноваженнями (серед яких один з основних видів – взаємодія слідчого та оперативно-розшукових органів), у різних сполученнях участі залежно від виду злочину, що розслідується, складності завдань, які вирішуються, необхідності використання відповідних засобів, прийомів та методів [4, с. 172].

Необхідно відзначити позицію А.А. Патика, що передумовою взаємодії слідчого та оперативно-розшукових підрозділів є різна специфіка їх діяльності, об'єднання якої дозволяє використовувати можливості кожної зі сторін у межах наданих державою повноважень. Однією з таких специфічних рис є використання дезорієнтувальної інформації. Для оперативного працівника – це фактори, без яких він практично не зможе отримувати необхідну для розкриття, розслідування та запобігання злочину інформацію. Вони слугують підґрунтям таких понять оперативно-розшукової діяльності, як конспірація, легенда, оперативна комбінація тощо. Слідчий у своїй діяльності більш обмежений у використанні зазначених чинників, тому що дані, одержані оперативно-розшуковим шляхом, використовуються переважно як підстава для перевірки певних осіб і подій, а в розслідуванні інформація необхідна для вирішення проце-

Свінціцька О. П., 2017

суальних питань, пов'язаних із долею підозрюваного, і тут помилки можуть спричинити істотні й невиправні наслідки [5, с. 39].

Попри відсутність у КПК визначення поняття «взаємодія», проведений аналіз законодавства та наукової літератури дозволив зробити висновок, що під взаємодією органів досудового розслідування з іншими підрозділами органів Національної поліції під час розслідування та розкриття кримінальних правопорушень слід розуміти визначену законодавством узгоджену діяльність працівників органів Національної поліції щодо здійснення оперативно-розшукових, слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, для своєчасного розкриття і розслідування кримінальних правопорушень, а також із метою ефективного вирішення інших завдань кримінального судочинства [6].

Однак, на наше переконання, найбільш повне визначення такої взаємодії сформулював В.В. Топчій. Взаємодію слідчого й оперативного підрозділу під час розслідування кримінального провадження дослідник визначив як засновану на законах і відомчих нормативних актах їх спільну узгоджену (за метою, характером, місцем і часом) діяльність, спрямовану на вирішення завдань кримінального судочинства, за керівної та організаційної ролі слідчого й чіткого розмежування компетенції [7, с. 146].

Натомість суттєві розбіжності психологічного навантаження слідчої та оперативної діяльності накладають відбиток на професійно-психологічні якості цих суб'єктів взаємодії. Тим більше, що їхня взаємодія найчастіше має несистематичний характер, адже вони не є представниками єдиного сталого колективу. Отож, розкриваючи сутність взаємодії слідчого та оперуповноваженого як представників різних організаційних, статусних та функціональних структур, варто зазначати не стільки психологічну сумісність, скільки професійно-психологічну сумісність [8, с. 101].

Одним із основних принципів взаємодії є: оптимальне використання наявних можливостей органів досудового розслідування та оперативних підрозділів Національної поліції України в запобіганні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень [3].

Слід відзначити, що організація взаємодії під час відправлення оперативним підрозділом матеріалів за результатами оперативно-розшукової діяльності до органу досудового розслідування відбувається в певному порядку.

Під час ведення оперативним підрозділом оперативно-розшукової справи (далі – ОРС) щодо осіб, стосовно яких є дані про участь у підготовці до вчинення злочину, підслідного слідчим органів досудового розслідування Національної поліції України, керівник оперативного підрозділу письмово звертається до керівника органу досудового розслідування про закріплення за цією ОРС слідчого для забезпечення методичного супроводження її реалізації та надання практичної допомоги оперативному підрозділу.

Керівник оперативного підрозділу з дотриманням режиму секретності надає слідчому необхідні матеріали ОРС для вивчення та надання в разі потреби рекомендацій щодо фіксації додаткових фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, які засвідчують наявність в їх діях ознак злочину.

Матеріали ОРС можуть розглядатися під час оперативної наради за участю керівників оперативного підрозділу, органу досудового розслідування та працівників, які брали участь у їх підготовці, для визначення повноти зібраних матеріалів та наявності підстав для реєстрації в ЄРДР. Одночасно розробляється план заходів із реалізації матеріалів ОРС, який затверджується керівниками органу досудового розслідування та оперативного підрозділу [3].

Ефективність здійснення оперативними підрозділами оперативно-розшукових заходів і негласних слідчих (розшукових) дій, які тимчасово обмежують права людини, під час ведення оперативно-розшукової справи, відповідно до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», зумовлена належною взаємодією суб'єктів, які здійснюють такі провадження, забезпечують прокурорський та судовий контроль на етапах організації, безпосереднього проведення, фіксування результатів і використання здобутих відомостей [9].

У разі виявлення під час проведення оперативно-розшукових заходів ознак злочину керівник оперативного підрозділу невідкладно направляє зібрані матеріали, в яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена КК України, до відповідного органу досудового розслідування для початку та здійснення досудового розслідування в порядку, передбаченому КПК України [3].

Найпоширенішими тактичними прийомом взаємодії оперативних підрозділів БЗПТЛ і слідчого під час кримінального провадження є спільний аналіз наявних матеріалів про злочин, перевірка отриманих даних, визначення узгоджених дій щодо виявлення, закріплення доказів, спільне проведення перевірок, забезпечення ефективного використання даних, отриманих оперативно-розшуковим шляхом. На початковому етапі оперативно-розшукові заходи щодо виявлення осіб, причетних до торгівлі людьми, слід проводити за наявності інформації, яка надходить із різноманітних джерел. Зокрема, про насильне вивезення потерпілої за кордон із метою сексуальної експлуатації оперативні працівники можуть дізнатися із заяви власне потерпілої або від її родичів. В інших випадках, коли злочинці для пошуку жінок використовують засоби масової інформації, ознаками такої діяльності можуть бути оголошення в газетах (перш за все, регіональних, що спеціалізуються на публікаціях оголошень), на телебаченні або радіо, в яких пропонуються послуги щодо працевлаштування за кордоном та запрошуються дівчати і жінки для роботи в якості офіціанток, покоївок, гувернанток (основними, а інколи і єдиними критеріями підбору є молодий вік та приваблива зовнішність), а також чоловіки в основному в якості будівельників. За будь-яких варіантів вже на цьому етапі слід узгодити зі слідчим проведення оперативно розшукових заходів, які дозволять встановити всі обставини вчинення злочину та осіб, до нього причетних, з'ясувати відомості, що становлять предмет доказування, визначити шляхи отримання фактичних даних, які можуть бути доказами в кримінальному провадженні, а також передбачити можливість запобігання знищення слідів злочинної діяльності та уникнення винними особами відповідальності за вчинені ними злочини.

Взаємодія як спільно організована діяльність органів досудового розслідування та оперативних підрозділів повинна здійснюватись на плановій основі. У планах слід чітко визначити: мету; завдання; міс-

це проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів; оперативно технічні засоби, які будуть використовуватися; час та терміни проведення заходів; та інші питання, що стосуються обміну поточною інформацією; спільне використання сил та засобів; подальший порядок обміну отриманою оперативною інформацією або фактичними даними; необхідність отримання конкретної інформації протидії злочинній діяльності організованих злочинних угрупувань, які займаються торгівлею людьми [10, с. 182].

Організація взаємодії органів досудового розслідування з органами та підрозділами, що здійснюють оперативно-розшукові, а також у межах компетенції з іншими правоохоронними органами, центральними органами виконавчої влади забезпечується шляхом:

1) комплексного використання сил і засобів усіх підрозділів органів поліції під час досудового розслідування кримінальних правопорушень;

2) створення для всебічного, повного і неупередженого дослідження обставин кримінального провадження слідчо-оперативних груп із включенням до їх складу працівників оперативних та інших підрозділів органів Національної поліції, а в разі необхідності – міжвідомчих слідчо-оперативних груп, а для проведення досудового розслідування обставин кримінальних правопорушень, вчинених на територіях декількох держав або якщо порушуються інтереси цих держав, – спільних слідчих груп;

3) ефективного контролю за своєчасним та повним виконанням оперативними підрозділами доручень слідчих про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, а експертними установами – за своєчасним проведенням експертних досліджень;

4) внесення заступником Голови Національної поліції України – начальником ГСУ, заступниками начальників ГУНП – начальниками слідчих управлінь пропозицій відповідно Голові Національної поліції України, начальникам ГУНП, спрямованих на покращення організації діяльності органів досудового розслідування, а також взаємодії з іншими органами та підрозділами поліції;

5) якісної підготовки матеріалів із проблемних питань діяльності органів досудового розслідування та їх обговорення на колегіях (нарадах) МВС, Національної поліції України, ГУНП, спільних колегіях і нарадах з іншими правоохоронними та державними органами та прийняття конкретних і ефективних управлінських рішень [2].

Ураховуючи вищевизначене, слід наголосити, що під час проведеного опитування оперативних працівників із боротьби з торгівлею людьми Національної поліції України встановлені основні причини, що негативно впливають на якісь взаємодії зі слідчим: 45% оперативних працівників визначають про недостатній рівень законодавчої регламентації взаємодії на стадії досудового розслідування вказаних підрозділів; 30% опитаних знають про недостатню поінформованість слідчого про сучасні професійні можливості й технічне оснащення оперативних підрозділів із боротьби з торгівлею людьми Національної поліції України, і лише 20% зазначили на відсутності чітких відомчих інструкцій, що регулюють усі аспекти слідчо-оперативної діяльності щодо залучення до процесу розслідування органів та підрозділів; 5% вказали інші причини.

Окремою формою слідчих та оперативних працівників із боротьби з торгівлею людьми Національної поліції України є створення СОГ для досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Стан досудового розслідування тяжких та особливо тяжких злочинів, а також факти допущення недоліків у роботі окремих СОГ не рідше одного разу на місяць розглядаються керівником територіального органу, підрозділу поліції на оперативних нарадах. Особлива увага при цьому повинна приділятися стану взаємодії між слідчими та працівниками оперативних та інших підрозділів, уключеними до складу СОГ. У разі необхідності оперативно вживаються заходи щодо поновлення або посилення складу цих СОГ [3].

Для всебічного, повного і неупередженого досудового розслідування в складних та великих за обсягом кримінальних провадженнях, а також щодо тяжких та особливо тяжких злочинів, учинених в умовах неочевидності, кримінальних правопорушень, які набули суспільного резонансу або учинені на території декількох адміністративно-територіальних одиниць України, утворюються СОГ [3].

Утворення СОГ за участю оперативних працівників міжрегіональних територіальних органів Національної поліції України та їх територіальних (відокремлених) підрозділів здійснюється спільним наказом керівника органу досудового розслідування та керівника відповідного міжрегіонального територіального органу або його територіального (відокремленого) підрозділу.

Контроль за роботою СОГ покладається на керівника органу досудового розслідування, який за погодженням із керівником територіального органу, підрозділу поліції має право організовувати проведення оперативних нарад за участю слідчих та працівників інших органів, підрозділів поліції з питань виявлення та розслідування кримінальних правопорушень, у тому числі стану виконання доручень слідчих та взаємодії служб.

Слід акцентувати, що слідче управління здійснює контроль за станом досудового розслідування, яке проводиться органами досудового розслідування, в кримінальних провадженнях про торгівлю людьми [2].

Оперативний супровід досудового розслідування забезпечується з моменту створення СОГ і до ухвалення судом вироку або постановлення ухвали, які набрали законної сили, або в разі закриття кримінального провадження [3].

Працівники оперативних підрозділів, включені до складу СОГ, щотижня інформують слідчого – керівника СОГ – про стан виконання наданих письмових доручень та запланованих заходів, а на його вимогу надають документи, що підтверджують обсяги проведеної ними роботи.

Працівники оперативного підрозділу, включені до складу СОГ, самостійно надають слідчому обґрунтовані пропозиції щодо необхідності проведення конкретних слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій.

Результати роботи СОГ із виявлення осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, розглядаються на оперативних нарадах при керівникові територіального органу, підрозділу поліції за участю керівників органу досудового розслідування та інших структурних

підрозділів органу, підрозділу поліції щомісяця, а стан досудового розслідування кримінальних правопорушень, які викликали значний суспільний резонанс, – щотижня [3].

Отже, перейдемо до головної форми взаємодії слідчих та оперативних працівників із боротьби з торгівлею людьми Національної поліції України –виконання працівниками з боротьби з торгівлею людьми Національної поліції України доручень слідчих про проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій.

На думку О.В. Грибовського, доручення слід розуміти як обов'язкову для виконання загальну вимогу щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій, що (стосовно слідчо-оперативної групи) дає керівник групи слідчим та оперативним співробітникам, які входять до її складу. Вказівка – це обов'язкова для виконання вимога конкретного характеру, що передбачає, роз'яснює, як саме діяти, наприклад, відносно тактичних умов проведення доручених негласних слідчих (розшукових) дій. До таких умов належить, зокрема, вказівка слідчого повідомити свідка перед його допитом, що злочинця заарештовано, і йому не варто боятися помсти, або вказівка про одночасне провадження обшуку в різних осіб тощо [11].

Під час досудового розслідування кримінальних правопорушень слідчий дає уповноваженим оперативним підрозділам поліції письмові доручення про проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій (далі – доручення). У разі створення СОГ слідчий дає доручення про проведення слідчих (розшукових) дій працівникам оперативного підрозділу, включеним до її складу.

Вважаємо за доцільне чітко окреслити законодавчі підстави надання слідчим доручення щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій згідно із чинним КПК України: по-перше, це ст. 40 («Слідчий органу досудового розслідування») КПК України, згідно з якою слідчий уповноважений доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам; по-друге, слідчий органу досудового розслідування в порядку ст. 246 («Підстави проведення негласних слідчих (розшукових) дій») КПК України має право самостійно провести негласні слідчі (розшукові) дії, використавши засоби для отримання фактичних даних, що можуть бути доказами в кримінальному провадженні, або доручити їх проведення відповідним оперативним підрозділам [11].

Не допускається надання слідчим оперативному підрозділу (працівнику оперативного підрозділу – члену СОГ) неконкретизованих доручень та доручень без встановленого строку їх виконання [3].

У дорученні може визначатись порядок взаємодії між слідчим, прокурором і уповноваженим оперативним підрозділом, а також терміни складання протоколів про хід і результати проведеної негласної слідчої (розшукової) дії або її проміжного етапу [3].

Працівники оперативних підрозділів не мають права здійснювати процесуальні дії в кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися з клопотанням до слідчого судді чи прокурора.

Доручення слідчого є обов'язковими для виконання оперативним підрозділом. Доручення, які даються оперативному підрозділу, реєструються в канцелярії територіального органу, підрозділу поліції та передаються в порядку, передбаченому нормативним актом про організацію діловодства [3].

Порядок, тактика та методика проведення окремих негласних слідчих (розшукових) дій, взаємодія уповноважених оперативних підрозділів, які виконують доручення слідчого, прокурора на їх проведення, з особами (підрозділами), що залучаються до проведення таких дій, регулюються окремим нормативно-правовим актом органів, у складі яких перебувають уповноважені оперативні підрозділи [12].

Організація взаємодії між оперативними підрозділами та слідчими в протидії злочинності – один із резервів підвищення ефективності діяльності органів Національної поліції України в цілому. У теперішній час, коли спостерігається підвищення організованості, професіоналізму і мобільності злочинців, їх поінформованості про тактику і методи здійснення оперативно-розшукової діяльності, необхідність взаємодії цих підрозділів набуває особливої актуальності. Дієвого результату в протидії торгівлі людьми під виглядом туристичних фірм, що надають послуги з працевлаштування за кордоном, можливо досягти лише завдяки взаємоузгодженим діям оперативних підрозділів і слідчих [13, с. 182].

Під час опитування працівників оперативного підрозділу з боротьби з торгівлею людьми Національної поліції України було встановлено, що 57% вважають негативною взаємодію з іншими оперативними підрозділами Національної поліції України. Також даним опитуванням встановлено основні причини цього, а саме: є незацікавленість оперативних працівників Національної поліції України у викритті злочинів на території обслуговування (71%), недоліки нормативного правового забезпечення (29%).

Проведеним дослідженням встановлено, що респонденти оцінюють ефективність обміну інформацією як незадовільну з таких причин: 22% – відсутність єдиної системи взаємного інформування; 26,9% – відсутність окремого підрозділу для організації взаємодії; 25,2% – незадовільне налагодження співпраці керівників взаємодіючих підрозділів: 25,9% – недосконалість правової основи тощо.

Доходимо висновку, що специфіка торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації полягає в тому, що цей злочин має характер організованої злочинності й не обмежується територією однієї країни. Механізм скоєння злочину націлений на заволодіння людиною і ґрунтується на її експлуатації. Торгівля людьми набуває особливої актуальності та гостроти в час світової глобалізації, яку злочинний світ намагається використати для отримання кримінальних прибутків.

Тому належна взаємодія та узгодженість заходів правоохоронних органів з іншими державними органами України та правоохоронними органами інших країн у протидії злочинній діяльності організованих злочинних угруповань, які займаються торгівлею людьми під виглядом туристичних фірм, що надають послуги з працевлаштування за кордоном, сприятиме попередженню, своєчасному виявленню та розкриттю зазначених злочинів, що є умовою стабільних позитивних результатів боротьби зі злочинністю.

Необхідно констатувати, що сьогодні існує низка теоретичних, правових, організаційних та практичних проблем зі здійснення взаємодії між слідчими і

працівниками оперативного підрозділу з боротьби з торгівлею людьми Національної поліції України та з іншими суб'єктами під час розслідування торгівлі людьми з метою створення ефективної державної системи запобігання та протидії торгівлі людьми, впровадження єдиного наукового підходу до визначення поняття, форм, методів та видів взаємодії у сфері протидії торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації визначеними суб'єктами та розробки з урахуванням міжнародних стандартів та позитивного досвіду побудови якісно нової теоретичної моделі взаємодії відповідно до сучасних вимог.

Висновок. Слід зазначити, що виконання зазначених заходів підвищить ефективність взаємодії органів державної влади, міжнародних, громадських організацій та інших юридичних осіб у сфері протидії злочинній діяльності організованих злочинних угруповань, які займаються торгівлею людьми з метою сексуальної експлуатації.

Література

1. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16 лист. 2012 р. №№ 114/1042/516/1199/936/1687/5/. Верховна Рада України: [сайт]. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12.

2. Інструкція з організації діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 06.07.2017 р. № 570. Верховна Рада України: [сайт]. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0919-17/paran4#n4.

3. Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної: Міністерства внутрішніх справ України від 07.07.2017 р. № 575 Верховна Рада України: [сайт]. URL:http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17/page.

4. Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів: підручник / За ред. В.Ю. Шепітька. Харків: Право, 1998. 376 с.

5. Патик А.А. Взаємодія слідчих та оперативно-розшукових підрозділів при розкритті та розслідуванні майнових злочинів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2011. 232 с.

6. Організація взаємодії підрозділів Національної поліції під час проведення досудового розслідування: навч. посібник / О.П. Бойко, О.Ф. Кобзар, В.В. Рогальська, Н.П. Черняк. Дніпро: ДДУВС, 2017. 84 с.

7. Топчій В.В. Взаємодія органів досудового слідства з оперативними підрозділами у розкритті та розслідуванні злочинів // Взаємодія оперативних підрозділів з іншими суб'єктами протидії злочинам: зб. матеріалів круглого столу (Київ, 12 груд. 2012 р.). К.: ФОП Кандиба, 2012. С. 49–53.

8. Головко М.Б. Реформування організаційних засад взаємодії працівників оперативних підрозділів та слідчих у кримінальному процесі. Юридична Україна. 2010. № 12. С. 100–105.

9. Матвієнко В.П. Взаємодія оперативного та слідчого підрозділів під час виявлення й фіксації корупційних злочинів у бюджетній сфері. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2015. № 2. С. 206–219.

10. Наказ № 1010 від 5 листопада 2012 року «Про затвердження Положення про Департамент інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України».

11. Грибовський О.В. Взаємодія оперативних і слідчих підрозділів під час виявлення, припинення та розслідування неправомірної вигоди. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2015. № 1. С. 246–254.

12. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16 лист. 2012 р. №№ 114/1042/516/1199/936/1687/5/. Верховна Рада України: [сайт]. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12.

13. Наказ № 1010 від 5 листопада 2012 року «Про затвердження Положення про Департамент інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України.

Свінціцька О. П.,
здобувач
Міжрегіональної академії управління персоналом

УДК 343.97

ХАРАКТЕРИСТИКА КОНВЕНЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДНИКА МІЖНАРОДНОГО МЕХАНІЗМУ ПРОТИДІЇ ЕТНОРЕЛІГІЙНОМУ ТЕРОРИЗМУ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Степанченко О. О.

Стаття присвячена опису та поясненню конвенціонального складника міжнародного механізму протидії етнорелігійному тероризму. Встановлено, що він включає загальносоціальну антидискримінаційну, гуманістично-стимулюючу та спеціально-антитерористичну міжнародно-правову базу. Остання має глобальний та регіональний рівень специфікації. Здійснено їх аналіз, виявлено недоліки та сформовано пропозиції щодо їх усунення.

Ключові слова: *етнорелігійний тероризм, протидія, механізм, конвенція, система, кримінологічна специфікація.*

Статья посвящена описанию и объяснению конвенциональной составляющей международного механизма противодействия этнорелигиозному терроризму. Установлено, что он включает общесоциальную антидискриминационную, гуманистически-стимулирующую и специально-антитеррористическую международно-правовую базу. Последняя имеет глобальный и региональный уровень спецификации. Осуществлен их анализ, выявлены недостатки и сформированы предложения по их устранению.

Ключевые слова: *этнорелигиозный терроризм, противодействие, механизм конвенции, система, криминологическая спецификация.*

The article is devoted to the description and explanation of the international mechanisms' conventional component for counteracting ethnoreligious terrorism. It is established that it includes a general social anti-discrimination, humanistic-stimulating and specifically anti-terrorist international legal framework. It has a global and regional level of specification. Their analysis was carried out, shortcomings were identified and proposals for their elimination were formed.

Key words: *ethnoreligious terrorism, counteraction, convention mechanism, system, criminological specification.*

Етнорелігійний тероризм сьогодні є однією з найбільш гострих проблем міжнародного масштабу, відтворення якої загрожує збереженню миру і безпеки людства. Принагідно зауважимо, що з 2000 р. й до 2016 р. у світі вчинено близько 165 тис. терактів. З них не менш як 75 % (усереднені дані) пов'язані з релігійним або етнополітичним обґрунтуванням. З 2010 р. частка етнорелігійного тероризму у загальній структурі тероризму в світі неухильно зростає: якщо у 2010 р. вона складала не більше 46%, то у 2014–2016 рр. цей показник сягнув 90%. Починаючи з 2011 р., загальні тенденції поширення тероризму у світі визначаються переважно закономірностями відтворення етнорелігійного тероризму. Отже, маємо констатувати гостру потребу в належній адаптації, кримінологічній специфікації міжнародного механізму протидії тероризму та особливостей детермінації етнорелігійних терористичних практик.

Теоретичні і прикладні проблеми протидії тероризму розроблялися низкою вчених. Широковідомими, зокрема, є наукові праці В.Ф. Антипенка, Л.В. Багрій-Шахматова, Я.І. Гілінського, В.О. Глушкова, О.М. Джужи, А.І. Долгової, В.П. Ємельянова, П.О. Кабанова, О.Г. Кальмана, Р.Ю. Козакова, Є.П. Кожушка, О.М. Литвинова, В.А. Ліпкана, Ю.В. Орлова, О.М. Хлестової, Д.А. Шестакова та інші. Визнаючи їх вагомий внесок у розвиток наукових засад протидії тероризму, слід водночас акцентувати увагу на недостатності уваги до кримінологічного аналізу конвенціонального складника міжнародного механізму протидії етнорелігійному тероризму. Саме цією обставиною й зумовлюється актуальність теми цієї статті.

Метою статті є надання наукового опису та пояснення основних положень конвенціонального складника міжнародного механізму протидії етнорелігійному тероризму, виявлення його недоліків та вироблення окремих рекомендацій щодо їх усунення.

Конвенціональний складник механізму протидії етнорелігійному тероризму характеризується вельми широкою міжнародно-правовою договірною базою. До того ж симптоматичним є те, що в науковій літературі як із міжнародного права, так і з кримінології опис вказаної бази зазвичай зводиться виключно до спеціально-антитерористичних конвенцій, предметом регулювання яких є суспільні відносини у сфері безпосередньої, спеціально-кримінологічної протидії тероризму, окремим його видам. Це свідчить про: а) певний брак доктринально усталеного розуміння багатогранної природи тероризму загалом й етнорелігійного його різновиду зокрема; б) відсутність відповідного такому баченню системного кримінологічного підходу в міжнародній практиці, що забезпечував би охоплення як теоретизуванням, так і емпірико-перетворювальною діяльністю широкоформатний кримінально-превентивний, антитерористичний вплив, в тому числі й на загальносоціальному рівні. Отже, зважаючи на родові ознаки етнорелігійного тероризму, а також його комплексну гносеологічну (з точки зору кримінологічної таксономії) природу, що виражає належність як до політичних злочинів, так і до злочинів ненависті, уважаємо за доцільне конвенційний складник механізму протидії його відтворення на міжнародному рівні охопити двома блоками угод.

1. Загальносоціальна антидискримінаційна та гуманістично-стимулююча конвенційна база. Її кримінолого-семантичний та юридико-догматичний аналіз навіть на поверхневому рівні виявляє можливість віднесення до неї таких міжнародних документів:

– Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. [1]. Мабуть, не варто в цій роботі вказувати на високі ідеї і принципи рівності людей у їх правах і гідності, їх неперевершену у соціальному форматі цінність. Про це багато вже написано й сказано. Справа «за малим» – максимально ефективно сприяти втіленню їх у життя як на міжнародному, так і національному рівнях. Проте тривіальність цієї думки аж ніяк не означає простоту її онтологізації. Навпаки, на зламі тисячоліть людство

Степанченко О. О., 2017

знову маніфестує (в тому числі й через етнорелігійний тероризм) про загострення своїх «хронічних хвороб», які спонукали до прийняття вказаної декларації і які в значній мірі латентизувалися, набули новітніх форм й вимірів відтворення. У цьому контексті нагальним є кримінологічне осмислення на предмет терогенності не тільки і не стільки ефектів глобалізації, скільки очікуваних соціальних потрясінь на фоні четвертої промислової революції;

– Конвенція Ради Європи про захист прав і основоположних свобод від 04.11.1950 р., відповідно до якої кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно [2]. Ці положення розвивають ідею рівності людей незалежно від їх світогляду та формують додаткові міжнародно-правові гарантії вільної релігійної діяльності, що є вагомим чинником утвердження терпимості й поважливого ставлення до інтенційної інакшості загалом й у межах релігійно диференційованих ціннісно-нормативних систем координат зокрема. У контексті протидії етнорелігійному тероризму заходи, спрямовані на приведення в життя вказаних вище настанов, охоплюються як загальносоціальним, так і спеціально-кримінологічним рівнем превенції;

– Конвенція ООН про запобігання злочинам геноциду від 09.12.1948 р., в якій сформульовано визначення геноциду, відповідні до якої караними діяннями є геноцид, змова з метою його вчинення, пряме і публічне підбурювання до геноциду, співучасть у ньому [3]. Цілком очевидно, що запобігання геноциду прямо стосується питань протидії поширенню расової, етнічної, релігійної ненависті. Втім, означена конвенція обмежується виключно міжнародними заходами кримінально-правового характеру. Останні, безумовно, є важливими і дотичними до проблематики етнорелігійної ксенофобії, проте безпосередньо впливають на її детермінаційний комплекс, у тому числі й фактори етнорелігійного тероризму, в обмеженому секторі можливостей. Йдеться про запобігання етнорелігійним терактам як асиметричну відповідь на злочини геноциду. У цьому сенсі належне кримінально-правове регулювання відповідної групи суспільних відносин є важливим антитерористичним чинником, але не більше того;

– Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21.12.1965 р. Цим документом держави-підписанти зобов'язуються до викорінення будь-яких проявів нерівності у ставленні до людей за ознакою їх расової належності, а також встановлюють відповідальність за дії дискримінаційного характеру, у тому числі й пропаганду, що ґрунтується на ідеях або теоріях переваги однієї раси чи групи осіб певного кольору шкіри або етнічного походження [4]. Подібні орієнтири внутрішньодержавної та міжнародної правової й кримінологічної політики є компліментарними до системи цілей стратегії протидії етнорелігійному тероризму, а тому можуть розглядатися як їх доповнення;

– Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин від 01.02.1995 р., в якій наголошується, що захист національних меншин та прав і свобод осіб, що належать до цих меншин, є невід'ємною частиною міжнародного захисту прав людини [5], чим додатково підкреслюється значимість ліберально-гуманістичної філософії, міжнародно-правовий вираз ідей якої було вперше закріплено в Загальній декларації прав людини і яка визначена як базова для стратегії протидії етнорелігійному тероризму. Крім того наголошується на: а) забороні будь-якої дискримінації за ознакою приналежності до національної меншини; б) необхідності створення умов для того, щоб особи, які належать до національних меншин, мали можливість зберігати та розвивати свою культуру, зберігати основні елементи своєї самобутності, зокрема релігію, мову, традиції та культурну спадщину; в) заохоченні атмосфери терпимості, міжкультурного діалогу [5]. Отже, загальногуманістична конвенційна настанова доповнюється конкретними стратегічними напрямами сприяння мирному співжиттю всіх націй на засадах поваги та взаємного визнання, а також утвердженні принципу конвергенції культур замість домінування, експансії. Комплекс відповідних заходів (з точки зору їх кримінологічного змісту вони можуть бути віднесені як до загальносоціальних, так і спеціально-кримінологічних, зокрема віктимологічних в антитерористичному контексті), розгортання й реалізація яких відбувається за означеними напрямами, є функціонально вагомою складовою частиною інституційного компоненту механізму протидії етнорелігійному тероризму;

– Європейська конвенція щодо відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів від 24.11.1983 р. [6] репрезентує один із вимірів втілення принципів соціальності в діяльності держави та характеризується віктимологічним значенням в аспекті протидії етнорелігійному тероризму й іншим злочинам ненависті.

У процесі розроблення конвенції було запропоновано три принципа, за якими пояснюється, чому держава повинна відшкодовувати кошти потерпілим:

1) принцип відповідальності: держава є відповідальною за вчинені злочини, бо сам факт злочину означає, що її політика запобігання була неефективною;

2) принцип соціальної солідарності: кожен із членів суспільства є відповідальним за іншого члена суспільства, який дістав ушкодження, тому він має право на допомогу;

3) принцип справедливості: сам факт відшкодування є лише встановленням належної справедливості. Відповідно до конвенції держава сплачує компенсацію в основному лише тоді, коли не існує інших джерел відшкодування жертві злочину [7].

Окрім вказаних морально-правових аспектів аналізованої конвенції, вона має менш очевидне, проте вельми важливе значення для згладжування кримінально-криміногенних ефектів етнорелігійного тероризму. Останні виявляються передусім у гарантуванні підтримки з боку держави осіб, які стали жертвами терактів, що є потужним фактором приватно-публічної консолідації та приведення реакцій на терористичні злочини в унормоване правове русло. Отже, на порядок знижується криміногенно самодетермінаційна властивість етнорелігійного тероризму, що виражається в поширенні злочинів ненависті, стимуляції ксенофобії. Водночас відсутність активної участі держави в урегулюванні посткримінальних конфліктів, у тому числі й через механізми майнової компенсації, варто визнати суттєвим криміногенним

чинником, реалізація якого надалі цілком здатна підживлювати детермінаційне підґрунтя етнорелігійного тероризму.

У цьому контексті не можемо не вказати на те, що Україна й досі не ратифікувала вказану конвенцію. Вочевидь, це є суттєвою криміногенною правовою прогалиною. Вкрай важливим видається впровадження у нашій країні компенсаційних практик, а надто в умовах надвисокої терористичної загрози, значного рівня тероризму. Через це нагальною є потреба у доопрацюванні розробленого Міністерством юстиції України проекту Закону України «Про компенсацію шкоди жертвам насильницьких злочинів» [8]. Зокрема, потребує уточнення й розширення перелік насильницьких злочинів, внаслідок вчинення яких потерпілі мають право на компенсацію, та включення до нього злочину, передбаченого ст. 258 КК України.

2. *Спеціально-антитерористична міжнародно-правова база* – конвенції та інші міжнародно-правові акти, предметом яких є тероризм як такий, окремі його прояви за об'єктами та засобами терористичних атак, а саме:

1) глобальний конвенційний рівень (конвенції ООН та її установ, організацій): Конвенція про правопорушення та деякі інші акти, які здійснюються на борту повітряних суден від 14.09.1963 р., Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден від 16.12.1970 р., Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації від 23.09.1971 р., Конвенція про попередження і покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів від 14.12.1973 р., Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників 17.12.1979 р., Конвенція МАГАТЕ про фізичний захист ядерного матеріалу та ядерних установок 25.10.1979 р., Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства від 10.03.1988 р., Конвенція про маркування пластичних вибухових речовин з метою їх виявлення від 01.03.1991 р., Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом від 16.21.1997 р., Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму від 09.12.1999 р., Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму від 14.09.2005 р., Конвенція про боротьбу з незаконними актами щодо цивільної авіації від 10.09.2010 р. До важливих документів ООН слід відносити Декларацію про заходи з ліквідації міжнародного тероризму (1994 р.), Декларацію про глобальні зусилля по боротьбі з тероризмом (2001 р.), Декларацію з питань боротьби з тероризмом (2003 р.), Віденську декларацію (2004 р.), а також Глобальну контртерористичну стратегію ООН (2006 р.) та відповідного Плану дій, про які нами згадувалося в попередніх підрозділах цієї роботи;

2) регіональний конвенційний рівень: Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом (ETS № 90) від 27.01.1977 р., Конвенція Ради Європи із запобігання тероризму 16.05.2005 р., Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (ETS № 185) і Додатковий протокол, який стосується криміналізації дій расистського і ксенофобного характеру, які здійснюються за допомогою комп'ютерних систем (ETS № 189). У цих документах визначені основні правові терміни, а також базові підходи щодо протидії тероризму в Європі. Останні переважно розглядаються в площині узгодженої кримінально-правової політики держав, спільних юрисдикційних зусиль щодо притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення терористичних злочинів, видачі злочинців. Етнорелігійний тероризм як окремий, самостійний об'єкт проблематизації та кримінологічного впливу не розглядається.

Активною у світлі протидії тероризму загалом є правотворча й правозастосовна діяльність Парламентської Асамблеї Ради Європи. Серед основних рекомендацій та резолюцій, що нею прийняті, можна виділити такі: Рекомендації 684 (1972 р.) і 703 (1973 р.) про міжнародний тероризм; Рекомендація 852 (1979 р.) про тероризм в Європі; Рекомендація 916 (1981 р.) про Конференції про захист демократії проти тероризму в Європі – Завдання і проблеми; Рекомендації 941 (1982 р.) і 982 (1984 р.) про захист демократії проти тероризму в Європі; Рекомендація 1 024 (1986 р.) і Резолюція 863 (1986 р.) про протидію з боку Європи міжнародному тероризму; Рекомендація 1 170 (1991 р.) про посилення Європейської конвенції про ліквідацію тероризму; Рекомендація 1 199 (1992 р.) про боротьбу з міжнародним тероризмом у Європі; Резолюція 1 132 (1997 р.) про організацію парламентської конференції для зміцнення демократичних систем в Європі і співпраці в боротьбі з тероризмом; Рекомендація 1 426 (1999 р.) і Директива № 555 (1999 р.) про європейські демократичні країни перед лицем тероризму; Рекомендація 1 534 (2001 р.) і Резолюція 1 258 (2001 р.) про європейські демократичні країни перед лицем тероризму; Рекомендація 1 550 (2002 р.) і Резолюція 1271 (2002 р.) про боротьбу з тероризмом і дотримання прав людини; Рекомендація 1 549 (2002 р.) про повітряний транспорт і тероризм: яким чином посилити безпеку; Рекомендація 1 584 (2002 р.) про необхідність посилення міжнародного співробітництва для нейтралізації коштів, що виділяються на терористичні цілі; Рекомендація 1644 (2004 р.) про тероризм як загрозу демократії [9].

На теренах колишнього СРСР сформувалося вельми обмежене міжнародно-правове регіональне поле регулювання відносин у сфері протидії тероризму. Так, 04.06.1999 р. було укладено Договір про співробітництво держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав (далі – СНД) у боротьбі з тероризмом, до якого наша країна зі зрозумілих причин не долучилася. Рішенням же саміту СНД від 01.06.2000 р. було створено Антитерористичний центр держав – учасниць СНД, яке ратифіковано Верховною Радою України із застереженнями щодо міжнародної правосуб'єктності цього центру.

Регіональний рівень конвенційної бази протидії етнорелігійному тероризму у міжнародному вимірі доповнюється такими актами: Шанхайська конвенція про боротьбу з тероризмом, екстремізмом та сепаратизмом, Угода між державами – членами Шанхайської Організації Співробітництва про створення Регіональної Антитерористичної Структури. Конвенція країн Африки (членів ООН та Міжнародної організації франкомовних країн) про взаємну правову допомогу та видачу терористів від 16.05.2008 р., а також Міжамериканська конвенція про боротьбу з тероризмом від (Бриджтаун, 2002 р.), Конвенція Африканського союзу із запобігання та боротьби з тероризмом (Алжир, 1999 р.) та протокол до неї (Аддис-Абеба, 2004 р.), Регіональна кон-

венція Асоціації регіонального співробітництва країн Південної Азії про запобігання тероризму (Катманду, 1987 р.) та додатковий протокол до неї (Ісламабад, 2004 р.), Конвенція Асоціації держав Південно-Східної Азії щодо протидії тероризму (Себу, 2007 р.), Арабська конвенція про запобігання тероризму (Каїр, 1998 р.), Конвенція Організації «Ісламська конференція» про боротьбу з міжнародним тероризмом (Уагадугу, 1999 р.) та деякі інші.

Змістовному аналізу перелічених конвенцій, декларацій, угод присвячені численні наукові праці з міжнародного, кримінального права, що звільняє нас від необхідності дублювання в цій роботі відомої широкому загалові інформації. Натомість вважаємо за необхідне вказати на декілька недоліків магістрального характеру, властивих конвенційному складнику механізму протидії етнорелігійному тероризму загалом.

По-перше, дається взнаки відсутність на міжнародному рівні єдиного, загальноприйнятого визначення тероризму. На цю обставину вже давно вказують і дослідники, і аналітики міжнародних організацій. Проте й досі непереборним виявляється національно-правовий релятивізм у підходах до поняття тероризму. Крім того, наявний досвід та перспективи розгортання національно-визвольних рухів, а надто їх політичні оцінки з огляду на поточний історичний момент, кон'юнктуру не сприяють виробленню узгоджених позицій щодо критеріїв відмежування тероризму від боротьби за незалежність націй і народів. Ці питання, вочевидь, перебувають поза межами юридичної догматики та формують широке поле для наукової дискусії і не менш широке поле для політичних маніпуляцій. Тому не варто плекати надію на їх вирішення в досяжному майбутньому.

По-друге, абсолютна більшість цих міжнародно-правових актів спрямована на виконання окремих задач у сфері протидії тероризму та з урахуванням відповідних особливостей його проявів, що виділяються чи-то за технічним критерієм (знаряддя терактів), чи-то за об'єктами інфраструктури, транспорту. Визнаючи безумовну важливість такого підходу, його спрямованість на прикладні аспекти спеціально-кримінологічного запобігання й припинення терористичних злочинів, варто разом із тим визнати і те, що жодна з цих конвенцій не спрямована на деструкцію феноменологічних підстав етнорелігійного тероризму, як і тероризму загалом. Цілком очевидною є вкрай низька ефективність такого підходу, якщо за критерії ефективності обирати успішність нейтралізації (послаблення впливу) основних видових терогенних факторів, відтворення яких в принципі не виявляє жодної залежності ні від знарядь, ні від місця вчинення терактів.

Отже, варто визнати цей суттєвий недолік як глобальної, так і регіональної антитерористичної конвенційної бази, особливо з огляду на те, що конвенції антидискримінаційної та гуманістично-стимулюючої спрямованості не розглядаються ані в науковій літературі, ані у антитерористичній практиці як складники механізму протидії тероризму. Їх реалізація виявляється неузгодженою з безпосередньою антитерористичною діяльністю, а відповідні кримінологічно значущі показники соціальних практик (також і про стан тероризму в кореляції з характером та інтенсивністю діяльності в межах виконання конвенцій) не інтегровані до аналітичних, моніторингових підсистем міжнародного механізму протидії етнорелігійному тероризму. Цей розрив, вочевидь, має бути усунений. Одним із можливих шляхів науково-практичного синтезу за означеним вектором може бути прийняття конвенції на рівні ООН щодо протидії етнорелігійному тероризму. Зміщення акценту уваги міжнародної спільноти на етнорелігійну природу терористичних практик вже саме по собі спонукатиме до включення в предмет конвенції широкого кола питань, пов'язаних із: а) артикуляцією наявних протиріч, що сягають глибинних шарів детермінаційного комплексу цього різновиду тероризму; б) поєднанню на компліментарних засадах як юрисдикційних, так і неюрисдикційних заходів загальнокультурного характеру. Останнє має забезпечити формування семіотичних мостів між двома блоками конвенцій, а також відповідних системно-правових та міжгалузевих зв'язків на рівні національних законодавств. Отже, слід очікувати підвищення кримінологічної ефективності, предметної цілісності, сфокусованості як правотворчості, так і правозастосування у сфері протидії етнорелігійному тероризму.

Література

1. Всеобщая декларация прав человека: Международный документ ООН от 10.12.1948 г. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 05.10.2017).
2. Конвенція про захист прав і основоположних свобод: Міжнародний документ Ради Європи від 04.11.1950 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 11.10.2017).
3. Конвенція про запобігання злочинам геноциду: Міжнародний документ від 09.12.1948 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_155 (дата звернення: 05.10.2017).
4. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації: Міжнародний документ ООН від 21.12.1965 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_105 (дата звернення: 11.10.2017).
5. Рамкова конвенція про захист національних меншин: Міжнародний документ Ради Європи від 01.02.1995 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_055 (дата звернення: 15.10.2017).
6. Європейська конвенція щодо відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів: Міжнародний документ Ради Європи від 24.11.1983 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_319 (дата звернення: 15.10.2017).
7. Шинкаренко О.В. Мрії про соціальну державу, або про державні компенсації жертвам насильства. Дзеркало тижня. Україна. 2015. 11 вересня. URL: http://gazeta.dt.ua/socium/mriyi-pro-socialnu-derzhavu-abo-pro-derzhavni-kompensaciyi-zhertvam-nasilstva-_.html (дата звернення: 10.07.2017).
8. Мельник О.О. Компенсація шкоди жертвам насильницьких злочинів в Україні / Міністерство юстиції України. URL: http://old.minjust.gov.ua/6808 (дата звернення: 17.10.2017).
9. Борьба с терроризмом: деятельность Совета Европы. URL: http://www.antiterunity.org/ru/incolab/booklet.php (дата звернення: 17.10.2017).

Степанченко О. О.,
кандидат юридичних наук, докторант
Донецького юридичного інституту
Міністерства внутрішніх справ України

УДК 342.9

НАДАННЯ ДОМЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ ПОЛІЦІЄЮ УКРАЇНИ

Ташматов В. А.

В цій статі буде розглянуто питання надання поліцією України домедичної допомоги особам, що постраждали від дії різного виду надзвичайних ситуацій .

Ключові слова: *невідкладний стан, перший на місці події, екстрена медична допомога, домедична допомога, особи, що повинні надавати домедичну допомогу.*

В данной статье будут рассмотрены вопросы оказания полицией Украины домедицинский помощи лицам, пострадавших от действий разного вида чрезвычайных ситуаций.

Ключевые слова: *неотложное состояние, первый на месте происшествия, экстренная медицинская помощь, домедицинская помощь, лица, обязанные предоставлять домедицинскую помощь.*

This article will consider the issues of providing Ukrainian police with home care for people affected by various kinds of emergency situations.

Key words: *emergency, first at the scene of the incident, emergency medical care, home care, people obliged to provide home health care.*

Актуальність дослідження. Захист життя та здоров'я людини можна визначити як одну із найважливіших функцій держави. Конституцією України встановлено, що людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3). Саме Законом України «Про Національну поліцію» передбачено, що поліція зобов'язана надавати невідкладну, зокрема домедичну і медичну допомогу особам, які постраждали внаслідок правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в безпорадному стані або стані, небезпечному для їхнього життя чи здоров'я.

Мета цієї статті – розглянути алгоритм дій поліцейського під час надання домедичної допомоги.

Українське законодавство визначає конкретний перелік осіб, що зобов'язані надавати допомогу постраждалим, які знаходяться у невідкладному стані. Тут треба зазначити, що невідкладний стан – це стан, за якого у людини раптово погіршилося фізичне або психічне здоров'я і виникла пряма та невідворотна загроза її життю та здоров'ю, спричинена внаслідок хвороби, травми, отруєння або інших внутрішніх чи зовнішніх причин. Така допомога здійснюється спеціально визначеними суб'єктами, що першими опинилися на місці події – території, приміщенні або будь-якому іншому місцезнаходженні людини у невідкладному стані на момент здійснення виклику екстреної медичної допомоги. Перший на місці події – це людина, що виконує базові маніпуляції для порятунку життя постраждалого з використанням мінімального набору обладнання або за його повної відсутності. Головне завдання першого на місці події – розпочати процес надання невідкладної медичної допомоги тим, хто цього потребує.

Екстрена медична допомога – медична допомога, яка полягає у здійсненні працівниками системи екстреної медичної допомоги відповідних невідкладних організаційних, діагностичних та лікувальних заходів, спрямованих на врятування і збереження життя людини у невідкладному стані та мінімізацію наслідків впливу такого стану на її здоров'я.

Домедична допомога – невідкладні дії та організаційні заходи, спрямовані на врятування та збереження життя людини у невідкладному стані та мінімізацію наслідків впливу такого стану на її здоров'я, що здійснюються на місці події особами, які не мають медичної освіти, але за своїми службовими обов'язками повинні володіти основними практичними навичками з рятування та збереження життя людини, яка перебуває у невідкладному стані, та відповідно до закону зобов'язані здійснювати такі дії та заходи.

Особами, які зобов'язані надавати домедичну допомогу людині у невідкладному стані, є: рятувальники аварійно-рятувальних служб, працівники державної пожежної охорони, поліцейські, фармацевтичні працівники, провідники пасажирських вагонів, бортпровідники та інші особи, які не мають медичної освіти, але за своїми службовими обов'язками повинні володіти практичними навичками надання домедичної допомоги.

Національна поліція України (далі – поліція) – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

Завданнями поліції є надання поліцейських послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

Поліцейський зобов'язаний, в тому числі, надавати невідкладну, зокрема домедичну і медичну допомогу особам, які постраждали внаслідок правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в безпорадному стані або стані, небезпечному для їхнього життя чи здоров'я.

Перелік практичних навичок, якими повинен володіти працівник поліції з надання домедичної допомоги в екстремальних ситуаціях:

1. Визначення симптомів респіраторної та серцевої зупинки.
2. Прості прийоми полегшення дихання.
3. Штучне дихання.
4. Зовнішній масаж серця.
5. Основи підтримки життєдіяльності (відновлення роботи серця, дихання).
6. Визначення життєвих показників.
7. Оцінка стану потерпілого за життєвими ознаками.
8. Видалення сторонніх предметів при обструкції дихальних шляхів.
9. Накладання «шийного коміра» та іммобілізація хребта.
10. Накладання транспортних шин.
11. Витягання потерпілих з транспортних засобів.
12. Техніка накладання тугої пов'язки на рану, яка кровоточить.
13. Техніка накладання джгута при ампутації.

Ташматов В. А., 2017

14. Перша допомога при опіках, відмороженнях.
15. Прості прийоми рятування на воді.
16. Дотримання заходів безпеки під час роботи в небезпечних місцях.

У разі ненадання без поважних причин на місці події домедичної допомоги або необґрунтовану відмову у її наданні поліцейські несуть дисциплінарну, адміністративну, кримінальну або цивільно-правову відповідальність.

Для здійснення кваліфікованої домедичної допомоги, поліцейські зобов'язані проходити відповідну підготовку та підвищення кваліфікації. У ході підготовки поліцейські вивчають: 1) медико-правові та етичні аспекти надання домедичної допомоги; 2) як надавати домедичну допомогу, щоб виявити фактори, які загрожують життю, та усунути або зменшити їх негативний вплив на організм людини; 3) як оцінювати стан постраждалого, здійснювати первинний і вторинний його огляд, ґрунтуючись на принципах анатомії, фізіології, патофізіології та особливостях вікового розвитку людини; 4) як здійснювати серцево-легеневу реанімацію (СЛР), виконувати основи підтримки життєдіяльності; 5) як надавати допомогу постраждалим з невідкладними медичними станами або станами, що викликані факторами навколишнього середовища, як-от: загальне переохолодження, обмороження, перегрівання, опіки; 6) як надавати домедичну допомогу постраждалим з тупими травмами, проникаючими пораненнями, пошкодженнями опорно-рухового апарату; 7) як вживати невідкладних заходів для зупинки кровотечі, накладати пов'язки; 8) як працювати з базовим медичним обладнанням, застосовувати підручні засоби; 9) принципи іммобілізації та евакуації постраждалих з транспортних засобів; 10) запобігати пошкодженням хребта, особливо його шийного відділу; 11) як надавати допомогу вагітним та при пологах; 12) накладати пов'язки; 13) надавати першу допомогу при опіках, обмороженнях; 14) дотримуватись заходів безпеки під час роботи у небезпечних місцях.

Підготовка та підвищення кваліфікації проводяться на базі вищих медичних і фармацевтичних навчальних закладів I-IV рівня акредитації незалежно від форми власності та підпорядкування, навчально-тренувальних відділів центрів екстреної медичної допомоги та медицини катастроф, навчально-тренувальних відділів Товариства Червоного Хреста, інших навчально-тренувальних підрозділів (далі – установи), які провадять діяльність відповідно до законодавства про освіту за програмами, затвердженими Міністерством охорони здоров'я України (далі – МОЗ) і погодженими з Міністерством освіти та науки України (далі – МОН).

Установи, на базі яких проводяться підготовка та підвищення кваліфікації, за рівнем матеріально-технічного забезпечення і підготовки викладачів повинні відповідати вимогам, установленим МОН.

Поліцейські після проходження навчання повинні знати:

1) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при раптовій зупинці серця;
2) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при серцевому нападі;
3) Порядок проведення серцево-легеневої реанімації з використанням автоматичного зовнішнього дефібрилятора;
4) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при підозрі на пошкодження хребта;
5) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при підозрі на травму голови (черепно-мозкова травма);
6) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при підозрі на пошкодження живота;
7) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при підозрі на інсульт;
8) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при підозрі на травму грудної клітки;
9) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при підозрі на перелом кісток кінцівок;
10) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при рані кінцівки, в тому числі ускладненій кровотечою;
11) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при травматичній ампутації;
12) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при позиційному стисканні м'яких тканин;
13) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при підозрі на шок;
14) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при порушенні прохідності дихальних шляхів – обтурації стороннім тілом;
15) Порядок надання домедичної допомоги при наявності декількох постраждалих;
16) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при підозрі на гостре отруєння невідомою речовиною;
17) Порядок надання психологічної підтримки постраждалим при надзвичайній ситуації;
18) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим з опіками;
19) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим з переохолодженням / відмороженням;
20) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при утопленні;
21) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при перегріванні;
22) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при травмах та пошкодженнях очей;
23) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при укусах тварин та комах;
24) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при падінні з висоти;
25) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при дорожньо-транспортних пригодах;
26) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при ураженні електричним струмом та блискавкою;
27) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при судомах (епілепсії);
28) Порядок надання домедичної допомоги постраждалим без свідомості.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/
2. Закон України «Про екстрену медичну допомогу» від 05.07.2012 року. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5081-17.
3. Закон України «Про Національну поліцію» від 05.07.2015 року. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19.

4. Постанова Кабінету Міністрів України № 1115 від 21.11.2012 року. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1115-2012-%D0%BF

5. Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 132 від 02.03.2009 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0445-09.

6. Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 398 від 06.06.2014 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0750-14.

7. Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 346 від 29.03.2017 року. URL: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn _20170329_ 346.html.

Ташматов В. А.,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри тактико-спеціальної
та вогневої підготовки
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.7

ХАРАКТЕРИСТИКА ШАХРАЇВ ТА ПОТЕРПІЛИХ ВІД ШАХРАЙСТВ У СФЕРІ ОБІГУ АВТОТРАНСПОРТУ

Чіпко Н. В.

Вивчення та знання особливостей особи шахрая та потерпілого від шахрайських дій, що вчиняються у сфері обігу автотранспорту, необхідно задля підвищення ефективності протидії зазначеній категорії злочинів як при проведенні слідчих (розшукових) дій, так і під час визначення необхідності та проведення оперативно-розшукових заходів. Зазначена інформація може допомогти виявити, розпізнати шахрая та не стати потерпілим від його дій.

Ключові слова: *шахраї, потерпілий, організовані злочинні групи, шахрайство у сфері обігу автотранспорту.*

Изучение и знание особенностей личности мошенника и потерпевшего от мошеннических действий, совершаемых в сфере оборота автотранспорта, необходимо в целях повышения эффективности противодействия указанной категории преступлений, как при проведении следственных (розыскных) действий, так и при определении необходимости и проведении оперативно-розыскных мероприятий. Данная информация может оказать помощь при выявлении и распознании мошенника, а также в том, чтобы не стать потерпевшим от его действий.

Ключевые слова: *мошенники, потерпевший, организованные преступные группы, мошенничество в сфере оборота автотранспорта.*

The study and knowledge of the identity of the fraudster and the victim of fraudulent actions committed in the sphere of motor of vehicles turnover is necessary in order to increase the effectiveness of countering this category of crimes, both during investigative (search) actions, and in determining the need and conduct of operational-search activities. This information can help in revealing and identifying a fraudster, as well as in not becoming a victim of his actions.

Key words: *fraudsters, victim, organized criminal groups, fraud in the sphere of motor vehicles turnover.*

Постановка проблеми. Особистість шахраїв та потерпілих від їх шахрайських дій – є предметом дослідження психології, кримінології та інших наук. З криміналістичної точки зору нас цікавить дослідження окремих рис особистості шахрая та потерпілих від шахрайства, з урахуванням особливостей сфери обігу автотранспорту, що впливають на окремі елементи криміналістичної характеристики шахрайств у зазначеній сфері, зокрема способу, обстановки та слідової картини. Також криміналістичного значення набуває психологічна характеристика поведінки потерпілих, спонукальні мотиви їх вступу у контакт із шахраями.

Криміналістична інформація про особистість шахраїв та потерпілих від шахрайств у сфері обігу автотранспорту має значення у протидії досліджувальній категорії злочинів та повинна використовуватися у слідчій та оперативно-розшуковій діяльності.

Аналіз останніх досягнень і публікацій. Окремі особливості криміналістичної характеристики особистості злочинців та потерпілих досліджувалися у наукових працях таких вчених-криміналістів, як: Ю.П. Аленін, В.П. Бахін, Р.С. Бєлкін, О.М. Васильєв, В.К. Гавло, В.А. Журавель, О.Н. Колесниченко, В.П. Колмаков, В.О. Коновалова, В.К. Лисиченко, Г.А. Матусовський, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, В.В. Тіщенко, В.Ю. Шепітько та ін.

В межах дослідження криміналістичної характеристики шахрайств загалом та окремих їх різновидів зокрема особистість шахраїв та потерпілих досліджувалась у роботах О.В. Волохової, В.П. Лаврова, В.Д. Ларичева, Т.А. Пазинич, Г.М. Спіріна, С.Ю. Шарова, П.С. Яні та інших.

Однак наукових розробок щодо визначення особливостей криміналістичної характеристики особистості шахраїв та потерпілих від шахрайських дій, які вчиняються у сфері обігу автотранспорту, з урахуванням сучасних умов, новітніх положень теорії криміналістики та узагальнень кримінальних проваджень цієї категорії злочинів, на сьогодні недостатньо.

Метою статті є криміналістична характеристика шахраїв та потерпілих від шахрайств у сфері обігу автотранспорту.

Дослідження проблеми. У загальному вигляді криміналістична характеристика особи шахрая містить соціально-демографічні, соціально-біологічні і соціально-психологічні ознаки.

Так, до соціально-демографічних ознак належать освіта, соціальний статус, місце проживання, професія, спеціальність, рід занять, дані про вчинені злочини та інше. Соціально-біологічні ознаки охоплюють стать, вік, особливості фізичної конституції, стан здоров'я. Психологічні риси шахраїв характеризуються здатністю приймати рішення і здійснювати їх, досягати поставленої мети.

Криміналістична характеристика особи шахрая дещо ширша від інших характеристик і містить вік, стать, національність, рівень освіти; наявність у даної особи судимостей, у тому числі за корисливі злочини. Крім того, особливу увагу слід звернути на наявність оперативної інформації про схильність особи до вчинення шахрайства.

Як зазначав Р.С. Бєлкін, характеристика типової для цього виду злочинів особистості можливого злочинця також може мати криміналістичне значення, дозволяє судити про коло осіб, серед яких може знаходитися злочинець, висунути версії про мотив і мету злочину, спосіб вчинення і приховування злочину, про місце знаходження окремих об'єктів і таке інше [1, с. 314].

Значна кількість шахраїв – особи, що володіють спритним розумом, сильним даром уяви, фантазії, переконання, умінням зацікавити і привернути до себе увагу, використовувати різні обставини для реалізації злочинного задуму. Це дозволяє їм почувати себе лідерами у будь-яких умовах.

Щоб скласти про себе сприятливе враження, вони нерідко демонструють, ніби випадково, дружбу з впливовими людьми (ненароком пред'являють візитні

Чіпко Н. В., 2017

картки з автографом власника, у присутності майбутнього потерпілого ведуть телефонні переговори з нібито підлеглими та інше), демонструють причетність до солідних фірм і організацій (пред'являючи рекламні проспекти, офіційні бланки).

Вивчення особистості шахраїв у сфері обігу автотранспорту свідчить про високий професіоналізм, вузьку спеціалізацію, досить широкий кругозір, правові знання шахрая.

Аналіз матеріалів практики свідчить, що шахрайства у сфері обігу автотранспорту фактично не здійснюються у організованих злочинних груп, якщо вони одноразові, навіть якщо вони вчиняються раніше судимими за корисливо-насильницькі злочини. Зазначені особи діють здебільшого поодинці, тому що вважають за краще діяти без співучасників, зменшуючи цим імовірність викриття, або приймають всю відповідальність на себе, створюючи тим самим наявним співучасникам умови для продовження злочинної діяльності.

Якщо все ж таки шахрайство вчиняється організованою злочинною групою, то вона повинна стати самостійним об'єктом криміналістичного дослідження. На наш погляд, зазначені злочинні утворення можуть створювати суттєву загальносуспільну загрозу, тому що вони здійснюються на професійній основі та здебільшого спрямовані на вчинення багатоепізодного шахрайства протягом тривалого часу.

Усе зазначене свідчить про те, що проблема вивчення особистості злочинця завжди перебувала і перебуває в центрі уваги вчених-фахівців у галузі кримінального права, криміналістики, правової психології та інших юридичних наук. Саме дані з різних наук можуть бути використані для створення відповідної багатогранної системи даних про особистість шахрая, а також стали підґрунтям для класифікації (типології) шахраїв, які вчиняють шахрайські дії у сфері обігу автотранспорту.

Використовуючи наявну в криміналістиці та інших науках класифікацію (типологію) шахраїв [4, с. 149–153; 5, с. 18–23; 10, с. 36–39], шахраїв можливо розподілити за наступними підставами:

1) за кількістю вчинених шахрайств та наявністю професійних навичок:

– шахраї, які вчиняють шахрайство у сфері обігу автотранспорту одноразово, під впливом обставин задля власного користування (наприклад, з метою ухилення від сплати податків під час розмитнення ввезеної з Європи автомашини для власного користування);

– шахраї, які вчиняють шахрайства на професійній основі, багаторазово (так званий вид кримінального промислу, пов'язаний із систематичним вчиненням шахрайських дій).

2) за наявністю відповідних спеціальних знань:

– шахраї, що володіють спеціальними знаннями (знають технічне обладнання та побудову автотранспорту; володіють юридичними знаннями для укладання відповідних угод; використовують Інтернет-ресурси для створення веб-сайтів, для розміщення оголошень та ін.);

– шахраї, які не володіють спеціальними знаннями та використовують свою необізнаність задля здійснення шахрайських дій. Крім того зазначені шахраї можуть використовувати третіх осіб, які володіють необхідними спеціальними знаннями.

3) за участю у вчиненні шахрайства:

– шахраї, які безпосередньо беруть участь у вчиненні злочину, контактуючи з потерпілими (наприклад, особиста участь при купівлі-продажі автотранспорту на авторинку, або в автосалоні; при цьому шахраї можуть надавати потерпілому паспорт, підписувати боргові розписки та ін.);

– шахраї, які не контактують із потерпілими особисто, або діють через посередників (наприклад, продаж автотранспорту через перекупника; або використання Інтернет-ресурсу, задля виманювання грошей у потерпілих під виглядом продажу автотранспорту, який не належить злочинцеві).

4) за участю юридичних осіб у вчиненні шахрайства у сфері обігу автотранспорту:

– шахраї, які використовують спеціально створені (фіктивні) юридичні особи задля вчинення шахрайських дій (зазначені юридичні особи можуть діяти як на території України, так і за її межами);

– шахраї, які використовують у злочинній діяльності реально працюючі юридичні особи (зазначені особи можуть використовуватися без їхньої згоди).

Знання про особистість зазначеної категорії шахраїв мають важливе значення для оперативних підрозділів та дозволяють визначити коло осіб, на які в першу чергу слід концентрувати свої зусилля.

Окрему категорію шахраїв складають особи, які вчиняють шахрайства у сфері обігу автотранспорту, пов'язані з матеріальними інтересами страхових компаній. У зазначену групу входять особи, інтереси яких тим чи іншим чином стикаються зі сферою страхування.

Характеризуючи страхового шахрая, В.К. Мітрохін говорить, що діапазон шахраїв простирається від законослухняних громадян до професійних злочинців [6, с. 22–23]. Як і інші категорії шахрайств у сфері обігу автотранспорту, значну частину шахрайств (більш ніж 75 %) вчиняють чоловіки. Чоловіки досить часто виступають як співучасники у вчиненні зазначеної категорії злочинів.

Можливо погодитися з думкою В.К. Мітрохіна про те, що злочинці, які вчиняють шахрайство щодо матеріальних інтересів страхових компаній, як правило, обізнані в питаннях страхування, їм доводилося стикатися з питаннями страхування. Досить часто шахраї консультуються з питань страхування у працівників страхових компаній, з якими в них є відповідні довірливі відносини.

Шахрайські дії тут можуть здійснювати як клієнти страхових компаній (які використовують страховий випадок для разового отримання страхової виплати для власного користування), так і працівники страхових компаній, які заздалегідь планують та здійснюють відповідні дії з метою отримання постійної вигоди від страхових виплат неіснуючим клієнтам та за фіктивними угодами.

Крім того, зазначені особи можуть використовувати окремих осіб, які виконують допоміжні (забезпечуючі) функції під час здійснення шахрайства. Найчастіше зазначені особи надають свідомо неправдиві показання, висновок експерта або здійснюють неправильний переклад; задіяні у підробці, виготовленні або збуті підроблених документів, штампів, печаток, бланків та ін.

До них можливо віднести працівників і службовців різного роду установ і організацій, представників різ-

них професій (працівники патрульної поліції, інших правоохоронних органів, медичних та лікувальних закладів, автослюсарі, автомеханіки та ін.).

Усі названі категорії працівників, як правило, мають право документально засвідчувати факт страхової події, а також обов'язок вживати заходів до ліквідації її наслідків, чи здійснювати розслідування обставин страхового випадку, тому вказані особи цікавлять шахраїв, які часто не можуть обійтися без змови з ними.

Окремим суттєвим елементом криміналістичної характеристики шахрайств у сфері обігу автотранспорту є характеристика особистості потерпілого, яка здебільшого має віктимологічний характер. Досить часто потерпілі самі провокують вчинення відносно них шахрайських дій.

А.Ф. Облаков виділяє два типи потерпілих: нейтральний (коли образ життя потерпілого не впливає на зародження те реалізацію злочинних намірів) та з провокуючою поведінкою (коли особа, що опиняється у ролі жертви в результаті їх «поштовхової» поведінки). Остання поведінка може проявлятися у двох формах: активній (жертва сама створює криміногенну обстановку, її поведінку можна розглядати як пряму чи побічну провокацію) та пасивній [7, с. 65–72].

На наш погляд, дослідження поведінки потерпілого від шахрайств у сфері обігу автотранспорту потребує застосування кримінологічних та психологічних знань, що може бути покладено в основу відповідних наукових та методичних рекомендацій щодо протидії зазначеній категорії злочинів [8, с. 8; 2, с. 89; 3, с. 4–15].

Характеризуючи особистість потерпілого від шахрайства у сфері обігу автотранспорту, слід зазначити той факт, що серед постраждалих є значна кількість осіб, які навмисно порушують чинне законодавство, що вміло використовують шахраї (наприклад, продаж автомобілю за генеральною довіреністю з метою ухилення від сплати податків або митних платежів під час розмитнення автотранспорту). Цим пояснюється висока латентність шахрайства.

При розробці криміналістичної характеристики шахрайства необхідно враховувати, що потерпілі інколи здійснюють дії з приховування злочинів. З їх боку можна очікувати приховування факту шахрайства у разі, коли шахрайство скривджує потерпілого та свідчить про негативні якості його характеру (жадібність, азартність та інші), а також, коли виявлення факту шахрайства буде загрожувати відповідальністю самому потерпілому.

У висновку можливо підкреслити, що вивчення та аналіз даних про особу злочинця та потерпілого, їх роль у виникненні кримінальної ситуації можуть бути використані при вирішенні низки окремих задач розслідування, а саме:

– висунення обґрунтованої версії про мотиви злочину та особу, що його вчинила;

– окреслення кола осіб, серед яких необхідно здійснити пошук злочинців;

– встановлення причин вчинення шахрайства у сфері обігу автотранспорту, пов'язаних з особливостями особи злочинця та потерпілого, та умов, що сприяють вчиненню злочину;

– виявлення латентних фактів вчинення шахрайств у сфері обігу автотранспорту, потерпілих від шахрайських дій;

– визначення тактики та кола проведення слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів, застосування окремих тактичних та спеціальних операцій щодо забезпечення протидії шахрайствам зазначеної категорії;

– прогнозування поведінки потерпілих та злочинців не лише на стадії досудового розслідування, а й у суді, а також можливості змін слідчих та судових ситуацій (насамперед тих, що ускладнюють розслідування).

Література

1. Белкин Р.С. Курс криминалистики: В 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приёмы и рекомендации. М.: Юрист, 1997. 480 с.
2. Брызгалова Э.Д. Значение информации о личности потерпевшего в раскрытии преступлений. Следственные ситуации и раскрытие преступлений: науч. труды. Свердловск, 1975. Вып. 41. С. 89–93.
3. Бурданова В.С. и др. Виктимологические аспекты криминалистики. Учебное пособие / В.С. Бурданова, В.М. Быков. Ташкент: ТВШ МВД СССР, 1981. 79 с.
4. Гуров А.И. Профессиональная преступность: прошлое и современность. М.: Юрид. лит., 1990. 304 с.
5. Даньшин И.Н. Криминологическая характеристика личности мошенников. Криминологические проблемы борьбы с преступностью: Сб. науч. тр. К.: КВШ МВД СССР, 1985. С.18–23.
6. Митрохин В.К. Внимание: страховое мошенничество! М., 1995. 92 с.
7. Облаков А.Ф. Некоторые вопросы теории и практики задержания лиц, подозреваемых в совершении преступления. Проблемы предварительного следствия и расследования преступления в деятельности ОВД. Хабаровск: Хабар. ВШМ СССР, 1989. С.65–72.
8. Центров Е.Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. М.: Издательство Московского университета. 1988. 160 с.
9. Шейнов В.П. Психология обмана и мошенничества. Мн.: Изд-во Харвест, 2004. 464 с.
10. Якимов И.Н. Современные мошенничества. Административный вестник: НКВД РСФСР. 1925. № 6. С. 36–39.

Чіпко Н. В.,
здобувач кафедри криміналістики
Національного університету
«Одеська юридична академія»

УДК 159.947.5

КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ АДВОКАТА ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЮРИДИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Баліцька М.О.

Розглянуті значення комунікативної компетентності для професійної діяльності адвокатів, особливості спілкування адвоката з різними категоріями учасників кримінального процесу, зокрема, взаємини із підзахисним. Окреслено диспозиції осіб, з якими спілкується адвокат у справі (підзахисний, слідчий, суддя, прокурор, присяжні, представники ЗМІ тощо, показана специфіка постановки комунікативних завдань та засобів їх вирішення (встановлення контакту з підзахисним, аналіз документів, письмові запити, комунікація в професійному співтоваристві, судова риторика).

Ключові слова: *професійна та комунікативна компетентність адвоката, комунікативні завдання адвоката та засоби їх вирішення.*

Рассмотрены значение коммуникативной компетентности для профессиональной деятельности адвокатов, особенности общения адвоката с разными категориями участников криминального процесса, в частности, взаимоотношения с подзащитным. Очерчены диспозиции лиц, с которыми общается адвокат по делу (подзащитный, следователь, судья, прокурор, присяжные, представители СМИ и др., показанная специфика постановки коммуникативных заданий и средств их разрешения (установление контакта с подзащитным, анализ документов, письменные запросы, коммуникация в профессиональном содружестве, судебная риторика).

Ключевые слова: *профессиональная и коммуникативная компетентность адвоката, коммуникативные задания адвоката и средства их разрешения.*

Considered value of communicative competence for to professional activity of advocates, of feature of communication of advocate with the different categories of participants of criminal process, in particular, mutual relations with a client. Dispositions of persons, with that the attorney of intermingles record (client, are outlined, investigator, judge, public prosecutor, jurors, representatives of mass-media and others like that, the shown specific of raising of communicative tasks and facilities of their permission (of establishment of contact with a client, analysis of documents, writing queries, communication, is in a professional concord, judicial rhetoric).

Key words: *professional and communicative competence of advocate, communicative tasks of advocate and facilities of their permission.*

Реформування системи судочинства та правоохоронних органів у сучасній Україні актуалізує питання компетентності правників, як у плані продуктивної законотворчої діяльності, так і правозастосування, зокрема надання правової допомоги громадянам адвокатами.

Збільшення кількості адвокатів майже до 40 тис. членів НААУ[1] зумовлене не тільки зростанням потреб у їх послугах, а збільшення кількості осіб з юридичною освітою, яким не вистачає робочих місць. Чимало колишніх суддів та правоохоронців прагнуть стати адвокатами, аналогічне бажання мають й випускники численних ВНЗ юридичного спрямування. Конкуренція між адвокатами зростає, постійним попитом користуються найбільш компетентні з них, іншим необхідно дбати про отримання та підвищення професійної компетентності, що актуалізує дослідження щодо її сутності, складових елементів та шляхів набуття. Метою цієї статті є розгляд комунікативної компетентності адвоката.

Компетентністний підхід у галузі професійної освіти прийшов на зміну освіті, орієнтованій на отримання знань в 60-ті роки XX ст., насамперед, завдяки працям Н. Хомського. Концепція безперервної освіти спиралася на той факт, що знання в наш час дуже швидко застарівають, а це стосується не тільки технічних наук, а й правових. Юрист має постійно стежити за оновленням законодавства і практикою його застосування.

На думку А. Хуторського, компетенція – це готовність використовувати засвоєні знання, уміння і навички, а також способи діяльності в житті для вирішення практичних і теоретичних завдань [4]. В. Ягупов і В. Свистун наголошують, що компетентність – це підготовленість до здійснення певної професійної діяльності та наявність професійно важливих якостей фахівця, які сприяють цій діяльності [11].

Міжнародний департамент стандартів для навчання, досягнення та освіти (International Board of Standards for Training, Performance and Instruction – IBSTPI) визначає поняття «компетентність» як здатність кваліфіковано здійснювати діяльність, виконувати завдання та роботу. Вказується, що компетентність складається з набору знань, навичок та відношень, що дають особистості змогу діяти відповідно до професійних стандартів галузі або норм діяльності, спираючись на сукупність певних компетенцій [12].

У сучасному світі компетентними вважаються ті люди, які знають кілька мов, вільно користуються інформаційними технологіями, спроможна працювати в складі групи, є відповідальні, дисципліновані, мають творчі нахили, легко адаптуються до змін.

Визначення професійної компетентності О.М. Цільмак [10] містить низку взаємопов'язаних складових частин: гностичну (або когнітивну), що відображає наявність необхідних професійних знань; регулятивну, що дає змогу використовувати професійні знання для розв'язання професійних задач; рефлексивно-статусну, що надає право завдяки визнанню авторитетності діяти певним чином; нормативну характеристику, що відображає коло повноважень, сферу професійного знання; комунікативну характеристику, оскільки поповнення знань або практична діяльність завжди здійснюються у процесі спілкування та взаємодії. Професійна компетентність може мати різний рівень: високий, середній чи низький, початковий, мінімально необхідний.

Сучасний професіонал – це висококваліфікований фахівець, який поєднує загальну ерудицію зі знаннями конкретної галузі діяльності, який уміє виділити

Баліцька М. О., 2017

[1] НААУ – Національна Асоціація Адвокатів України утворена в 2012 р. – див.. http://unba.org.ua/

стратегічні завдання, встановити продуктивні стосунки з колегами, клієнтами та громадськістю, опанував норми комунікативної діяльності. Отже, професійна компетентність фахівців обов'язково передбачає комунікативну компетентність. Цей вид компетентності важливий для представників усіх соціономічних професій: педагогіки, психології, медицини та соціальної роботи, ,соціології, лінгвістики та теорії комунікації, політології, конфліктології, права [5; 6; 10].

Різні аспекти професійного спілкування досліджували L. Bachman, M. Canale, N. Chomsky, K. Foss, O. Argie, J. Koester, D. O'Hair, A. Palmer, G. Rickheit, H. Widdowson, C. Sabee та ін. [12]. Комунікативна компетентність юристів найбільш досліджена стосовно правоохоронної діяльності з охорони громадського порядку, на прикладі дільничних інспекторів (Л.І. Казміренко, Л.І. Мороз), оперуповноважених (Д.О. Александров, І.М. Охріменко), слідчих (В.Г. Андросюк, О.В. Пасько, О.М. Цільмак), керівників (В.І. Барко) [1; 2; 10]. Питання комунікативної компетентності суддів, прокурорів, адвокатів досліджені менше. Окремі питання утрудненого спілкування розробляли Є. Доценко, Ю. Жуков, В. Куніцина, В. Лабунська, Л. Петровска, Г. Почепцов, Л. Філонов, С. Яковенко та ін., які вивчали бар'єри в спілкуванні, досліджували можливості запобігання маніпуляціям, конфліктам, психоемоційному вигоранню представників соціономічних професій, розробляли методики для підвищення комунікативної компетентності та розвитку відповідних комунікативних умінь.

Комунікативна компетентність включає в себе (за І.О Черезовою) [9] орієнтованість у різноманітних ситуаціях спілкування, яка заснована на знаннях і життєвому досвіді індивіда, спроможність ефективно взаємодіяти з оточенням завдяки розумінню себе й інших при постійній видозміні психічних станів, міжособистісних відносин і умов соціального середовища, адекватну орієнтацію людини в самій собі – власному психологічному потенціалі, потенціалі партнера, у ситуації, готовність і уміння будувати контакти з людьми, внутрішні засоби регуляції комунікативних дій, знання, уміння і навички конструктивного спілкування, внутрішні ресурси, необхідні для побудови ефективної комунікативної дії у визначеному колі ситуацій міжособистісної взаємодії .

Як свідчить аналіз літератури [1-12], професійна компетентність юриста передбачає не тільки знання законодавства та юридичної практики, але й прагнення постійно підвищувати фахову професійну, зокрема комунікативну компетентність, яка, зокрема, включає комунікативну компетентність.

Адвокатська діяльність, як це випливає із чинного законодавства, – незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнтам. Це фізичні або юридичні особи, органи державної влади, місцевого самоврядування тощо, в інтересах яких здійснюється адвокатська діяльність.

Захист у суді – найпоширеніший вид адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні захисту прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, інших осіб з питань, які розглядаються судами. Йдеться про надання правової інформації, консультацій і роз'яснень із правових питань з усіх галузей права, правовий супровід діяльності клієнта, складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру.

Нині адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування (крім випадків, встановлених Законом[2]), склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю.

Адвокат зобов'язаний постійно працювати над вдосконаленням своїх знань і професійної майстерності, володіти достатньою інформацією про зміни у чинному законодавстві, надавати правову допомогу клієнтам компетентне і сумлінно, що передбачає знання відповідних норм права, досконалість в урахуванні всіх обставин, що стосуються доручення клієнта і можливих правових наслідків його виконання, ретельну підготовку до якісного виконання доручення.

Адвокат, незалежно від сфери спеціалізації, має підтримувати на належному рівні свої фахові знання, зобов'язаний надавати юридичну допомогу за призначенням органів слідства або суду, а також безплатно.

Адвокати мають зберігати професійну таємницю відповідно до національного законодавства, внутрішніх нормативних актів і професійних стандартів, дбати про конфіденційність взаємин із клієнтом. Таким чином, комунікативна компетентність постає як складний структурний феномен, що містить як складові елементи цінності, мотиви, установки, знання, уміння, навички, соціально-психологічні стереотипи.

До комплексу комунікативних знань та вмінь, що становлять комунікативну компетентність юриста, на думку дослідників, належать:

– знання 2–3 мов, професійного жаргону й правил спілкування в кримінальній субкультурі, а також норм та правил ділового етикету та судової мови;

– високий рівень розвитку мовлення, що дає змогу у процесі спілкування вільно сприймати і передавати інформацію, переконливо аргументувати власну позицію;

– розуміння невербальної мови спілкування, ознак нещирості та омани;

– уміння вступати в контакт із людьми з урахуванням їх статевих, вікових, соціокультурних, статусних характеристик;

– уміння поводитись адекватно ситуації та використовувати її особливості для досягнення власних комунікативних цілей, зберігати службову таємницю та дотримуватися вимог конфіденційності, відповідно до чинного законодавства та етичних професійних норм;

– уміння впливати на співрозмовника таким чином, щоб визвати симпатію, довіру, схилити на свій бік, переконати у вагомості аргументів;

– здатність правильно оцінити співрозмовника як особистість, як потенційного конкурента або партнера й обирати власну комунікативну стратегію та спеціальну рольову поведінку в залежності від цієї оцінки, гнучко змінювати лінію поведінки залежно від динаміки ситуації;

– забезпечити достатній рівень компетентності своїх підлеглих, помічників, технічного персоналу, осіб, що залучаються ним до виконання окремих доручень.

[2] Закон України Про адвокатуру та адвокатську діяльність № 1798-VIII від 21.12.2016.

Адвокат зобов'язаний[3]:

– постійно працювати над вдосконаленням своїх знань і професійної майстерності, володіти достатньою інформацією про зміни у чинному законодавстві;

– надавати правову допомогу клієнтам компетентне і сумлінно, що передбачає знання відповідних норм права, досконалість в урахуванні всіх обставин, що стосуються доручення клієнта і можливих правових наслідків його виконання, здійснювати ретельну підготовку до виконання доручень;

– незалежно від сфери своєї спеціалізації підтримувати на належному рівні свої знання з питань, з яких він за чинним законодавством зобов'язаний надавати юридичну допомогу за призначенням органів слідства або суду, а також за угодою з клієнтом.

Оскільки у доступній нам літературі не вдалося знайти опису комунікативних умінь та якостей, важливих для вирішення таких задач адвокатами, ми, за методикою Л.І. Мороз [7] опитали майбутніх юристів (46 курсантів та 54 студентів ОДУВС)[4] та оговорили з ними отримані результати у низці фокус-груп. Узагальнення даних наводимо далі.

На думку опитуваних, із метою встановлення, збереження, відновлення або припинення психологічного контакту необхідно: розуміти наявність і сутність проблем у сфері професійного спілкування, загальних підходів до їх вирішення; добре розуміти інших людей (розпізнавати соціально-демографічні, вікові та типологічні особливості, поточний психічний стан, установки щодо спілкування).

Важливо уникати соціальних стереотипів, поспішних необґрунтованих висновків стосовно інших людей, використовувати наявні соціальні стереотипи інших людей на свою користь, розуміти стосунки між людьми, з якими доводиться спілкуватися, робити їх своїми прихильниками, інформаторами.

Адвокату необхідно навчитися справляти приємне враження, бути привабливими, подобатися іншим, обдумано оформляти власну зовнішність.

У процесі спілкування важливим є уміння відрекомендуватися, познайомитися, за необхідності використовувати «легенду прикриття», грати певну роль правильно обирати місце та час для спілкування, встановлювати адекватну дистанцію спілкування, за потреби – змінювати її шляхом приєднання до іншого, до загальної розмови, демонструвати уміння, активно слухати, вести «вільну» бесіду.

Адвокат має підтримувати дружні стосунки з усіма, в тому числі шляхом надання певних послуг, порад, не варто шукати собі ворогів, провокувати ворожість при розриві контакту; варто зберігати інформацію про людей для відновлення стосунків.

Для отримання достовірної інформації в процесі спілкування з різними категоріями громадян, опитувані вважали корисним уміння швидко та невимушено встановлювати психологічний контакт із будь-якою людиною, «скорочувати» психологічну дистанцію, «працюючи» з іменем (від повного імені до дружнього звернення), особистими займенниками (Ви – ти), контактом очей.

Зайвої інформації не буває, є конче потрібна, як і розуміння того, як її здобути, в тому числі від людини, уміти планувати підходи до носія інформації, «входити в довіру», вивідувати інформацію активно та ініціативне використовувати мовленнєві навички (варіювати гучність, темп та тембр мовлення), а також адекватну лексику, міміку та пантоміміку.

Спілкування – процес багатосторонній, отже, варто невимушено передавати ініціативу у спілкуванні іншим, знаходити тему розмови, цікаву для співрозмовника, направляти (повертати) бесіду у бажане річище.

Щоб бути приємним у спілкуванні, необхідно навчитися робити компліменти, висловлювати симпатію, повагу (а інколи і зневагу), заспокоювати, просити, пробачатися, ставити вимоги, робити зауваження, критикувати, давати обіцянки, залякувати, «тиснути», «заганяти в глухий кут», шантажувати, обманювати, розуміти «механізми психічного захисту» іншого та використовувати їх у власних цілях тощо (автор описує висловлені точки зору).

Для заохочення у наданні співрозмовником необхідної інформації варто вислуховувати його уважно та фіксувати у пам'яті всі важливі деталі розповіді, щоб згодом повно та безпомилково відтворювати та використовувати одержану інформацію. Після розмови треба робити нотатки. Для результативного опитування свідків треба готуватися, готувати запитання, маніпулювати іншими, уміти самому уникати маніпуляцій та провокацій. Важливо не тільки ставити доречні запитання, а й запам'ятовувати відповіді, зіставляти їх між собою, виявляти суперечність отриманих даних.

Адвокат має уміти розпізнавати ознаки нещирості та обману за паралінгвістичними проявами, помічаючи суперечність інформації, її неповноту, надавати допомогу свідку у пригадуванні нібито «забутої» інформації. Адвокату доводиться відчувати на собі негативне ставлення до себе або спілкуватися з людьми в негативному психічному стані (горе, агресивність, гнів, грубість, страх, відчай тощо), отже, треба дбати про запобігання шкідливих наслідків для себе.

Для вирішення такої комунікативної задачі, як трансляція інформації громадянам, колегам, керівництву, на думку опитуваних, необхідні уміння: переконувати, підбирати аргументи залежно від особливостей об'єктів впливу, навіювати директивно, приховано, заражати власним прикладом; будувати речення ясно, говорити коротко і по суті. За необхідності (перед присяжними) говорити треба красномовно, виразно, емоційне, іноді з гумором. Опитані зазначили важливість уміння нав'язувати власну точку зору, перебивати інших, «закривати» їм рота.

Для управління поведінкою оточення за допомогою використання різних методів правомірного психологічного впливу, на думку опитуваних, адвокату необхідно уміти чітко формулювати думку, запит, прохання – як усно, так і письмово.

До найбільш важливих належить уміння впливати на свідомість окремих громадян, груп людей, натовп тощо – на їх думки, емоції та почуття, настрій та моральні переконання. Насамперед, це уміння готувати та проголошувати публічні виступи, переконливо інформувати громадян у межах своєї компетенції, будувати корисні стосунки с представниками ЗМІ й робити їх своїм «рупором». Для цього важливо навчитися ставити себе на

[3] Закон України Про адвокатуру та адвокатську діяльність № 1798-VIII від 21.12.2016

[4] На жаль нам не вдалося мотивувати адвокатів взяти участь в опитуванні та фокус групах адвокати не виявила бажання

місце іншої людини, враховувати її інтереси, бажання; ясно виражати або, навпаки, маскувати та приховувати свої справжні наміри та інтереси.

Адвокат, на думку опитуваних, має маніпулювати інформацією та людьми, здійснювати рефлексивне управління, дезінформувати, приховувати важливу інформацію, приголомшувати несподіваною інформацією, «морочити голову», відволікати увагу від головного, заплутувати, дезорієнтувати тощо. Важливо уміти попереджати та урегульовувати конфлікти між громадянами, а також створювати конфлікти між людьми з метою їх зіткнення для досягнення власних цілей. Разом із цим важливо уміти налагоджувати ділові стосунки з колегами, оперативно проводити службові наради, звітувати, вносити пропозиції, хвалити, критикувати, лаяти, пропонувати допомогу, підлещуватися, готувати вигідну для себе угоду про захист інтересів клієнта, отримуючи гонорар, який компенсує всі витрати, і годувати свою родину. Варто навчитися за потреби промовчати, щоб уникнути зайвого конфлікту, негативного ставлення до себе.

Коментуючи наведені дані, зазначимо, що цей перелік не є вичерпним чи логічно побудованим. Він віддзеркалює тільки думки опитуваних осіб, але може стати корисним матеріалом для планування подальших досліджень, які мають уточнити «номенклатуру» комунікативних завдань, умінь та якостей адвоката, бути орієнтиром для розробки цільових тренінгових програм для підготовки до адвокатської діяльності.

Завдання підвищення комунікативної компетентності адвокатів, формування здатності до конструктивного діалогу з різними категоріями населення розглядається нами як одне з пріоритетних завдань їхнього професіогенезу.

Одним із засобів вирішення цього завдання може стати комунікативний тренінг, успішність якого значною мірою залежить від наукової обґрунтованості його змісту та форми. Наведений вище перелік комунікативних умінь містить деякі сумнівні «прийоми маніпулювання людьми», застосування яких суперечать моральним та професійним нормам. Варто враховувати, що деякі учасники комунікативного тренінгу можуть бажати «навчили поганому» – негуманним, незаконним методам маніпулювання людьми, чого, звичайно, робити не варто.

Підбиваючи підсумки дослідження, комунікативний тренінг ми, слідом за Л.І. Мороз [7], тлумачимо як професійний і психологічний одночасно, спрямований на формування цілісної особистості професіонала, носія не тільки умінь, а й професійне важливих і загальнолюдських гуманістичних якостей (порядність, принциповість, тактовність, чесність тощо). З іншого боку, професійна деформація особистості може проявлятися в готовності використовувати будь-які методи психологічного (і не тільки) впливу для вирішення професійних задач (починаючи від звичайної грубості, погроз, хитрощів та обману, тиску, підкупу аж до шантажу та інших протиправних форм впливу), а не забезпечення законності.

У контексті цього підходу комунікативний потенціал розглядається нами як спроможність людини усвідомлювати наявність конкретних комунікативних задач, враховувати умови та цілі спілкування різних людей, свідомо використовувати свої комунікативні уміння та якості в інтересах захисту законних прав і інтересів клієнта та держави. З огляду на це, у подальшому ми плануємо визначити типові комунікативні задачі, що вирішує адвокат у процесі професійної діяльності, скласти перелік комунікативних умінь та якостей, важливих для вирішення типових комунікативних задач адвоката, розробити інструментарій діагностики і розвитку комунікативного потенціалу адвокатів та уточнити їх зміст залежно від характеристик осіб, яких захищає адвокат судових інституцій, де він саме і захищає інтереси клієнтів.

Література

1. Барко В.І. Розвиток комунікативних умінь поліцейських управлінців та вирішення конфліктів. К.: “Нікацентр”, 2002. 224 с.
2. Диагностика и развитие компетентности в общении•/ Ю.М. Жуков, Л.А. Петровская, П.В. Растянников. М.: Изд-во МГУ, 1990. 104 с.
3. Коваль В. Комунікативна компетенція як одне з ключових понять лінгводидактики. Проблеми підготовки сучасного вчителя. 2012. № 5 (Ч. 2). С. 168–173.
4. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / Під заг. ред. О.В. Овчарук. К.: “К.Е.С.”, 2004. 112 с.
5. Кочан І.М. Словник-довідник із методики викладання української мови. 2-е вид., випр. і доп. / І.М. Кочан, Н.М. Захлюпана. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. 306 с.
6. Львов М.Р. Словарь-справочник по методике преподавания русского языка : пособие для студентов педагогических вузов и колледжей. М.: Издательский центр «Академия» ; Высшая школа, 1999. 272 с.
7. Мороз Л.І. Професійно-психологічний тренінг у становленні особистості фахівця (на прикладі працівників ОВС). Монографія. Івано-Франківськ, 2007. 312 с.
8. Скрябін О.М. Юридико-психологічні аспекти професійної підготовки майбутніх адвокатів. Право і суспільство. 2011. № 1. С. 236–240.
9. Черезова І.О. Комунікативна компетентність як інтегральна якість особистості. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2014. Випуск 1. Том 1. С. 103–107.
10. Цільмак О.М. Професіогенез компетентності фахівців кримінальної міліції: теорія та практика: монографія. Одеса: РВВ ОДУВС, 2011. С. 384–431.
11. Ягупов В.В. Компетентнісний підхід до підготовки фахівців у системі вищої освіти / В.В. Ягупов, В.І. Свистун. Наук. записки НаУКМА, Серія «Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота». 2007. Т. 71. С. 3–9.
12. Rickheit G. Handbook of Communicative Competence / G. Rickheit, H. Srohner. Gottingen: Hubert & Co., 2008. 561 h.

Баліцька М. О.,
аспірант кафедри психології та педагогіки
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 342.7

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ЗАПОБІГАННЯ ОБОРОТУ ФЕТАЛЬНИХ ТКАНИН ТА ЕМБРІОНІВ ЛЮДИНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ОХОРОНИ ПРАВА ЛЮДИНИ НА СТАДІЇ ЕМБРІОНОГЕНЕЗУ

Борщевська О. М., Даниленко С. К.

У статті розглядається необхідність вдосконалення законодавчої регламентації біомедичних прав людини у нашій державі. Проводиться аналіз наукової та теологічної думки щодо охорони права людини на стадії ембріоногенезу, вивчається можливість здійснення науково-теоретичних та організаційно-правових заходів визначення основних понять щодо цивільно-правового аспекту запобігання обороту фетальних тканин та ембріонів людини як елементу охорони права людини на стадії ембріоногенезу, вдосконалення системи спеціалізованих органів, покликаних забезпечувати державний контроль за проведенням генно-інженерних маніпуляцій, а також внести зміни до законодавчих актів України і прийняти пакет законів про регулювання генно-інженерної діяльності та правові основи біоетики, спрямованої на дотримання норм суспільної моралі при здійсненні генно-інженерних досліджень.

Ключові слова: *охорона права людини на стадії ембріоногенезу, цивільно-правовий статус людини на стадії ембріоногенезу.*

В статье рассматривается необходимость совершенствования законодательной регламентации биомедицинских прав человека в нашем государстве. Проводится анализ научной и теологической мысли по охране права человека на стадии ембрионогенезуа, изучается возможность осуществления научно-теоретических и организационно-правовых мероприятий определения основных понятий по гражданско-правовому аспекту предотвращения оборота фетальных тканей и эмбрионов человека как элемента охраны права человека на стадии ембрионогенеза, совершенствования системы специализированных органов, призванных обеспечивать государственный контроль проведения генно-инженерных манипуляций, а также внести изменения в законодательные акты Украины и принять пакет законов о регулировании генно-инженерной деятельности и правовых основах биоэтики, направленной на соблюдение норм общественной морали при осуществлении генно-инженерных исследований.

Ключевые слова: *охрана прав человека на стадии ембрионогенезу, гражданско-правовой статус человека на стадии ембрионогенеза.*

The article is consider the need to improve the legislative regulation of biomedical human rights in our country. The analysis of scientific and theological thought to protect human rights at the stage of embryogenesis, studied the possibility implementation scientific-theoretical and organizational and legal measures define basic concepts regarding the civil aspect of the prevention of trafficking of fetal tissue and human embryos as part of the protection of human rights at the stage of embryogenesis, improving systems of specialized bodies designed to provide state control over the conduct of genetically engineered manipulations, as well as to amend the legislation acts of Ukraine and adopt a package of laws on the regulation of genetically engineered.

Key words: *protection of human rights at the stage of embryogenesis, civil status of a person at the stage of embryogenesis.*

Борщевська О. М., Даниленко С. К., 2017

Актуальність обраної тематики зумовлюються тим, що нині Україна знаходиться в процесі інтеграції в Європейське співтовариство. Це потребує серед іншого вдосконалення законодавчої регламентації біомедичних прав людини у нашій державі. Вважається за необхідне для імплементації у наше законодавство міжнародно-правових норм, покликаних забезпечувати права людини у зв'язку із застосуванням методів біології і медицини, здійснити науково-теоретичні та організаційно-правові заходи визначення основних понять щодо цивільно-правового аспекту запобігання обороту фетальних тканин та ембріонів людини як елементу охорони права людини на стадії ембріоногенезу, вдосконалення системи спеціалізованих органів, покликаних забезпечувати державний контроль за проведенням генно-інженерних маніпуляцій, а також внести зміни до законодавчих актів України і прийняти пакет законів про регулювання генно-інженерної діяльності та правові основи біоетики, спрямованої на дотримання норм суспільної моралі при здійсненні генно-інженерних досліджень.

Мета статті присвячена визначенню необхідності запобігання обороту фетальних тканин та ембріонів людини як елементу охорони права людини на стадії ембріоногенезу у цивільно-правовому аспекті, для чого пропонується, перш за все, визначити на правовому рівні основні поняття щодо цивільно-правового статусу «людини на стадії ембріоногенезу».

Науковими дослідженнями в даній галузі займалися такі науковці, як Н. Беседкіна, В.А. Голіченко, О. Кашинцева, О. Ковальов, О. Перевозчикова, Г. Романовський, О. Селіхова, але, на жаль, вони майже не розвивали тематику цивільно-правового аспекту запобігання обороту фетальних тканин та ембріонів людини як елементу охорони права людини на стадії ембріоногенезу.

Виклад основного матеріалу. Право на життя людини – це універсальне, невід'ємне, найголовніше право, що має абсолютну цінність світової цивілізації, є першоосновою усіх інших прав та задекларовано найвищою правовою нормою для суспільства, а в разі його втрати всі інші права втрачають свій сенс і значення.

Проте, закріпивши право на життя, законодавці не чітко визначили момент виникнення цього права, що певним чином потребує наукового обґрунтування і вирішення питання, чи володіє цим правом ще не народжена дитина.

Проблема правового статусу зачатої, але ще не народженої дитини (плід, ембріон) з'явилася перед юристами з давніх часів. До недавнього часу практично неможливо було вплинути на розвиток зачатої дитини, але з розвитком біології, генетики, ембріології, медицини стало реальним втручання у людську природу. Поява людини як суб'єкта цивільного права та, відповідно, її правоздатності з моменту народження не робить юридично недоречним факт охорони на рівні права її

ембріонального розвитку від зачаття до народження. Тому не виключена необхідність встановлення правової охорони та захисту прав та інтересів зачатої дитини як майбутнього суб'єкта права.

Загальновідомо, що життя є основним немайновим благом і найвищою соціальною цінністю суспільства, позбавлення якого є незворотним та означає припинення існування особи. Саме тому право на життя знаходиться під максимальним правовим захистом.

У деяких випадках закон встановлює охорону майбутньої, тобто такої, що ще не настала, правоздатності, охорону інтересів суб'єкта права, що ще не з'явився.

Але генетики ніяк не зупиняються на лікуванні, а, посилаючись на свободу наукових досліджень, хочуть експериментувати, маючи на меті створення певного типу надлюдей, які могли б запанувати над іншими. Таким чином реанімується євгеніка, яка панувала у Німеччині за часів Другої світової війни.

Прихильники вільного обороту фетальних тканин людини вважають, що у разі розумного законодавчого регулювання переваги перевищили б недоліки. Одним із пріоритетів виставляється вирішення проблеми дітонародження в безплідних пар.

Водночас наукові дослідження, використовуючи відсутність чи неналежне правове забезпечення часто впроваджуються без урахування норм моралі. Тому право, маючи різноманітні засоби регламентації тієї або іншої діяльності, виступає мірою соціального компромісу і механізмом забезпечення громадської безпеки.

У багатьох державах діють нормативні акти (у тому числі такі, що мають силу закону), покликані регулювати діяльність, а також суспільні відносини в галузі генної інженерії. Ще 1988 р. в Академії наук СРСР було створено комісію для розробки правил безпеки під час робіт із генно-інженерними дезоксирібонуклеїновими кислотами (ДНК). Результатом її діяльності став аналіз стану біотехнології і генної інженерії в країні, розробка заходів безпеки в процесі розвитку експериментальних напрямів.

Проблема обороту фетальних тканин людини має не тільки технологічні й моральні аспекти. Її необхідно розглядати ширше, у контексті прогресу науки, можливості і необхідності його регламентації, у тому числі і правової, а також етичного аспекту будь-якої дослідницької роботи. Це той випадок, коли правовий вплив має застережний характер і дає змогу простежити за виникненням і розвитком нової галузі правового регулювання.

Ставлення до обороту фетальних тканин людини, а в перспективі й клонування людей, тенденції його правової регламентації суттєво визначатимуться не тільки світською владою, а й домінуючою в цьому суспільстві релігією. Вплив церкви на суспільну свідомість, на державу і законодавче регулювання тих чи інших питань нині досить відчутний. Ще актуальнішою є нині проблема правової регламентації дій, спрямованих не на створення повноцінних копій людини, а на одержання за допомогою клонування ембріонів як джерела ембріональних стовбурових клітин. Досліди з одержання людських ембріонів уже заборонені в 27 країнах. Аналізуючи зарубіжний досвід, зазначимо, що право на життя захищається з моменту зачаття у Польщі, Чехії, Німеччині, Ірландії, Словаччині та інших країнах. Так, відповідно до ст. 15 Конституції Словацької республіки та ст. 6 Конституції Чеської республіки, «людське життя гідне охорони до народження». Ст. 2 Конституції ФРН визначає, що «кожен має право на життя та фізичну недоторканність <...> це стосується і ненароджених дітей»; згідно зі ст. 40 Конституції Ірландії «держава визнає право на життя ненародженої дитини», маючи на увазі рівне право на життя матері, гарантує у своїх законах повагу та, наскільки це можливо, захищає і підтримує своїми законами це право. Зокрема, Американська конвенція про права людини, відповідно до ст. 4 трактує, що «право на життя захищається законом, загалом – із моменту зачаття».

У правовій доктрині протягом усього часу існування інституту охорони прав зачатих, але не народжених дітей (насцитурусів) триває дискусія щодо питання про їх цивільну правоздатність, яка досі не завершилася виробленням єдиного та однозначного підходу. Тим не менш відсутність у законодавстві положень, що прямо закріплюють статус насцитуруса як суб'єкта цивільного права, не була перешкодою для захисту інтересів зачатої, але ще не народженої дитини за допомогою норм спадкового та деліктного права. Так, Цивільному кодексі України став на позицію захисту прав ненародженої дитини, визначивши в статті 25, що у випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини. Це положення знаходить практику застосування майже тільки в спадкових правовідносинах. Але тлумачення такої норми має бути набагато ширшим.

Так, ст. 3 Загальної Декларації прав людини, ст. 21 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, ст.ст. 2, 23, 24 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст.ст. 6, 10 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, ст.ст. 1, 6 Конвенції про права дитини, які ратифіковані Україною, а також ст. 27 Конституції України тією чи іншою мірою регламентують таке право, але з моменту народження. Згідно з чинним цивільно-правовим законодавством (ч. 2 ст. 25 Цивільного кодексу України), момент народження є юридичним фактом, з якого виникає правоздатність, отже, в Україні за людиною визнано право на життя саме з цього моменту. У Законі України «Про охорону дитинства» зазначається: «Кожна дитина має право на життя з моменту визначення її живонародженою та життєздатною за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я».

Але із самих перших хвилин життя, тобто з моменту зачаття, ембріон є носієм генетичних властивостей людини, яка має народитись. Саме з цього моменту починається розвиток людського організму. З народженням починається другий етап існування людини – етап перебування її в соціальному середовищі. Це свідчить про помилковість думки про те, що людське життя починається з його народження. Варто зауважити, що фактично Конвенція про права дитини не містить положень, що прямо зобов'язують держави гарантувати життя ще ненародженої дитини. Міжнародно-правові акти все ж таки направлені на встановлення зобов'язань щодо належного захисту ембріону, що не є тотожним із визнанням правосуб'єктності людини з моменту її зачаття. Саме на такий висновок наводить Європейська конвенція про права людини та біомедицину, підписана 4 квітня 1997 р. [1], ст. 18 якої закріплює: «Якщо закон дає змогу проводити дослідження на ембріонах invitro,

він має передбачати належний захист ембріона». Г.Б. Романовський вказує на те, що наведена норма знову фіксує зобов'язання щодо встановлення належного захисту ембріона, але аж ніяк не по визнанню правосуб'єктності людини з моменту зачаття [2, с. 167].

У 1997 р. був прийнятий міжнародно-правовий документ, що стосується вищенаведеної проблематики, – Конвенція про захист прав і гідності людини у зв'язку із застосуванням досягнень біології і медицини (Конвенція про права людини і біомедицину). Метою Конвенції 1997 р. визначена необхідність захисту гідності, індивідуальної цілісності кожної людини, що має принципове значення саме у сфері генної інженерії. Вимога захисту цілісності людини поширюється і на його генетичні структури: впливати на них можна, по-перше, лише в інтересах людини і, по-друге, за наявності її добровільної та усвідомленої згоди.

Принцип пріоритету блага окремої людини над інтересами науки і суспільства є загальним для всіх міжнародних документів, на основі яких здійснюється етичне і правове регулювання медичної практики й експериментів на людині.

Варто зазначити, що цей принцип у праві біоетики є запозиченим з інших галузей права, зокрема, він є основоположним у сфері захисту прав людини. На думку О. Кашинцевої [3, с. 152–153], враховуючи особливості предмета права біоетики, згаданий принцип віднайшов своє логічне продовження у принципі недоторканності біологічної цілісності людини, зміст якого розкривається тріадою: 1) недоторканності тілесної цілісності людини; 2) недоторканності генетичного матеріалу людини; 3) недоторканності духовної цілісності людини.

У світових правових доктринах захист біологічної цілісності людини відбувається за такими основними напрямами: права людини у сфері генної інженерії; визначення правового статусу ембріонів чи правового режиму ембріонів (залежить від домінуючої правової доктрини); права людини і етико-правові проблеми клонування; права людини у сфері трансплантації; права людини під час проведення медичних досліджень; визнання чи заперечення права людини на евтаназію (залежить від домінуючої правової доктрини).

Щодо визначеної тематики статті в світлі репродуктивних технологій не визначеним в Україні залишається правовий статус ембріонів. Конвенцією про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини 1997 р. ембріон визначається як об'єкт досліджень, тому щодо нього використовується термінологія «правовий режим ембріона». Проте на рівні національного законодавства у деяких країнах, зокрема Польщі, Португалії, Італії, йдеться саме про «правовий статус ембріона», оскільки він розглядається як суб'єкт правовідносин. Дослідження на ембріоні invitro можуть дозволятися національним законодавством країни – учасниці Конвенції лише за умови, що законодавство гарантує захист ембріона. Беззаперечно забороняється вирощування ембріонів людини для проведення досліджень.

Проблема захисту ембріонів тісно пов'язана з етико-правовими проблемами клонування. Тому нині для України надзвичайно важливо, враховуючи міжнародний досвід, розробити національні механізми безпеки всіх видів біотехнологічної продукції.

Розглядаючи проблематику теми в цивільно-правовому аспекті варто визначити, що ч. 6 ст. 281 Цивільного кодексу України регламентує, що переривання вагітності, тобто знищення ембріону, можливе за бажанням жінки до 12 тижнів вагітності, а у випадках, встановлених законодавством, штучне переривання вагітності може бути проведене при вагітності від дванадцяти до двадцяти двох тижнів. До 2 листопада 2004 р. цей термін становив до 28 тижнів вагітності. Але треба зауважити, що законодавець у цьому разі опікувався не правом на життя ненародженої дитини, а правом на життя матері, оскільки переривання вагітності – це завжди ризик для життя жінки.

Нині з розвитком медичної науки, а також, на жаль, криміналізації суспільства, стає дедалі актуальнішим розв'язання питання щодо протидії торгівлі так званим «чорним донорським матеріалом людини», а також ембріонами людини.

Досліджуючи зазначену проблематику, треба спиратися, насамперед, на свідчення науковців медиків, оскільки саме такі дослідження можуть стати основою для правового визначення статусу ембріону в сучасних умовах.

Так, В.А. Голіченко та А.Н. Попов стверджують: «З точки зору сучасної біології (генетики та ембріології) життя людини як біологічного індивідуума починається з моменту злиття ядер чоловічих і жіночих статевих клітин та утворення єдиного ядра, що містить неповторний генетичний матеріал» [4, с. 89]. А.Н. Попов окремо уточнює: «Вже перша клітина – зигота – є неповторною особистістю і містить повну інформацію про людину: стать, зріст, колір волосся, риси обличчя, групу крові, особливості. Кілька днів після зачаття у дитини формуються дихальні органи. Серце починає битися через 18 днів, після 21 день починає працювати особлива система кровообігу, кров дитини не змішується з кров'ю матері і може відрізнятися від неї за групою крові. Протягом усього внутрішньо утробного розвитку новий людський організм не можна вважати частиною тіла матері. Не можна його порівнювати з організмом матері. Тому зрозуміло, що аборт на будь-якій стадії вагітності є навмисним припиненням життя людини як біологічного індивідуума».

Американський лікар Е. Хант зазначає: «Запліднена яйцеклітина – не просто клітинна маса без особливих своїх власних характеристик. Це повністю і абсолютно є життя людської істоти, і вона має теж життя, яке має новонароджене немовля, дитя, підліток і зріла людина».

А.А. Ковалев, кажучи про фундаментальні права людини, такі як право на життя, на збереження тілесної та психологічної цілісності людини, на повагу до людської гідності, також вказував, що вони «поширюються не тільки на сформовану людину, а й на людський ембріон» [5, с. 177].

Окремі науковці у своїх дисертаційних дослідженнях схильні до підтримки визнання за ембріоном правосуб'єктності з моменту зачаття та відповідного нормативного закріплення. Так, О.В. Перевозчикова вважає: «Конституційне закріплення права на життя людського ембріону з моменту зачаття може розглядатися як база для правового регулювання репродуктивних прав людини, використання людських ембріонів у науково-дослідних та терапевтичних цілях» [6; 10]. Н.І. Беседкіна вважає: «Юридичне ставлення до статусу ембріона у країні має будуватися на основі визнання того факту,

що ембріон – не частина організму матері, а початок нового життя. Це й має визначати підходи до створення відповідного правового регулювання, відношення до абортів» [7, с. 58]. Тут є цікавою позиція О.Г. Селіхової, яка вказує, що з моменту народження починається соціальне життя людини, в той час як розвиток майбутньої особистості відбувається вже під час внутрішньоутробного розвитку [8, с. 13–14].

Не можна оминути з цього приводу позицію Православної церкви, яка зазначає, що поряд із новими позитивними можливостям практичної медицини виникли досить складні питання щодо розширення меж здійснення права на життя, починаючи від перинатального періоду до часу смерті людини. Йдеться про те, що цінність життя досить часто сприймається не як унікальна можливість людини поєднатися з Богом, а як об'єкт комерційних інтересів. В основі визначення права на життя людини в контексті штучного запліднення Церква виділяє ряд питань, одним з яких є надання ембріону правового захисту в питаннях його умертвіння та використання донорського матеріалу [9].

Нині в Законі України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» немає чіткої заборони щодо торгівлі тканинами ембріона людини. Відомо, що курс лікування таким донорським матеріалом із метою «омолодження організму» коштує олігархам та кримінальним авторитетам десятків тисяч доларів. І саме це надає передумови подальшого розвитку обороту фетальних тканин навіть у стадії ембріоногенезу і бездіяльності з приводу визнання правової охорони ембріону з моменту запліднення на законодавчому рівні, як це робиться у деяких розвинених країнах світу. Крім того, невирішення проблеми визначення правового статусу ембріона людини криється в лобіюванні інтересів науковців – генетиків, які аж ніяк не зупиняються на лікуванні.

Процеси інтеграції України в Європейське співтовариство потребують серед іншого вдосконалення законодавчої регламентації біомедичних прав людини у нашій державі. Для імплементації у наше законодавство міжнародно-правових норм, покликаних забезпечувати права людини у зв'язку із застосуванням методів біології і медицини, доцільно здійснити організаційно-правові заходи щодо вдосконалення системи спеціалізованих органів, покликаних забезпечувати державний контроль за проведенням генно-інженерних маніпуляцій, а також внести зміни до законодавчих актів України і прийняти пакет законів про регулювання генно-інженерної діяльності та правові основи біоетики, спрямованої на дотримання норм суспільної моралі при здійсненні генно-інженерних досліджень. Але, насамперед, пропонується внести зміни в Конституцію України та інші законодавчі акти щодо цивільно-правової охорони життя ембріону людини з наданням йому відповідного цивільно-правового статусу «людина на стадії ембріоногенезу», що буде перешкоджати та протидіяти незаконній торгівлі фетальними тканинами людини та ембріонами людини у статусі «людини на стадії ембріоногенезу».

Література

1. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину. URL: zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_334.

2. Романовський Г.Б. Право на життя. Одеса: Актуальні проблеми. 2004. С. 165–168.

3. Кашинцева О. Наріжні проблеми захисту прав людини у сфері біотехнології та медицини. Право України. 2009. № 4. С. 152–153.

4. Голіченко В.А. Засади права людини на життя / В.А. Голіченко, А.Н. Попов. К.: Право України. 2009. 195 с.

5.Ковалев А.А. Международная защита прав человека: Учебное пособие. М.: Статут, 2013. 591 с.

6. Перевозчикова О.В. Конституционное право на жизнь и репродуктивные права человека. URL: http://www.dissercat.com/content/konstitutsionnoe-pravo-na-zhizn-i-reproduktivnye-prava-cheloveka.

7. Беседкіна Н.І. Права ненародженої дитини. Держава та право. 2006. № 4. С. 57–63.

8. Селіхова О.Г. Право людини на життя. Львів: Права людини. 2005. 210 с.

9. Штучне запліднення та «сурогатне материнство» у світлі християнства. URL: http://www.cerkva.info/ru/publications/articles/962-simja.html /(дата доступу: 12.11.2015).

Борщевська О.М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного і трудового права
Одеського національного морського університету

Даниленко С.К.,
старший викладач
кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 346.1

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ СТИМУЛЮВАННЯ ВИРОБНИЦТВА ТА ВИКОРИСТАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ЕНЕРГІЇ В УКРАЇНІ

Рибнікова Е. Ю.

Безперервний ріст обсягів виробництва, розвиток інфраструктури, підвищення кількості населення призвели до колосального збільшення споживання електроенергії в усьому світі і, як наслідок, до виснаження світових запасів енергетичних ресурсів. Більшість країн не спроможні забезпечити свої енергетичні потреби власними природними ресурсами і мають необхідність у зовнішньому постачанні. Залежність від імпорту енергетичних ресурсів підриває енергетичну залежність країн, тому зростання рівня паливно-енергетичної незалежності є однією зі стратегічних цілей національної політики.

Поряд із дефіцитом у паливно-енергетичній галузі, негативним наслідком інтенсивного використання енергетичних ресурсів є підрив екологічного балансу в усьому світі. Наявний сьогодні техногенний тип розвитку суспільства не враховує шкідливий вплив господарської діяльності на навколишнє середовище.

Зазначені екологічні та ресурсно-сировинні проблеми змушують світову спільноту шукати альтернативні джерела енергії, використання яких підвищило б енергетичну незалежність кожної країни, а також мінімально б впливало на навколишнє середовище. Популяризація та стимулювання використання альтернативних (нетрадиційних та відновлюваних) джерел енергії стали складовою частиною енергетичної політики багатьох країн світу і України зокрема.

У роботі розглянуті економіко-правові стимули, які сьогодні використовуються в Україні задля збільшення частки альтернативної (нетрадиційної) енергії в загальному енергоспоживанні.

Ключові слова: *енергетика, нетрадиційні та відновлювані джерела енергії, альтернативні джерела енергії, «зелений» тариф, екологічний податок.*

Непрерывный рост объемов производства, развитие инфраструктуры, повышение численности населения привели к колоссальному увеличению потребления электроэнергии во всем мире и, как следствие, к истощению мировых запасов энергетических ресурсов. Большинство стран не способны обеспечить свои энергетические потребности собственными природными ресурсами и имеют необходимость во внешнем снабжении. Зависимость от импорта энергетических ресурсов подрывает энергетическую зависимость стран, поэтому рост уровня топливно-энергетической независимости является одной из стратегических целей национальной политики.

Наряду с дефицитом в топливно-энергетической отрасли, негативным последствием интенсивного использования энергетических ресурсов является подрыв экологического баланса во всем мире. Существующий на сегодня техногенный тип развития общества не учитывает вредное воздействие хозяйственной деятельности на окружающую среду.

Указанные экологические и ресурсно-сырьевые проблемы заставляют мировое сообщество искать альтернативные источники энергии, использование которых повышает энергетическую независимость каждой страны, а также минимально влияет на окружающую среду. Популяризация и стимулирование использования альтернативных (нетрадиционных и возобновляемых) источников энергии стали составной энергетической политики многих стран мира и Украины, в частности.

В работе рассмотрены экономико-правовые стимулы, которые сегодня используются в Украине для увеличения доли альтернативной (нетрадиционной) энергии в общем энергопотреблении.

Ключевые слова: *энергетика, нетрадиционные и возобновляемые источники энергии, альтернативные источники энергии, «зеленый» тариф, экологический налог.*

Continuous growth of production, infrastructure development, and population increase have led to a colossal increase in electricity consumption worldwide and, as a result, to the depletion of world energy reserves. Most countries are not able to provide their energy needs with their own resources and need external supply. Import of energy resources undermines the energy dependence of countries, therefore the growth of the level of fuel and energy independence is one of the strategic goals of state policy.

Also, the negative consequence of the intensive use of energy resources is disturbance of the ecological balance of the whole world. The current man-made type of society development does not take into account the harmful impact of economic activity on the environment.

In the conditions of modern energy crisis much attention is paid to the alternative energy sources. This article analyses ecomomic incentives which are used in our country for increase of the part of renewable energy in total energy consumption. Also in the article the experience of usage of feed-in tariffs is considered.

Key words: *energetics, non-traditional and renewable sources of energy, alternative energy sources, feed-in tariff, ecological taxation.*

Розвиток суспільства на сучасному етапі спричиняє постійне збільшення попиту на електроенергію. Традиційні енергоносії, такі як нафта, природний газ, вугілля через деякий час будуть не спроможні забезпечити потреби людства в електроенергії та, відповідно, сталий економічний розвиток країн через свою вичерпність. Використання альтернативних джерел енергії в усьому світі розглядається як основний спосіб вирішення не лише економічних та соціальних, а й екологічних проблем.

Ефективне стимулювання виробництва та споживання альтернативної енергії можливо лише шляхом поєднання адміністративно-правових та економічних заходів впливу на суб'єктів господарської діяльності з боку держави. Економіко-правовий механізм стимулювання у галузі альтернативної енергетики складається із сукупності правових та економічних методів впливу та спрямований на створення умов економічної зацікавленості підприємств та інших споживачів енергії у виробництві та використанні альтернативної енергії.

Рибнікова Е. Ю., 2017

Отже, під економіко-правовим механізмом стимулювання виробництва та використання альтернативної енергії розуміємо закріплену в законодавстві систему економічних заходів, спрямованих на забезпечення доцільності виробництва енергії із використанням нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії (далі – НВДЕ) та подальшого її використання як у побутових, так і у промислових цілях.

Дослідженням економіко-правових стимулів у галузі альтернативної енергетики займалися такі вчені, як М.О. Герасименко, Г.Д. Джумагельдієва, Б.С. Серебренніков, А.Є. Копилов, І.Л. Зерчанинова, Ю.В. Ващенко та інші. Проте деякі проблемні питання потребують подальшого вивчення, а саме: дослідження ефективності та особливостей функціонування механізму пільгового оподаткування суб'єктів господарювання, які використовують у своїй діяльності електроенергію, отриману із НВДЕ.

В Європейському союзі безперервно проводиться робота з популяризації НВДЕ, формування нормативно-правої бази у цій галузі, а також із вдосконалення засобів заохочення виробництва та використання альтернативної енергії. Наявний економіко-правовий механізм стимулювання виробництва та споживання альтернативної енергетики відзначається своєю ефективністю. Країни ЄС є лідерами у використанні альтернативної енергії. Так, за даними Eurostat (статистична організація ЄС) частка альтернативної енергії в Ісландії та Норвегії становить близько 70%, у Швеції – 53,9%, у Фінляндії – 39,3%, у Латвії – 37,6% [1].

Імплементація досвіду країн ЄС у сфері використання альтернативних джерел енергії є важливою для України, адже зі вступом України до Європейського Енергетичного Співтовариства 1 лютого 2011 року Уряд взяв на себе зобов'язання розвивати національну енергетику з урахуванням цілей, що поставлені перед членами Енергетичного Співтовариства, серед яких, зокрема, відповідно до п. d ч. 1 ст. 2 Договору про заснування Енергетичного співтовариства від 25 жовтня 2005 року, поліпшення екологічної ситуації. Стосовно енергопродуктів і матеріалів, для транспортування яких використовуються мережі, й пов'язаної з ними енергоефективності, заохочення використання відновлюваних джерел енергії, визначення умов торгівлі енергією в єдиному регуляторному просторі. [2]

Імплементація норм законодавчих актів ЄС у галузі НВДЕ надасть можливість Україні не тільки виконати свої міжнародні зобов'язання, але й сприятиме підвищенню ефективності та дієвості вітчизняного механізму стимулювання виробництва та споживання альтернативної енергії, адже, як свідчать дані Eurostat [1], європейські країни досягли високих показників у галузі нетрадиційної енергетики.

Основу розвитку та використання НВДЕ в ЄС наразі визначає Директива Європарламенту та Ради 2009/28/ЄС, яка спрямована на стимулювання використання відновлюваних джерел енергії та встановлює обов'язкові національні цілі до 2020 року, що відповідають частці 20% енергії, яка виробляється з відновлюваних джерел у загальному споживанні енергії для Співтовариства, а також частці 10% цього типу енергії, яка призначається для транспорту [3]. З 2014 року нашим урядом проводиться робота з імплементації Директиви 2009/28/ЄС у національне законодавство.

Україна демонструє позитивну динаміку у розвитку галузі альтернативної енергетики, проте темпи збільшення обсягів використання НВДЕ доволі повільні і не спроможні забезпечити показники, зазначені у Директиві 2009/28/ЄС. Наразі за даними Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження України щодо потужності та обсягів виробництва електроенергії, об'єктами відновлюваної електроенергетики (станом на 01.04.2017) в Україні працює 316 об'єктів відновлюваної електроенергетики (без урахування окупованої території АР Крим) загальною потужністю 1 183,8 МВт. [4] Таким чином, частка альтернативної енергії в загальному енергобалансі сьогодні становить менше 3%. Якщо звернутися до відповідного показника за минулий рік, то за даними Української асоціації відновлюваної енергетики станом на серпень 2016 року частка електричної енергії, що була вироблена з відновлюваних джерел енергії, складала близько 1,25%. [5] Отже, темпи приросту є ще незначними.

Однією із основних проблем, яка сповільнює темпи досягнення бажаного показника альтернативної енергетики в загальному енергоспоживанні, є недосконалість економіко-правових важелів стимулювання суб'єктів господарювання щодо виробництва та використання НВДЕ.

Історія законодавства у сфері альтернативної енергетики у незалежній Україні починається із прийняттям Закону України «Про енергозбереження» [6] 1 липня 1994 року і подальшим прийняттям Законів України «Про альтернативні види палива» [7] 14 січня 2000 року та «Про альтернативні джерела енергії» [8] 20 лютого 2003 року. Зазначені нормативно-правові акти надали визначення базовим термінам, закріпили цілі та завдання уряду у галузі альтернативної енергетики, поклали початок переорієнтації вітчизняного ринку електроенергії з використання традиційних енергоносіїв на використання НВДЕ. Про необхідність стимулювання ринку альтернативної енергетики в Україні, окрім зазначених Законів, наголошується у ст. 5 Закону України «Про електроенергетику» від 16.10.1997 [9].

Перші редакції Законів [6, 7, 8, 9] лише закріплювали національні цілі у галузі альтернативної енергетики, проте не визначали механізмів заохочення використання НВДЕ.

Важливим кроком на шляху встановлення економіко-правових стимулів до виробництва та споживання альтернативної енергії стало прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо встановлення «зеленого» тарифу» від 25 вересня 2008 року. Цим Законом в Україні були введені пільгові тарифи на електроенергію, яка виробляється на основі відновлюваних джерел енергії. Згідно із Законом «зелений» тариф – це спеціальний тариф, за яким закуповується електрична енергія, вироблена на об'єктах електроенергетики, що використовують альтернативні джерела енергії (крім доменного та коксівного газів, а з використанням гідроенергії вироблена лише малими гідроелектростанціями) [10].

Загалом введення «зеленого» тарифу створює сприятливі умови для розвитку галузі альтернативної енергетики, але, на відміну від європейських країн, в Україні спостерігаються значні коливання його розміру.

Згідно зі ст. 171 Закону України «Про електроенергетику» від 16.10.1997 [6] та згідно із «Порядком

встановлення, перегляду та припинення дії «зеленого» тарифу на електричну енергію для суб'єктів господарської діяльності та приватних домогосподарств» від 02.11.2012, затвердженого Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики та комунальних послуг (далі – НКРЕКП), фіксований мінімальний розмір «зеленого» тарифу для суб'єктів господарювання та приватних домогосподарств встановлюється шляхом перерахування у євро «зеленого» тарифу, розрахованого за правилами цього Закону, станом на 1 січня 2009 року за офіційним валютним курсом Національного банку України на зазначену дату [11]. Проте з вересня 2014 року по січень 2015 року урядом не було переглянуто розмір «зеленого» тарифу у зв'язку зі зміною офіційного курсу євро.

Лише у січні 2015 року на підставі постанови НКРЕКП № 105 від 31 січня 2015 року [12] ставки «зеленого» тарифу були переглянуті з урахуванням курсових коливань, проте відразу ж були знижені постановою НКРЕКП № 157 [13] у зв'язку з введенням розпорядження КМУ від 14 січня 2015 № 36-р «Про вжиття тимчасових надзвичайних заходів на ринку електричної енергії» [14] на 20% для електричної енергії, виробленої з енергії сонячного випромінювання, та 10% для інших виробників електроенергії з відновлюваних джерел.

Недотримання державних гарантій щодо перегляду розміру «зеленого» тарифу створює нестабільні умови для ведення бізнесу у галузі альтернативної енергетики на території України і сповільнює темпи збільшення частки відновлюваної енергії в загальному енергобалансі країни.

Ще одним зі стримуючих факторів збільшення обсягів виробництва альтернативної енергії в нашій країні є те, що «Порядок встановлення, перегляду та припинення дії «зеленого» тарифу на електричну енергію для суб'єктів господарської діяльності та приватних домогосподарств» [11] не передбачає можливість отримання виробниками електроенергії «зеленого» тарифу за умови комбінованого використання нетрадиційних та традиційних джерел енергії. Така ситуація зумовлена відсутністю технічної можливості здійснювати контроль за пропорціями використаних традиційних та нетрадиційних джерел енергії.

Було б доцільно встановити мінімальну ставку «зеленого» тарифу на комбіновану енергію та внести відповідні зміні до «Порядку встановлення, перегляду та припинення дії «зеленого» тарифу на електричну енергію для суб'єктів господарської діяльності та приватних домогосподарств» [11] у рамках Енергетичної стратегії України на період до 2030 р.

Окрім «зеленого» тарифу, сьогодні в Україні діють податкові та митні пільги у галузі альтернативної енергетики. Так, згідно із п. 197.16. ст. 197 розд. V Податкового кодексу [15] та п. п. 17 п. 1 статті 282 розділу IX Митного кодексу [16] звільняються від оподаткування операції із ввезення на митну територію України:

1) устаткування, яке працює на відновлюваних джерелах енергії, енергозберігаючого обладнання і матеріалів, засобів вимірювання, контролю та управління витратами паливно-енергетичних ресурсів, обладнання та матеріалів для виробництва альтернативних видів палива або для виробництва енергії з відновлюваних джерел енергії;

2) матеріалів, устаткування, комплектуючих, що використовуються для виробництва:

– устаткування, яке працює на відновлюваних джерелах енергії;

– матеріалів, сировини, устаткування та комплектуючих, які будуть використовуватися у виробництві альтернативних видів палива або виробництві енергії з відновлюваних джерел енергії;

– енергозберігаючого обладнання і матеріалів, виробів, експлуатація яких забезпечує економію та раціональне використання паливно-енергетичних ресурсів;

– засобів вимірювання, контролю та управління витратами паливно-енергетичних ресурсів.

Загалом зазначені пільги створюють сприятливі умови для розвитку галузі альтернативної енергетики в Україні.

Водночас п. п. 14 п. 1 статті 282 розділу IX Митного кодексу [16] передбачено, що звільнення від оподаткування операцій із ввезення вищезазначених товарів застосовується лише за умови, якщо ідентичні товари з аналогічними якісними показниками не виробляються в Україні.

Безумовно пріоритетним напрямом роботи Уряду та уповноважених суб'єктів у сфері альтернативної енергетики є підтримка національного товаровиробника, однак, зважаючи на специфіку товарів та послуг, що застосовуються та надаються на ринку альтернативної енергетики не тільки в Україні а й в світі, застосування вищезазначеного положення Митного кодексу України не створює сприятливих умов для становлення альтернативної енергетики на вітчизняному просторі.

Варто зазначити, що сьогодні в Україні з цією метою вже встановлена надбавка до «зеленого» тарифу, за якою здійснюється купівля альтернативної енергії у разі використання обладнання українського походження під час її виробництва. [п. 2, 4 [12]]

Крім того, беручи до уваги те, що Уряд намагається залучати іноземні інвестиції у галузь альтернативної енергетики, застосування тарифних та нетарифних методів регулювання зовнішньоекономічної діяльності до вищевказаних товарів, за умови існування аналогічних в Україні, створює додаткові бар'єри до становлення цієї галузі, оскільки цінова політика виробників аналогічного обладнання впливає на подальше ціноутворення кінцевого продукту.

Поряд із застосуванням «зеленого» тарифу, податкових та митних пільг важливого значення для заохочення виробництва та використання альтернативних джерел енергії має екологічний податок. Екологічний податок – це загальнодержавний обов'язковий платіж, що сплачується з фактичних обсягів викидів в атмосферне повітря, скидів у водні об'єкти забруднюючих речовин та розміщення відходів, у томі числі радіоактивних [17, с. 409].

НВДЕ характеризуються своєю екологічною чистотою порівняно із традиційними енергоносіями, тож їхнє використання звільняє суб'єктів господарювання від сплати екологічного податку.

Таким чином, екологічний податок виступає не тільки важливим інструментом природоохоронної політики та джерелом бюджетних доходів, але й непрямим стимулом до розвитку галузі альтернативної енергетики.

Проте було б доцільно запровадити екологічний податок не тільки відповідно до обсягів викидів шкідливих речовин, але й відповідно до кількості використаної енергії, виробленої на основі традиційних джерел енергії. Розпочати таку систему оподаткування необхідно з

підприємств важкої промисловості, які є найбільшими споживачами енергії і відповідно найбільшими джерелами емісії шкідливих сполук у навколишнє середовище.

У результаті проведеного дослідження стає зрозумілим, що одним із основних завдань Уряду у галузі альтернативної енергетики має стати запровадження сприятливих та стабільних умов для виробництва та споживання енергії, виробленої із використанням НВДЕ. Для реалізації цього завдання необхідно створити дієвий економіко-правовий механізм стимулювання розвитку використання НВДЕ, який би поєднував у собі інструменти державного примусу та заохочення суб'єктів господарювання та населення щодо виробництва та споживання альтернативної енергії.

Література

1. Share of energy from renewable sources 2015. URL: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nrg_ind_335a&lang=en.

2. Договір про заснування Енергетичного Співтовариства: Договір, Міжнародний документ від 25.10.2005. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_926.

3. Про заохочення до використання енергії, виробленої з відновлюваних джерел та якою вносяться, а в подальшому скасовуються зміни до директиви 2001/77/ЄС та 2003/30/ЄС: Директива європейського парламенту від 23.04.2009. URL: http://saee.gov.ua/documents/dyrektyva_2009_28.pdf.

4. Інформація щодо потужності та обсягів виробництва електроенергії об'єктами відновлюваної електроенергетики, яким встановлено «зелений» тариф (станом на 01.04.2017). URL: http://saee.gov.ua/sites/default/files/Infodovidka%20elektry%60ka%20VDE%20na%20I%20kvartal%202017%20na%20sajt.pdf.

5. Динаміка розвитку сектору відновлюваної енергетики. URL: http://uare.com.ua/dinamika-rozvitku-sektoru/370-pririst-potuzhnostej-vde-po-vidam-generatsijiza-2014r-mvt.html.

6. Про енергозбереження: Закон України від 01.07.1994 № 74/94-ВР. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/74/94-%D0%B2%D1%80.

7. Про альтернативні види палива: Закон України від 14.01.2000 № 1391-XIV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1391-14.

8. Про альтернативні джерела енергії: Закон України від 20.02.2003 № 555-IV. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555-15.

9. Про електроенергетику: Закон України від 16.10.1997№ 575/97-ВР. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/575/97-%D0%B2%D1%80.

10. Про внесення змін до деяких законів України щодо встановлення «зеленого» тарифу: Закон України від 25.09.2008 № 601-VI. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/601-17.

11. Про затвердження Порядку встановлення, перегляду та припинення дії «зеленого» тарифу на електричну енергію для суб'єктів господарської діяльності та приватних домогосподарств: Постанова.

12. Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики від 02.11.2012 № 1421. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1957-12.

13. Про встановлення «зелених» тарифів на електричну енергію: Постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 31.01.2015 № 105. URL: http://www.nerc.gov.ua/?id=13913.

14. Про зупинення дії пункту 1 постанови НКРЕКП від 31 січня 2015 року № 105 та встановлення «зелених» тарифів на електричну енергію в рамках тимчасових надзвичайних заходів на ринку електричної енергії: Постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 31.01.2015 № 157. URL: http://www.nerc.gov.ua/?id=13914.

15. Про вжиття тимчасових надзвичайних заходів на ринку електричної енергії: Розпорядження Кабінету міністрів України від 4 січня 2015 р. № 36-р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/36-2015-%D1%80.

16. Податковий кодекс України: від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17.

17. Митний кодекс України: від 13.03.2012 № 4495-VI. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4495-17.

18. Сідельникова Л.П. Податкова система / Сідельникова Л.П., Костіна Н.М.; навчальний посібник. Київ: Ліра-К, 2013. 579 с.

Рибнікова Е. Ю.,
аспірант кафедри господарського права та процесу
Національного університету
«Одеська юридична академія»

УДК 347.6

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ СЕПАРАЦІЇ В СУЧАСНОМУ СІМЕЙНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Юнін О. С.

У науковій статті досліджено сутність та юридичну природу інституту сепарації як механізму збереження подружжя, що переживає кризу. Проаналізовано історичні аспекти виникнення інституту окремого проживання подружжя. З урахуванням зарубіжного досвіду правового регулювання сепарації зроблені висновки щодо необхідності удосконалення правового регулювання інституту сепарації в Україні.

Ключові слова: *сепарація, режим окремого проживання подружжя, розірвання шлюбу, сімейне право.*

В научной статье исследованы сущность и юридическая природа института сепарации как механизма сохранения брака, переживающего кризис. Осуществлен анализ исторических аспектов возникновения института отдельного проживания супругов. На основе зарубежного опыта правового регулирования сепарации сделаны выводы о необходимости усовершенствования правового регулирования данного института в Украине.

Ключевые слова: *сепарация, режим отдельного проживания супругов, семейное право.*

The aim of this article is to present an actual and possibly comprehensive legal status of the institution of separation, that was introduced into Ukrainian family law. The essence and legal nature of institute of separation as a mechanism of saving of marriage experiencing a crisis are explored. The analysis of history aspects of origin of institute of separate mode of the married couples is carried out. On the basis of foreign experience conclusions about the necessity of improvement of the legal adjusting of the institute of separation in Ukraine are done.

An author marks that the institute of separation is the positive innovation of modern domestic legislation. Unfortunately, practice of application of the mode of separate residence in Ukraine did not get considerable distribution, that is conditioned by the lack of information of population about the mode of separation and its law consequences, by liberalization of public looks in relation to dissolution of marriage and psychological communications in families. Fastening possibility of establishment of the mode of separate residence, a legislator foremost gave the mechanism of rescue of marriage to the married couples, instead of no decisions of problems in marriage by his dissolution. Therefore, in modern terms, when the institute of family experiences a crisis, the institute of separation in Ukraine needs subsequent perfection, taking into account foreign experience of legal adjusting.

Although according to the Ukrainian legislation the mode of separation does not require state registration, however an author suggests for avoidance of misunderstanding in practice to bring in the proper additions to Rules of civil registration for example of foreign legislation.

Key words: *separation, mode separation of marriage, divorce, family law.*

Постановка проблеми та її актуальність. Майбутнє держави і суспільства нерозривно пов'язане з міцністю родини. Створення сім'ї накладає на людину великі обов'язки та відповідальність. Водночас моральна деградація, поширення алкоголізму, наркоманії, масовий виїзд за кордон на заробітки не сприяють зміцненню сімей, а ведуть до їх розпаду. В таких умовах інститут сепарації подружжя покликаний стати одним із механізмів збереження шлюбу, спробою помирити подружжя, яке переживає кризу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження окремих аспектів інституту сепарації як режиму окремого проживання подружжя здійснювали в різний час Н. Аблятіпова, М. Бориславська, К. Глиняна, В.Євко, П. Каспшик, М. Німак, З. Ромовська, В. Цимбалюк, С. Черноп'ятов, М. Ясинок та інші.

Метою цієї статті є проаналізувати особливості правового регулювання режиму окремого проживання подружжя як механізму збереження сімейних відносин.

Виклад основного матеріалу. Сімейний кодекс України значно розширює можливості збереження шлюбу й передбачає спеціальний правовий механізм встановлення режиму окремого проживання подружжя. Відповідно до ст. 119 цього Кодексу за заявою подружжя або позовом одного з них суд може постановити рішення про встановлення для подружжя режиму окремого проживання у разі неможливості чи небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно.

Такий режим відомий під назвою «сепарація» системам права багатьох країн Європи, наприклад Франції, Швейцарії, Бельгії, Іспанії, Португалії, Данії, Фінляндії, Норвегії, Польщі. Застосовується він також у деяких країнах Південної Америки та окремих штатах США [4].

В Республіці Польща сепарація була впроваджена законом від 21 травня 1990 року про зміну таких законів, як Кодекс сім'ї та опіки, Цивільний кодекс, Цивільний процесуальний кодекс, а також деякі інші законодавчі акти. Як зазначає П. Каспшик, цей інститут ґрунтується на ідеї збереження подружньої спільності, надання допомоги подружжю, яке переживає кризу, на спробі помирити подружжя, відновити шлюбний зв'язок, іншими словами, зберегти довготривалість шлюбного зв'язку [3].

Інститут сепарації (від лат. separatio – відокремлення, розлучення, розділення) визнається і канонічним правом. Зокрема, йому присвячені канони 863-866, 1378-1382 Кодексу канонів східних церков. У 1563 р. Тридентський собор Римської католицької церкви остаточно заборонив розлучення: «Того, що з'єднав Господь, не може роз'єднати людина». Замість розірвання шлюбу, було дозволено «відлучення від стола і ложа» або сепарацію, як це тепер називають правники. Тривалий час основне значення сепарації полягало у легалізації окремого проживання подружжя, адже одним із законів тодішнього шлюбного права був обов'язок спільного сімейного проживання. «Відлучення від стола і ложа» як правовий інститут був передбачений у цивільному законодавстві багатьох європейських держав, зокрема Російської імперії. Зараз цей інститут регулюється Кодексом Канонічного Права, прийнятим в 1983 році

Юнін О. С., 2017

[10], а також Кодексом Канонів Східних Церков, прийнятому в 1990 році [9, с. 1033–1363]. На його включенні до угоди між Україною і Турецькою Республікою «Про правову допомогу та співробітництво в цивільних справах» наполягала турецька сторона. І це було зроблено, хоча на час ратифікації цієї угоди Верховною Радою України відповідної норми в українському законодавстві ще не було [6, с. 183].

Сепарація означає призупинення дії деяких прав та обов'язків, які виникають з укладенням шлюбу, яка не веде до його розірвання і не надає жодній зі сторін права на укладення нового шлюбу [11, с. 234–235].

У сімейному законодавстві радянського періоду не було перебачено положень щодо встановлення режиму окремого проживання подружжя, однак факт роздільного проживання подружжя міг бути взятий судом до уваги під час вирішення питання про поділ майна подружжя.

Введення законодавцем режиму окремого проживання чоловіка й жінки в Сімейному кодексі пояснюється прагненням зберегти шлюб шляхом надання подружжю додаткового часу (строк якого не встановлений законом) для обмірковування свого рішення щодо подальшого перебування в шлюбі, оскільки, діючи під впливом емоцій, чоловік і дружина не завжди об'єктивно ухвалюють рішення щодо розлучення, про яке згодом жалкують.

З метою запобігання таких випадків суд може постановити рішення про встановлення для подружжя режиму окремого проживання у разі неможливості чи небажання дружини або чоловіка проживати разом:

– за спільною заявою подружжя, коли чоловік і дружина не можуть проживати разом та згодні на встановлення такого режиму, це може бути викликано певними проблемами в родині, коли чоловік і жінка ще остаточно не вирішили питання про розірвання шлюбу й хочуть перевірити свої почуття, з'ясувати подальші наміри щодо збереження або незбереження родини;

– за позовом одного із подружжя у разі небажання дружини або чоловіка проживати разом.

Сепарація – лише крок до розірвання шлюбу, але ще не саме розірвання. Адже ті, хто розійшовся, ще не розлучилися, а отже, мають надію на примирення, тому певною мірою вигідне для тих, у кого є діти.

За національним законодавством інститути окремого проживання та розірвання шлюбу мають самостійний характер, оскільки рішення про розірвання шлюбу суд приймає, якщо його подальше збереження суперечить істотним інтересам одного з подружжя чи їхніх дітей, а підставою для встановлення режиму окремого проживання подружжя є неможливість чи небажання дружини або чоловіка проживати спільно. За відсутності взаємної згоди подружжя на встановлення сепарації волевиявлення одного з них має бути обґрунтованим. Наприклад, перебування одного з подружжя у тривалому відрядженні, на заробітках, його навчання в іншому населеному пункті не може слугувати таким обґрунтуванням.

Інститут сепарації в польському сімейному праві сформульований як інститут, який існує поряд із розірванням шлюбу, а також частково на його правовому підґрунті. Постановляючи рішення про сепарацію, суд повинен переконатись, що шлюб між подружжям знаходиться в стані розпаду, який характеризується своєю всеоб'ємністю. Не є обов'язковим, щоб розпад спільного життя мав ознаки тривалості, як у разі розірвання шлюбу. За вимогою одного або обох із подружжя сепарація може бути встановлена і тоді, коли розпад спільного життя є тривалим. Щодо розуміння суті поняття «повного розпаду спільного життя» при винесенні рішення про сепарацію, то тут можна скористатися вимогами положень, які стосуються розірвання шлюбу (стаття 56 КСО). Повний розпад спільного життя є правовою обставиною, що означає певний стан протягом тривалого часу, а не одиничний випадок. «Повний розпад» – це розпад в трьох площинах: економічній, духовній та фізичній. За певних обставин необхідно визнати, що підстава повноти розпаду стосовно шлюбного життя є наявною, незважаючи на те, що між подружжям залишаються певні елементи господарських стосунків у зв'язку із спільним проживанням подружжя [3].

Інститут сепарації є юридичним закріпленням одного з проявів права кожного з подружжя на особисту свободу. Дружина, чоловік мають право вибору щодо місця проживання і в результаті можуть жити окремо без встановлення режиму окремого проживання. Отже, кожен з подружжя може беззастережно змінити своє місце проживання, не підтримувати жодних зв'язків зі своїм чоловіком чи дружиною. Однак у цьому разі не зупиняється дія презумпції права спільної сумісної власності та презумпції батьківства, а отже, у конфліктних ситуаціях може виникнути потреба судового захисту прав одного з подружжя. Тобто фактична сепарація може відбутися тоді, коли цього побажає хтось із подружжя, але коли ж йдеться про юридичне її оформлення, то тут бажання лише одного з подружжя може бути замало.

Оскільки режим окремого проживання породжує досить серйозні правові наслідки, тому позивач має подати до суду відповідне обґрунтування своєї вимоги.

Суд може постановити рішення про встановлення для подружжя режиму окремого проживання, якщо виявить розлад подружніх відносин у духовній, фінансовій і фізичній площинах або хоча б в одній з них. Запозичення цього інституту з канонічного права обумовило застосування для тлумачення у судовій практиці зазначеного розладу таких підстав, окреслених церквою, як зрада одного з подружжя; реальна загроза життю та здоров'ю одного з подружжя (бійки, знущання, інші ситуації); загроза душі одного з подружжя чи їхніх дітей; небезпека для спільних дітей; інші підстави, які випливають із канонів.

Як зазначає М.В. Бориславська, компромісність такого правового явища, як сепарація полягає в тому, що цей режим може виступати як альтернатива розірванню шлюбу, проте деколи розглядається як процедура примирення при розірванні шлюбу [2, с. 69–70]

Зарубіжна судова практика застосовує також інститут сепарації за наявності таких обставин, як хвороба одного з подружжя, відмова одного з подружжя від співжиття, алкоголізм, наркоманія дружини або чоловіка, велика різниця між ними у віці та зумовлені цим розбіжності у поглядах, належність одного з подружжя до різних сект чи субкультур, інших приводів, що призвели до розладу відносин між подружжям.

Суд повинен встановити фактичні взаємини сторін і переконатись у доцільності встановлення для подружжя режиму окремого проживання ще й для того, щоб сепарація не стала формальним засобом вирішення спірних майнових питань. Враховуючи те, що сімейні

відносини, в тому числі відносини між конкретними позивачем та відповідачем, регулюються на засадах справедливості, то суд може відмовити у позові про сепарацію, обґрунтовуючи відмову обставинами, котрі мають істотне значення, зокрема, важкою хворобою або каліцтвом відповідача, наявністю малолітніх дітей тощо.

Вельми цікавою є ситуація, за якої один із подружжя звертається до суду з позовом про встановлення режиму окремого проживання, а інший – з зустрічним позовом про розірвання шлюбу. Рішення суду в такому разі знову ж таки має ґрунтуватись на врахуванні того, чия вимога є виваженішою, можливості збереження шлюбу в майбутньому, глибини та тривалості конфлікту між ними, а також інтересів дітей.

У позовній заяві про встановлення режиму окремого проживання позивач може також поєднати вимоги щодо визначення місця проживання дітей, спільного житла чи виселення зі свого житла другого з подружжя, який вселився у це житло у зв'язку з укладенням шлюбу, надання утримання йому чи спільним дітям подружжя. Крім того, за наявності спільного житла у заяві мали б бути викладені міркування щодо порядку користування ним або того, хто з подружжя залишиться проживати в ньому. Інакше треба вважати, що між сторонами існує спір і вони не дійшли остаточної згоди щодо встановлення режиму окремого проживання. На зазначені питання суд обов'язково має дати відповідь у рішенні.

У науковій літературі питання про місце проживання чоловіка і дружини у разі встановлення режиму окремого проживання є предметом дискусій [2, с. 77; 8, с. 115], хоча чинне законодавство не встановлює обов'язку фактичного окремого проживання чоловіка і дружини у разі встановлення режиму сепарації. Тому на нашу думку, вирішення питання про місце проживання подружжя в такому разі не повинно вирішуватись судом під час розгляду справи про встановлення режиму окремого проживання подружжя.

У ч. 2 ст.120 СК передбачені наступні правові наслідки встановлення режиму окремого проживання чоловіка й жінки:

– майно, набуте в майбутньому дружиною та чоловіком, не вважатиметься набутим у шлюбі. Тому те майно, яке було набуте дружиною та чоловіком після встановлення сепарації, вважається особистою власністю кожного з них. Щоправда, спір між ними може виникнути відносно часу його придбання, у зв'язку з чим слід зберігати відповідні документи;

– дитина, народжена дружиною після спливу десяти місяців, не вважатиметься такою, що походить від її чоловіка. Батьківство щодо неї буде визначене відповідно до ст. 125 СК. Якщо дружина завагітніла після закінчення дії презумпції батьківства свого чоловіка, вона не має права на аліменти за ст. 84 СК.

Таким чином, як підкреслює Н. Аблятіпова, основний сенс режиму окремого проживання полягає у паралізації дії двох презумпцій: презумпції спільної сумісної власності на майно, придбане у шлюбі, та презумпції батьківства [1].

В Україні сепарація не позбавляє одного з подружжя права на спадкування за законом у разі смерті другого та не є перешкодою для виникнення у одного з подружжя права на утримання. Зазначимо, що законодавство інших країн передбачає інші правила, зокрема стаття 935-1 Цивільного кодексу Республіки Польща встановлює, що до партнера шлюбного зв'язку із спадкодавцем, який перебуває в сепарації, не застосовується положення закону про право на спадкування. Перебуваючи в сепарації, партнер по шлюбу виключається з числа спадкоємців за законом [3].

Режим окремого проживання може бути обмежений певним строком або може бути встановлений без зазначення строку. Відповідно до українського законодавства стан сепарації не вимагає державної реєстрації. Однак, на нашу думку, для уникнення непорозумінь на практиці доцільно внести відповідні доповнення до Правил реєстрації актів цивільного стану за прикладом зарубіжного законодавства.

Висновки. Таким чином, інститут сепарації видається нам позитивним нововведенням сучасного вітчизняного законодавства. На жаль, практика застосування режиму окремого проживання в Україні не набула значного поширення, що зумовлено необізнаністю населення про режим сепарації та його правові наслідки, послабленням психологічних зв'язків у сім'ях, лібералізацією суспільних поглядів щодо розірвання шлюбу. Закріплюючи можливість встановлення режиму окремого проживання, законодавець насамперед мав на меті надати подружжю ще один механізм врятувати шлюб, а не розв'язати проблеми в шлюбі шляхом його розірвання. Тому в сучасних умовах, коли інститут сім'ї переживає кризу, інститут сепарації в Україні потребує подальшого вдосконалення, з урахуванням зарубіжного досвіду правового регулювання.

Література

1. Аблятіпова Н.А. Сепарація як крок до розірвання шлюбу. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ 2008, №3, с. 114–121.
2. Бориславська М.В. Деякі проблеми застосування режиму окремого проживання подружжя в Україні. Університетські наукові записки, 2015, №2, с. 69–79.
3. Каспшик П. Сепарація подружжя в польському праві. Аналіз положень, спроба оцінки функціонування. Вісник Львівського університету. URL: http://www.vuzllib.su/books/5580-Вісник_львівського_університету/53
4. Лепех С. Інститут сепарації: проблеми застосування. Право України 2003 рік, №3. URL: www.lawyer.org.ua.
5. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / за ред. Е.О. Харитонова. Х.: Одіссей, 2006.
6. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. [3-тє вид., перероб. і доп.] / З.В. Ромовська. К.: Правова єдність, 2009. 432с.
7. Сімейний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2002. №21-22. ст. 135.
8. Ясинок, М. Режим окремого проживання подружжя – новий вид справ у окремому провадженні. Право України, 2008, № 5, С. 114–117.
9. Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium. Auctoritate Joannis Pauli PP. II Promulgatus.AAS 82 (1990) pars nr 11.
10. Codex Iuris Canonici. Auctoritate Joannis Pauli PP. II Promulgatus. AAS (1983) pars II.
11. Piątowski J. St. Obowiązek wspólnego pożycia. W: System prawa rodzinnego I opiekuńczego / Pod red. Piątowskiego J. St. Wrocław Warszawa Kraków. Gdańsk. Łódź, 1985.

Юнін О. С.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права та процесу
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

УДК 341.1/8: 349.6

ПРОБЛЕМИ У СФЕРІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОЛОГІЧНОГО РІЗНОМАНІТТЯ МОРСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА У РАЙОНАХ ЗА МЕЖАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

Мельникович Б. А.

Розглянуто прогалини у міжнародно-правовому регулюванні у сфері охорони морських живих ресурсів та охорони біологічного різноманіття у контексті його впливу на збереження морського біологічного різноманіття у районах за межами юрисдикції держав. У статті наведені приклади невідповідності основних міжнародних актів із зазначеної сфери меті збереження морського біологічного різноманіття, а також пропонуються заходи щодо усунення таких прогалин та впровадження деяких механізмів із захисту морського біологічного різноманіття.

Ключові слова: *міжнародно-правове регулювання, охорона морських живих ресурсів, морське середовище.*

Рассмотрены пробелы в международно-правовом регулировании в сфере охраны морских живых ресурсов и охраны биологического разнообразия в контексте его влияния на сохранение морского биологического разнообразия в районах за пределами юрисдикции государств. В статье приведены примеры несоответствия основных международных актов в данной сфере с целью сохранения морского биологического разнообразия, а также предлагаются меры по устранению таких пробелов и внедрению некоторых механизмов по защите морского биологического разнообразия.

Ключевые слова: *международно-правовое регулирование, охрана морских живых ресурсов, морская среда.*

In the article, the most significant gaps of the international legal regulation in the field of protection of marine living resources and biodiversity protection in the context of its affection on preservation of the marine biodiversity are examined. The author gave the examples of the main international legal acts' discrepancy in the aim of protecting of the marine biodiversity and gives propositions towards elimination of this gaps and creation on special mechanism of protection of marine biodiversity.

Key words: *international legal regulation, protection of marine living resources, marine environment.*

Роль Світового океану у житті людства швидко зростає. Проблема використання океану в різних галузях економіки країн світу (судноплавство, рибальство, раціональна експлуатація ресурсів океану, освоєння шельфу, прокладка міжконтинентальних кабелів, опріснення води, а також охорона і запобігання забруднення морського середовища та ін.) має глобальний характер і пов'язана з вирішенням важливих економічних, політичних і правових питань. Нині перед людством стоїть глобальне завдання – терміново ліквідувати збитки, завдані океану, відновити порушену рівновагу і створити гарантії збереження його в майбутньому. Цього можна досягти, зокрема, шляхом усунення недоліків у міжнародно-правовому регулюванні екологічного захисту вод Світового океану, і, зокрема, регулюванні у сфері охорони морських живих ресурсів та охорони біологічного різноманіття.

Метою статті є аналіз правових аспектів міжнародно-правового регулювання охорони морського біологічного різноманіття за межами національної юрисдикції держав.

Міжнародно-правове регулювання у сфері охорони морських живих ресурсів та охорони біологічного різноманіття досліджується Спеціальною неофіційною робочою групою відкритого складу з вивчення питань, що стосуються збереження та сталого використання морського біологічного різноманіття за межами дії національної юрисдикції, що діє в рамках мандату, наданого їй Резолюцією Генеральної асамблеї ООН 66/231 з метою розробки рекомендацій щодо прийняття імплементаційної угоди до Конвенції про біологічне різноманіття. Також міжнародно-правове регулювання у сфері охорони морських живих ресурсів та охорони біологічного різноманіття досліджується зарубіжними дослідниками Й. Такеї, С. Гейнсом, К. Вайтом, С. Палумбі, Л. Вудом та іншими.

Поняття «біологічне різноманіття» увійшло в юридичну науку у 1992 році, коли на Конференції ООН із навколишнього середовища та розвитку у Ріо-де-Жанейро була відкрита для підписання Конвенція про біологічне різноманіття [1] (далі – КБР). Відповідно до ст. 2 КБР, «біологічне різноманіття» означає різноманітність живих організмів з усіх джерел, включаючи, зокрема, наземні, морські та інші водні екосистеми і екологічні комплекси, частиною яких вони є; це поняття включає різноманітність у рамках виду, між видами і різноманіття екосистем. Тобто у визначенні, по-перше, підкреслюється значення усіх без винятку живих організмів, незалежно від користі їх для потреб суспільства та можливої економічної вигоди від їх експлуатації, а, по-друге, підкреслюється значення екосистеми як необхідного компонента збереження природи. Необхідно зазначити, що в цьому міжнародному нормативному акті поняття «екосистема» визначене як динамічний комплекс угрупувань рослин, тварин і мікроорганізмів, а також їх неживого навколишнього середовища, що взаємодіють як єдине функціональне ціле [2].

КБР нормативно закріплює цілі та принципи, закладені у Декларації Конференції ООН із проблем навколишнього середовища 1972 року [3] та Ріо-де-Жанейрської декларації з оточуючого середовища та розвитку 1992 року [4], змінює відношення до оточуючого середовища та закріплює поняття збереження біологічного різноманіття як комплексний підхід до природи та сприйняття її не як сукупності окремих чинників, а як єдиної системи. При цьому важливим аспектом у КБР є розуміння того, що країни не можуть повністю відмовитись від використання біологічних видів, але таке використання має бути раціональним і відповідати принципу сталого розвитку.

Мельникович Б. А., 2017

КБР застосовує поняття «стале використання», що означає використання компонентів біологічного різноманіття таким чином і такими темпами, які не призводять у довгостроковій перспективі до вичерпання біологічного різноманіття, тим самим зберігаючи його властивість задовольнити потреби теперішнього і майбутнього поколінь і відповідати їх сподіванням. Ст. 1 Конвенції встановлено, що стале використання біологічного різноманіття та його компонентів є однією з цілей Конвенції [2].

Варто зазначити, що у Доповіді всесвітньої комісії з питань оточуючого середовища та розвитку «Наше спільне майбутнє» 1987 року державами-учасницями було встановлено, що для подолання бідності і реалізації можливості подальшого процвітання людство має дотримуватись принципу сталого розвитку, тобто такого шляху свого розвитку, котрий відповідав би потребам нинішнього покоління, не позбавляючи майбутні покоління можливості задовольняти свої потреби [5].

Проаналізувавши зміст понять «стале використання» та «сталий розвиток», можна стверджувати, що ст. 1 КБР встановлює для держав-учасниць Конвенції необхідність дотримуватись принципу сталого розвитку.

Також ст. 4 КБР встановлено, що вона застосовується до кожної Договірної Сторони:

a) у тому, що стосується компонентів біологічного різноманіття у межах її національної юрисдикції; і

b) у тому, що стосується процесів і діяльності, незалежно від місця прояви їх наслідків, що здійснюються під юрисдикцією або контролем, як у межах її національної юрисдикції, так і за межами національної юрисдикції [2].

У 2000 році на П'ятій нараді Конференції сторін Конвенції про біологічне різноманіття було застосовано термін «екосистемний підхід» – стратегія комплексного управління земельними, водними і живими ресурсами, яка забезпечує їх збереження і стале використання на справедливій основі. Таким чином, екосистемний підхід – це стратегія управління ресурсами, яка забезпечує виконання принципу сталого розвитку [6]. У своїй доповіді Міжнародний союз охорони природи зазначив, що необхідність застосування державами екосистемного підходу вбачається науковцями провідним принципом, на якому має ґрунтуватись міжнародно-правове регулювання захисту морського біорізноманіття [7]. Також на Сьомій нараді Конференції сторін Конвенції про біологічне різноманіття було постановлено, що екосистемний підхід має застосовуватись як головна основа для збалансованого рішення всіх завдань КБР 1992 року: збереження біорізноманіття, його сталого використання та рівного розподілу вигоди від використання генетичних ресурсів [8].

З метою взаємодії світового співтовариства в проблемі охорони океанів та їхніх біологічних ресурсів 1997 року була укладена Хартія океанів, яка в майбутньому мала бути прийнята державами за основу їх діяльності. Хартія проголошує: «Океани та їхні ресурси є необхідним елементом життя на нашій планеті. Уряди всіх держав мають визнати абсолютно необхідним забезпечення здорового стану океанічного середовища й раціонального, безпечного й стійкого використання океанічних ресурсів і пам'ятати, що виконання цієї вимоги принесе значну й довгострокову користь громадянам цих держав й усьому людству загалом» [9]. Але зазначений міжнародний документ не має обов'язкової сили для сторін, а є суто декларативним.

Конвенція ООН із морського права 1982 року (далі – ЮНКЛОС) охоплює всі три складових частини, пов'язаних зі збереженням біологічного різноманіття морського середовища. У ній містяться норми щодо керування та контролю за живими ресурсами, природними ресурсами та захисту морського середовища від забруднення, але вони не взаємопов'язані. Зокрема, ЮНКЛОС визначає правовий статус держав щодо використання живих ресурсів як у водах, що потрапляють під юрисдикцію прибережної держави, так і у районах поза межами національної юрисдикції.

Відповідно до ст. 61 ЮНКЛОС, прибережна держава визначає допустимий вилов живих ресурсів у своїй виключній економічній зоні. Прибережна держава, з урахуванням наявних у неї найбільш достовірних наукових даних, забезпечує шляхом належних заходів щодо збереження та управління, з тією метою, щоб стан живих ресурсів у виключній економічній зоні не піддавався небезпеці в результаті надмірної експлуатації. Прибережна держава і компетентні міжнародні організації, як-то субрегіональні, регіональні або всесвітні, залежно від обставин, співпрацюють для досягнення цієї мети. Такі заходи також спрямовані на підтримку або відновлення популяцій видів, що виловлюються на рівнях або до рівнів, за яких може бути забезпечений максимальний стабільний вилов, який визначається з урахуванням відповідних екологічних та економічних чинників, включаючи економічні потреби прибережних рибальських громад і особливі потреби країн, що розвиваються, і з урахуванням методів ведення рибного промислу, взаємозалежності запасів, а також будь-яких загальнорекомендованих міжнародних мінімальних стандартів, чи то субрегіональні, чи то регіональні або всесвітні. Прибережна держава, приймаючи такі заходи, враховує наслідки для видів, асоційованих із виловлюваними видами або залежних від них, із метою підтримки або відновлення популяцій таких асоційованих або залежних видів вище рівнів, на яких їх відтворення може бути піддано серйозній небезпеці [10].

Таким чином, ЮНКЛОС фактично встановлює обов'язок прибережних держав застосовувати екосистемний підхід і, не використовуючи це поняття, зберігати біологічне різноманіття в своїй виключній економічній зоні. Визнаючи за прибережною державою право на видобуток ресурсів, ЮНКЛОС встановлює також її обов'язок утримуватись від такого обсягу видобутку, який загрожує тим видам, які є об'єктом вилову. Конвенція встановлює обов'язок врахування прибережними державами видів, що асоційовані з виловлюваними або залежні від них. Проте водночас положення ст. 61 ЮНКЛОС визначають рівень, до якого має бути відновлена популяція об'єкту вилову, як такий, що може забезпечити максимальний стабільний вилов. Це положення, на нашу думку, суперечить принципу сталого розвитку, оскільки воно визначає пріоритетним напрямом діяльності прибережної держави саме підтримку такого рівня живих ресурсів, котрий є прийнятним для такої держави з економічної точки зору. Але економічні інтереси держав можуть не збігатися з необхідністю захисту біологічного різноманіття у виключній економічній зоні [10].

Щодо використання живих ресурсів вод відкритого моря, ст. 116 ЮНКЛОС встановлено, що всі держави мають право на те, щоб їх громадяни займалися рибальством у відкритому морі.

Відповідно до ст. 119 Конвенції, при визначенні розміру допустимого улову і встановленні інших заходів зі збереження живих ресурсів відкритого моря держави:

а) приймають на основі наявних у них найбільш достовірних наукових даних заходи з метою підтримки або відновлення популяцій виловлюються видів на рівнях, при яких може бути забезпечений максимальний стабільний вилов, що визначається з урахуванням відповідних екологічних та економічних чинників, включаючи особливі потреби країн, що розвиваються, і з урахуванням методів ведення рибного промислу, взаємозалежності запасів, а також будь-яких загальнорекомендованих міжнародних мінімальних стандартів, чи то субрегіональні, чи то регіональні або всесвітні;

б) беруть до уваги вплив на види, асоційовані з виловлюваними видами або залежні від них, з метою підтримки або відновлення популяцій таких асоційованих або залежних видів вище рівнів, при яких їхнє відтворення може бути піддано серйозній небезпеці.

Серйозним недоліком усіх вищенаведених положень є те, що вони, встановлюючи загалі принципи діяльності держав у сфері збереження морського біологічного середовища, не створюють міжнародно-правових механізмів його збереження. Без існування зазначених у ст. 4 (b) КБР механізмів щодо захисту морського біорізноманіття у морських просторах за межами національної юрисдикції держав виконати завдання КБР повною мірою неможливо. Тому, визнаючи необхідність більш комплексного екосистемного підходу до заходів, що дасть змогу посилити співробітництво, координацію та взаємодію у тому, що стосується збереження морського біорізноманіття та такого його використання, котре не призведе до його виснаження [11], Генеральна Асамблея ООН Резолюцією 69/292 постановила розробити на базі ЮНКЛОС міжнародний юридично обов'язковий документ щодо збереження та сталого використання морського біорізноманіття у районах за межами дії національної юрисдикції [12].

Беручи до уваги, що ст. 8 КБР 1992 року передбачає створення систем охоронних територій або територій, в яких необхідно вживати спеціальні заходи для збереження біологічного різноманіття кожною з Договірних сторін, наскільки це можливо [2, с. 8], а також наявну практику щодо створення таких територій, можна стверджувати, що морські охоронювані території (далі – МОТ) стануть основою для механізму збереження морського біорізноманіття, що буде впроваджуватись міжнародним документом, створення якого передбачено Резолюцією 69/292.

Нині дослідники вважають, що саме МОТ є найбільш ефективним механізмом для відновлення та збільшення біологічного різноманіття [13]. Хоча на теперішній час під МОТ відведено вкрай незначну кількість морських територій, їх кількість вже перевищила 200 [14].

Наявна практика впровадження МОТ на регіональному рівні свідчить про те, що створення таких районів значно посилює міжнародне співробітництво держав у сфері захисту морського біорізноманіття. Так, Конвенцією про захист морського середовища північного сходу Атлантичного океану 1992 року, учасниками якої є нині 16 держав, встановлений обов'язок держав-учасниць співпрацювати задля встановлення механізму регулювання рибальства у визначених районах, регулює деякі питання судноплавства, видобутку мінеральних ресурсів та наукового співробітництва у сфері, що становить предмет регулювання Конвенції [15]. Досвід, набутий у процесі реалізації положень цієї Конвенції, необхідно застосувати у розробці глобального міжнародного нормативно-правового акта.

Незважаючи на певні досягнення у впровадженні механізмів збереження морського біологічного різноманіття за межами національної юрисдикції держав, виявляється нездатність окремих МОТ повною мірою виконувати покладені на неї функції. Це пов'язано з тим, що межі певної МОТ, як правило, не збігаються з природним ареалом всіх компонентів морської екосистеми, до якої входять охоронювані за допомогою МОТ генетичні ресурси [16]. У процесі свого життєвого циклу значна кількість морських видів мігрує на значні відстані і вилов цього виду в одному місці справляє вплив на екосистему іншого району [17]. Тому, з огляду на практичну неможливість створення таких МОТ, котрі займали б всю площу природнього ареалу морських видів, провідними науковцями галузі пропонується створення мережі МОТ, котрі займали б простори, на яких мігрують морські види, особливо ті, що виловлюються [13].

За результатами Всесвітньої зустрічі на вищому рівні з питань сталого розвитку, що відбулась у Йоганнесбурзі у 2002 році, було прийнято Проект плану виконання рішень, відповідно до якого передбачалось створення репрезентативної мережі МОР до 2012 року.

Такі висновки необхідно врахувати у розробці міжнародного акта, створення якого передбачено Резолюцією 69/292.

Наявна практика роботи зі створення механізму захисту морського біорізноманіття у районах за межами національної юрисдикції викликає певне занепокоєння, адже мережа МОР нині так і не створена. Спеціальна неофіційна робоча група відкритого складу з вивчення питань, що стосуються збереження та сталого використання морського біологічного різноманіття за межами дії національної юрисдикції, що діє в рамках мандату, наданого їй Резолюцією Генеральної асамблеї ООН 66/231, доповідає про необхідність створення спеціального міжнародного акта, котрий запроваджував би режим використання морських живих ресурсів у районах за межами національної юрисдикції і встановлював би механізм захисту морського біорізноманіття у цих районах із 2006 року [19] – весь час своєї роботи, проте і нині сфера дії майбутнього документу не визначена. Як головну причину неврегульованості питання захисту морського біорізноманіття у районах за межами національної юрисдикції Робоча група зазначає відсутність політичної волі держав [20].

Відсутність універсального міжнародного нормативно-правового акта, який регулював би порядок створення МОР за межами національної юрисдикції держав, а також встановлював би порядок здійснення промислу в їх межах, здійснення наукових досліджень загрожує збереженню морського біологічного різноманіття і, як наслідок, збереженню цілих екосистем.

Література

1. History of the Convention. URL: https://www.cbd.int/history/.
2. Конвенція про біологічне різноманіття. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_030.
3. Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого середовища. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml.
4. Декларація Ріо з оточуючого середовища. URL: http://www.unep.org/documents.multilingual/ default.asp?documentid=78&articleid=1163.
5. Доповідь всесвітньої комісії з питань оточуючого середовища та розвитку «Наше спільне майбутнє» 1987 року. URL: http://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf.
6. Fifth Ordinary Meeting of the Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity. Full Decision Report. URL: https://www.cbd.int/decision/cop/default.shtml?id=7148.
7. Options for Addressing Regulatory and Governance Gaps in the International Regime for the Conservation and Sustainable Use of Marine Biodiversity in Areas beyond National Jurisdiction / K. Gjerde, H. Dotinga, S. Hart та ін. IUCN Environmental Policy and Law Papers. 2008. URL: https://cmsdata.iucn.org/downloads/iucn_marine_paper_2.pdf.
8. UNEP/CBD/COP/7/21/PART1 Report of the seventh meeting of the Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity. URL: https://www.cbd.int/doc/decisions/cop-07-dec-11-ru.pdf.
9. Хартія океанів 1997 року. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_804.
10. Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_057.
11. Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю 29 грудня 2014 року 69/245. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N14/719/25/PDF/N1471925.pdf?OpenElement.
12. Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю 19 червня 2015 року 69/292. URL: http://undocs.org/ru/A/RES/69/292.
13. Designing marine reserve networks for both conservation and fisheries management / S. Gaines, C. White, M. Carr, S. Palumbi. Princeton University. 2010.
14. Spalding M. Toward representative protection of the world's coasts and oceans – progress, gaps, and opportunities / M. Spalding, L. Fish, L. Wood. Conversation Letters: A journal of the Society for Conservation Biolody. 2008. Volume 1, Issue 5. Pages 217–226. URL: http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1755-263X.2008.00030.x/full.
15. Les aires marines protйgйes de haute mer en Atlantique nord-est (OSPAR). URL: http://www.aires-marines.com/Ressources/High-Seas-MPAs-in-the-Northeast-Atlantic-in-the-Northeast-Atlantic.
16. Designing marine reserve networks: Why small, isolated protected areas are not enough / C. Roberts, B. Halpern, S. Palumbi, R. Warner. University of Washington. 2001. URL: http://conservationmagazine.org/2001/07/designing-marine-reserve-networks/.
17. Dependence of sustainability on the configuration of marine reserves and larval dispersal distance / L. Botsford, A. Hastings, S. Gaines. Ecology Letters. 2001. URL: http://botsfordlab.ucdavis.edu/files/6714/1282/4141/Botsfordetal2001.pdf.
18. Проект плана выполнения решений Всемирной встречи на высшем уровне по устойчивому развитию. URL: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/CONF.199/L.1&referer=/english/&Lang=E п. 30.
19. Доповідь Спеціальної неофіційної робочої групи відкритого складу з вивчення питань, що стосуються збереження та сталого використання морського біологічного різноманіття за межами дії національної юрисдикції. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N06/277/52/PDF/N0627752.pdf?OpenElement.
20. Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю 24 грудня 2011 р. 66/231. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/472/70/PDF/N1147270.pdf?OpenElement.

Мельникович Б. А.,
аспірант
Київського національного
торговельно-економічного університету

УДК 351.79(477)

ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ У ГАЛУЗІ ВИКОРИСТАННЯ Й ОХОРОНИ ВОД ТА ВІДТВОРЕННЯ ВОДНИХ РЕСУРСІВ

Гарсія Е. Ф.

У статті розглянуто поняття публічного адміністрування, поняття публічної адміністрації; наведені суб'єкти та об'єкти публічного адміністрування, перелік та основні завдання центральних органів виконавчої влади у галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів як суб'єктів публічного адміністрування; виявлено недоліки, що стоять на шляху їх подальшого розвитку і визначено можливі заходи їх подолання, наведені власні думки та пропозиції.

Ключові слова: *публічне адміністрування, публічна адміністрація, центральні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, природні ресурси, водні ресурси, водні біоресурси, водокористування, інтегроване управління водними ресурсами.*

В статье рассмотрено понятие публичного администрирования, понятие публичной администрации; приведены субъекты и объекты публичного администрирования, перечень и основные задачи центральных органов исполнительной власти в области использования и охраны вод и воссоздания водных ресурсов как субъектов публичного администрирования; выявлены недостатки, которые стоят на пути их дальнейшего развития и определены возможные меры их преодоления, приведены собственные мысли и предложения.

Ключевые слова: *публичное администрирование, публичная администрация, центральные органы исполнительной власти, органы местного самоуправления, природные ресурсы, водные ресурсы, водные биоресурсы, водопользование, интегрированное управление водными ресурсами.*

The article deals with the concept of public administration; concept of public administration; Subjects and objects of public administration are indicated; The list and main tasks of the central executive authorities in the field of water use and protection and reproduction of water resources as subjects of public administration are given; the shortcomings found on the way to their further development are identified, and possible measures of their overcoming are identified, their own thoughts and suggestions are given.

Key words: *public administration, public administration, central executive authorities, local governments, natural resources, water resources, water resources, water use, integrated water resources management.*

Вступ. Нині публічному адмініструванню в Україні приділяється багато уваги, що пов'язано із соціально-політичним становищем у країні. Публічне адміністрування передбачає надання адміністративних послуг європейського рівня шляхом впровадження у практику принципів демократичного управління.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що прийняття ефективного законодавства щодо охорони навколишнього природного середовища в нашій країні є неодмінною умовою євроінтеграції.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу чинного законодавства України та наукових праць вчених визначити коло суб'єктів, які здійснюють публічне адміністрування у галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів, з'ясувати недоліки законодавства та шляхи їх вирішення.

Ступінь дослідження проблеми. Наукові дослідження у галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів повною мірою не проводилися. Серед вітчизняних дослідників варто зазначити таких: В.О. Джуган, І.В. Драган, Т.В. Єрмолаєва, А.К. Соколова, О.В. Толкаченко та ін. За основу аналізу взято чинне законодавство України.

Постановка проблеми. За рівнем раціонального використання водних ресурсів та якості води Україна, за даними ЮНЕСКО, серед 122 країн світу посідає 95 місце [1].

Зазначимо, що водокористування в Україні здійснюється переважно нераціонально, непродуктивні витрати води збільшуються, об'єм придатних до використання водних ресурсів внаслідок забруднення і виснаження зменшується. Практично всі поверхневі водні джерела і ґрунтові води забруднені [1].

Виклад основного матеріалу. Публічне адміністрування – це цілеспрямована взаємодія публічних адміністрацій з юридичними і фізичними особами з приводу забезпечення реалізації законів та виконання покладених на них функцій: орієнтуючого планування, яке визначає бажані напрями розвитку, створення правових, економічних та інших умов для реалізації інтересів учасників взаємодії, розподілу праці, кооперування та координування діяльності, а також моніторинг результатів [2, с. 5–6].

Інакше кажучи, публічне адміністрування – це діяльність публічної адміністрації щодо задоволення загальних публічних інтересів соціуму [3, с. 23].

Публічна адміністрація є сукупністю державних і недержавних суб'єктів публічної влади, ключовими структурними елементами котрої є, по-перше, органи виконавчої влади і, по-друге, виконавчі органи місцевого самоврядування [4, с. 7].

Зважаючи на вищенаведене, виділимо об'єкт та суб'єкт публічного адміністрування:

Об'єкт – це процес планування, організації, приведення в дію та контроль прийнятих рішень;

суб'єкти публічного адміністрування – це органи виконавчої влади та виконавчі органи місцевого самоврядування.

Важлива роль серед усіх органів, що здійснюють публічне адміністрування, належить центральним органам виконавчої влади у галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів.

Функції управління у галузі використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів розподілені між різними центральними органами виконавчої влади, а саме: Міністерством екології та природних ресурсів України, Державним агентством водних ресурсів України, Державною службою геології та надр України, Державною екологічною інспекцією України та іншими

Гарсія Е. Ф., 2017

органами відповідно до законодавства, що призводить до їх дублювання, неоднозначного тлумачення положень законодавства та неефективного використання бюджетних коштів.

Всі вищезазначені центральні органи виконавчої влади у своїй діяльності керуються Конституцією та законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України, актами Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства.

Розглянемо основні завдання кожного з вищезазначених центральних органів виконавчої влади у сфері охорони та відтворення вод, раціонального використання водних ресурсів.

1) Міністерство екології та природних ресурсів України (далі – Мінприроди) є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України.

У п. 3 «Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України» від 21 січня 2015 р. № 32 (далі – Положення про Мінприроди) до переліку основних завдань Міністерства належать забезпечення формування державної політики, державний нагляд (контроль) за додержанням вимог законодавства та реалізація державної політики з раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів (земель, надр, атмосферного повітря тощо). Варто звернути увагу на те, що в Положенні детально розкрито напрями діяльності даного Міністерства щодо більшості зазначених природних ресурсів, однак щодо водних ресурсів зазначено лише розвиток водного господарства і меліорацію земель [5].

З огляду на це можна зробити помилковий висновок, що Мінприроди щодо водних ресурсів займається лише розвитком водного господарства і меліорацією земель, хоча у тому ж Положенні у підпункті 59 п. 4 перелік завдань набагато ширший (наприклад, затвердження правил, нормативів, норм з охорони та відтворення вод, раціонального використання водних ресурсів тощо).

Зазначаємо, що водні ресурси є складовою частиною природних ресурсів. Тому буде доцільним додати «раціонального використання, відтворення і охорони водних ресурсів» до переліку основних завдань у п. 3 «Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України».

З огляду на вищенаведене, можна виділити основні завдання Мінприроди щодо охорони та відтворення вод, раціонального використання водних ресурсів, а саме: забезпечення формування державної політики, державний нагляд (контроль) за додержанням вимог законодавства та реалізація державної політики у сфері раціонального використання, відтворення й охорони поверхневих та підземних вод, внутрішніх морських вод і територіального моря, водних живих ресурсів та природних ресурсів територіальних вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України, розвитку водного господарства і меліорації земель.

2) Державне агентство водних ресурсів України (далі – Держводагентство) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра екології та природних ресурсів і який реалізує державну політику у сфері розвитку водного господарства та гідротехнічної меліорації земель, управління, використання та відтворення поверхневих водних ресурсів.

Основними завданнями Держводагентства є:

– реалізація державної політики у сфері управління, використання та відтворення поверхневих водних ресурсів, розвитку водного господарства і меліорації земель та експлуатації державних водогосподарських об'єктів комплексного призначення, міжгосподарських зрошувальних і осушувальних систем;

– внесення пропозицій щодо забезпечення формування державної політики у сфері розвитку водного господарства та гідротехнічної меліорації земель, управління, використання та відтворення поверхневих водних ресурсів [6].

3) Державна служба геології та надр України (далі – Держгеонадра) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра екології та природних ресурсів і який реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр.

Основними завданнями Держгеонадр є:

– реалізація державної політики у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр (веде державний облік підземних вод та водного кадастру, організовує і координує роботу з проведення моніторингу підземних вод; забезпечує пошук і розвідки корисних копалин на території України, у межах територіальних вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України);

– внесення на розгляд Міністра екології та природних ресурсів пропозицій щодо забезпечення формування державної політики у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр [7].

4) Державна екологічна інспекція України (далі – Держекоінспекція) входить до системи органів виконавчої влади та утворюється для забезпечення реалізації державної політики зі здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів.

Основними завданнями Держекоінспекції є:

– реалізація державної політики зі здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням вимог законодавства у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів;

– здійснення у межах повноважень, передбачених законом, державного нагляду (контролю) за додержанням вимог законодавства, зокрема, щодо охорони, раціонального використання та відтворення вод і відтворення водних ресурсів;

– внесення на розгляд Міністра екології та природних ресурсів пропозицій щодо забезпечення формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів (раціонального використання, відтворення й охорони поверхневих та підземних вод, внутрішніх морських вод і територіального моря, водних живих ресурсів та природних ресурсів територіальних вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України) [8].

Варто звернути увагу на такий орган, як Державне агентство рибного господарства України (далі – Держрибагентство). Зауважимо, що серед переліку органів, що здійснюють державне управління в галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів, перелік яких надається у Водному кодексі України [9], цього органу немає.

Однак саме це агентство займається водними біоресурсами, які, на нашу думку, мають належати до водних ресурсів (обсяги поверхневих, підземних і морських вод відповідної території) як складова частина цих ресурсів.

Отже, буде доцільним додати до переліку органів, що здійснюють державне управління в галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів у п. 3 ст. 13 Водного Кодексу України «центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання та відтворення водних біоресурсів, регулювання рибальства, безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства».

Державне агентство рибного господарства України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра аграрної політики та продовольства і який реалізує державну політику у сфері рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання та відтворення водних біоресурсів, регулювання рибальства, безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства.

Зазначимо, що нині Держрибагентство координується через Міністра аграрної політики та продовольства. Вважаємо доцільним у разі віднесення цього агентства до переліку органів, що здійснюють державне управління в галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів, здійснювати координацію діяльності цього агентства через Міністра екології та природних ресурсів, тому що координацію діяльності всіх інших органів цього переліку, здійснює саме цей Міністр.

Основними завданнями Держрибагентства є:

– реалізація державної політики у сфері рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання та відтворення водних біоресурсів, регулювання рибальства, безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства;

– внесення на розгляд Міністра аграрної політики та продовольства пропозицій щодо забезпечення формування державної політики у сфері рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання та відтворення водних біоресурсів, регулювання рибальства, безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства [10].

Проаналізувавши компетенцію центральних органів виконавчої влади у сфері охорони та відтворення вод, раціонального використання водних ресурсів, зосередимо увагу на компетенції місцевого самоврядування у галузі регулювання водних відносин на їх території. Зауважимо, що місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст. Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

1) До компетенції обласних, Київської та Севастопольської міських рад у галузі регулювання водних відносин на їх території належить:

– забезпечення реалізації державної політики у галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів;

– погодження державних цільових, міждержавних програм використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів, участь в їх виконанні;

– розроблення, затвердження та виконання регіональних програм використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів;

– координація діяльності районних і міських рад із використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів;

– затвердження проектів зон санітарної охорони господарсько-питних водозаборів тощо [9].

2) До відання районних рад у галузі регулювання водних відносин на їх території належить:

– координація роботи сільських, селищних, міських (міст районного підпорядкування) рад під час проведення ними міжтериторіальних водогосподарських і водоохоронних заходів та подання їм відповідної методичної допомоги;

– організація роботи, пов'язаної з ліквідацією наслідків аварій та стихійного лиха, погіршенням якості вод або їх шкідливою дією, залучення у встановленому порядку до цієї роботи підприємств, установ і організацій;

– організація роботи по винесенню в натуру та влаштуванню прибережних захисних смуг вздовж річок, морів та навколо водойм;

– внесення у встановленому порядку пропозицій щодо оголошення водних об'єктів об'єктами природно-заповідного фонду до Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних рад;

– обмеження, тимчасова заборона (зупинення) діяльності підприємств та інших об'єктів у разі порушення ними вимог водного законодавства в межах своєї компетенції тощо [9].

3) До відання сільських, селищних, міських та районних у містах рад у галузі регулювання водних відносин на їх території належить:

– здійснення заходів щодо раціонального використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів;

– контроль за використанням й охороною вод та відтворенням водних ресурсів;

– встановлення правил загального користування водними об'єктами в порядку, визначеному у Водному Кодексі України;

– обмеження, тимчасова заборона (зупинення) діяльності підприємств та інших об'єктів у разі порушення ними вимог водного законодавства в межах своєї компетенції;

– організація роботи, пов'язаної з ліквідацією наслідків аварій та стихійного лиха, погіршенням якості вод або їх шкідливою дією, залучення у встановленому порядку до цієї роботи підприємств, установ і організацій тощо [9].

Висновки. У результаті проведеного аналізу було встановлено, що функції управління в галузі охорони, використання та відтворення вод розподілені між різними центральними органами виконавчої влади, що призводить до їх дублювання, неоднозначного тлумачення положень природоохоронного законодавства та неефективного використання бюджетних коштів. З урахуванням того, що система публічного адміністрування у цій сфері на поточний час потребує невідкладного реформування, варто погодитися з пропозицією переходу до інтегрованого управління водними ресурсами, запропонованою у стратегії державної екологічної політики України на період до 2020 року [1]. Інтегроване управління водними ресурсами – це процес, що сприяє скоординованому розвитку та управлінню водними, земельними і пов'язаними ресурсами, з метою максимізації економічних досягнень і соціального благополуччя на основі справедливості і без компромісів щодо стійкості життєво-важливих екосистем [11, с. 200].

Також треба зазначити, що є невідповідність між понятійно-категоріальним апаратом у різних нормативних правових актах, наприклад Водний кодекс України використовує «галузь використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів», коли Держводагенство «сфера управління, використання та відтворення поверхневих водних ресурсів». З огляду на це можна зробити помилковий висновок, що Держводагенство не здійснює функцію охорони, хоча за тим самим Водним кодексом України належить до органів, що здійснюють державне управління в галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів. На нашу думку, доцільно дотримуватись термінології, зазначеної у Водному кодексі України, у всіх інших законодавчих актах.

На наш погляд, додатково до контролю збоку центральних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування доцільно використовувати допомогу громадськості у галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів. Державні органи не завжди функціонують оперативно. Під час проведення незалежних експертиз громадськість може сприяти збору доказів порушень, а реалізація права громадськості на участь у прийнятті рішень у галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів прискорить ліквідацію негативних наслідків.

Отже, можемо зробити висновок про нагальну необхідність реформування системи публічного адміністрування у галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів для відповідності її європейським стандартам.

Література

1. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21.12.2010 р. № 2818-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 26. Ст. 218. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2818-17.

2. Ястремська О.М. Публічне адміністрування: навчальний посібник / О.М. Ястремська, Л.О. Мажник. Х.: ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2015. 132 с.

3. Кузьменко О.В. Правова детермінація поняття «публічне адміністрування». Юридичний вісник. 2009. № 3(12). С. 20–24.

4. Чернов С.І. Публічне адміністрування: текст лекцій / С.І. Чернов, С.О. Гайдученко. Х.: ХНУМГ, 2014. 97 с.

5. Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України: Постанова КМУ від 21.01.2015 р. № 32. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/32-2015-%D0%BF.

6. Положення про Державне агентство водних ресурсів України: Постанова КМУ від 20.08.2014 р. № 393. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/393-2014-%D0%BF

7. Положення про Державну службу геології та надр України: Постанова КМУ від 30.12.2015 р. № 1174. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1174-2015-%D0%BF.

8. Положення про Державну екологічну інспекцію України: Постанова КМУ від 19.04.2017 р. № 275. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-%D0%BF.

9. Водний кодекс України: Закон України від 04.06.2017 р. № 213/95-вр. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 24. Ст. 189. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80/page.

10. Положення про Державне агентство рибного господарства України: Постанова КМУ від 30.09.2015 р. № 895. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/895-2015-%D0%BF.

11. Сазонець І.Л. Басейнове управління як ефективний державний метод забезпечення раціонального використання водних ресурсів підприємствами України / І.Л. Сазонець, О.В. Покуль. Вісник соціально-економічних досліджень зб. наук. праць за ред. М.І. Зверякова (гол. ред.) та ін. 2015. Вип. 3. № 58. С. 158–205.

Гарсія Е. Ф.,
аспірант докторантури та аспірантури
Одеського державного університету внутрішніх справ
Надійшла до редакції: 09.02.2018

УДК 341.1/8

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮСТИЦІЇ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Заїка М. М., Ярмакі В. Х.

Стаття присвячена спробі дослідити зарубіжний досвід організації систем адміністративної юстиції. Особлива увага приділена досвіду організації та діяльності судів адміністративної юрисдикції Німеччини і Франції як держав, близьких до України у географічному і в геополітичному планах, а також у правовому відношенні. Визначені напрями подальшої реформи наявної системи адміністративного судочинства України.

Ключові слова: *адміністративна юстиція, адміністративне судочинство, адміністративні спори, юрисдикція адміністративних судів, зарубіжний досвід.*

Статья посвящена попытке исследования международного опыта организации систем административной юстиции. Значительное внимание уделяется опыту организации и деятельности судов административной юрисдикции Германии и Франции, которые являются близкими Украине в географическом и политическом аспектах, а также в правовом отношении. Определены направления реформы существующей системы административного судопроизводства в Украине.

Ключевые слова: *административная юстиция, административное судопроизводство, административные споры, зарубежный опыт.*

The article is dedicated to examination of the international experience in the area of the systems of administrative justice. The principle of separation of powers to legislative, executive and judiciary in modern democracies is characterized by a mechanism of checks and balances which prevent the usurpation of power and its concentration in one of the three branches. One of the elements of this mechanism is the judicial control over the activities of the executive branch of power. It's main task, based on the objectives of the rule of law, is to protect the rights of citizens and organizations from abuse by the authorities. Such judicial review, which is based on court resolution of the disputes, arising during the implementation of powers by the executive authorities and local government is called the "administrative justice". It should be noted that the administrative justice cannot be separated from the administrative proceedings: administrative proceeding are a part of the procedural administrative justice, which can be interpreted as legally regulated operation of the administrative court to address and resolve administrative cases. Objectives of the administrative justice define most of its key features and are what distinguishes it from other types of legal proceedings. They reflect the focus of administrative justice on its ultimate goal and the subject points to the area of relationships, over which the jurisdiction of courts exercising administrative proceedings is extended. It is distinguished by the specific character of the public legal relations, in which participants of the legal relationships have unequal opportunities. Difficulties in protection in such relationships is well explained by subordination of the people in these relations to the agencies and officials who carry out management functions and have the right to make binding decisions. Therefore, the reliability of such protection should be ensured by assigning the review of administrative disputes to an independent authoritative body of the court before which the person and the subject of power are equal.

Particular attention is paid to the experience of the organization and operation of the courts of administrative jurisdiction in Germany and France, since both countries are close to Ukraine in geographical and geopolitical sense, as well as in the legal sense. Areas for further reform of the existing system of administrative justice in Ukraine are identified.

Key words: *administrative justice, administrative proceedings, administrative disputes, jurisdiction of administrative courts, foreign experience.*

У давніх історичних хроніках майже не знайти вказівок на обмеження волі суверена, які можна було б порівняти з сучасними уявленнями про адміністративну юстицію. Ані грецьке, ані римське право не торкалися такого предмета, однак в єгипетських записах періоду грецько-римського панування є певні згадки про закони, які накладали обмеження на індивідів, що подібні до кодексів адміністративних правопорушень. Китайські імператори створили Цензорат, що перевіряв і контролював діяльність численного чиновництва Китаю, починаючи з часів династії Цинь (221–206 рр. до н. е.), у багатьох відношеннях Цензорат нагадував прокуратуру, він виконував схожі завдання. Звісно, ані та, ані інша інституція не гарантували справедливе ставлення чиновників до громадян; вони були засобом здійснення контролю за численними урядовими підрозділами, забезпечували дотримання певного ступеня узгодженості в їх роботі [1, с. 53–54].

Проблемам адміністративної юстиції у зарубіжних країнах присвячена певна кількість наукових праць як вітчизняних, так і іноземних науковців. Такими питаннями займались: О.М. Пасенюк, В.Б. Авер'янов, В.В. Решота, С. П. Параниця, С.Г. Штогун, Т.О. Кравчук Д. Дж. Мідор, С.Ю. Войнолович, М.Р. Вулевич.

Єдиного підходу до визначення поняття «адміністративна юстиція» нині не існує. В широкому розумінні – це система спеціальних судових і квазісудових органів (відокремлених від загальних судів цивільної і кримінальної юрисдикції) по контролю за дотриманням законності у сфері державного управління. У більш вузькому розумінні цього терміна – це особливий процесуальний порядок розгляду адміністративних справ та вирішення адміністративно-правових спорів між громадянином або юридичною особою, з одного боку, та органом державного управління, з іншого [2, с. 25; 3]. Але, на нашу думку, більш вдалим є визначення, запропоноване О.В. Кузьменко, яка розглядає адміністративну юстицію як систему спеціалізованих судових органів, створених для розгляду і вирішення суперечок про право у визначеній законодавством процесуальній формі, що виникають із приводу діяльності публічної адміністрації між громадянами чи юридичними особами, з одного боку, і органами публічної адміністрації, їхніми посадовими особами – з іншого, в результаті чого може бути прийнято рішення про визнання недійсності і (чи) скасування незаконного акта, чи інше відновлення порушеного суб'єктивного права зацікавленої особи [4, с. 46–47].

Заїка М. М., Ярмакі В. Х., 2017

Варто зазначити, що адміністративну юстицію не можна розглядати окремо від адміністративного судочинства: процесуальною складовою частиною адміністративної юстиції є адміністративне судочинство, тобто урегульована законом діяльність адміністративних судів щодо розгляду і вирішення адміністративних справ. Завдання адміністративного судочинства зумовлюють більшість його особливостей, тобто те, що відрізняє його від інших видів судочинства. Воно відображає спрямованість адміністративного судочинства, його кінцеву мету, а предмет вказує на сферу правовідносин, на яку поширюється юрисдикція судів, що здійснюють адміністративне судочинство. До того ж воно зумовлене специфікою публічно-правових відносин, яка полягає у тому, що учасники таких правовідносин, як правило, мають нерівні можливості. Складність захисту у сфері таких відносин пояснюється підпорядкованістю, підлеглістю осіб у цих відносинах органам та посадовим особам, які здійснюють управлінські функції і мають право приймати обов'язкові рішення. Тому надійність такого захисту має забезпечуватися розглядом адміністративних спорів незалежним авторитетним органом (судом), перед яким особа і суб'єкт владних повноважень є рівними. Адже в адміністративному процесі особі, яка потребує судового захисту, як правило, протистоїть потужний адміністративний апарат. У зв'язку з цим у сторін заздалегідь складаються не рівні початкові можливості, і щоб збалансувати їх, адміністративний суд має відігравати активну роль у судовому процесі задля сприяння особі у захисті її прав, свобод чи законних інтересів. Це зобов'язує адміністративний суд вживати всіх заходів, передбачених законом, аби права людини і громадянина, які влада порушила, були захищені. Активна роль суду зумовлена тим, що переважно саме з вини публічної адміністрації виникають конфлікти, які змушують особу звертатися до суду, оскільки адміністрація не вжила достатніх заходів для їх запобігання [5, с. 12].

Доцільно наголосити, що адміністративне судочинство останніми роками дедалі більше відокремлюється в більшості країн, в тому числі постсоціалістичних, – це особлива система на чолі з національним верховним або вищим адміністративним судом.

У країнах існують два основні варіанти організації судового вирішення адміністративних спорів. Один із них втілений у більшості розвинутих країн континентально-європейської (статутної) системи права і передбачає існування у межах судової влади окремої спеціалізованої гілки адміністративних судів (Франція, Німеччина, Італія, Польща, Туреччина) або спеціалізованих адміністративних палат у структурі загальних судів (Іспанія, Нідерланди, Швейцарія). Безумовною перевагою такої моделі є професіоналізм і досвідченість професійних суддів, що забезпечується їхньою чіткою спеціалізацією. Особливість цієї моделі полягає також в існуванні особливої процедури розгляду судами адміністративних справ [6, с. 11].

Крім того, у літературі розглядаються чотири основних види організації і побудови систем адміністративної юстиції. Цими способами забезпечення правового захисту громадян у сфері дії публічного права є:

1) романський (Франція, Італія, Іспанія, Португалія, Бельгія), коли адміністративна юстиція створена у вигляді специфічних (політичних) органів судової влади, а поділ юрисдикцій між загальними та спеціалізованими судами доволі «розмитий»;

2) германський (ФРН, Австрія), тобто адміністративна юстиція характеризується створенням спеціалізованих судів для вирішення спорів за індивідуальними адміністративними справами, що виникають у сфері функціонування органів управління; адміністративні суди (суди адміністративної юстиції) входять до єдиної судової системи і незалежні у здійсненні функції правосуддя від адміністративних органів і звичайних судів;

3) «квазісудовий» (англо-американський, «англосаксонський»), коли утворюється система підконтрольних судам загальної юрисдикції спеціальних трибуналів із розгляду адміністративних спорів, які не включені в судову систему (функціонує у Великобританії, Шотландії і Уельсі), а також адміністративними комісіями, агентствами у США;

4) змішаний (Нідерланди, Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Шотландія, Ірландія, Швейцарія), тобто адміністративна юстиція має окремі ознаки трьох вищезазначених типів [7–11].

Тобто відповідь на питання, хто і як буде здійснювати адміністративну юстицію в державі, неоднозначний. Конституції як основні закони держав можуть закріпити цю функцію за різними державними органами: загальними судами (Росія, Ізраїль, Данія); спеціальними адміністративними судами (Франція, Німеччина); адміністративними органами (адміністративними трибуналами у Великобританії, Шотландія і Уельс; адміністративними комісіями, агентствами у США); змішаними органами-адміністративними або загальними судами та адміністративно-юрисдикційними органами адміністрації (Бельгія, Індія, Канада, Нідерланди, Єгипет, Швейцарія та ін.). Це питання вирішується кожною державою в залежності від сили, числа і дійсності інших гарантій, що захищають права і свободи громадян від посягань представників державних адміністративних органів.

Щодо побудови системи адміністративних судів в Україні, особливу увагу привертає досвід організації та діяльності судів адміністративної юрисдикції Німеччини і Франції як держав, близьких до України у географічному і в геополітичному планах, а також у правовому відношенні. Це виражено, передусім, у схожості структури права, розумінні правової норми, системи джерел права. Окрім цього, і Франція, і Німеччина є членами Європейського Союзу, до якого намагається приєднатися й Україна, і це зумовлює врахування міжнародних, зокрема європейських прикладів функціонування судових систем зарубіжних країн.

Франція і Німеччина є класичним прикладом моделі, яка передбачає існування спеціалізованих адміністративних судів. Найдавніше коріння має Французька адміністративна юстиція, її становлення сягає кінця XVIII ст. На думку таких дослідників, як Г. Бребан, С. Корфь, зародження адміністративної юстиції у Франції стало результатом недовіри революціонерів до суддів звичайних судів, які представляли аристократію [12; 13]. На законодавчому рівні таким суддям було заборонено контролювати діяльність адміністрації. Інститут адміністративної юстиції у Франції характеризується міцним зв'язком між органами адміністративної юстиції й адміністрацією. Як вбачається з книги другої французького Кодексу про адміністративну юстицію, який набрав чинності 1 січня 2001 р., цей зв'язок про-

являється, зокрема, у тому, що адміністративні суди поряд із судовими повноваженнями здійснюють окремі адміністративні [14]. Державна рада, яка є найвищим судовим органом адміністративної юстиції, одночасно наділена повноваженнями у сфері законодавчої і виконавчої влади. Судді адміністративних судів одночасно є радниками і виконують консультативні функції щодо діяльності адміністрації. Як вважає Г. Бребан, такий досвід є запорукою ефективності державного управління і сприяє розвитку адміністративного права, хоч поєднання в одному органі функцій судового й адміністративного органу нерідко критикується з позицій доктрини розподілу влади [12, с. 361–362]. Адміністративна юстиція в Німеччині органічно входить до єдиної системи правосуддя. Порівняно з французькою, у німецькій доктрині більш послідовно інтегрований принцип розподілу влади. Конституційні права людини від порушень із боку законодавчого органу захищають Федеральний і земельні конституційні суди. Якщо права порушує виконавча влада, то захист надають адміністративні суди. Адміністративні суди мають триланкову систему: на рівні земель діють адміністративні суди як суди першої інстанції; на федеральному рівні діє Федеральний адміністративний суд як суд першої і ревізійної інстанції. У судоустрої Німеччини поряд із загальними адміністративними судами діють ще дві вертикалі спеціалізованих судів, які вирішують спори публічно-правового характеру – фінансові суди, суди з розгляду соціальних спорів, а також Федеральний патентний суд. Однакове застосування права всіма судами загальної юрисдикції Німеччини на найвищому рівні забезпечує Загальний сенат верховних судів Федерації, який ухвалює рішення у разі виявлення розбіжностей у застосуванні норм права вищими судовими інстанціями Федерації [6, с. 13]. Відповідно до Положення про адміністративні суди адміністративне судочинство здійснюється незалежними, відокремленими від адміністративних органів судами. Таким чином, на відміну від Франції, адміністративні суди Німеччини діють у межах загальної системи правосуддя і повністю (як організаційно, так і функціонально) відокремлені від адміністрації.

Привернувши окрему увагу досвіду побудови адміністративної юстиції колишніх радянських республік, можна виділити дві основних категорії держав:

– держави, в яких прийняті окремі адміністративно-процесуальні закони і які відмовились від повного регулювання адміністративного судочинства в рамках цивільного процесу (Литва, Естонія, Латвія, Молдова, Грузія, Вірменія, Азербайджан, а також Україна);

– держави, в яких адміністративне судочинство здійснюється в рамках цивільного процесу або його різновидів (Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан, Росія) [6, с. 15].

Щодо першої категорії держав, то вона відрізняється повнотою правового регулювання, яке максимально враховує специфіку публічно-правових спорів, у них усіх передбачено створення адміністративних судів.

Крім того, окремо зупинившись на нещодавно реформованих адміністративно-правових режимах, варто зазначити, що в Польщі в результаті зміни Конституції було створено Верховний адміністративний суд, а роль судів першої інстанції зводиться до визначення законності рішення адміністративного органу. В Угорщині не існує окремих адміністративних судів, хоча у Верховному суді є адміністративний відділ, у місцевих судах діють адміністративні палати, а скарги на рішення адміністративних органів мають подаватися до місцевих окружних або міських судів. У Болгарії запроваджено систему адміністративних судів, яка складається з 28 адміністративних судів на районному рівні та Вищого адміністративного суду. Спеціалізованих адміністративних судів там немає. Своєю чергою, Словенія має один адміністративний суд, який розглядає майже всі скарги на рішення адміністративних органів, на його рішення можна подавати касаційні скарги та апеляції до Верховного суду. В Литві діє адміністративна судова система у складі Верховного адміністративного суду, п'яти регіональних адміністративних судів, а також міських, регіональних та національної комісій із вирішення адміністративних спорів. В Естонії діють чотири адміністративні суди першої інстанції, які не мають юрисдикції стосовно адміністративних правопорушень, і чітко визначено їхні повноваження щодо «справжніх» адміністративних рішень органів влади, апеляції на їх рішення подаються до двох із трьох регіональних окружних судів, що мають адміністративні палати, а касаційні скарги на ці рішення розглядає адміністративна палата Верховного суду [15; 16].

Отже, організаційна побудова адміністративної юстиції в окремих країнах має свої особливості, які не завжди можна розглянути в рамках традиційних моделей, запропонованих у науковій літературі. Адміністративна юстиція може існувати в різноманітних організаційних формах, а тому зводити її виключно до функціонування системи незалежних адміністративних судів (тобто до адміністративного судочинства) є помилковим. При цьому, при порівнянні різних способів організації вирішення адміністративних спорів, вочевидь, перевага належить судовій формі захисту прав і свобод особи. Водночас варто зазначити, що в Україні цей інститут створений за зразком континентальної моделі та реалізується у формі адміністративного судочинства. Так, у ч.ч. 1–3 ст. 18 Кодексу адміністративного судочинства України визначено, що в Україні є дворівнева система місцевих адміністративних судів, яка представлена місцевими загальними та окружними (місцевими) адміністративними судами. При цьому, залежно від предмета спору та суб'єктного складу сторін, адміністративна справа може бути підсудна місцевому загальному суду чи адміністративному суду певної судової ланки – як суду спеціальної юрисдикції [17].

Отже, враховуючи, що судова реформа в нашій державі триває, для ефективного функціонування адміністративної юстиції корисним було б перейняти переваги вищерозглянутих видів систем адміністративної юстиції, з урахуванням правових, економічних, політичних реалій України. Окрім цього, необхідно зазначити, що надмірне перенавантаження національної правової системи України елементами іноземних правових систем є неприпустимим, а запозичення позитивного досвіду треба проводити з урахуванням основоположних конституційних принципів, судової практики і особливостей національної історії.

Література

1. Адміністративна юстиція України: проблеми теорії та практики: Настільна книгав судді / О.М. Пасенюк,

О.Н. Панченко, В.Б. Авер'янов та ін. ; за заг. ред. О.М. Пасенюка. К.: Істина, 2007. 608 с.

2. Тарасова С. Административное развитие. Юридическая практика. 2010. № 4. 25 с.

3. Курінний Є. Адміністративна юстиція як невід'ємна складова адміністративно-правового захисту. Підприємництво, господарство, право. 2004. № 2. С. 20–25.

4. Кузьменко О.В. Адміністративна юстиція в Україні: Навч. посіб. К.: Атіка, 2007.

5. Александрова Н.В. Основи адміністративного судочинства в Україні: навч. посіб. для юр. факультетів та юр. клінік / За заг. редакцією Александрової Н.В., Куйбіди Р.О. 2-ге вид., доп. і перероб. К.: КНТ, 2009. 248 с.

6. Коліушко І.Б. Адміністративна юстиція: Європейський досвід і пропозиції для України / Автори-упорядники І.Б. Коліушко, Р.О. Куйбіда. К.: Факт, 2003. 536 с.

7. Ведернікова О.Н. Административная юстиция (опыт зарубежных стран). Судебная реформа: итоги, приоритеты, перспективы. Материалы конференции. Серия «Научные доклады». М.: МОНФ, 1997. № 47. С. 52–60.

8. Чечот Д.М. Административная юстиция (Теоретические проблемы). Л.: Изд-во ЛГУ, 1973. С. 31.

9. Хаманева Н.Ю. Защита прав граждан в сфере исполнительной власти. М.: Ин-т государства и права Российской академии наук, 1997. С. 115–116.

10. Покровський С. П. Государственный Совет во Франции как орган административной юстиции. Ярославль, 1913.

11. Ярова М.В. Судебные системы современных европейских государств: сравнительно-правовой анализ: автореф. …канд. юрид. наук. М., 2006.

12. Бребан Г. Французское административное право: Пер. с фр. / Под ред. и со вступ. ст. С.В. Боботова. М.: Прогресс, 1988. 488 с.

13. Корфь С.А. Административная юстиція въ Россіи. С. Петербургъ, 1910. Т. 2. С. 392–393.

14. Вігьє Ж. Адміністративна юстиція / Переклад з фр. А. Корнійчука. К.: Конус-Ю, 2008. 160 с.

15. Адміністративне судочинство України: Підручник / За загальною редакцією О.М. Пасенюка, Голови Вищого адміністративного суду України. К.: Юрінком Інтер, 2009. 670 с.

16. Спеціалізовані суди країн ЄС. URL: https://e-justice.europa.eu/content_specialised_courts-19-en.do.

17. Кодекс адміністративного судочинства України. Відомості Верховної Ради України. 2005. No 35–36, No 37. Ст. 44

Заїка М. М.,
кандидат юридичних наук, суддя
Вищого адміністративного суду України

Ярмакі В. Х.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри державно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 342.95

СИСТЕМА СУБ'ЄКТІВ ЮВЕНАЛЬНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ В УКРАЇНІ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Іщенко І. В.

Ювенальна превенція як соціально-правовий інститут є порівняно новим явищем для українського суспільства та права. Вона включає поєднання системи певних суб'єктів та їх діяльність, спрямовану на захист дитини та усунення факторів, що детермінують девіантну поведінку з її боку. У цій статті вперше дається визначення терміна «суб'єкт ювенальної превенції». На підставі аналізу нормативних актів окреслюється коло таких суб'єктів, здійснюється їх систематизація, вирішуються деякі питання удосконалення законодавства.

Ключові слова: *дитина, неповнолітній, профілактика правопорушень, система суб'єктів, соціальний захист, ювенальна превенція.*

Ювенальная превенция как социально-правовой институт является относительно новым явлением для украинского общества и права. Она включает сочетание системы определенных субъектов и их деятельность, направленную на защиту ребенка и устранение факторов, детерминирующих девиантное поведение с его стороны. В этой статье впервые дается определение термина «субъект ювенальной превенции». На основании анализа нормативных актов определяется круг таких субъектов, делается их систематизация, решаются некоторые вопросы усовершенствования законодательства.

Ключевые слова: *ребенок, несовершеннолетний, профилактика правонарушений, система субъектов, социальная защита, ювенальная превенция.*

Juvenile prevention as a socio-legal institution is a relatively new phenomenon for Ukrainian society and law. It includes a combination of a system of certain subjects and their activities aimed at protecting the child and eliminating factors that determine deviant behavior on his part. In this article, the definition of the term "subject of juvenile prevention" is given for the first time. Based on the analysis of normative acts, the circle of such subjects is determined, their systematization is made, and some issues of improving legislation are resolved.

Key words: *child, juvenile prevention, minor person, prevention of offenses, social protection, system of subjects.*

Ювенальна превенція – це врегульована нормами права комплексна система соціальних, економічних, виховних, психологічних і правових заходів впливу певного кола уповноважених суб'єктів (органів публічного адміністрування) на суспільство, сім'ю, окремих фізичних і юридичних осіб із метою усунення факторів, що детермінують девіантну поведінку дітей у будь-яких його негативних проявах [1, с. 110]. Відповідно, цей термін має кілька визначень: по-перше, це іменник, який означає сукупність певних суб'єктів (переважно органів публічного адміністрування); по-друге, дієслово, що означає правореалізаційну превентивну чи протекційну (захисну) діяльність певного кола державних органів та органів місцевого самоврядування, громадськості. Порівняно широкий спектр завдань, що включає ювенальна превенція, зумовлює наявність певної системи суб'єктів. Втім, просте поєднання окремих інституцій формує тільки структуру, і лише налагоджена взаємодія між цими суб'єктами в межах загальної мети під час виконання кожним із них властивих цьому органу завдань утворює систему.

Якщо говорити про суспільно-правові відносини у сфері ювенальної превенції, очевидно, що ми ще не маємо настільки організаційно відокремленої та нормативно окресленої системи державних органів, які б спеціалізувалися на цих питаннях, що зумовлено різноманітністю проявів діяльності у кількох сферах державного управління (охорона дитинства, усунення факторів, що детермінують будь-які прояви девіантної поведінки дитини тощо). Це зумовлює актуальність цього дослідження.

Питання превенції, забезпечення прав дитини плідно досліджувалися О.М. Бандуркою, А.І. Берлачем, В.Л. Грохольським, І.В. Зозулею, Д.П. Калаяновим, В.В. Ковальською, В.К. Колпаковим, С.О. Кузніченком, Х.П. Ярмакі, О.Н. Ярмишем та іншими поважними вченими. Серед наукових робіт, схожих за предметом дослідження до питань ювенальної превенції, в яких розглядалися поняття та перелік або класифікація відповідних суб'єктів, можна навести праці О.В. Горбач, В.О. Закриницької, Я.М. Квітка, І.О. Кобзаря, О.М. Костіної, Н.В. Лесько, І.Г. Лубенець, О.М. Макаренка. Проте аналіз останніх досліджень не містить комплексного висвітлення питань систематизації саме суб'єктів ювенальної превенції у новому форматі, тому не створює достатніх умов для виділення та розв'язання проблем їх діяльності для перспективних досліджень.

Формування стійкої системи суб'єктів ювенальної превенції вимагає окреслення її структури, з'ясування функціональних і комунікаційних зв'язків, правового статусу відповідних суб'єктів, чіткого визначення і розмежування їх завдань та компетенції. Законодавство України не містить дефініції терміна «суб'єкт ювенальної превенції» та не надає переліку таких суб'єктів. У науковому колі ці аспекти також не здобули гідної уваги. Втім, розуміння зазначених загальнотеоретичних питань має практичне значення для з'ясування проблем організаційно-правового характеру у діяльності державних та недержавних інституцій у сфері ювенальної превенції. Отже, мета цієї статті – дати визначення поняттю «суб'єкт ювенальної превенції» та сформувати систему цих суб'єктів.

Ефективність діяльності кожного такого суб'єкта зумовлює ефективність ювенальної превенції загалом. Враховуючи щільний взаємозв'язок ювенальної превенції з таким видом правових відносин, як попередження дитячої злочинності, ювенальною кримінальною юстицією можна визнати, що діяльність деяких суб'єктів ювенальної превенції має кримінально-правовий характер. Але, враховуючи специфіку нашого дослідження, основна увага буде сконцентрована на адміністративно-правових аспектах діяльності суб'єктів ювенальної превенції. В такому контексті ювенальна превенція є

Іщенко І. В., 2017

об'єктом регулювання адміністративного права, а також частиною адміністративно-правових відносин. Відповідно, для визначення суб'єкта ювенальної превенції доцільно розглянути поняття й ознаки суб'єкта адміністративного права.

На думку В.К. Колпакова, це учасники суспільних відносин, які мають суб'єктивні права та виконують юридичні (суб'єктивні) обов'язки, встановлені адміністративно-правовими нормами. На відміну від суб'єкта адміністративних правовідносин, суб'єкт адміністративного права має лише потенційну здатність вступати у правовідносини. У конкретному випадку він може і не бути їх учасником [2, с. 189]. О.В. Дьяченко основним суб'єктом адміністративного права вважає органи виконавчої влади (органи публічного адміністрування – І.І.) [3, с. 69]. Проте, якщо говорити про систему суб'єктів ювенальної превенції, то їх перелік буде виходити за коло лише органів публічного адміністрування. На прикладі системи суб'єктів управління у сфері соціального захисту сім'ї, дітей та молоді В.О. Закриницька серед таких суб'єктів першими згадує загальнополітичних (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України), які формують політику та вирішують стратегічні питання з управління у сфері соціального захисту сім'ї, дітей та молоді [4, с. 19].

Включення до системи суб'єктів у тій чи іншій сфері державної діяльності Верховної Ради України (далі – ВРУ) не є екстраординарними випадками в адміністративно-правовій науці. Парламент України приймає закони (вносить зміни та доповнення до чинних законодавчих актів) із питань, які стосуються ювенальної превенції. Обов'язок чи ініціатива певного суб'єкта діяти в сфері ювенальної превенції виникає з його завдань та зумовлений повноваженнями, які закріплені у тому чи іншому законодавчому акті. Бачення щодо переліку загальнополітичних суб'єктів ювенальної превенції варто доповнити ще такими інституціями, як Уповноважений ВРУ з прав людини та народні депутати України. Дотримання прав дитини є одним із пріоритетних напрямів роботи Уповноваженого з прав людини. У структурі Секретаріату Уповноваженого створено відповідний структурний підрозділ із питань дотримання прав дитини. Своєю чергою, крім участі у законотворчому процесі, кожного народного депутата України законодавство наділяє правом на депутатський запит, депутатське звернення, низкою прав у взаємовідносинах з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, об'єднаннями громадян України та іноземних держав (ст.ст. 15–17 Закону України «Про статус народного депутата України»). Вказані заходи реалізації повноважень Уповноваженого ВРУ з прав людини та народних депутатів України можна розглядати як складові елементи парламентського контролю, який може бути застосований у сфері ювенальної превенції. При цьому механізм реалізації вказаних повноважень має адміністративно-правовий характер.

Іншим важливим суб'єктом правотворчого процесу у всіх сферах державної діяльності (складовою частиною якої є ювенальна превенція) є Голова держави. Конституція України наділяє Голову держави широким колом повноважень. Зокрема, на основі та на виконання Конституції і законів України він видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України. Здійснення Президентом України конституційних повноважень щодо забезпечення додержання конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері забезпечується Уповноваженим Президента України з прав дитини. Механізм реалізації повноважень останнім (передбачених у п. 5 Положення про Уповноваженого Президента України з прав дитини) також має риси адміністративно-правового характеру.

Наступною ланкою системи ювенальної превенції є суб'єкти, які забезпечують формування та займаються реалізацією ювенально-превентивної політики держави, – фактично це органи публічного адміністрування. В українському законодавстві також зустрічаємо термін «суб'єкт владних повноважень» (п. 7 ч. 1 ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України). Діяльність цих органів щодо законодавчої влади має вторинний, підзаконний характер, оскільки вони здійснюють свої функції на підставі та на виконання закону [5, с. 99].

Кожен орган виконавчої влади (суб'єкт владних повноважень або публічного адміністрування – І.І.), діючи від імені та за дорученням держави, має певний правовий статус, виступає носієм відповідних повноважень юридично-владного характеру, реалізація яких забезпечує йому досягнення мети виконавчо-розпорядчої діяльності. Такі органи наділено необхідною оперативною самостійністю, що виражається в їх компетенції – предметах відання, правах, обов'язках, територіальних межах діяльності кожного окремого органу [3, с. 70]. Враховуючи різноманітність цих органів, є кілька типів їх класифікації: залежно від компетенції є поділи суб'єктів на органи: загальної, галузевої, спеціальної (функціональної) та предметної компетенції [3, с. 72–74], або галузевої, міжгалузевої, внутрішньогалузевої компетенції [6, с. 70]. Деякі аспекти загаданих варіантів доцільно буде урахувати під час систематизації суб'єктів ювенальної превенції.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України (далі – КМУ). Уряд України здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів. Крім КМУ, до органів загальної компетенції суб'єктів ювенальної превенції також належать представницькі органи місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст (обласні, районні ради), місцеві державні адміністрації (обласні, районні). Враховуючи загальний характер їх публічного адміністрування, питання ювенальної превенції у завданнях та компетенції цих суб'єктів можуть згадуватися опосередковано. Ці положення (у більш-менш конкретній чи узагальненій редакції) закріплені у нормах законів України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації». Така ситуація є типовою для нормативно-правового регулювання, оскільки спеціального закону про ювенальну превенцію в нашій країні поки що немає.

Інших суб'єктів ювенальної превенції можна поділити на такі чотири групи: основні, додаткові, спеціальні та спеціалізовані. До їх числа належать центральні органи виконавчої влади та їх територіальні представництва (підрозділи), відокремлені служби, установи, заклади, центри, а також деякі інші інституції (такі як суд, прокуратура). Саме на них лягає основне наван-

таження щодо практичного забезпечення завдань та функцій ювенальної превенції. Ці суб'єкти наділені широкими повноваженнями самостійної правотворчості, правозастосування, правоохорони та правосуддя. Але така самостійність може проявлятися тільки в межах, окреслених правом (у межах компетенції – прим. І. І.) [6, с. 68].

Для з'ясування кола суб'єктів, що формують та реалізовують ювенально-превентивну політику, варто переглянути законодавчі акти з питань соціального забезпечення сім'ї та дитинства, запобігання соціальним деформаціям (наприклад, бродяжництва, дитячої бездоглядності), насилля та правопорушень за участю або стосовно дітей. Відповідно до таких суб'єктів, діяльність яких пов'язана з питаннями ювенальної превенції, пропонуємо вважати належними: 1) центральний орган виконавчої влади з питань формування державної політики у сфері захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, ведення боротьби зі злочинністю, охорони громадського порядку, забезпечення громадської безпеки, безпеки дорожнього руху (МВС України). Реалізацію у цьому напрямі державної політики здійснюють підрозділи Національної поліції, приймальники-розподільники для дітей; 2) центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері сім'ї та дітей (нині це Міністерство соціальної політики України). Реалізацію у цьому напрямі державної політики здійснюють служби у справах дітей, притулки для дітей, центри соціально-психологічної реабілітації дітей, соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка), мережа центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; 3) центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах освіти і науки (нині це Міністерство освіти і науки України). До органів, що безпосередньо реалізують цю політику та беруть участь у ювенальній превенції, належать територіальні органи управління освітою, навчальні заклади (незалежно від форми власності), школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації; 4) центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, протидії їх незаконному обігу, а також забезпечує формування державної політики у сфері санітарного та епідемічного благополуччя населення (МОЗ України). До органів, що безпосередньо реалізують цю політику та беруть участь в ювенальній превенції, належать центри медико-соціальної реабілітації дітей; 5) центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації. До органів, що безпосередньо реалізують цю політику та беруть участь в ювенальній превенції, належать спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України та сектори ювенальної пробації. Організація та діяльність спеціальних виховних установ регламентується кримінально-виконавчим законодавством. Разом із тим сектори ювенальної пробації багато завдань вирішують у межах адміністративно-правових відносин, наприклад, виконання адміністративних стягнень щодо неповнолітніх осіб у вигляді громадських робіт та виправних робіт, сприяння залученню неповнолітніх до навчання та здобуттю ними повної загальної середньої освіти тощо (п. 1 розд. ІІ Типового положення про сектор ювенальної пробації).

Крім наведених суб'єктів у ювенальній превенції, в окремих аспектах цієї діяльності (опосередковано) можуть брати участь й інші органи публічного адміністрування. До них належать Міністерство юстиції України, Міністерство фінансів України, Державна служба зайнятості України, центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, органи доходів і зборів та/або органи, які видають ліцензії на право виробництва і торгівлі спиртом етиловим тощо.

Окрему групу суб'єктів ювенальної превенції, на наш погляд, утворюють суди та органи прокуратури України. Центральним елементом системи ювенальної юстиції є суд, що розглядає в межах своїх повноважень кримінальні, цивільні й адміністративні справи, в яких однією зі сторін є неповнолітній. Нині в багатьох країнах світу (США, Великій Британії, Канаді, Бельгії, Франції, Німеччині та ін.) такі питання вирішують спеціалізовані ювенальні суди. Українська модель кримінального судочинства щодо неповнолітніх характеризується як: інтегрована в галузеву систему судочинства функціонально-спеціалізована (спеціальна підготовка органів та осіб, що мають справу з неповнолітніми в процесі здійснення провадження та судочинства) модель [7, с. 84]. Згідно з ч. 2 ст. 6 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» справи стосовно неповнолітніх осіб розглядаються спеціально уповноваженими на те суддями (складом суддів) за участю представників служб у справах дітей, крім випадків, передбачених законом. Але такий імператив, якщо вбачати в ньому ознаки ювенальної юстиції, не цілком знаходить втілення в інших чинних законодавчих актах.

Участь прокурора в адміністративно-правових відносинах із приводу ювенальної превенції зумовлюється її завданнями, окресленими у Законі України «Про прокуратуру», а також нормах деяких інших правових актів.

Виникає питання щодо визначення місця в системі суб'єктів ювенальної превенції такої категорії, як громадські організації (діячі), засоби масової інформації, приватні юридичні та фізичні особи. Попередньо були визначені ті суб'єкти ювенальної превенції, які є органами державної влади. Але С.М. Глазунова переконана, що у сучасних умовах держава, будучи основним генератором правотворчої політики, не має бути єдиним провідником її в життя. Тому поряд із державно-владними суб'єктами, що формують і здійснюють правотворчу політику, існують й інші учасники, які певною мірою здатні впливати на вироблення та реалізацію (у нашому випадку, ювенально-превентивної політики – І. І.). До їх числа належать недержавні структури та інші інститути громадянського суспільства [8, с. 109]. Зацікавленість викликає той статус, який авторка надає таким структурам та інститутам – «учасники». На відміну від суб'єктів владних повноважень, такі учасники (індивідуальні чи колективні) ювенально-превентивних відносин, як батьки, інші особи, що їх замінюють, педагоги та вихователі, психологи, громадські організації та окремі діячі, ЗМІ та окремі журналісти не наділені публічно-владними управлінськими функціями. Хоча їх роль у впливі на свідомість, поведінку дітей, інших дорослих осіб та громади (суспільства) загалом не

можна недооцінювати. Вони не наділені компетенцією, втім, мають окреслений у законах певний набір прав та обов'язків, реалізація чи виконання (невиконання) яких зумовлюють виникнення певних правовідносин у сфері ювенальної превенції.

На підставі проведеного нами дослідження ми пропонуємо власний погляд на систему суб'єктів ювенальної превенції:

1) загальнополітичні суб'єкти (ВРУ, Уповноважений ВРУ з прав людини, та народні депутати України, Президент України, Уповноважений Президента України з прав дитини);

2) суб'єкти загальної компетенції (КМУ, представницькі органи місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст (обласні, районні ради), місцеві державні адміністрації);

3) основні суб'єкти (МВС України, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері сім'ї та дітей, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах освіти і науки, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, сільські, селищні, міські, районні у містах (у разі їх створення) ради, їх виконавчі органи);

4) спеціальні суб'єкти (підрозділи Національної поліції, служби у справах дітей, уповноважені органи з питань пробації (сектори ювенальної пробації), суди, прокуратура);

5) додаткові суб'єкти (центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, Міністерство юстиції України інші центральні органи виконавчої влади, які опосередковано беруть участь в ювенальній превенції, та їх територіальні підрозділи);

6) спеціалізовані суб'єкти (навчальні заклади, установи та організації системи освіти (зокрема загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації), центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг), притулки для дітей, центри соціально-психологічної реабілітації дітей, соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка), центри соціально-психологічної допомоги, центри медико-соціальної реабілітації дітей, приймальники-розподільники для дітей;

7) суб'єкти з повноваженнями учасника превентивно-виховних заходів (батьки, інші особи, що їх замінюють, педагоги та вихователі, психологи, громадські організації та окремі діячі, ЗМІ та окремі журналісти).

Таким чином, суб'єктом ювенальної превенції варто визнати орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їх посадова чи службова особа, інша фізична чи юридична особа при здійсненні ними соціальних, економічних, виховних, психологічних та правових заходів впливу на суспільство, родину, окремих фізичних та юридичних осіб із метою усунення факторів, що детермінують девіантну поведінку дітей у будь-яких її негативних проявах.

Окреслення системи суб'єктів ювенальної превенції є вихідним завданням для з'ясування особливостей діяльності окремих її суб'єктів у подальших дослідженнях. Метою наших подальших наукових розвідок є визначення місця та ролі підрозділів Національної поліції у сфері ювенальної превенції (зокрема профілактики правопорушень серед неповнолітніх). Місце та різноманітні аспекти діяльності Національної поліції у зазначеній сфері можна об'єктивно визначити і дослідити лише у масштабі цілісної системи суб'єктів ювенальної превенції, що функціонують у певній взаємодії.

Література

1. Ищенко И.В. Ювенальная превенция как новая парадигма профилактики правонарушений среди детей. Труды Академии МВД Респ. Таджикистан. Вып. 4(36). Душанбе: Типография МВД Респ. Таджикистан. 2017. С. 104–110.

2. Адміністративне право України: Академічний курс: підруч.: у 2 т. Т. 1. «Загальна частина» / ред. кол.: В.Б. Авер'янов (голова). К.: «Юрид. думка», 2004. 584 с.

3. Адміністративне право України: підруч. / Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, О.В. Дьяченко та ін.; за ред. Ю.П. Битяка. К.: Юрінком Інтер, 2007. 544 с.

4. Закриницька В.О. Адміністративно-правові засади управління у сфері соціального захисту сім'ї, дітей та молоді: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Х., 2014. 26 с.

5. Адміністративне право України: навч. посіб. у 2 т. Т. 1. Загальне адмін. право / В.В. Галунько, В.І. Курило, С.О. Короєд та ін.; за ред. В.В. Галунька. Херсон: Вид-ць Грінь Д.С., 2015. 272 с.

6. Алехин А.П. Административное право Российской Федерации: учебн. / А.П. Алехин, А.А. Кармолицкий, Ю.М. Козлов. М.: ИКД «Зерцало-М», 2003. 608 с.

7. Веселов М.Ю. Кримінальне провадження щодо неповнолітніх: порівняльний аналіз міжнародного і національного (українського) правового регулювання / М.Ю. Веселов, П.О. Коваленко, А.В. Устименко. Актуальні питання публічного та приватного права. 2016. № 3. С. 83–87.

8. Глазунова С.М. Система суб'єктів і учасників правотворчої політики в Україні. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського ун-ту права ім. Короля Д. Галицького. 2012. № 6. С. 108–112.

Іщенко І.В.,
полковник поліції,
начальник Управління превентивної діяльності
Головного управління Національної поліції
в Одеській області

УДК 342.9

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЗАЛУЧАННЯ ПЕРЕКЛАДАЧА В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Коропатов О. М.

У статті розглядаються підстави залучання перекладача в адміністративному судочинстві. Проаналізовано вимоги, що висовуються до перекладача як учасника в адміністративному провадженні. Досліджено окремі проблеми щодо визначення компетентності перекладача. Наведено, що процесуальні дії перекладача слугують засобом закріплення доказів і способом спілкування між суб'єктами процесуальної діяльності.

Ключові слова: *залучання, перекладач, адміністративне судочинство, учасник адміністративного провадження.*

В статье рассматриваются основания привлечения переводчика в административном судопроизводстве. Проанализированы требования, выдвигаемые к переводчику как участнику административного процесса. Исследованы отдельные вопросы определения компетентности переводчика. Установлено, что процессуальные действия переводчика обеспечивают получение доказательств и являются способом общения субъектов процессуальной деятельности.

Ключевые слова: *привлечение, переводчик, административное судопроизводство, участник административного процесса.*

The article discusses the founding of the involvement of an interpreter in administrative proceedings. Analyzed requirements put forward to the interpreter as participant of the administrative process. Studied the particular issues of determining competence of interpreter. It is established that the procedural actions of the translator provides consolidation of evidence and are a way of communication of the subjects of procedural activities.

Key words: *attraction, translator, administrative proceedings, a participant of the administrative process.*

Метою статті є аналіз підстав залучання перекладача щодо сприяння встановлення істини по справі в адміністративному судочинстві.

Україна – багатонаціональна держава, в якій мешкають українці, румуни, поляки, угорці, росіяни, словенці та представники інших національностей. Крім того, наша держава розташована між країнами Європи та Азії і через територію України здійснюється постійна міграція людей. Не всі люди, які перебувають на території України, повною мірою володіють державною мовою. Конституція України в ст. 10 проголошує, що державною мовою є українська [1]. Але кожна людина в Україні має право на захист своїх прав і свобод, у тому числі в органах судової влади.

Мова здійснення судочинства – складник державного суверенітету та конституційного ладу і є одним з атрибутів судочинства, який забезпечує встановлений правовий порядок, невід'ємно супроводжує процес реалізації державою її владних повноважень.

Ст. 12 «Мова судочинства і діловодства в судах» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» визначає, що судочинство і діловодство в судах України здійснюється державною мовою. Суди забезпечують рівність прав громадян у судовому процесі за мовною ознакою. Суди використовують державну мову в процесі судочинства та гарантують право людей на використання ними в судовому процесі рідної мови або мови, якою вони володіють [2].

Процесуальною гарантією практичної реалізації положень засади мови судочинства в адміністративних судах є участь перекладача.

Як зазначає професор Т.О. Коломоєць, перекладач – це фактично «комунікативна ланка» між учасниками адміністративного судочинства, особа, котра надає лінгвістичну (мовну) допомогу, що усуває лінгвістичні (мовні) перепони в адміністративному судочинстві [3, с. 69]. Без перекладача не можна створити належні умови комунікації між учасниками провадження у справі, якщо деякі з них не володіють мовою судочинства [4, с. 2]. Процесуальні дії перекладача слугують засобом закріплення доказів і способом спілкування між суб'єктами процесуальної діяльності [5, с. 90–91].

Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАС) визначає процесуальний статус перекладача як учасника адміністративного процесу (поряд із секретарем судового засідання, судовим розпорядником, свідком, експертом, спеціалістом (ст. 61 КАС України) [6].

Перекладач фактично «обслуговує» судовий процес, надає послуги (про це свідчить нормативне формулювання «… оплатити послуги перекладача…» у ст. 71 КАС України), допомагає іншим особам, які беруть участь у справі, звідси й специфіка нормативного закріплення його процесуального статусу [3, с. 68].

Без перекладача суд не може створити належні умови комунікації між сторонами адміністративного судочинства, то у випадках, якщо окремі з них не володіють мовою судочинства, перекладачеві належить найвагоміша роль не лише у реалізації положень засади мови судочинства, а й інших засад адміністративного судочинства, зокрема законності, рівності всіх учасників адміністративного процесу перед законом і судом, змагальності сторін, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень адміністративного суду та інших.

Перекладач є учасником, який має спеціальні знання, необхідні для здійснення перекладу в адміністративному судочинстві. Його функціональне призначення допомогти суду та іншим особам, які беруть участь у справі, повноцінно спілкуватися з тим учасником адміністративного процесу, який не володіє або неповною мірою володіє державною мовою. З цією метою він здійснює послідовний або синхронний усний переклад того, що відбувається у судовому засіданні, усний чи письмовий переклад документів та інших матеріалів в обсязі, необхідному для учасника адміністративного

Коропатов О. М., 2017

процесу, який не володіє або неповною мірою володіє державною мовою; письмовий переклад документів та письмових доказів у справі, що викладені мовою, якою не володіє суд та особи, які беруть участь у справі [7, с. 407]. Наприклад, на першій стадії адміністративного провадження, яка розпочинається зі звернення (письмової позовної заяви) до адміністративного суду особи, яка вважає, що її права, свободи чи законні інтереси в сфері публічно-правових відносин порушені. За змістом норми до ст. 159 КАС України, особа звертається до суду з адміністративним позовом у формі письмової заяви [6]. Письмова позовна заява може бути складена шляхом заповнення бланка позовної заяви, наданого судом. КАС України не встановлено, якою мовою має бути складена позовна заява. Ч. 3 ст. 14 Закону України «Про засади державної мовної політики» встановлено, що сторони, які беруть участь у справі, подають до суду письмові процесуальні документи і докази, викладені державною мовою, що дає підстави стверджувати, що позовна заява складається і подається державною мовою [8]. Пленум ВАС України в п. 11 постанови «Про судову практику розгляду спорів щодо статусу біженця та особи, яка потребує додаткового або тимчасового захисту, примусового повернення і примусового видворення іноземця чи особи без громадянства з України та спорів, пов'язаних із перебуванням іноземця та особи без громадянства в Україні» від 25.06.2009 р. № 1 вказує, що адміністративний позов до адміністративного суду подається у формі письмової позовної заяви, викладеної державною мовою або іншою мовою, з доданим перекладом державною мовою, правильність якого належним чином посвідчена [9]. Особа, яка не володіє мовою адміністративного судочинства, потребує послуг перекладача, як у разі подання нею позовної заяви, так і у разі отримання копії позовної заяви, поданої суб'єктом владних повноважень.

Л.М. Ракітіна стверджує, що перекладач належать до категорії спеціалістів як суб'єктів процесуальних правовідносин, для залучення яких у процесуальному законодавстві є правові підстави [10, с. 9–10]. Н.В. Софійчук із цього приводу вказує, що перекладачем є спеціаліст, який володіє спеціальними знаннями з іноземної мови чи сурдоперекладу та є фахівцем в сфері лінгвістики [11, с. 21].

Схожість функціонального призначення перекладача та спеціаліста полягає в тому, що вони володіють спеціальними знаннями. Погоджуємося з провідним науковцем О.М. Михайловим, який вважає, що перекладач є самостійним суб'єктом процесуальних правовідносин, що пояснюється його правовим статусом, який суттєво відрізняється від статусу спеціаліста в адміністративному судочинстві [12, с. 167].

Відповідно до ч. 1 ст. 70 КАС України, спеціалістом є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних засобів і може надавати консультації під час вчинення процесуальних дій із питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Із визначення можна зробити висновок, що спеціаліст, використовуючи свої спеціальні знання, надає допомогу щодо виявлення, фіксації, огляду доказових матеріалів, застосування для цього необхідних технічних засобів (фотографування, складення схем, планів, креслень тощо). Участь спеціаліста має важливе значення, оскільки його консультації можуть містити фактичні дані, які підлягають аналізу, зіставленню з іншими матеріалами, і є підставою для висновків щодо обставин справи [6].

Що ж стосується перекладача, то він сприяє здійсненню правосуддя, виступаючи посередником між учасниками адміністративного судочинства, які володіють та не володіють мовою судочинства.

Відповідно до ст. 71 КАС України, перекладачем є особа, яка вільно володіє мовою, якою здійснюється адміністративне судочинство, та іншою мовою, знання якої необхідне для усного або письмового перекладу з однієї мови на іншу, а також особа, яка володіє технікою спілкування з глухими, німими чи глухонімими. Варто зазначити, що в науковій літературі при визначенні поняття «перекладач» науковці здебільшого використовують визначення, надане в КАС України, в окремих випадках конкретизуючи його.

Так, наприклад, автори навчального посібника «Адміністративне судочинство» за загальною редакцією професора О.П. Рябченко вказують, що перекладачем є особа, яка вільно володіє мовою, якою здійснюється адміністративне судочинство, та іншою мовою, знання якої необхідне для усного або письмового перекладу з однієї мови іншою, а також особа, яка володіє технікою спілкування з глухими, німими чи глухонімими [13, с. 102].

Аналогічне визначення подане авторами підручника «Адміністративне процесуальне (судове) право України» за загальною редакцією С.В. Ківалова, які вказують, що перекладач – це особа, що володіє мовою, якою здійснюється адміністративне провадження (тобто державною мовою), та іншою мовою, знання якої необхідне для усного або письмового перекладу з однієї мови іншою або володіє технікою спілкування з глухими, німими чи глухонімими [14, с. 115].

Автори Науково-практичного коментаря Кодексу адміністративного судочинства України за загальною редакцією О.М. Пасенюка, коментуючи норму ст. 71 «Перекладач», вказують, що перекладач має вільно володіти щонайменше двома мовами:

1) державною мовою, тобто мовою, якою здійснюється адміністративне судочинство;

2) іншою мовою, знання якої необхідне для усного чи письмового перекладу заяв, клопотань, пояснень особи, яка бере участь у справі, показань свідка чи інших доказів.

До такої мови прирівнюється техніка спілкування з глухими, німими чи глухонімими особами [15].

В «Юридичному енциклопедичному словнику» за редакцією А.Я. Сухарєва перекладач визначений як особа, яка є учасником процесу та вільно володіє мовою, якою він здійснюється, і мовою, якою один з учасників процесу дає показання. Участь перекладача є обов'язковою для тих осіб, які беруть участь у справі та не володіють мовою, якою здійснюється провадження у справі [16, с. 319].

У «Словнику базової термінології з адміністративного права» за загальною редакцією Т.О. Коломоєць визначено, що перекладач – це учасник адміністративного процесу, який вільно володіє мовою, якою здійснюється процес, та іншою мовою, знання якої необхідне для усного або письмового перекладу з однієї мови

іншою, а також особа, яка володіє технікою спілкування з глухими, німим чи глухонімими [17, с. 145].

Таким чином, КАС України встановлена вимога до особи перекладача – вільне володіння мовою (технікою спілкування з глухими, німими чи глухонімими), яка дублюється у визначеннях науковців, що, однак, не знайшла належного дослідження та викликає низку зауважень.

Відповідно до ч. 1 ст. 200 КАС України, головуючий у судовому засіданні встановлює особу перекладача, роз'яснює перекладачеві його права та обов'язки, встановлені ст. 71 цього Кодексу, і попереджує його під розписку про кримінальну відповідальність за завідомо неправильний переклад і за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків [6].

Таким чином, залучення та участь перекладача врегульовані ст.ст. 7, 254 та 255 Цивільно-процесуального кодексу України.

Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК) у ст. 68 «Перекладач» закріплює, що у разі необхідності у кримінальному провадженні перекладу пояснень, показань або документів сторони кримінального провадження або слідчий суддя чи суд залучають відповідного перекладача (сурдоперекладача). А у ч. 4 ст. 68 КПК вказується, що перед початком процесуальної дії сторона кримінального провадження, яка залучила перекладача, чи слідчий суддя або суд пересвідчуються в особі і компетентності перекладача. При цьому жодної вказівки на «вільне володіння мовою» КПК не містить, встановлюючи вимогу компетентності до особи перекладача.

Своєю чергою, О.О. Покрещук і С.Я. Фурса акцентують на тому, що перекладач в юридичному процесі обов'язково має володіти юридичною термінологією та мати хоча б мінімальний багаж знань у тій чи іншій галузі права [18, с. 89].

При здійсненні пошуку перекладача судді можуть використовувати довідково-інформаційний реєстр перекладачів, користування яким визначено затвердженим наказом Міністерства внутрішніх справ України від 11.03.2013 р. № 228 Порядком ведення Державною міграційною службою України Довідково-інформаційного реєстру перекладачів. Однак володільцем цього Реєстру перекладачів є Державна міграційна служба України, яка здійснює супроводження цього Реєстру.

На практиці Реєстр перекладачів судами фактично не використовується, в цьому Реєстрі не завжди є інформація щодо перекладача, який володіє і розуміє ту мову, якою володіє чи розуміє та особа, для якої необхідно залучити такого перекладача, особливо це викликає труднощі при пошуку перекладача з мови, яку не викладають у школах чи вищих навчальних закладах України. Крім того, з наявної інформації в Реєстрі перекладачів не можна визначити відповідність перекладача критеріям фахівця, а саме: чи достатній він має рівень розуміння тієї чи іншої мови, з огляду на специфіку юридичної термінології, що має важливе значення при здійсненні кваліфікованого перекладу.

Таким чином, необхідність систематизації інформації щодо кваліфікованих перекладачів та забезпечення оплати їх праці є безумовною. Будь-яке звуження вимог до особи перекладача в адміністративному судочинстві (наявність диплома про відповідну філологічну освіту, запровадження додаткових кваліфікаційних іспитів, обов'язковість перебування в реєстрі та ін.) може обмежити суд у можливості забезпечення засади мови судочинства, рівності всіх учасників перед законом і судом.

Аналіз норм ст. 15 КАС України та ч.ч. 1, 3 і 4 ст. 14 Закону України «Про засади державної мовної політики» дає змогу стверджувати, що законодавець як підставу залучення перекладача до участі в адміністративному судочинстві розглядає необхідність здійснення перекладу письмових процесуальних документів і доказів та усних процесуальних дій мовою судочинства.

Наведений висновок підтверджується нормою ч. 1 ст. 71 КАС України, яка пов'язує залучення та участь перекладача в адміністративному судочинстві з необхідністю здійснення усного або письмового перекладу чи сурдоперекладу.

Досліджуючи питання залучення перекладача до участі у кримінальному судочинстві, В.Т. Маляренко зазначає, що «володіти мовою» означає мати максимальний словниковий запас, бездоганно знати всі правила мови, майстерно говорити, писати і читати, тобто бути грамотною людиною у повному розумінні цього слова [19, с. 5].

Із цих позицій учасник адміністративного судочинства має вільно розуміти мову, якою воно здійснюється, та безперешкодно складати нею письмові процесуальні документи і докази, що підлягають поданню до суду, та вчиняти усні процесуальні дії, визначені ч. 4 ст. 14 Закону України «Про засади державної мовної політики» від 03.07.2012 р. № 5029-VI: робити заяви, давати показання і пояснення, заявляти клопотання і скарги, ставити запитання тощо [8]. І, навпаки, неволодіння мовою означає, що учасник адміністративного судочинства не розуміє мову, якою воно здійснюється, та не може безперешкодно реалізовувати вказані повноваження.

Поряд із вільним розумінням мови судочинства та можливістю складення за її допомогою письмових процесуальних документів і доказів та вчинення усних процесуальних дій окремі вчені пропонують додаткові критерії визначення володіння мовою судочинства.

О.М. Михайлов на основі аналізу судової практики вказує, що рівень володіння учасником процесу державною мовою має визначати адміністративний суд, адже саме на підставі ухвали суду перекладач допускається до справи або за клопотанням особи, яка бере участь у справі або призначається за ініціативи суду [12, с. 11].

Питання про володіння учасником адміністративного судочинства мовою, якою воно здійснюється, вирішується судом з урахуванням особи цього учасника, рівня його розвитку та інших обставин. Так, на думку І.І. Бунової, суд має враховувати суб'єктивну думку самої особи щодо здатності сприймати усну чи письмову мову [20, с. 15].

Таким чином, підставою залучення перекладача до участі в адміністративному судочинстві виступає неволодіння тим або іншим його учасником мовою судочинства. Неволодіння мовою судочинства свідчить про нерозуміння учасником адміністративного судочинства мови, якою воно здійснюється, та неможливість безперешкодної реалізації ним процесуальних

повноважень. Факт неволодіння учасником адміністративного судочинства мовою, якою воно здійснюється, підлягає встановленню судом із наданням йому повноважень щодо залучення у необхідних випадках спеціаліста-мовознавця.

Разом з тим, в даному випадку слід погодитись з позицією Т.М. Кузика, про те, що у випадку, якщо особа неграмотна, використовує індивідуальні жести чи міміку, компетентний сурдоперекладач, який запрошується органами досудового розслідування, судом чи сторонами може визначити ці особливості безпосередньо через спілкування з глухонімим чи особами, які проживають чи спілкуються з ним або ж скористатися порадами ще одного сурдоперекладача чи спеціаліста в цій сфері. Крім того, якщо глухоніма особа є неповнолітньою, то поряд із перекладачем, захисником та іншими учасниками кримінального провадження закон допускає участь законних представників, якими можуть бути батьки (усиновлювачі), опікуни чи піклувальники, члени його сім'ї, котрі мають представляти інтереси глухонімого та можуть посприяти правильному та точному перекладу [21, с. 60].

У КАС така підстава передбачена п. 3 ч. 1 ст. 38 КАС України, зокрема, перекладач підлягає відводу, якщо він прямо чи опосередковано зацікавлений у результаті розгляду справи. Ю.А. Прут, досліджуючи таку підставу відводу секретаря судового засідання, вказує, що застосувати її дуже складно, зважаючи на його повноваження, які пов'язані з виконанням організаційно-технічних функцій, тобто на те, що своєю діяльністю секретар судового засідання не впливає на судове рішення [22, с. 34].

Натомість Т.М. Кузик зазначає, що некомпетентність перекладача виражається не у складності розуміння учасника провадження та особи перекладача через особливий діалект чи відсутність перекладацької практики, а означає неспроможність перекладача правильно сприймати те, що підлягає перекладу, неправильно передавати запитання та відповіді тощо [21, с. 57–58].

У цьому разі перекладач, відповідно до п. 3 ст. 71 КАС України, може скористатись правом відмовитися від участі в адміністративному судочинстві, якщо він не володіє мовою в обсязі, необхідному для перекладу. Якщо ж у будь-якої зі сторін адміністративного судочинства виникнуть сумніви щодо компетентності перекладача, доцільним є звернення до відповідного спеціаліста-мовознавця.

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що перекладач є учасником адміністративного процесу зі спеціальними правами, який не має зацікавленості у результатах вирішення адміністративної справи, і його діяльність сприяє здійсненню правосуддя. Процесуальна роль перекладача в адміністративному процесі має вираз у створенні належних умов комунікації між судом і сторонами адміністративного судочинства, якщо окремі з них не володіють мовою судочинства. Діяльність перекладача опосередковано забезпечує реалізацію й інших засад адміністративного судочинства, зокрема законності, рівності всіх учасників адміністративного процесу перед законом і судом, змагальності сторін, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень суду.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.

2. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-19.

3. Коломоєць Т.О. Право особи на лінгвістичну (мовну) допомогу в адміністративному судочинстві: деякі теоретичні, нормативні та праксеологічні питання. Вісник Запорізького національного університету. 2016. № 4. С. 64–72.

4. Леоненко М.І. Правове положення перекладача як суб'єкта забезпечення принципу національної мови кримінального судочинства. Вісник Запорізького державного університету. 2003. №1. С. 1–7. URL: http://web.znu.edu.ua/herald/issues/archive/articles/2729.pdf.

5. Юридична енциклопедія за ред. Ю.С. Шемшученко. Київ. Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. Т. 4: Н–П. 2002. 720 с.

6. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/page.

7. Кодекс адміністративного судочинства України: науково-практичний коментар за заг. ред. Р.О. Куйбіди. У 2 т. Т. 1. Київ. Книги для бізнесу, 2007. 552 с.

8. Про засади державної мовної політики: Закон України від 03.07.2012 р. № 5029-VI. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5029-17/paran92#n92.

9. Про судову практику розгляду спорів щодо статусу біженця та особи, яка потребує додаткового або тимчасового захисту, примусового повернення і примусового видворення іноземця чи особи без громадянства з України та спорів, пов'язаних із перебуванням іноземця та особи без громадянства в Україні: Постанова пленуму Вищого адміністративного суду України від 25.06.2009 р. № 1. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/
v_001760-09.

10. Ракитина Л.М. Участие специалистов в гражданском судопроизводстве: автореф. дис.… канд. юрид. наук. Саратов, 1985. 18 с.

11. Софийчук Н.В. Производство следственных действий с участием иностранных граждан стран СНГ: по материалам Иркутской области: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Иркутск, 2005. 30 с.

12. Михайлов О.М. Правовий статус інших учасників адміністративного судочинства в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 22 с.

13. Адміністративне судочинство: навчальний посібник за заг. ред. проф. О.П. Рябченко. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. 304 с.

14. Адміністративне процесуальне (судове) право України: підручник / за заг. ред. С.В. Ківалова. Одеса: Юридична література, 2007. 312 с.

15. Науково-практичний коментар Кодексу адміністративного судочинства України / за заг. ред. О.М. Пасенюка. Київ. Юрінком Інтер. 2009. 704 с. URL: http://uristinfo.net/adminpravo/232-naukovo-praktichnij-komentar-kas-ukrayini.html.

16. Юридический энциклопедический словарь. 2-е изд. / Главный ред. Сухарев А.Я. Москва. Советская энциклопедия. 1987. 528 с.

17. Словник базової термінології з адміністративного права: навчальний посібник / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Київ. Істина. 2010. 240 с.

18. Покрещук О.О., Фурса С.Я. Процесуальне становище перекладача в нотаріальному та інших юридично значущих процесах: проблемні питання. Право України. 2000. № 10. С. 87–90.

19. Маляренко В.Т. Про державну мову та перекладача у кримінальному процесі України. Голос України. 2006. № 175. С. 5.

20. Бунова И.И. Критерии, определяющие степень владения участником процесса языком судопроизводства. Российский судья. 2010. № 7. С. 14–17.

21. Кузик Т.М. Теоретико-правові та процесуальні аспекти участі перекладача у кримінальному провадженні: дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2012. 213 с.

22. Прут Ю.А. Процесуальний інститут відводу секретаря судового засідання в цивільному судочинстві. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 2. С. 33–37.

Коропатов О.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративного права
та адміністративного процесу
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 341.456:35.077.7+342.922

ДО ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В МІЖНАРОДНОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ У СФЕРІ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

Смолій І. В.

Статтю присвячено розгляду питань захисту прав людини в міжнародному співробітництві у сфері адміністративного судочинства. Наголошено, що захист конституційних прав і свободи людини, а також законності та правопорядку в державі є основним завданням судової гілки влади, яка покликана підтримувати рівновагу в суспільстві й захищати зазначені в Конституції України цінності. Зроблено висновок, що необхідно розробити універсальну систему прав людини, уніфікувати їх та запропонувати суспільству чіткі інструментарії гарантованого забезпечення захисту цих прав у випадку їх порушення.

Ключові слова: *міжнародне співробітництво, адміністративне судочинство, захист прав людини, Конституція України, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Кодекс адміністративного судочинства України, Європейський суд із прав людини.*

Статья посвящена рассмотрению вопросов защиты прав человека в международном сотрудничестве в сфере административного судопроизводства. Отмечено, что защита конституционных прав и свобод человека, а также законности и правопорядка в государстве является основной задачей судебной ветви власти, которая призвана поддерживать равновесие в обществе и защищать указанные в Конституции Украины ценности. Сделан вывод, что необходимо разработать универсальную систему прав человека, их унифицировать и предложить обществу четкие инструментарии гарантированного обеспечения защиты этих прав в случае их нарушения.

Ключевые слова: *международное сотрудничество, административное судопроизводство, защита прав человека, Конституция Украины, Конвенция о защите прав человека и основных свобод, Кодекс административного судопроизводства Украины, Европейский суд по правам человека.*

The article is devoted to consideration of issues of human rights protection in international cooperation in the administrative justice sphere. It is emphasized that protection of constitutional rights and freedom of the person, as well as law and order in the state, is the main task of the judicial branch of the government, which is designed to maintain a balance in society and protect the values specified in the Constitution of Ukraine. It is concluded that it is necessary to develop a universal system of human rights, to unify them and to offer to mankind precise tools for guaranteeing the protection of these rights in case of their violation.

Key words: *international cooperation, administrative justice, human rights protection, the Constitution of Ukraine, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, The Code Of Administrative Procedure Of Ukraine, the European Court of Human Rights.*

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими практичними завданнями. Із проголошенням Україною незалежності й прагненням бути повноцінним членом міжнародного співтовариства, інтеграцією до міжнародного механізму захисту прав людини наша країна взяла на себе зобов'язання дотримуватись загальновстановлених норм захисту прав людини, на підставі яких сьогодні здійснюється міжнародно-правове співробітництво.

Сьогодні в Україні як демократичній, соціальній та правовій державі захист прав людини і громадянина є найважливішим завданням державної влади. Статтею 3 Конституції України «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1].

Захист конституційних прав і свобод людини, а також законності та правопорядку в державі є основним завданням судової гілки влади. Власне судова система і покликана підтримувати рівновагу в суспільстві й захищати зазначені в Конституції України цінності. Судову систему України складають суди загальної юрисдикції, що утворюють єдину систему судів, яка складається із загальних і спеціалізованих судів, і Конституційний Суд України, який є єдиним органом конституційної юрисдикції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Питання захисту прав людини у сфері адміністративного судочинства, реформування адміністративного судочинства, принципи тлумачення Європейським судом із прав людини Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод були предметом розгляду провідних вітчизняних науковців і практиків, а саме: Б. Бабіна, О. Базова, О. Білової, А. Білоцької, Н. Блажівської, М. Бризіцького, Л. Брокера, І. Войтовича, Д. Вюнша, І. Голосніченка, О. Гріненко, Л. Єресько, О. Заверухи, Т. Коломоєць, В. Колпакова, В. Кравчука, В. Круміні, К. Мінаєвої, Я. Небрата, О. Нечитайла, Н. Оніщенко, О. Пасенюка, О. Рябченко, М. Смоковича, І. Сопілко, О. Сушка, Л. Трофімової, Т. Фулей, М. Шведюк, Г. Шмідта, М. Штайнкюлера, П. Шустакевича та ін.

Метою статті є висвітлення основних положень захисту прав людини в міжнародному співробітництві у сфері адміністративного судочинства.

Виклад основного матеріалу. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина передбачені Розділом II Основного Закону. Так, зокрема, ст. 21 визначено, що «всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах»; у ст. 24 зазначено, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом»; ст. 29 наголошено, що «кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в

Смолій І. В., 2017

порядку, встановлених законом»; ст. 55 передбачено, що «права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб... Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» [1].

Варто зазначити, що захист конституційних прав і свободи людини, а також законності та правопорядку в державі є основним завданням судової гілки влади. Власне судова система і покликана підтримувати рівновагу в суспільстві й захищати зазначені в Конституції України цінності.

Отже, судова влада та судова система є невід'ємною частиною державної влади, що беззаперечно залежить від розвитку самої держави.

Довіра до судової влади залежить від упевненості громадськості в чесності, незалежності, неупередженості, справедливості суддів, дотриманні стандартів відправлення правосуддя та поваги до рішень судів як мірила ефективності відновлення порушеного права. У справедливій системі судочинства необхідно ставитися з повагою та справедливістю не тільки до всіх осіб, які постають перед судом, а й до оцінки роботи суддів та рішень суду [2].

Загальновідомо, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) – це основний міжнародний договір у сфері адміністративного судочинства.

Статтею 6 ЄКПЛ кожному гарантовано право бути заслуханим у суді: «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення» [3]. Отже, як видається, із цієї статті ЄКПЛ випливає право особи вимагати правового захисту з боку незалежного, безстороннього (неупередженого) суду з дотриманням зазначених у ній процесуальних вимог. На наше переконання, саме це право має характеризувати кожну правову державу, бути підґрунтям усіх розроблюваних сьогодні процесуальних законів.

Щодо захисту прав людини на міжнародному рівні варто вказати, що гарантії прав особи в судовому процесі й стандарти судового процесу містяться в актах Ради Європи.

Своєю чергою, держава повинна і покликана активно захищати права людини. Своєю чергою, права людини повинні передусім обмежувати, проте також і визначати порядок діяльності держави. Але лише закріплення чинності прав людини саме по собі не вважається достатнім для того, щоб забезпечити їх захист. Потрібна незалежна інстанція, в якій громадяни можуть отримати захист від порушення їх прав і від якої вони можуть вимагати забезпечення їх дотримання. Зважаючи на це, майже всі кодифікації прав людини XX та XXI століть передбачають право громадян користуватися – у зв'язку з порушенням їх основоположних прав – засобами правового оскарження в незалежному та неупередженому суді (ст. 8 Загальної Декларації прав людини від 10 грудня 1948 р.; ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; ст. 47 Хартії основоположних прав Європейського Союзу). Захист основоположних прав все ж переважно реалізується в рамках не конституційного, а адміністративного процесу; саме адміністративні суди є найважливішою інстанцією для забезпечення практичної реалізації основоположних прав. Вони захищають громадянина від втручань у його основоположні права, наприклад у його свободи або в його відносини власності з боку публічної влади. Разом із цим вони надають громадянинові можливість реалізовувати інші його свободи як основоположні права. Зокрема, до таких належать невід'ємні свободи на висловлення думки, на мирні зібрання, діяльність вільних телебачення, радіо та ін. [4].

До системи міжнародних актів, що закріплюють стандарти прав людини, безумовно, належить і Конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 року, особливістю якої є встановлення механізму міжнародного контролю, найважливішим елементом якого є діяльність Європейського суду з прав людини, що розглядає заяви будь-яких осіб, неурядових організацій або груп осіб про порушення положень Конвенції або Протоколів до неї [5].

Статтею 4 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) визначено, що адміністративне судочинство – діяльність адміністративних судів щодо розгляду і вирішення адміністративних справ у порядку, встановленому цим Кодексом. Завданням адміністративного судочинства відповідно до ст. 2 вказаного Кодексу є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин із метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень із боку суб'єктів владних повноважень. Відповідно до частини першої ст. 6 КАС України право на судовий захист адміністративним судом гарантується кожному [6].

Отже, з огляду на викладене вище метою судового захисту порушеного права є вирішення між сторонами правового конфлікту, припинення публічно-правового спору та використання дієвого способу захисту (відновлення) порушеного права. Своєю чергою, адміністративне судочинство в Україні – складова частина загального процесу глобалізації адміністративного судочинства, метою якого є саме захист прав людини на міжнародному рівні.

На жаль, наразі правозахисними організаціями фіксується чимало порушень прав людини в нашій країні, що свідчить про те, що права людини в Україні продовжують залишатися свого роду об'єктом політичних спекуляцій, як наслідок – нівелюється власне цінність прав людини. Загальновідомо, що сьогодні кожен громадянин має можливість захистити свої права і свободи в Європейському суді з прав людини, рішення якого є обов'язковими для виконання Україною відповідно до ст. 46 ЄКПЛ.

Власне практика Європейського суду з прав людини має важливе значення для тлумачення і застосування ЄКПЛ. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року регулює відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення Європейського суду з прав людини в справах проти України; з необхідністю усунення причин порушення Україною

Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї; із впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини; зі створенням передумов для зменшення числа заяв до Європейського суду з прав людини проти України [7].

Як свідчить практика Європейського суду з прав людини, часом з обставин справи вбачається, що порушення того чи іншого права заявника є результатом недосконалості конкретних законів або відсутності належного законодавства [8, с. 32].

Щодо принципів міжнародного співробітництва у сфері адміністративного судочинства, серед іншого до них можна віднести такі:

– принцип додержання правових основ законодавства України;

– принцип додержання та неприпустимість звуження існуючих прав і свобод людини;

– принцип взаємності;

– принцип рівноправності сторін та ін;

Міжнародне співробітництво у сфері адміністративного судочинства також передбачає активну участь суддів і працівників апарату суду в чинних міжнародних програмах й проектах, роботі круглих столів, семінарів, науково-практичних конференцій, тренінгів, котрі покликані сприяти вдосконаленню судової системи України та налагодженню тісної міжнародно-правової співпраці. Це сприятиме запровадженню позитивних і зручних для пересічних громадян світових новацій та моделей, спрямованих на підвищення ефективності судочинства [9].

Зазначимо, що норми міжнародно-правових актів певною мірою визначають основні правила поводження з людиною, яка є учасником адміністративного судочинства. Такі норми можна вважати певним стандартом прав людини. Попри розмаїття національних правових систем, права учасників адміністративного процесу, визначені в міжнародних правових актах, – непорушні, це норми прямої дії, вони не можуть звужуватись у міжнародному співробітництві у сфері правосуддя і під час здійснення провадження на території окремої держави, незалежно від того, які права визначені її процесуальними законами.

Слушною, на наше переконання, є думка, що для належного захисту прав людини у відносинах з органами публічної влади ще недостатнім є запровадження системи адміністративних судів. Важливо і необхідно забезпечити незалежність, неупередженість та належний рівень компетентності суддів; вільний доступ до суду кожної особи; розгляд справи в розумні строки в ході судового процесу, який відповідає вимогам справедливого процесу; повагу до рішень суду з боку виконавчої влади, що має сприяти ефективності та дієвості таких рішень. Для більш детального вивчення європейських стандартів судового адміністративного процесу необхідно звертатися до їх проявів у законодавстві, доктрині та судовій практиці окремих європейських держав. Таке дослідження є корисним не лише з точки зору впливу загальноєвропейських стандартів на національне законодавство, а й у світлі впливу досвіду окремих країн на вироблення таких стандартів і їх еволюцію. Для України важливим є врахування кращих здобутків європейських держав у галузі судового захисту прав особи у відносинах з органами публічної влади та більш високих стандартів, втілених у законодавстві окремих європейських держав [5].

Висновок. Ураховуючи вищезазначене, для належного захисту прав, свобод та інтересів у сфері публічно-правових відносин необхідно закріпити такі правові механізми, які могли б забезпечити повну реалізацію прав фізичних і юридичних осіб за адміністративним позовом до суду, а суд, безпосередньо, повинен бути надійним гарантом у вирішенні цих спорів. Можливими шляхами удосконалення адміністративного судочинства необхідно назвати: приведення у відповідність національного законодавства у сфері адміністративного судочинства з нормами та стандартами ЄС, удосконалення діяльності та внутрішньої організації суду, дієвості автоматизованої системи документообігу, порядку проходження і розгляду адміністративних справ. Необхідно також розробити універсальну систему прав людини, їх уніфікувати та запропонувати людству чіткі інструментарії гарантованого забезпечення захисту цих прав у випадку їх порушення.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Редакція від 30.09.2016. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.

2. Трофімова Л. Про важливість вивчення і застосування стандартів захисту прав людини. Захист прав людини в адміністративному судочинстві: сучасний стан і перспективи розвитку в Україні: Міжнар. наук.-практ. конф. до 10-ї річниці процесуальної діяльності адміністративних судів України (м. Київ, 1–2 жовт. 2015 р.) / За заг. ред. О.М. Нечитайла. Київ: Видавництво «Ваіте», 2015. С. 203–206.

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.1997). URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

4. Штайнкюлер М. Захист прав людини та адміністративне судочинство. Захист прав людини в адміністративному судочинстві: сучасний стан і перспективи розвитку в Україні: Міжнар. наук.-практ. конф. до 10-ї річниці процесуальної діяльності адміністративних судів України (м. Київ, 1–2 жовт. 2015 р.) / За заг. ред. О.М. Нечитайла. Київ: Видавництво «Ваіте», 2015. С. 34–38.

5. Хворостянкіна А. Європейські стандарти адміністративного процесу. Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України. URL: http://old.minjust.gov.ua/6738.

6. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. Редакція станом на 07.01.2018. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2747-15.

7. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон від 23.02.2006 № 3477-IV. Редакція від 02.12.2012. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3477-15.

8. Нечитайло О. Адміністративне судочинство України: основні досягнення та напрями модернізації. Захист прав людини в адміністративному судочинстві: сучасний стан і перспективи розвитку в Україні: Міжнар. наук.-практ. конф. до 10-ї річниці процесуальної діяльності адміністративних судів України (м. Київ, 1–2 жовт. 2015 р.) / За заг. ред. О.М. Нечитайла. Київ: Видавництво «Ваіте», 2015. С. 28–33.

9. Міжнародно-правова співпраця – вимога сьогодення. Офіційний веб-сайт Вінницького апеляційного адміністративного суду. URL: http://www.vaas.gov.ua/about/mizhnarodna-diyalnist/.

Смолій І. В.,
суддя
Окружного адміністративного суду міста Києва

УДК 343.13

ФІКСАЦІЯ ТА ОЦІНКА РЕЗУЛЬТАТІВ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Гусаченко Є. О.

Стаття присвячена детальному розгляду особливостей фіксації та оцінки результатів слідчого експерименту. Основним способом фіксації результатів слідчого експерименту є складання протоколу цієї слідчої дії. Автором надано детальний аналіз щодо змісту, вимог протоколу слідчого експерименту. Розглянуто результати проведення слідчого експерименту. Також наведено думки науковців у галузі кримінального процесу, які досліджували особливості слідчого експерименту. Зроблено висновки стосовно оцінки доказів результатів слідчого експерименту у суді.

***Ключові слова**: слідчий експеримент, протокол слідчого, кримінальний процес.*

Статья посвящена детальному рассмотрению особенностей фиксации и оценки результатов следственного эксперимента. Основным способом фиксации результатов следственного эксперимента является составление протокола данного следственного действия. Автором предоставлен детальный анализ по содержанию, требований протокола следственного эксперимента. Рассмотрены результаты проведения следственного эксперимента. Также приведены мнения ученых в области уголовного процесса, которые исследовали особенности следственного эксперимента. Сделаны выводы относительно оценки доказательств результатов следственного эксперимента в суде.

***Ключевые слова**: следственный эксперимент, протокол следователя, уголовный процесс.*

The article is devoted to the detailed consideration of the features of fixation and evaluation of the results of the investigator experiment. The main way of fixing the results of an investigator's experiment is to compile a protocol of this investigative action. The author gives a detailed analysis of the content, requirements of the protocol of the investigator's experiment. The results of conducting an investigative experiment are considered. Also, the opinions of scientists in the field of criminal process, which investigated the features of the investigator of the experiment, are presented. Conclusions are made regarding the evaluation of the evidence of the results of an investigative experiment in court.

The gathering, verification and evaluation of evidence in the activities of the investigator are one of the central places. The course of the investigator's experiment and the results obtained with it should be documented. The protocol of an investigator's experiment is a basic procedural document, which details the conditions, course and results of the conducted investigative experiment.

The results of the investigator of the experiment are accepted by the court as evidence and subject to the assessment of the general rules for assessing the evidence gathered by the pre-trial investigation bodies. The evidentiary power of the results of the investigator's experiment is determined only by the reliability of the results and the correctness of the conclusions drawn. When assessing the results of the investigative experiment, the court proceeds first of all with the degree of correspondence achieved between the experimental conditions and the conditions of the investigated event.

***Key words**: investigative experiment, investigator's report, criminal process.*

Збирання, перевірка та оцінка доказів у діяльності слідчого займають одне з центральних місць. Необхідно мати на увазі, що норми кримінального процесуального законодавства України досить детально регламентують основні процесуальні форми збирання та закріплення у відповідних процесуальних документах доказів під час провадження окремих слідчих (розшукових) дій. Саме тому, розглядаючи відповідне питання, доцільно звертатися до положень статей КПК України, які визначають загальні питання кримінального процесуального доказування (глава 4 КПК України), процесуальний порядок провадження окремих слідчих (розшукових) дій (глави 20–22 КПК України), процесуальні правила складання протоколу (розшукової) слідчої дії (ст.ст. 104–106 КПК України), правила фіксації застосування технічних засобів під час провадження слідчих (розшукових) дій (ст. 107 КПК України), порядок залучення понятих, спеціалістів та перекладача для провадження слідчих дій (ст.ст. 68, 71, 223 КПК України) [1].

Хід слідчого експерименту й отримані при цьому результати мають бути процесуально зафіксовані. Основним способом фіксації результатів слідчого експерименту є складання протоколу цієї слідчої дії відповідно до вимог ст.ст. 103–105 КПК України.

Протокол слідчого експерименту містить такі відомості, які відрізняють його від протоколів інших слідчих дій: а) мета проведення слідчого експерименту; б) вказівка на добровільність участі особи, чиї показання перевіряються; в) вказівка на точку початку і закінчення руху і маршрут прямування, фіксовані точки проміжних зупинок у ході показань на місці; г) вказівка на послідовність і характер проміжних дії; ґ) вказівка на наявність, характер і результати дослідницьких дій; д) вказівка на місце і характер виявлених додаткових доказів; е) інформація про застосовані засоби і методи криміналістичної техніки; є) дані про вилучені речові докази; ж) вказівка на те, що особа, чиї показання перевіряються, сама визначала маршрут руху і показувала місце розташування слідів та інших речових доказів, які вилучались; з) відомості про наявність чи відсутність заяв і зауважень учасників слідчої дії [2].

Крім загальних для кожного протоколу реквізитів, у його вступній частині необхідно відображати: попередження свідків і потерпілих про відповідальність за давання неправдивих показань та ухилення від їх давання; короткий зміст показань обвинувачених, підозрюваних, свідків і потерпілих по суті факту, що перевіряється; мету слідчої дії.

Протокол слідчого експерименту – це основний процесуальний документ, в якому докладно викладаються умови, хід і результати проведеного слідчого експерименту. Для того, щоб протокол міг бути доказом у кримінальному провадженні, він має відповідати таким вимогам: 1) складатися слідчим особисто. Інші учасники слідчого експерименту можуть внести за дорученням слідчого лише чорнові записи, а фахівець – аудіозапис ходу слідчого експерименту, фото- та відеозйомку; 2) містити опис тільки тих дій, які виконувалися при проведенні слідчого експерименту, у тій послідов-

Гусаченко Є. О., 2017

ності, в якій вони виконувалися; 3) складатися таким чином, щоб у ньому містилися всі необхідні реквізити, та відповідати процесуальним вимогам КПК України (ст.ст. 104, 105 КПК України).

Будь-який протокол слідчої (розшукової) дії, і протокол слідчого експерименту, у тому числі, складається з трьох частин: вступної, описової та заключної [3].

Вступна частина протоколу містить такі реквізити: 1) найменування документа; 2) дата і місце проведення слідчого експерименту; 3) час початку і закінчення слідчого експерименту; 4) посада, звання або класний чин, прізвище та ініціали особи, яка складає протокол; 5) відомості про учасників слідчого експерименту (прізвище, ім'я та по батькові, дати народження, місце проживання, за потреби – місце роботи) із зазначенням їх процесуального становища або цілей участі; 6) норми кримінального процесуального закону, на підставі яких і з дотриманням яких проведено слідчий експеримент; 7) інформація про те, що особи, які беруть участь у процесуальній дії, заздалегідь повідомлені про застосування технічних засобів фіксації, характеристики технічних засобів фіксації та носіїв інформації, які застосовуються при проведенні процесуальної дії, умови та порядок їх використання; 8) мета слідчого експерименту; 9) відомості про те, що учасникам слідчого експерименту були роз'яснені їхні права й обов'язки, що вони були попереджені про неприпустимість розголошення даних, отриманих під час слідчого експерименту [4].

В описовій частині протоколу вказуються: 1) спосіб проведення слідчого експерименту (відтворення дій; відтворення обстановки або певних обставин; вчинення дослідних дій) і підготовчі заходи, які для цього були виконані; 2) порядок розподілу обов'язків між учасниками слідчого експерименту (хто виконував експериментальні дії, функцію слідчого експерименту); 3) зміст і послідовність експериментальних дій. Їх треба описувати докладно, відображаючи як сам процес проведення експериментального дії, так і її результати. Якщо експериментальні дії варіювалися, то необхідно вказати, які умови змінювалися. При цьому має бути описаний кожен варіант проведення експериментальних дій; 4) відомості про застосування при проведенні експериментальних дій манекенів, муляжів знарядь злочину й інших технічних пристосувань та отримані результати; 5) відомості про застосування технічних засобів фіксації ходу і результатів слідчого експерименту [7].

В описовій частині протоколу мало обмежитися викладенням завдання експерименту і повідомленням про те, що будуть перевірені показання певної особи. В інтересах провадження буде логічно, щоб особа особисто, у присутності понятих дала свідчення з приводу обставин, що перевіряються.

Справа в тому, що викладення попередніх показань та їх оприлюднення зв'язує особу, що їх надала, адже в такому разі психологічно важко щось змінити. Той самий час при їх повторенні свідок і підозрюваний мають більшу можливість змінити або уточнити свої первинні свідчення. Тому такий порядок сприяє одержанню найбільш правдивих показань. Показання підозрюваного або свідка фіксуються в протоколі слідчого експерименту від імені третьої особи, після чого слідчий задає їм питання, чи відповідають умови проведення експерименту тим умовам, в яких відбувалася подія в дійсності. Відповідь на це питання обов'язково має бути записана в протоколі. Якщо зауваження щодо умов не вимагають додаткової підготовки, вони можуть бути відразу ж взяті до уваги. Адже за певної невідповідності можна внести зміни у процес слідчого експерименту на місці його проведення: посилити освітлення у приміщенні, пересунути меблі, трохи зачекати з проведенням експерименту, дочекавшись настання темряви тощо.

У заключній частині протоколу фіксуються: 1) заяви та зауваження учасників слідчого експерименту з приводу правильності проведених експериментальних дій і отриманих при цьому результатів; 2) відомості про плани і схеми, складені при проведенні слідчого експерименту і долучені до протоколу; 3) відомості про ознайомлення з протоколом усіх учасників слідчого експерименту та посвідчення їхніми підписами факту відповідності проведеним діям.

Відповідно до КПК України (ч. 1 ст. 107), рішення про фіксацію слідчого експерименту за допомогою технічних засобів під час досудового розслідування, зокрема під час розгляду питань слідчим суддею, приймає особа, яка проводить слідчий експеримент. Якщо клопотання про застосування технічних засобів фіксування заявляють учасники слідчого експерименту, таке фіксування є не правом, а обов'язком слідчого, прокурора.

Про застосування технічних засобів фіксування слідчого експерименту заздалегідь повідомляється особам, які беруть участь у слідчій дії.

У матеріалах кримінального провадження зберігаються оригінальні примірники технічних носіїв інформації зафіксованої процесуальної дії, резервні копії яких зберігаються окремо.

Незастосування технічних засобів фіксування слідчої дії у випадках, коли воно є обов'язковим, тягне за собою недійсність слідчого експерименту та отриманих внаслідок його проведення результатів, за винятком випадків, коли сторони не заперечують проти визнання такої дії та результатів її здійснення чинними [6].

Під час слідчого експерименту можуть проводитися вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складатися плани і схеми, виготовлятися графічні зображення, відбитки та зліпки, які додаються до протоколу [9]. Застосування конкретних засобів фіксації залежить від характеру дій, виконуваних під час слідчого експерименту.

Якщо проводиться слідчий експеримент для встановлення можливості сприйняття чого-небудь або можливості існування якогось факту, явища, достатнім є використання фотоапарата для фіксації обстановки, макетів, відповідного розташування людей. Фотографування проводиться до реконструкції і після неї.

Для фіксації дослідів, основним змістом яких є динамічні процеси, застосовується відеоапаратура. У слідчих експериментах для встановлення професійних та інших навичок людини, для встановлення механізму події або утворення слідів рекомендується здійснювати відеозапис (кінозйомку) обстановки, предметів, макетів до реконструкції і після реконструкції, дій учасників експерименту, новостворені предмети. При цьому бажано вести зйомку безперервно. З цією метою необхідно ретельно продумати, які саме дії необхідно зафіксувати у такий спосіб [7].

Для цього оператор відеозапису має бути попередньо ознайомлений зі змістом експерименту, об'єктами зйомки і ділянками, що підлягають фіксації. Усе

це необхідно зробити для того, щоб він, хоча б подумки, збудував так званий кадроплан: що знімати, в якій послідовності, з яким збільшенням, з якою тривалістю кадру (кадрів)

У протоколі слідчого експерименту має бути точно зазначено, які дії і який момент проведення слідчого експерименту фіксується за допомогою засобів кіно- або відеозйомки. Якщо здійснити безперервну зйомку неможливо, то кожен випадок перерви зазначається в протоколі слідчого експерименту із вказанням причин і часу припинення та поновлення кіно- або відеозйомки [2]. Вимоги щодо безперервності фіксації ходу слідчого експерименту поширюються й на аудіозапис. Під час проведення слідчого експерименту для встановлення можливості бачити і чути що-небудь рекомендується складати плани або схеми. На них зазначаються найменування об'єкта, умовні позначення, розташування світла; якщо план складений у масштабі, то вказані його масштаб, підписи слідчого і понятих, дата складання.

До протоколу додаються фотографічні негативи та знімки, кінострічки, діапозитиви тощо, зроблені у процесі проведення слідчого експерименту (ст. 105 КПК України). Вони додаються до інших зібраних доказів та зберігаються у матеріалах кримінального провадження [8].

Плани і схеми покликані відобразити головним чином дислокацію учасників експерименту й об'єктів у місці його проведення План, який складається в масштабі, що найчастіше використовується для фіксації місця розташування людей і об'єктів, у статичному стані розміщення понятих, інших учасників, місце дії тощо. Для фіксації динамічних стадій експерименту схеми складаються стосовно кожної стадії експерименту окремо. Як відомо, схеми креслять довільно, не в масштабі, а необхідні розміри проставляються безпосередньо на відповідних ділянках. Так, схематично може бути зафіксований шлях людини або транспортного засобу з фіксацією положення (місця) в певні вузлові моменти. Іноді можуть складатися графіки типу «шлях – час». На такому графіку фіксують, наприклад, рух транспортного засобу із заданою швидкістю визначеним шляхом і рух людини (швидкість і шлях відомі) до місця їхньої зустрічі, тобто місця, коли транспортний засіб потрапив у поле зору людини.

Якщо в процесі слідчого експерименту вилучалися предмети, документи, то все це також має бути відображено в протоколі. Якщо дослідницькі дії проведені повторно або неодноразово, кожна дія та отриманий результат мають бути відображені в протоколі.

Перед підписанням протоколу учасникам процесуальної дії дається змога ознайомитися з його текстом.

Зауваження і доповнення зазначаються у протоколі перед підписами. Протокол підписують усі учасники, які брали участь у проведенні слідчого експерименту. У разі відмови учасника експерименту підписувати протокол, слідчому необхідно витребувати письмове пояснення такої особи із зазначенням причин непогодженості із процесуальним документом.

Особою, яка проводила слідчий експеримент, до протоколу долучаються додатки. Вони мають бути належно виготовлені, упаковані з метою надійного збереження, а також засвідчені підписами слідчого, прокурора, спеціаліста, інших осіб, які брали участь у виготовленні та/або вилученні таких додатків.

Застосування конкретного виду фіксації залежить від характеру виконуваних експериментальних дій. Іноді достатньо сфотографувати обстановку й захопити основні етапи слідчого експерименту. Проте, враховуючи динамічність слідчого експерименту, краще застосовувати для його фіксації відеозапис, оскільки наявність повної картини експерименту значно полегшує оцінку отриманої доказової інформації. Після здійснення слідчого експерименту триває оцінка достовірності й доказового значення його результатів [5].

На практиці до протоколів висувається ще одна обов'язкова вимога: вони мають бути зручними для читання [8].

Р.С. Бєлкін і А.Р. Бєлкін виокремлюють та класифікують типові помилки, які допускаються під час складання протоколу: 1) неправильне процесуальне оформлення виконаних слідчих дій; 2) неповнота протоколу, тобто відсутність вказівки на те, в якій обстановці проводився слідчий експеримент, опису змісту дослідів, відомостей про те, що проводилася фотозйомка, складалися схеми або плани; 3) порушення послідовності в описанні виконаних дослідних дій, а саме, коли такі дії мають не послідовний характер, а мають безладне викладення відображення в протоколі інформації, що не належать до слідчого експерименту; 5) недбала літературна редакція протоколу [2].

У КПК України відсутня окрема стаття, яка б стосувалася протоколу слідчого експерименту.

Враховуючи викладене вище, вважаємо за доцільне внести зміни до ч. 6 ст. 240 КПК України «Слідчий експеримент», яку викласти у такій редакції: «Про проведення слідчого експерименту слідчий, прокурор складає протокол».

У протоколі зазначаються мета, час, місце, умови, порядок проведення слідчого експерименту; які дослідні дії проводилися, в якій послідовності, ким і скільки разів; отримані результати.

Оцінка отриманих результатів, визначення їхньої значущості для розслідування є заключною стадією розглядуваної слідчої дії.

Оцінка доказів – одна з найважливіших проблем кримінального провадження, «душа кримінального процесуального доказування» [5]. Це цілком обґрунтоване визначення, оскільки оцінка доказів дає змогу слідчому і суду збагнути суть матеріалів кримінального провадження, проаналізувати характер і причини злочину, пізнати факти об'єктивної дійсності, що стосуються злочинного правопорушення, відрізнити ці факти як докази серед інших фактів, що не стосуються справи, відокремити істотні для справи обставини від неістотних, випадкове від необхідного і на основі дослідження цих фактів зробити обґрунтовані висновки [6].

Оцінці підлягають процесуальні документи, в яких зафіксовані хід та результати проведеної слідчої дії. Протокол має бути об'єктивним, викладеним у логічній послідовності, чітко і зрозуміло сформульований, містити необхідні процесуальні реквізити, а також додатки до нього: плани, схеми, замальовки, фотографії, аудіо- і відеозапис (ст. 104 КПК України). На практиці це робиться далеко не завжди, що призводить до негативних наслідків.

У криміналістичній літературі авторами традиційно визнається, що результати слідчого експерименту можуть бути позитивними або негативними.

Позитивний результат означає, що визначені дії можуть бути зроблені у відповідних умовах, де явище або подія могли існувати, відбутися в дійсності. Негативний свідчить про неможливість здійснення певних дій та існування події, явища у відомих умовах [7].

Але це питання також трактується неоднозначно, в процесі проведення слідчого експерименту може бути отриманий і нульовий результат цієї слідчої дії – маються на увазі такі ситуації, коли у процесі експерименту не вдалося ані підтвердити, ані спростувати те або інше припущення. Із цією точкою зору не можна не погодитися, тому що в окремих випадках експеримент закінчується безрезультатно. Наприклад, така ситуація виникає, коли проведені багаторазові дослідні дії дають різні результати, через що не можна однозначно оцінити кінцевий підсумок, коли слідчий заздалегідь знає про те, що відтворені ним обставини не можуть бути максимально наближені до тих, які були на момент події, через випадковий характер їх походження. І тут виникає запитання: як бути з такими результатами, оскільки невідомо, якими б вони були в інших, більш точно відтворених умовах? Тому доцільніше визнавати такі результати нульовими.

Необхідно зазначити, що в основі слідчого експерименту завжди лежить зіставлення, порівняння (показань, об'єктивних слідчих даних, висновків експерта тощо).

Вважаємо за необхідне розмежовувати результати слідчого експерименту на позитивні та негативні, які в обов'язковому порядку співвідносяться з версією слідчого, яка перевіряється, шляхом проведення дослідів. Наприклад, коли перевіряється змога особи бачити в визначених умовах ті чи інші об'єкти, згідно з гіпотезою слідчого щодо того, що це можливо.

В.О. Коновалова зазначає, що результат слідчого експерименту може бути позитивним і негативним. Позитивний результат проведеного слідчого експерименту дає змогу встановити можливість існування того чи іншого факту шляхом проведення дослідів, а негативний виключає можливість встановлення цих фактів шляхом проведення дослідів [6].

На думку О.К. Чернецького, у процесі проведення експерименту слідчий може отримати на поставлені питання негативні (заперечні) або позитивні (стверджувальні) відповіді. У будь-якому випадку не можна стверджувати про абсолютно негативний або позитивний результати експерименту. Обидва результати, як позитивний, так і негативний, мають значення для матеріалів кримінального провадження [9].

Як зазначає В.М. Стратонов, про достовірність результатів слідчого експерименту можна говорити лише тоді, коли всі проведені досліди дали однаковий підсумок – позитивний або негативний. В окремих випадках результати слідчого експерименту можуть бути й недостовірними. Це можливо тоді, коли перевіряються показання зацікавлених осіб (підозрюваного, обвинувачуваного, потерпілого), свідків, а дослідні дії пов'язані з їхніми суб'єктивними якостями. Наприклад, під час експерименту перевіряється змога обвинувачуваного виконати які-небудь дії з використанням його професійних навичок. Навіть, якщо перед проведенням експерименту обвинувачуваний на допиті зізнався в тому, що вміє виконувати відповідні дії, він може під час проведення слідчого експерименту з метою дезорієнтації слідства продемонструвати своє невміння [7]. У такому разі результати експерименту будуть негативними, але достовірними.

Стосовно окремих видів слідчого експерименту питання про достовірність висновків та їхніх результатів практично перетворюється на питання про достовірну цінність результатів проведених дослідів. Із цього погляду усі зазначені раніше види слідчих експериментів можуть бути розділені на дві групи: слідчі експерименти, якими встановлюється можливість або неможливість того або іншого факту чи явища (можливість спостереження, сприйняття факту або явища, можливість здійснення будь-які дії, можливість існування явища), і слідчі експерименти, якими встановлюється можливість існування самого факту або процес його походження.

Однак установлення можливості ще не означає встановлення дійсності. Наприклад, якщо при проведенні експерименту встановлено, що постріл, який пролунав у дворі будинку, чутний у кімнаті, де живе свідок, це означає, що він міг його чути, але не свідчить про те, що він його дійсно чув.

Встановлення можливості того або іншого факту означає ймовірність його існування, але не дає підстав стверджувати категорично, що цей факт дійсно мав місце на момент розслідуваної події. Негативне рішення, тобто стверджування неможливості цього факту, явища, означає його неможливість у момент розслідуваної події, якщо результати експерименту достовірні. Наприклад, якщо експериментом встановлена неможливість проникнення дорослої людину в пролам, виявлений у стелі магазину, то це буде означати, що під час здійснення крадіжки доросла людина не пролізла в цей пролам. Таким чином, негативний результат експерименту за його вірогідності має категоричний характер і дає змогу на його основі зробити не ймовірний, а достовірний висновок.

При проведенні слідчих експериментів, якими встановлюється втримування самого факту або процесу його походження, вирішується питання про те, як відбулася та або інша подія або ж як утворювалися сліди цієї події. Висновки з результатів цих експериментів можуть також мати як достовірний, так і ймовірний характер. Якщо шляхом експерименту встановлюється, що ця подія могла відбутися тільки так, а не інакше або тільки не так, а як завгодно інакше, то висновки з подібних результатів експерименту матимуть категоричний, достовірний характер.

У тих випадках, коли слідчим експериментом установлюється лише можливість певного плину події, можливість утворення слідів таким чином, то висновки з результатів цих експериментів будуть тільки ймовірними, тому що можливість перебігу події таким чином ще не виключає, що вона розгорталася інакше, ще не дає змоги стверджувати, що вона протікала тільки так [8].

Поділяємо таку позицію О.І. Котюка: якщо отриманий шляхом проведення дослідів результат підтверджує об'єктивну можливість обставин, які перевірялися, то він вважається позитивним. Але при цьому варто пам'ятати, що позитивний результат лише підтверджує об'єктивну можливість існування події, яка перевірялась, і свідчить, що вона справді могла відбутися. Водночас це ще не означає, що саме так було насправді, а тому цей факт за потреби необхідно доводити відпо-

відними процесуальними засобами. Тобто позитивний результат слідчого експерименту є лише підставою для висування версії про існування відповідної події.

Що ж до негативного результату слідчого експерименту, то він є категоричним, оскільки свідчить про об'єктивну неможливість у певних умовах обставин, які перевірялися, а тому є доказом того, що цих обставин насправді не могло бути. Водночас такий результат має оцінюватися обережно, оскільки неможливість вчинення певних дій або перебігу певних процесів у заданих умовах, якщо вони не безспірні, нерідко свідчить не про принципову неможливість їх існування в реальності, а про те, що під час проведення експерименту якісь його умови могли бути не враховані.

Коли ж необхідно встановити зміст певного факту чи обставин або процесу їхнього походження, наприклад, як виникла певна подія чи її сліди, то результати такого експерименту можуть бути або вірогідними, або ймовірними. При цьому, якщо шляхом експериментальних дій було встановлено єдиний можливий варіант розвитку цієї події, такий результат є вірогідним, а коли результати експерименту дають підстави для висновку, що зміст обставин або процес їх настання міг мати різні варіанти, то такий результат є лише ймовірним [7].

Залежно від ступеня ймовірності варто розрізняти формальну й реальну можливість. Формально можливим вважається такий розвиток події, який сам по собі не суперечить установленим експериментальним даним, коли результати експерименту не виключають, а допускають такий розвиток. На відміну від формальної, реальна можливість характеризується більшою ймовірністю події завдяки наявності додаткових умов її реалізації. Тут результати слідчої дії не просто допускають, а припускають саме такий розвиток події, як в експерименті. Так само результати слідчого експерименту можуть бути з більшою ймовірністю поширені на реальну ситуацію злочину, якщо вони підтверджуються іншими матеріалами кримінальної справи або якщо доведений повний збіг умов, в яких проводився експеримент і розвивалася розслідувана ситуація. За своєю доказовістю висновок у цьому разі буде наближатися до категоричного.

Незважаючи на те, що ймовірнісні, можливі дані не можуть бути покладені в основу обвинувального висновку й вироку суду, все-таки не можна заперечувати значення встановлення ступеня ймовірності події. Це важливо, насамперед, для формування нових слідчих версій, визначення перспективних напрямів розслідування або планування експертних досліджень.

Таким чином, результати слідчого експерименту можна визнати достовірними, коли всі проведені досліди дали однакові результати, які визнаються, таким чином, не випадковими, а необхідними. Якщо у разі неодноразового проведення дослідів будуть одержані різні результати, то і результати слідчого експерименту не можуть бути достовірними [8].

Результати слідчого експерименту мають розглядатися лише у сукупності з іншими матеріалами кримінального провадження. Їхня роль полягає в тому, що вони підтверджують або спростовують існування припущення або самі стають базою для перевірки конкретного факту або явища.

Оцінюючи результати слідчого експерименту, слідчий має аналізувати не тільки самі підсумки, але й умови, в яких проводився експеримент, його зміст, чи досягнута його мета. Л.Є. Ароцкер вважає, що при оцінці результатів слідчого експерименту: 1) необхідно аналізувати конкретні обставини, які викликали необхідність проведення експерименту; 2) оцінювати всі умови, за яких проводився експеримент, а також враховувати характер змінених умов, що є логічною передумовою для правильних висновків [9].

Таким чином, процес оцінки результатів слідчого експерименту полягає в перевірці правильності відтворених умов і обстановки, в яких проводилася відповідна слідча (розшукова) дія; 2) перевірці правильності проведених дослідних дій, належності їхнього змісту; 3) оцінці особистих якостей учасника, чиї показання перевіряються (для експериментів із перевірки показань); 4) оцінці достовірності результатів експерименту та отримання висновків; 5) зіставленні отриманих висновків з іншими доказами.

Оцінка результатів експерименту до протоколу не заноситься, оскільки ця робота, що проводиться слідчим, вимагає аналізу та зіставлення отриманих результатів із наявними даними, що подекуди затягується в часі.

Оцінивши результати слідчого експерименту, слідчий приймає рішення або 1) про проведення повторного слідчого експерименту, або 2) про використання результатів слідчого експерименту в подальшому розслідуванні.

Якщо при оцінці результатів слідчого експерименту слідчий виявляє, що та чи інша обставина ставить під сумнів достовірність отриманих результатів, але є підстави вважати, що допущена помилка може бути усунена повторним експериментом, то такий експеримент має бути проведений.

Тактика повторного слідчого експерименту нічим не відрізняється від тактики експерименту, що проводиться вперше. Мають бути дотримані всі процесуальні правила і тактичні умови його проведення. Процес оцінки його результатів також не має суттєвих особливостей.

Висновки за результатами слідчого експерименту можуть бути також використані слідчим для подальшого розслідування як підстави для повторного проведення тих чи інших слідчих дій із метою їх більш якісного проведення. Часто на практиці використовуються повторний допит і повторний слідчий огляд [9].

Висновки з результатів слідчого експерименту можуть слугувати підставою для проведення таких слідчих дій, які раніше не проводилися, зазвичай ними є допит, огляд, експертиза.

Крім того, результати слідчого експерименту можуть бути використані як засіб, за допомогою якого особа викривається у дачі неправдивих показань вже на первинному допиті: якщо слідчий експеримент проводився за даними, отриманими в результаті допиту інших осіб або за аналогічними обставинами провадження.

Оцінюючи результати слідчого експерименту, проведеного органами досудового розслідування, суд, насамперед, звертає увагу на відповідність експериментальних умов подіям, які перевіряються. Ступінь подібності умов є критерієм цінності отриманих у результаті експерименту висновків.

Враховуючи викладене вище, вважаємо, що: 1) результати слідчого експерименту приймаються судом як доказ та підлягають оцінці за загальними правилами оцінки доказів, зібраних органами досудового розслідування; 2) доказова сила результатів слідчого

експерименту визначається лише достовірністю результатів і правильністю зроблених висновків; 3) при оцінці результатів слідчого експерименту суд виходять, насамперед, із ступеня відповідності, досягнутої між умовами експерименту та умовами досліджуваної події.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України [текст]: станом на 18 січня 2013 р. К.: «Центр учбової літератури», 2013. 290 с.
2. Коташевський О.В. Посібник для слідчого. Огляд, відтворення, інші методичні розробки. Рівне: Каліграф, 2005.
3. Коваленко Є.Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України: Підручник. К.: Юрінком Інтер, 2006. 623 с.
4. Белкин Р.С. Эксперимент в уголовном судопроизводстве: Методическое пособие / Р.С. Белкин, А.Р. Белкин. М.: Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. 160 с.
5. Скулиш Є. Негласні слідчі (розшукові) дії за кримінально-процесуальним законодавством України. Вісник Нац. акад. прокуратури України. 2012. № 2. С. 15–23.
6. Заяць Д.Д. Ситуаційний підхід до тактики перевірки показань на місці: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Х., 2004. 216 с.
7. Жукова Н.И. Вопросы теории и практики следственного эксперимента: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза». Свердловск, 1984. 16 с.
8. Котюк О.І. Слідчий експеримент – процесуальні аспекти. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2013. № 3. С. 130–135.
9. Чернецький О.К. Особливості розмежування слідчого експерименту та перевірки показань на місці / О.К. Чернецький, А.В. Реуцький. Університетські наукові записки. 2012. № 3. С. 355–359.
10. Ароцкер Л.Е. Следственный эксперимент в советской криминалистике: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная експертиза». Х., 1951. 35 с.

Гусаченко Є.О.,
ад'юнкт
Національної академії внутрішніх справ

УДК 343.1

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ І ВЕРСІЇ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОЗСЛІДУВАННЯ НАНЕСЕННЯ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ

Загородній І. В.

У статті розглянуто особливості типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування злочинів, пов'язаних із нанесенням тілесних ушкоджень. Визначено, що найбільш обґрунтованим, простим і ефективним для використання у практичній діяльності є розподіл слідчих ситуацій за критерієм повноти інформації про подію злочину та особи потерпілого і злочинця. Для кожної з наведених слідчих ситуацій окреслено основні напрями розслідування, запропоновано перелік типових загальних і окремих слідчих версій, слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів.

Ключові слова: *тілесні ушкодження, розслідування нанесення тілесних ушкоджень, початковий етап розслідування, слідчі ситуації, слідчі версії.*

В статье рассмотрены особенности типичных следственных ситуаций начального этапа расследования преступлений, связанных с нанесением телесных повреждений. Указано, что наиболее обоснованным, простым и эффективным для использования в практической деятельности является выделение следственных ситуаций, исходя из критерия полноты информации о событии преступления и личности потерпевшего и преступника. Для каждой из приведенных следственных ситуаций очерчены основные направления расследования, предложен перечень типичных общих и частных следственных версий, следственных (розыскных) действий и оперативно-розыскных мероприятий.

Ключевые слова: телесные повреждения, расследование нанесения телесных повреждений, начальный этап расследования, следственные ситуации, следственный версии.

In the article the peculiarities of the typical investigative situations of the initial stage of investigation of crimes related to bodily harm. Pointed out that the most reasonable, simple and effective to use in practice is the allocation of investigative situations based on the criterion of completeness of information about the crime and the identity of the victim and the perpetrator. For each of the investigative situations outlined the main directions of the investigation, the proposed list of typical public and private investigative leads, investigative (search) actions and operatively-search actions.

Key words: *injuries, the investigation of bodily injury, the initial phase of the investigation, investigative situation, investigative version.*

Постановка проблеми. Актуальною проблемою вітчизняної криміналістичної науки є розробка і вдосконалення науково обґрунтованої методики розслідування злочинів, пов'язаних із нанесенням тілесних ушкоджень. Із метою визначення шляхів оптимізації процесу їх розслідування варто визначити типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування, розробити для кожної з них перелік типових загальних і окремих слідчих версій, слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів.

Дослідження за темою. Проблемам побудови методики розслідування злочинів, пов'язаних із нанесенням тілесних ушкоджень, приділено уваги в роботах Ю.П. Аленіна, В.С. Богданової, В.Г. Дрозд, В.П. Колмакова, В.В. Логінової, Т.О. Лускатової, В.О. Коновалової, М.І. Панова, С.О. Сафронова, В.В. Тіщенка, В.Ю. Шепітька та інших дослідників.

Метою статті є визначення типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування злочинів, пов'язаних із нанесенням тілесних ушкоджень, розробка переліку типових загальних і окремих слідчих версій, слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів.

Викладення основного матеріалу. Робота слідчого на початковому етапі розслідування злочинів, пов'язаних із нанесенням тілесних ушкоджень, викликає найбільші складності, оскільки, у зв'язку з неповнотою і суперечливістю доказової інформації, стосовно більшості фактичних обставин, які стосуються події злочину і винуватості у його вчиненні окремих осіб, можна скласти не істинне, а лише ймовірне уявлення.

Початковий етап розслідування характеризується наявністю певних слідчих ситуацій як сукупностей реальних умов і обставин, в яких протікає процес розслідування, та необхідністю висунення і перевірки слідчих версій як обґрунтованих припущень про ті чи інші обставини злочину. Оцінка слідчої ситуації і висунення слідчих версій є єдиним і нерозривним пізнавальним процесом та логічною основою планування на початковому етапі розслідування кримінального правопорушення.

Єдиного, або, принаймні, узгодженого підходу щодо систематизації типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування злочинів, пов'язаних із нанесенням тілесних ушкоджень, а також версій, що висуваються в умовах тієї чи іншої слідчої ситуації, у криміналістичній літературі досі не напрацьовано [8, с. 133; 3, с. 72–73; 11; 4, с. 264–265; 6, с. 175–177; 5, с. 452–456; 2, с. 11; 7, с. 218; 10, с. 46–47].

Передбачити й описати усі варіанти слідчих ситуацій, які виникають під час розслідування цих злочинів, неможливо. У зв'язку з цим більш продуктивним є підхід, при якому варто зробити акцент на розробці більш типових і простих для практичного розуміння моделей слідчих ситуацій.

Найбільш обґрунтованим, простим і ефективним для використання у практичній діяльності є розподіл слідчих ситуацій за критерієм повноти інформації про подію злочину та особистість потерпілого і злочинця, що є у слідчого. Невипадково у спеціальній літературі підкреслюється, що планування розслідування і висування слідчих версій у справах зазначеної категорії перебуває у прямій залежності від того, встановлено чи не встановлено особу, що нанесла тілесні ушкодження [9, с. 10–11].

За цим критерієм типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування злочинів, пов'язаних із нанесенням тілесних ушкоджень, доцільно поділити на три групи: 1) встановлено особи потерпілого і підозрюваного та відомі основні обставини події; 2) встановлено факт

Загородній І. В., 2017

нанесення тілесних ушкоджень, особу потерпілого, але невідома особа злочинця; 3) відомий факт нанесення тілесних ушкоджень, однак не встановлено особи ані потерпілого, ані злочинця. Що стосується більш складних ситуаційних моделей, то їх варто розробляти на базі вказаних простих ситуацій з урахуванням конкретних обставин події.

З огляду на наведені слідчі ситуації, слідчий розробляє план розслідування, висуває можливі версії, намічає невідкладні та подальші слідчі (розшукові) дії, а також необхідні оперативно-розшукові заходи.

Загальними слідчими версіями під час розслідування злочинів, пов'язаних із нанесенням тілесних ушкоджень, є такі: 1) тілесні ушкодження спричинено внаслідок протиправних винних насильницьких дій підозрюваного, спрямованих виключно на нанесення тілесних ушкоджень; 2) завдання потерпілому тілесних ушкоджень є результатом вчинення іншого злочину; 3) тілесні ушкодження нанесено особі за наявності обставин, що виключають кримінальну відповідальність (ст.ст. 36–41, 43 КК України); 4) тілесні ушкодження завдано підозрюваним при перевищенні меж необхідної оборони чи заходів, необхідних для затримання злочинця, або у стані афекту; 5) тілесні ушкодження стали результатом нещасного випадку; 6) тілесні ушкодження стали результатом свідомих або необережних дій самого потерпілого.

Планування розслідування супроводжується висуненням і різноманітних окремих версій, які пояснюють окремі сторони події і можуть стосуватися місця, часу, обстановки, способу підготовки, вчинення і приховання злочину, наявності і місцезнаходження слідів і доказів, мотивів, цілей завдання тілесних ушкоджень, наявності провокуючих, у тому числі протиправних і насильницьких дій із боку потерпілого тощо.

Найбільш простою, сприятливою і водночас поширеною є перша ситуація, за якої встановлено особи потерпілого і підозрюваного і відомі основні обставини події. Основним завданням початкового етапу розслідування є з'ясування конкретних обставин місця, часу, обстановки, способу нанесення тілесних ушкоджень, винуватості підозрюваного, а також інших обставин, що підлягають встановленню у кримінальних провадженнях зазначеної категорії. Слідчі (розшукові) дії у цій типовій ситуації спрямовані, насамперед, на затримання підозрюваного, з'ясування його особи, виявлення, фіксацію та забезпечення схоронності доказів.

У літературі наводиться позиція, згідно з якою у тих слідчих ситуаціях, коли відомі особи злочинця і потерпілого, подія злочину, а злочинець затриманий на місці події, версії, як правило, не висуваються [1, с. 417–418] Однак із цим можна погодитись не у всіх випадках. Навіть тоді, коли особи потерпілого і підозрюваного встановлені, а сам підозрюваний затриманий, поряд з основною версією (тілесні ушкодження спричинено внаслідок протиправних винних насильницьких дій підозрюваного), у залежності від конкретних обставин події, можливим є висунення інших загальних та спеціальних версій: протиправні дії підозрюваного не обмежуються виключно нанесенням тілесних ушкоджень, і ним вчинено інший злочин (розбійний напад, замах на вбивство, хуліганство тощо); завдання тілесних ушкоджень сталося внаслідок дій, вчинених у стані необхідної й уявної оборони, під час дій, спрямованих на затримання особи, яка вчинила злочин, у стані крайньої необхідності тощо; тілесні ушкодження завдано у стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства або тяжкої образи з боку потерпілого; тілесні ушкодження заподіяно унаслідок перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця; тілесні ушкодження стали результатом нещасного випадку та ін.

У тих випадках, коли у слідчій ситуації, що розглядається, потерпілий наділений особливим статусом, наявність якого відбивається на кваліфікації дій винного (є співробітником правоохоронного органу, державним чи громадським діячем, журналістом, службовою особою чи громадянином, який виконує громадський обов'язок, суддею, народним засідателем, присяжним, захисником тощо), слідчим обов'язково висуваються і перевіряються версії щодо мотивів дій підозрюваного. Насамперед, слідчий має встановити, чи не пов'язані насильницькі дії підозрюваного з професійною діяльністю потерпілого.

Слідчі версії також спрямовуються на встановлення наявності чи відсутності підготовчої діяльності, причетності до вчинення злочину інших осіб, мотивів і цілей завдання тілесних ушкоджень.

Як правило, у слідчій ситуації першого типу початковими слідчими (розшуковими) діями мають стати: освідування, огляд одежі і допит потерпілого; допит свідків; огляд місця події; проведення медичної та інших експертиз; затримання підозрюваного та вирішення питання щодо обрання стосовно нього запобіжного заходу; допит і освідування підозрюваного; особистий обшук підозрюваного та обшук за місцем проживання підозрюваного. Звичайно, перелік та послідовність проведення слідчих (розшукових) дій можуть варіюватися залежно від конкретних обставин події.

Якщо злочинець, особу якого встановлено, втік із місця події, висуваються версії щодо його можливого місцезнаходження. Важливе значення у цьому разі має скоординоване проведення оперативно-розшукових заходів, затримання злочинця та доправлення його до слідчого.

Другою типовою є слідча ситуація, при якій встановлено факт нанесення тілесних ушкоджень, особу потерпілого, але невідома особа злочинця. Як правило, мова йде про випадки вчинення злочину у громадських місцях, у тому числі місцях стихійного відпочинку громадян, у місцях концентрації молодіжі, на об'єктах транспорту або у безлюдних місцях. Злочини при цьому можуть здійснюватись незнайомою потерпілому особою із хуліганських спонукань, у результаті випадкової сварки. Часто як злочинець, так і жертва перебувають у стані алкогольного сп'яніння.

У цій ситуації висуваються версії, направлені на встановлення особи винного. За загальним правилом, чим меншим є обсяг даних про особу злочинця, тим ширшими є коло версій, що підлягають висуванню, і коло осіб, серед яких варто шукати злочинця.

Діяльність зі встановлення винної особи у цій типовій ситуації, насамперед, спрямовується на: встановлення очевидців злочину; виявлення осіб, що мають відомості, які характеризують особистість можливого злочинця; розшук можливих знарядь злочину та інших слідів злочину; встановлення місцезнаходження особи, щодо якої є дані про причетність до злочину.

У ситуаціях, коли про особу злочинця відомо лише в обсязі ознак зовнішності, яку запам'ятали потерпілий чи свідки, серед першочергових треба виокремити дії, направлені на ідентифікацію його особистості. Під час допитів слідчий, перш за все, має встановити, чи не запам'ятав потерпілий або інші очевидці події будь-які ознаки зовнішності злочинця, його прикмети. Обов'язково треба враховувати інформацію про будь-які ушкодження, поранення, які потерпілий, обороняючись, завдав злочинцю. Треба перевірити, чи не звертались будь-які особи з подібними ушкодженнями до лікувальних закладів. Варто ураховувати, що, звернувшись за отриманням медичної допомоги, злочинець може приховати свої справжні паспортні дані. Потерпілому можна пред'явити фотографії осіб, які перебувають на криміналістичних обліках, схильних до вчинення протиправних дій, раніше судимих за аналогічні або інші насильницькі злочини, які проживають або перебували у момент вчинення злочину неподалік від місця події.

Якщо підозрювана особа зникла з місця вчинення злочину, потерпілий її не знає, а очевидці події відсутні або не встановлені, важливим джерелом інформації будуть матеріальна обстановка на місці вчинення злочину (досліджується під час проведення огляду місця події) і сама потерпіла особа.

Варто з'ясувати, чи мав хтось мотиви вчити насильницькі дії щодо потерпілого, чи не погрожували йому насильством, чи є особи, з якими у потерпілого склалися неприязні стосунки, чи не придбавав або не готував хтось предмети, які використано як знаряддя вчинення злочину, чи є дані про те, що хтось після вчинення злочину вживав заходи щодо приховання його слідів (знищував одежу, маскував зовнішність, приховував сліди тілесних ушкоджень, які міг отримати під час бійки з потерпілим).

Для висунення версій про особу підозрюваного слідчий має максимально прискіпливо зосередитись на відомостях, що становлять криміналістичну характеристику самого потерпілого (його рід занять, спосіб життя, коло близьких та знайомих, моральні, психологічні, демографічні ознаки, особливості поведінки, відносини з іншими особами), оскільки особистісні особливості потерпілого іноді здатні прямо чи опосередковано вказати на можливу особу злочинця, його характеристики та поведінку.

Поряд із версіями щодо осіб підозрюваних і їхнього місцезнаходження, у цій слідчій ситуації можуть висуватися версії щодо часу вчинення злочину, мотивів та цілей злочину, способів нанесення тілесних ушкоджень, наявності і характеру підготовчих дій, місцезнаходження речових та інших доказів, наявності та місцеперебування свідків, у тому числі очевидців подій.

Наведені версії можуть бути перевірені шляхом різних слідчих (розшукових) дій, серед яких: допит та освідування потерпілого; огляд місця події, речей і документів; допит очевидців подій та і інших свідків; проведення медичної та інших експертиз; пред'явлення особи для впізнання.

Важливе значення для встановлення особи, що заподіяла тілесні ушкодження, має застосування оперативно-розшукових заходів, яке може здійснюватися за такими напрямами: 1) за ознаками зовнішності злочинця; 2) за слідами і предметами, залишеними на місці події; 3) за слідами на тілі й одязі злочинця; 4) за способом вчинення злочину; 5) за іншими даними, що мають значення для встановлення злочинця [2, с. 12] Найчастіше оперативно-розшукові заходи спрямовуються на встановлення можливих свідків злочину, перевірку осіб, схильних до вчинення злочинів зазначеної категорії, які проживають або перебувають на території поблизу місця події.

Найбільш складною і малоінформативною є третя слідча ситуація, при якій відомий факт нанесення тілесних ушкоджень, однак не встановлено особи ані потерпілого, ані підозрюваного. Ця ситуація часто має місце при вчиненні злочину в умовах неочевидності, в малолюдних або безлюдних місцях – парк, узбіччя дороги, сміттєзвалище, природні об'єкти (ліс, лісосмуга, берег річки, безлюдний віддалений пляж). Жертвами можуть виступати особи без постійного місця проживання, в яких відсутні документи, що посвідчують особу. У цих випадках, як правило, випадкові люди знаходять труп невідомої особи, або потерпілий перебуває у важкому, часто непритомному стані і не може надати інформацію ні про обставини події злочину, ні про особу нападника, ні про самого себе.

Як зазначають фахівці, в таких випадках висуваються різноманітні загальні та окремі версії: стосовно характеру події – протиправне нанесення шкоди здоров'ю, нещасний випадок, перевищення меж необхідної оборони та ін.; стосовно мотиву вчинення злочину – особистісні неприязні відносини, корисні мотиви, хуліганські спонукання або необережне завдання тілесних ушкоджень; стосовно суб'єкта злочину – шкоду здоров'ю потерпілого спричинила знайома потерпілому особа або невідомий [1, с. 420].

Комплекс слідчих (розшукових) дій у цій ситуації зазвичай має охоплювати: огляд місця події, який дасть змогу встановити слідову картину події та отримати вихідну інформацію, насамперед, щодо способу вчинення злочину та кількості причетних (присутніх) осіб; встановлення та допит як свідків очевидців події, а також осіб, що виявили пораненого, викликали швидку допомогу, супроводжували до медичного закладу, медичних працівників та інших осіб, що можуть повідомити будь-яку інформацію щодо обставин злочину, особи потерпілого і злочинця, його місцезнаходження; освідування потерпілого; призначення медичної, криміналістичних (по виявлених під час огляду предметах) та інших експертиз.

Обов'язковим у цій ситуації є організація проведення оперативно-розшукових заходів із метою встановлення можливих свідків, у тому числі очевидців злочину, встановлення та перевірки осіб, схильних до вчинення злочинів зазначеної категорії, які проживають або перебувають на території поблизу місця події, осіб, раніше судимих за вчинення аналогічних злочинів та осіб без постійного місця проживання. З метою встановлення особистості потерпілого проводиться перевірка відбитків пальців рук за дактилоскопічними обліками та залучення засобів масової інформації.

Подальші напрями досудового розслідування, планування та проведення подальших слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів залежать від ситуації, що склалася після завершення початкового етапу розслідування та обсягу зібраної інформації.

Висновки. Найбільш обґрунтованим, простим і ефективним для використання у практичній діяльності

є розподіл слідчих ситуацій початкового етапу розслідування злочинів, пов'язаних із завданням тілесних ушкоджень, за критерієм повноти інформації про подію злочину та особистість потерпілого і злочинця, що є у слідчого. За цим критерієм типові слідчі ситуації доцільно поділити на три групи: 1) встановлено особи потерпілого і підозрюваного та відомі основні обставини події; 2) встановлено факт нанесення тілесних ушкоджень, особу потерпілого, але невідома особа злочинця; 3) відомий факт нанесення тілесних ушкоджень, однак не встановлено особи ані потерпілого, ані злочинця. Більш складні ситуаційні моделі варто розробляти на базі вказаних простих ситуацій з урахуванням конкретних обставин події, що розслідується.

Загальними слідчими версіями під час розслідування злочинів, пов'язаних із нанесенням тілесних ушкоджень, є такі: 1) тілесні ушкодження спричинено внаслідок протиправних винних насильницьких дій підозрюваного, спрямованих виключно на завдання тілесних ушкоджень; 2) завдання потерпілому тілесних ушкоджень є результатом вчинення іншого злочину; 3) тілесні ушкодження завдано особі за наявності обставин, що виключають кримінальну відповідальність (ст.ст. 36–41, 43 КК України); 4) тілесні ушкодження завдано підозрюваним при перевищенні меж необхідної оборони чи заходів, необхідних для затримання злочинця, або у стані афекту; 5) тілесні ушкодження стали результатом нещасного випадку; 6) тілесні ушкодження стали результатом свідомих або необережних дій самого потерпілого. Планування розслідування також супроводжується висуненням окремих версій, які пояснюють ті чи інші обставини події злочину.

Література

1. Деркач М.М. Алгоритм первоначальных следственных действий с учетом типичных следственных ситуаций (по преступлениям, связанным с причинением вреда здоровью). Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2008. № 1. С. 415–421.

2. Дрозд В.Г. Організаційні і тактичні аспекти розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2009. 19 с.

3. Керівництво з розслідування злочинів: науково-практичний посібник / В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін.; За ред. В.Ю. Шепітька. Х.: Одіссей, 2009. 960 с.

4. Криміналістика: навч. Посібник / Р.І. Благута, Р.І. Сибірна, В.М. Бараняк та ін.; за заг. ред. Є.В. Пряхіна. К.: Атіка, 2012. 496 с.

5. Криміналістика: підручник / В.В. Пясковський, Ю.М. Чорноус, А.В. Іщенко, О.О. Алєксєєв та ін. К.: Центр учбової літератури, 2015. 544 с.

6. Логінова В.В. Класифікація слідчих ситуацій при розслідуванні тілесних ушкоджень. Право та безпека. 2010. № 3 (35). С. 172–178.

7. Лускатова Т.О. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого. Юридичний науковий електронний журнал. 2015. № 2. С. 215–218.

8. Мишуточкин А.Л. Методика расследования отдельных видов преступлений: Курс лекций для студентов всех форм обучения. Новосибирск, 2015. 288 с.

9. Расследование и предупреждение телесных повреждений / Под ред. Н.И. Гуковской. М.: Юрид. лит., 1964. 99 с.

10. Сафронов С.О. Методика розслідування умисного заподіяння тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень. Харків, 2003. 175 с.

11. Сахарова Е.Г. Общие вопросы расследования преступлений, связанных с причинением вреда здоровью. Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2015. Т. 13. С. 3996–4000. URL: http://e-koncept.ru/2015/85800.htm.

Загородній І. В.,
аспірант кафедри криміналістики
Національного університету
«Одеська юридична академія»

УДК 343.137/137.3

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТИТУТУ СПЕЦІАЛЬНОГО ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В МЕЖАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Мудрецька Г. В.

В статті досліджується правове регулювання інституту спеціального кримінального провадження. Проаналізовано аспекти формування та застосування цього інституту у відповідній процесуальній формі в межах кримінального провадження. Визначено шляхи подолання проблем, які мають місце під час здійснення спеціального кримінального провадження, та наведено шляхи вдосконалення норм кримінального процесуального закону щодо процедури заочного провадження.

Ключові слова: *кримінальний процес, спрощене кримінальне провадження, спеціальне досудове розслідування, заочне кримінальне провадження.*

В статье исследуется правовое регулирование института специального уголовного производства. Проанализированы аспекты формирования и его применения в соответствующей процессуальной форме в пределах уголовного производства. Определены пути преодоления проблем, которые встречаются при осуществлении специального досудебного расследования, и представлены пути усовершенствования норм уголовного процессуального законодательства относительно процедуры специального досудебного расследования.

Ключевые слова: *уголовный процесс, упрощенное уголовное производство, специальное досудебное расследование, заочное уголовное производство.*

The article is devoted to the analysis of the peculiarities of the legal regulation of the special pre-trial investigation (in absentia) under the Criminal Procedure Code of Ukraine. Positive and negative aspects of the formation and application of this institution within criminal proceedings are investigated. Characterized the major changes of the current legislation to simplify "in absentia" proceedings.

Key words: *criminal procedure, criminal proceedings in absentia, procedural form, special pretrial investigation, in absentia proceedings.*

Неочікувані виклики соціально-політичного, воєнного й економічного характеру зумовили необхідність запровадження правових понять, які донині не були регламентовані. Інститут спеціального досудового розслідування кримінальних правопорушень засновано з метою спрощення здійснення судочинства в межах кримінального провадження, у разі, коли підозрюваний переховується від органів слідства й суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності й оголошений у міждержавний та / або міжнародний розшук [1]. Запровадження цього інституту створило реальну можливість для притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини, але ухиляючись від неї, переховуються від органів досудового розслідування та суду на території інших держав, а також – на окремих територіях країни, на яких через тимчасову окупацію та проведення антитерористичної операції не функціонують органи державної влади України. Внесення змін до КПК спрямовані на забезпечення функціонування держави в особливий період соціально-політичного характеру (закони від 15.04.2014 № 1207-VII, від 12.08.2014 № 1631-VII, якими до КПК внесено окремий розділ IX1 «Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції», від 07.10.2014 № 1689-VII, яким запроваджено інститут спеціального досудового розслідування, та від 15.01.2015 № 119-VIII). Проте вказані законодавчі зміни неоднозначно застосовуються на практиці, що призводить до безлічі запитань щодо дотримання гарантій підозрюваного під час здійснення уповноваженими органами процесуальних дій у межах спеціального досудового розслідування. Переважна більшість наукових досліджень містить теоретичні аспекти спеціального досудового розслідування. Водночас проблематиці правового регулювання застосування спеціального досудового розслідування у кримінальному провадженні у юридичній літературі приділено недостатньо уваги.

Інститут спеціального досудового розслідування досліджено такими науковцями, як Ю.І. Азаров, Д.О. Алєксєєва-Процюк, Є.Г. Бендерська, І.В. Басиста, І.В. Гловюк, В.О. Гринюк, О.В. Захарченко, О.О. Казаков, О.П. Кучинька, В.Т. Маляренко, О.В. Маленко, О.О. Нагорнюк-Данилюк, Л.Д. Удалова, В.О. Попелюшко, В.М. Трубніков, І.В. Цюприк, С.Л. Шаренко, О.Г. Шило, О.Г. Яновська та іншими, але окремі аспекти законодавчого регулювання означеної тематики у вітчизняній науці кримінального процесу не досліджено.

Метою роботи є науково-практичний аналіз норм КПК та нормативно-правових актів України, якими опосередковується генезис законодавчого закріплення та функціонування інституту спеціального досудового розслідування у кримінальному провадженні й висвітлення основних питань щодо здійснення спеціального досудового розслідування в межах кримінального провадження.

Спеціальне досудове розслідування (in absentia) в Україні є однією із форм спрощеного кримінального провадження, що здійснюється для забезпечення встановленого правопорядку та здійснення правосуддя, задоволення публічних інтересів у протидії злочинності й відновлення прав потерпілих тоді, коли обвинувачений переховується від органів правопорядку, намагаючись ухилитися від відповідальності, кожна держава може вдатись до використання такого правового інструменту, як спеціальне (заочне, in absentia) кримінальне провадження.

Аналізуючи нормативну регламентацію цього провадження, варто зазначити, що воно є особливим

Мудрецька Г. В., 2017

порядком кримінального провадження. Про це свідчить чітке коло злочинів, провадження щодо яких може здійснюватися в такому порядку; спеціальний суб'єкт, стосовно якого здійснюється провадження; законна підстава здійснення, передбачена в КПК. До того ж, згідно з ч. 2 ст. 7 КПК України, зміст та форма спеціального кримінального провадження мають відповідати загальним засадам кримінального провадження, з урахуванням особливостей, встановлених законом (зокрема главою 24-1, п. 20-1 розділу XI «Перехідні положення», п. 12 ч. 1 ст. 309, ч. ч. 3, 4 ст. 323 та ін. КПК України), а сторона обвинувачення зобов'язана використати всі передбачені законом можливості для дотримання прав підозрюваного чи обвинуваченого (зокрема, прав на захист, доступу до правосуддя, таємницю спілкування, невтручання у приватне життя) у разі здійснення кримінального провадження за його відсутності. Як видається, в Україні спеціальне кримінальне провадження, складовими елементами якого є спеціальне досудове слідство і спеціальний судовий розгляд, є способом прискорення кримінального судочинства за відсутності підозрюваного та обвинуваченого, що зменшує зловживання підозрюваними й обвинуваченими своїми процесуальними правами.

Сьогодні висловлені та аргументовані різні точки зору на питання здійснення кримінального провадження за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого. Наявна неоднозначність поглядів на обґрунтованість існування такого інституту в кримінальному процесуальному законодавстві України. Так, одні автори вважають, що інститут спеціального кримінального провадження в нашій державі цілком відповідає загальним міжнародним стандартам заочного кримінального провадження, яке здійснюється за відсутності (in absentia) підозрюваного, обвинуваченого, та повністю узгоджується з положеннями принципу верховенства права [2, с. 432–433]. До того ж аргументовано доводять, що в Україні спеціальне кримінальне провадження не лише повинно існувати, а й має перспективи свого розвитку, оскільки є практична необхідність у його поширенні за певних умов на більш значну кількість осіб [3, с. 432–433] і кримінальних правопорушень [4, с. 128–129]. Тому його прихильники вказують, що позитивом заочного кримінального провадження є процесуальна економія, яка пов'язується зі спрощенням і прискоренням кримінального судочинства. Здійснення такого провадження за наявності гарантій забезпечення прав особи, закріплених у Конвенції, цілком позитивно сприймається Європейським судом з прав людини [5, с. 421–430].

Дійсно, здійснення спеціального досудового розслідування (in absentia) в Україні не суперечить міжнародно-правовим актам та відповідає рішенням Європейського суду з прав людини. Зокрема, в Резолюції 75 (11) Комітету міністрів Ради Європи «Про критерії регламентації розгляду, який проводиться за відсутності обвинуваченого» 1973 року одним із перших критеріїв визначено його винятковий характер. Серед гарантій, які мають бути забезпечені під час такого провадження, називають: 1) наявність згоди підозрюваного або обвинуваченого на його застосування, якщо санкція інкримінованого йому кримінального правопорушення не передбачає позбавлення волі; 2) участь захисника; 3) належне повідомлення підозрюваного чи обвинуваченого про місце і час проведення процесуальних дій з його участю у слідчого, прокурора чи в суді; 4) заборона застосовувати цей порядок щодо неповнолітніх; 5) право засудженого на оскарження заочного вироку тощо [6].

Проте європейський досвід свідчить не на користь української моделі спеціального кримінального провадження [7, с. 35]. Зокрема, фундаментальним правам людини, закріпленим у п. 3 «d» ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, п. 3 «c» ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Конвенції) та інших міжнародних документах. У п. п. 60, 61 Доповіді, схваленої Венеціанською комісією на 86-му пленарному засіданні у березні 2011 року, зазначено право кожного на виклад своєї позиції [8, с. 181], що передбачає особисту присутність обвинуваченого в суді. Вказане положення вбачається також із засад судочинства, визначених у ч. 2 ст. 129 Конституції України та ст. ст. 7, 20–23 КПК України, зокрема змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, забезпечення права обвинуваченого на захист, доступу до правосуддя і безпосередності дослідження доказів судом [9]. На думку фахівців, зміни соціально-політичного, воєнного й економічного характеру й доповнення до норм кримінального процесуального законодавства здебільшого спрямовані на досягнення конкретної мети. Проте частина правовідносин так і залишилася недостатньо врегульованою. Вочевидь, проведення спеціального досудового розслідування за своєю формою і змістом є новим специфічним правовим інститутом, тож належало б закріпити ці новели серед основних засад кримінального провадження. З цього приводу на практиці постає безліч запитань щодо дотримання гарантій підозрюваного та здійснення уповноваженими органами процесуальних дій у межах спеціального досудового розслідування. Так, згідно з ч. 5 ст. 139 КПК України ухилення від явки на виклик слідчого, прокурора чи судовий виклик слідчого судді, суду (неприбуття на виклик без поважної причини більш як два рази) підозрюваним, обвинуваченим та оголошення його у міждержавний та / або міжнародний розшук є підставою для здійснення спеціального досудового розслідування чи спеціального судового провадження [10]. Тобто для застосування спеціального кримінального провадження необхідна певна юридична сукупність, зокрема, оголошення особи у міжнародний та / або міждержавний розшук. В ст. 5 Закону України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» від 12 серпня 2014 року № 1632-VII встановлено, що ухилення від явки на виклик слідчого, прокурора чи судовий виклик слідчого судді, суду (неприбуття на виклик без поважної причини більш як два рази) підозрюваним, обвинуваченим, який перебуває в районі проведення антитерористичної операції, та оголошення його у розшук є підставою для здійснення спеціального досудового розслідування чи спеціального судового провадження в порядку, передбаченому КПК України, з особливостями, встановленими цим Законом. Вимога про оголошення у міждержавний

або міжнародний розшук не поширюється на випадки, коли вирішується питання про застосування до цих осіб спеціального кримінального провадження. Тобто законодавець закріпив норму, що неявка відповідної особи, яка перебуває в зоні проведення антитерористичної операції, на виклик уповноваженої особи або органу понад два рази без поважної причини є підставою для «автоматичного» початку спеціального кримінального провадження. Проте наведені приписи закону суперечать ч. 3 ст. 9 КПК України, де визначено, що закони та інші нормативно-правові акти України, положення яких стосуються кримінального провадження, мають відповідати цьому Кодексу. Під час здійснення кримінального провадження не може застосовуватися закон, який суперечить КПК України. З викладеного слідує, що пріоритетне значення надається саме КПК України як нормативно-правовому акту, який є основним, ключовим у регулюванні кримінальних процесуальних правовідносин, а тому у разі виникнення будь-яких суперечностей між його положеннями і нормами інших нормативно-правових актів, застосовуватися мають норми КПК України.

Крім того, здійснення спеціального кримінального провадження за нормами КПК України передбачає обов'язковість участі захисника у кримінальному провадженні щодо осіб, стосовно яких здійснюється спеціальне досудове розслідування або спеціальне судове провадження, – з моменту прийняття відповідного процесуального рішення (п. 8 ч. 2 ст. 52 КПК України). Проте стосовно здійснення спеціального досудового розслідування, слід погодитись з О.В. Маленко щодо доцільності передбачити обов'язковість участі захисника у такій процесуальній формі кримінального провадження з моменту звернення слідчого за погодженням з прокурором або прокурора до слідчого судді з клопотанням про здійснення спеціального досудового розслідування. Такий підхід видається правильним і з огляду на те, що сторона обвинувачення зобов'язана використати всі передбачені законом можливості для дотримання прав підозрюваного чи обвинуваченого, зокрема, права на захист у разі здійснення кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (ч. 2 ст. 7 КПК України), а також необхідності вжиття заходів для залучення захисника слідчим суддею під час розгляду відповідного клопотання (ч. 1 ст. 2973 КПК України) [11]. Результатом спрощення застосування цього інституту стали зміни до КПК України, внесені на початку 2017 р. шляхом прийняття Верховною Радою України закону «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення механізмів забезпечення завдань кримінального провадження», який певною мірою обмежив конституційні права підозрюваного, зокрема щодо отримання повідомлення про підозру [12]. Хоча деякі вчені вважають, що інститут спеціального кримінального провадження є різновидом особливого порядку з посиленими процесуальними гарантіями, за якого цей розгляд відбувається за відсутності підсудного, у зв'язку з неможливістю реалізації призначення кримінального судочинства у звичайному порядку і наявністю виняткових причин, пов'язаних із забезпеченням особливо важливих інтересів держави, суспільства або особистості, а також наявністю умов, передбачених кримінально-процесуальним законом [13, с. 320].

Проте, на думку О.О. Нагорнюк-Данилюк, спеціальне кримінальне провадження не можна розглядати як кримінальне провадження з посиленими процесуальними гарантіями, оскільки воно здійснюється за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого і зумовлює зміни форм діяльності учасників кримінального процесу (відсутність допиту обвинуваченого, оголошення його показань, особливості оскарження заочного вироку тощо), що навряд чи може свідчити про підсилення процесуальних гарантій, а є лише доказом зниження їх рівня [6].

Водночас абсолютно неврегульованими залишилися питання щодо: 1) забезпечення прав підозрюваного та його захисника на оскарження ухвали слідчого судді про здійснення спеціального кримінального провадження, що позбавляє підозрюваного права на доступ до правосуддя та є порушенням права на справедливий суд; 2) скасування такої ухвали у разі з'явлення підозрюваного до слідчого, прокурора чи слідчого судді; 3) визнання недопустимими доказів, отриманих під час спеціального досудового розслідування, за умови, коли підозрюваний з'явився до слідчого чи прокурора, та відпали підстави подальшого здійснення слідчих (розшукових) дій [14].

За положеннями КПК, такі докази вважаються здобутими з істотним порушенням прав підозрюваного на захист та можуть бути визнані недопустимими.

Не дістала законодавчого врегулювання й проблема вручення повідомлення про підозру особам, місце проживання та / або перебування яких – у районі проведення АТО або на тимчасово окупованій території України. Наразі особисте чи в інший, визначений КПК, спосіб вручення повідомлення про підозру особам, місцем проживання або перебування яких є такі території, неможливе. Частиною 2 ст. 20 КПК передбачено, що слідчий, прокурор зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника. Вищевказана норма узгоджується із п. 2 ч. 3 ст. 42 КПК, яким визначено, що підозрюваний має право бути чітко і своєчасно повідомленим про свої права, передбачені КПК, а також отримати їх роз'яснення. В ч. 8 ст. 42 КПК визначено, що підозрюваному, обвинуваченому вручається пам'ятка про його процесуальні права та обов'язки одночасно з їх повідомленням особою, яка здійснює таке повідомлення.

Вищевказані вимоги щодо роз'яснення підозрюваному його прав забезпечують одну із головних засад кримінального провадження, передбаченою п. 13 ч. 1 ст. 7 КПК, а саме – право на захист підозрюваного (ч. 2 ст. 20 КПК). Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. (ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73) у п. «а» ч. 3 ст. 14 вказує, що кожен має право під час розгляду будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення як мінімум на такі гарантії на основі цілковитої рівності – бути терміново і докладно повідомленим мовою, яку він розуміє, про характер і підставу пред'явленого йому обвинувачення.

У п. «а» ч. 3 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. визначено, що кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права, як бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього.

При цьому в ч. 1 ст. 276 КПК України визначено, що повідомлення про підозру здійснюється в порядку, передбаченому ст. 278 КПК. Проте, найбільш гострою є дискусія щодо можливих законних способів повідомлення особі про підозру, адже норми КПК України зазначену процесуальну дію регламентують неоднозначно. Законодавець не надав роз'яснення значення терміну «вручення», але зазначив про необхідність його вручення в день його складання, а у разі неможливості безпосереднього вручення письмового повідомлення про підозру зазначеній у ньому особі, слідчий або прокурор повинні використовувати інші способи, передбачені КПК для вручення повідомлень. Так, у разі неможливості вручити особисто, повідомлення про підозру вручається у спосіб, передбачений для виклику та приводу особи (Глава 11 КПК України, статті 135, 136), тобто: надісланням поштою, електронною поштою; врученням під розписку дорослому члену сім'ї чи іншій особі, яка з нею проживає «для передання»; врученням житлово-експлуатаційній організації за місцем проживання особи або адміністрації за місцем її роботи.

І тут випадки порушення прав осіб зі сторони обвинувачення набувають все більш систематичного характеру. По-перше, щодо надіслання письмового повідомлення про підозру поштою. У цьому контексті необхідно чітко визначити конкретний момент, з якого особа набуває статусу підозрюваного: з моменту направлення засобами поштового зв'язку чи з моменту фактичного вручення потенційному підозрюваному поштового відправлення з повідомленням про підозру.

В такому разі особа вважається підозрюваною з моменту вручення їй повідомлення про підозру та ознайомлення з її змістом, що підтверджується в порядку ч. 1 ст. 136 КПК України, а саме розписом особи в поштовому повідомленні про отримання вищевказаного документу. І, відповідно, особа набуває статусу підозрюваного з моменту вручення їй особисто поштового відправлення, а не з моменту відправлення такого повідомлення слідчим. Тому, без наявності передбачених ч. 1 ст. 136 КПК України доказів вручення повідомлення про підозру (в тому числі і внаслідок відмови адресата від його отримання або закінчення строку зберігання на поштовому відділенні), а саме, відсутності розпису особи в поштовому повідомленні про отримання вищевказаного документу, таке повідомлення вважається не врученим. Отже, процесуальний статус особи у кримінальному судочинстві не змінюється, оскільки фактично повідомлення про підозру не було вручено, особа не була ознайомлена з його змістом, а також правами та обов'язками підозрюваного. Однак це не позбавляє сторону обвинувачення можливості здійснювати інші дії, направлені на встановлення місцезнаходження особи та виклик її для вручення повідомлення про підозру.

Таким чином, обов'язок слідчого або прокурора детально роз'яснити права підозрюваного під час вручення особі повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення є обов'язковим (імперативним) та не передбачає можливості недотримання або ухилення. Отже, не роз'яснення слідчим або прокурором прав та обов'язків підозрюваного є порушенням його прав, в тому числі і права на захист, котре передбачене КПК України, Конституцією України, а також міжнародними договорами України.

Таким чином, зміни, внесені до гл. 241 КПК, є необхідними, проте безсистемними. Вони спрямовані не на вдосконалення чинної процедури проведення слідчих розшукових дій, а на усунення штучно створених проблем, які виникли в результаті запровадження відповідного інституту. Тому, назване зумовлює потребу у проведенні подальших доктринальних досліджень інституту заочного кримінального провадження з метою вдосконалення норм КПК України та забезпечення ефективного застосування цього кримінального процесуального інституту у вітчизняному судочинстві.

Література

1. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини: Закон України від 7 жовтня 2014 р. № 1689-VII. Відомості Верховної Ради. 2014. № 46. Ст. 2046

2. Баулін О. Спеціальне кримінальне провадження у контексті верховенства права. Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2017. № 3(15). С. 1–7. URL: http://www.chasopysnapu.gp.gov. ua/chasopys/ua/pdf/3-2017/ baulin.pdf.

3. Маляренко В.Т. Реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика: монографія / Маляренко В.Т. К.: Ін Юре, 2004. 544 с

4. Татаров О.Ю. Заочне провадження в кримінальному судочинстві України: проблеми та перспективи реалізації. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2014. Вип. 29. Ч. 2. Т. 2. С. 125–130.

5. МакБрайд Дж. Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес \ [2-ге вид.]. К.: К.І.С, 2013. 576 с

6. Нагорнюк-Данилюк О.О. Поняття, сутність і значення інституту спеціального провадження в кримінальному процесі України. Право і Безпека. 2015. № 2 (57). URL: http://oaji.net/articles/2016/2258-1452250729.pdf

7. Попелюшко В. Провадження in absentia у кримінальному процесі Німеччини. Право України. 2015. С. 34–42.

8. Верховенство права: доповідь, схвалена Венеціанською комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року). Пітер Ван Дайк, Ґрета Галлер, Джефрі Джоуел, Каарло Туорі; пер. з англ. С. Головатого (за підтримки Американської агенції з міжнародного розвитку / USAID). Право України. 2011. № 10. С. 168–184.

9. Баулін О. Спеціальне кримінальне провадження у контексті верховенства права. Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2017. № 3(15). С. 1–7. URL: http://www.chasopysnapu.gp.gov. ua/chasopys/ua/pdf/3-2017/ baulin.pdf.

10. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9–10, 11–12, 13. Ст. 8.

11. Маленко О.В. Правове регулювання заочного кримінального провадження за КПК України 2012 Року:

порівняльно-правовий аспект. Часопис Академії адвокатури України. 2015. том 8. №2 (27)

12. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо вдосконалення механізмів забезпечення завдань кримінального провадження) Закон № 1950-VIII від 16.03.2017 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1950-19.

13. Трофимова Е.В. Заочное судебное разбирательство по уголовным делам: понятие и перспективы применения. Вестник Воронежского государственного университета. Серия «Право». 2008. № 2. С. 313–322.

14. Татаров О. 40 змін, що струснули КПК: нововведення у кримінальному процесі: брак наукового підґрунтя та криза результату. Закон і Бізнес. № 43 (1341). 11.11-17.11.2017. URL: http://zib.com.ua/ua/pda/130768.html.

Мудрецька Г. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
Одеського державного університету
внутрішніх справ

УДК 343.983

ПРИЙОМИ ПРОТИДІЇ СУДОВОМУ РОЗГЛЯДУ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА НОСІЇ (ДЖЕРЕЛА) КРИМІНАЛІСТИЧНО-ЗНАЧУЩОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Мудрецький Р. В.

У статті розглядаються основні прийоми протидії судовому розгляду кримінальних проваджень, що впливають на носії (джерела) криміналістично-значущої інформації, а також визначаються особливості прояву її способів. Надається характеристика деяких заходів щодо попередження, виявлення та нейтралізації протидії судовому розгляду.

Ключові слова: *кримінальне провадження, слідство.*

В статье рассматриваются основные приёмы противодействия судебному рассмотрению уголовного производства, которые влияют на носители (источники) криминалистически значимой информации, а также определяются особенности проявления его способов. Предоставляется характеристика некоторых мер по пресечению, выявлению и нейтрализации противодействия судебному рассмотрению.

Ключевые слова: *уголовное производство, следствие.*

In the article it is examined the essence of opposition to the investigation of the embezzlements budget fund, form, methods, and also are determined the special features of its accomplishment from the side of officials. The characteristic of some measures for warning, development and neutralization of opposition to investigation from the side of officials in the budgetary sphere is given.

Key words: *criminal proceedings, investigation.*

Серед загальної кількості проблемних питань сучасної криміналістичної науки особливе місце займає питання подолання протидії судовому розгляду кримінальних проваджень. Незважаючи на впровадження ефективних методів розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, правоохоронні органи стикаються з активною протидією з боку зацікавлених осіб. Крім того, в сучасних умовах реформування кримінального судочинства широкого розповсюдження набули прояви протидії не лише на стадії досудового розслідування, але й на стадії здійснення правосуддя взагалі. Зазначене своєю чергою призводить до неповноти досудового слідства та судового розгляду, викликає суттєві труднощі у дослідженні обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, ускладнює призначення судами винним покарання, яке в результаті може не відповідати характеру їх злочинних діянь, і врешті-решт кримінальне провадження закривається через реабілітуючі підстави. Наявні також випадки, коли винні у вчиненні кримінальних правопорушень особи взагалі не притягуються до відповідальності.

Аналіз літературних джерел свідчить, що висвітлення різних аспектів протидії на стадії досудового розслідування були проведені в теоретичних дослідженнях багатьма українськими та зарубіжними вченими, зокрема С.Ю. Журавльовим, В.М. Карагодіним, А.М Кустовим, Е.У. Баєвою, О.В. Александренко, Н.О. Міхайличенко, А.Ф. Волобуєвим, С.О. Сафроновим, М.І. Костіним, Б.В. Щуром, Р.М. Шехавцовим, В.К. Лисиченко, І.А. Бобраковою та іншими.

Однак, не дивлячись на беззаперечну теоретичну й практичну значущість зазначених досліджень, питання протидії судовому розгляду кримінальних проваджень, зокрема її прийомів, що впливають на носії (джерела) криміналістично-значущої інформації, не досліджувались, що й обумовлює актуальність цієї статті.

На нашу думку, протидією судовому розгляду кримінальних проваджень є протиправна навмисна чи ненавмисна система дій (бездіяльності) або окремі дії (бездіяльність) учасників кримінального судочинства, інших осіб, а також такі зовнішні свідомо створені негативні фактори, які перешкоджають їх справедливому розгляду неупередженим і незалежним судом та прийняттю законного й обґрунтованого рішення [1, с. 70].

Оскільки обставини вчинення кримінального правопорушення, що підлягають доказуванню, можуть бути встановлені на підставі фактичних даних, які вказують на наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження, визначення прийомів та методів впливу на криміналістично-значущу інформацію має суттєве значення для подолання протидії судовому розгляду кримінальних проваджень.

Кожному виду протидії притаманні відповідні способи їх реалізації. На практиці ці способи можуть мати вираження у різноманітних діях, в тому числі із застосуванням ресурсів публічної влади та суспільної думки: ухилення від явки до суду; надання неправдивих свідчень; приховування та знищення доказів – слідів злочину; підкуп суддів; здійснення тиску на осіб, від поведінки та свідчень яких залежить швидкий, повний та неупереджений судовий розгляд кримінального провадження (свідка, слідчого, експерта, суддю та інших). Тому в цій роботі нами буде розглянуто найбільш типові прийоми протидії, що впливають на носії (джерела) криміналістично-значущої інформації.

Дослідження способу протидії судовому розгляду кримінальних проваджень має не лише наукове, але й практичне значення. Це допомагає встановити коло суб'єктів, які найчастіше їх використовують, і серед них виявити конкретну особу, оскільки саме спосіб дозволяє встановити деякі важливі характеристики суб'єкта протидії. Крім того, спосіб протидії може вказувати на прийоми і засоби, які використовуються під час його підготовки, що згодом надасть можливість знайти докази протидії та розробити рекомендації щодо її подолання [2, с. 50–51].

Для дослідження проблем протидії судовому розгляду кримінальних проваджень, визначення ступеня розповсюдженості її форм та способів нами було проведено анкетування та інтерв'ювання 117 практичних працівників, в тому числі суддів, захисників та право-

Мудрецький Р. В., 2017

охоронних органів. Окремі висновки стосовно форм і способів протидії судовому розгляду кримінальних проваджень робилися виходячи з аналізу матеріалів кримінальних проваджень, за результатами яких можна виділити наступні способи протидії, що спрямовані на носії (джерела) криміналістично-значущої інформації у кримінальному проваджені.

І. За змістовною стороною впливу на носії (джерела) криміналістично-значущої інформації доцільно викласти наступні види протидії.

За основу розгляду цієї групи прийомів та способів протидії ми взяли зміст діяльності суб'єктів протидії, виконуючи яку вони досягають основної мети – створення перешкод у вирішенні завдань кримінального провадження та здійснення правосуддя шляхом впливу на доказову інформацію (сліди злочину як матеріальні, так і сліди-відображення у пам'яті людей). Вказані дії у криміналістичній літературі розглядаються здебільшого як дії, що спрямовані на приховування злочину. Саме в операціях із доказовою та орієнтуючою інформацією є сутність приховування злочинів [3, с. 12].

Основним фактором, який спонукає злочинця прийняти заходи з приховування злочину, є бажання уникнути виявлення злочину та відповідальності за його вчинення. Ще Г.Г. Зуйков запропонував способи приховування злочину, що не були охоплені єдиним задумом із вчиненням злочину, розглядати окремо та визначив їх як способи ухилення від відповідальності [4, с. 98–99].

Для стадії судового розгляду кримінального провадження характерним є те, що судом за участю сторін провадиться безпосереднє дослідження всіх доказів, необхідних для винесення обґрунтованого вироку. На цьому етапі суд може виявити нові дані, які піддаються новій, більш глибокій перевірці з залученням нових доказів [5]. Крім того, п. 4 ст. 95 КПК України встановлено, що суд може обґрунтовувати свої висновки лише на показаннях, які він безпосередньо сприймав під час судового засідання [6]. Суд не вправі обґрунтовувати судові рішення показаннями, наданими слідчому, прокурору, або посилатися на них.

З огляду на це, на наш погляд, в зазначеній стадії кримінального процесу може використовуватись такий спосіб протидії, як приховування носіїв (джерел) криміналістично-значущої інформації, але з урахуванням особливостей, які притаманні судовому розгляду кримінального провадження. Водночас дії з приховування інформації зумовлені рядом факторів: діями, які вже було застосовано суб'єктом протидії на стадії досудового розслідування та ситуацією, яка склалась на момент судового розгляду кримінального провадження.

На думку В.Н. Карагодіна, створення перешкод правосуддю під час розгляду кримінальної справи та протидія досудовому слідству інколи розбігається за змістом, що зумовлено особливостями детермінуючих факторів. Зокрема, учасники досудової і судової стадії володіють різною за характером та об'ємом інформацією [7, с. 120]. Наприклад, ч. 2 ст. 290 КПК України передбачено порядок відкриття матеріалів іншій стороні. До того ж прокурор зобов'язаний надати доступ до матеріалів досудового розслідування, які є в його розпорядженні, в тому числі будь-які докази, які самі по собі або у сукупності із іншими доказами можуть бути використані для доведення невинуватості чи меншого ступеня винуватості обвинуваченого або сприяти пом'якшенню покарання [6]. Обвинувачений відрізняється від підозрюваного тим, що вже ознайомлений із всіма матеріалами кримінального провадження, має можливість почути показання потерпілих, свідків, експертів, поставити їм запитання та, відповідно, використати ці відомості під час здійснення протидії в суді.

Процесуальний порядок стадій процесу, які аналізуються, теж різний, що обумовлює особливості змісту відповідних актів протидії.

Водночас протидія, застосована на стадії досудового розслідування та в судовому засіданні, має певну схожість, оскільки в обох випадках спрямована на створення перешкод вирішенню спільних завдань кримінального судочинства. Навіть більше, нерідко протидія попередньому розслідуванню трансформується у протидію правосуддю [7, с. 19].

Так, зазначене дозволяє дійти висновку, що за змістовною стороною впливу дії, спрямовані на виключення або ускладнення дослідження слідів кримінального правопорушення під час судового розгляду кримінального провадження, з урахуванням вказаних особливостей, переважно співпадають із способами приховування злочину, які досить детально були описані Р.С. Бєлкіним та поділяються на: утаювання, знищення, маскування, фальсифікацію інформації і / або її носіїв, змішані способи [8, с. 366–368]. Отже, розглянемо зазначені способи, враховуючи особливості, притаманні судовому розгляду.

Утаювання інформації передбачає залишення судді в необізнаності відносно обставин кримінального провадження та джерел інформації, які підлягають дослідженню. Дії з утаювання інформації можуть бути як активними (приховування предмету злочинного посягання, речових доказів та інших джерел інформації, ухилення від явки до суду тощо), так і пасивними (замовчування, недонесення, відмова від дачі показань).

Знищення – це дії, спрямовані на ліквідацію (знищування) слідів кримінального правопорушення та злочинця. Тут йдеться про знищення як самої доказової інформації, так і її носія. Розглядаючи знищення інформації як спосіб протидії, О.Л. Стулін виділяє як об'єкт знищення навіть саму кримінальну справу або її частини [9, с. 71]. Такий акт протидії зустрічається в судовій практиці під час ознайомлення обвинуваченого, засудженого з матеріалами кримінальної справи. Так, із власного досвіду роботи суддею Костянтинівського міськрайонного суду Донецької області можу навести приклад, коли засуджений П. за ч. 1 ст.187 КК України під час ознайомлення в суді з матеріалами кримінальної справи, намагаючись дискредитувати та знищити доказовий матеріал по справі, вирвав свої фотокартки з протоколів пред'явлення фотознімків для впізнання та закреслив свої підписи у деяких протоколах про проведення слідчих дій за його участі на стадії досудового слідства.

Маскування – це дії, які здійснюються з метою зміни уявлення про окремі обставини кримінального правопорушення. До числа найбільш розповсюджених об'єктів кримінальних маскувань належать: матеріальні об'єкти (предмети злочину тощо); спосіб вчинення кримінального правопорушення; особа злочинця та його поведінка; фізичний та психічний стан осіб, які володіють доказовою або іншою інформацією, що має значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, та інше).

Фальсифікація – це підробка, створення неправдивої інформації та її носіїв (неправдиві показання та повідомлення, створення неправдивих слідів та інших речових та документальних джерел доказів, їх переробка чи заміна, створення неправдивого алібі та інше).

До змішаних способів приховування слідів кримінального правопорушення зазвичай відносять різноманітні інсценування, в основу яких покладено штучне створення матеріальних слідів розслідуваної події. Це робиться з метою:

– створення уявлення про нібито вчинення іншого кримінального правопорушення в певному місці та у такий спосіб приховування ознаки дійсної події кримінального правопорушення;

– створення уявлення про те, що відбулася подія, яка не має кримінального характеру, з метою приховування вчиненого кримінального правопорушення;

– створення хибного уявлення про окремі елементи фактично вчиненого кримінального правопорушення або про окремі елементи його складу, а саме: інсценування вчинення кримінального правопорушення іншою особою, в іншому місці, з іншою метою та з інших мотивів, в інший час.

Більш детально викладає основні види способів приховування злочинів М.В. Даньшин, який виокремив наступні: 1) переміщення; 2) утаювання інформації і (або) її носіїв; 3) знищення інформації і (або) її носіїв; 4) маскування інформації і (або) її носіїв; 5) фальсифікація інформації і (або) її носіїв; 6) неправдиве алібі; 7) інсценування; 8) вчинення іншого злочину; 9) опосередковане приховування; 10) симуляція; 11) приховування, засноване на впливі; 12) комплекс двох і більше способів приховування злочину (як однієї групи способів, так і різних), приховування однієї й тієї ж обставини [10, с. 57–58].

В ході судового розгляду кримінальних проваджень зустрічаються всі викладені вище способи приховування кримінальних правопорушень, які можуть продовжуватись із попередніх стадій кримінального процесу. Для дослідження проблем протидії судовому розгляду, на наш погляд, суттєвими є способи, спрямовані на позбавлення інформації доказового значення, що міститься в матеріалах кримінального провадження. На такий спосіб приховування слушно вказала О.В. Александренко, яка (залежно від мети, на яку спрямовані прийоми та способи протидії) виокремила три групи: а) спрямовані на те, щоб піддати сумніву достовірність та об'єктивність отриманої доказової інформації; б) скомпрометувати процесуальний порядок отримання доказової інформації та виключити її з числа доказів; в) дискредитувати носіїв та джерела такої інформації [11, с. 53, 54].

Зазначені прийоми та способи протидії є актуальними і для стадії судового розгляду кримінальних проваджень. Особливо з урахуванням вимог КПК України, статтею 23 якого встановлено, що відомості, які містяться в показаннях, речах і документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду, не можуть бути визнані доказами. Тому суд зобов'язаний безпосередньо досліджувати докази, без урахування даних, які зібрані на стадії досудового розслідування.

Водночас деякі сформульовані О.В. Александренко положення потребують доповнення у зв'язку із проявом специфіки судового розгляду кримінальних проваджень. Під час судового розгляду кримінального провадження досить часто зустрічаються випадки, що стосуються заяв суб'єктів протидії відносно сумнівності прийняття правоохоронними органами законних і обґрунтованих процесуальних рішень та проведення слідчих дій під час проведення досудового розслідування. Іншими словами, порушується критерій допустимості доказів. Відповідно до ст. 370 КПК України судовий вирок має бути законним, вмотивованим і обґрунтованим на підставі об'єктивно з'ясованих обставин, які підтверджені доказами, дослідженими під час судового розгляду та оціненими судом за своїм внутрішнім переконанням, що має ґрунтуватись на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження у їх сукупності. До того ж суд має керуватись лише законом.

Спираючись на сформульовані положення, можна визначити наступні групи прийомів (способів), спрямованих на *позбавлення інформації доказового значення:*

1. Заяви щодо отримання доказової інформації неналежним суб'єктом, який має право проводити процесуальні дії, спрямовані на збирання доказів: наприклад, неправдиві заяви про отримання доказів особою, яка прямо або побічно зацікавлена у вирішенні кримінального провадження.

Як спосіб протидії, не виключена також можливість використання в зазначених цілях слідчого, який навмисно грубо порушує процесуальний порядок одержання доказів, що складають основу обвинувачення, розраховуючи на їх подальше виключення судом із доказової бази кримінального провадження.

2. Заяви щодо порушення процесуального джерела отримання доказової інформації. До них належать: показання свідка, показання потерпілого, показання підозрюваного, обвинуваченого, висновок експерта, речові докази, протоколи слідчих (розшукових) і судових дій та інші документи (наприклад, щодо фальсифікації доказової інформації, отриманої в результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій).

3. Заяви щодо порушення належного процесуального засобу отримання доказової інформації. Кримінально-процесуальна форма суворо визначає засіб одержання доказів, невиконання якого призводить до порушення принципу законності кримінального судочинства, а отже, і до скасування винесеного по справі рішення. Наприклад, застосування до відповідного учасника процесу під час проведення досудового розслідування психічного чи фізичного насильства, внаслідок чого ними надано неправдиві показання, наприклад, під час проведення слідчого експерименту; неправдиві заяви щодо «провокацій» з боку працівників правоохоронних органів (нібито зброю, наркотики, гроші «підкинуто» під час затримання, обшуку тощо).

4. Заяви щодо порушення встановленого порядку провадження процесуальної дії, яка використовується як засіб одержання доказу. Наприклад, заяви суб'єктів протидії щодо фальсифікації доказової інформації; заяви про перекручування доказової інформації (у протоколі містяться відомості, які ця особа не надавала, а протокол підписала, не читаючи його змісту, тому не могла помітити цього порушення); заяви суб'єктів протидії щодо порушення їх законних прав (слідчий не повідомив підозрюваного про право на захист; свідок не попереджений щодо змісту ст. 63 Конституції України;

огляд володіння особи проведено без згоди власника або відповідної ухвали суду); не забезпечено участь перекладача особі, яка «не володіє» мовою судочинства.

ІІ. За об'єктами впливу дії, спрямовані на виключення або ускладнення дослідження слідів кримінального правопорушення, поділяються на способи протидії, що впливають на матеріальні та ідеальні сліди.

1. Способи протидії, які впливають на матеріальні сліди, а саме на:

1.1) об'єкти фіксації фактичних даних у кримінальному провадженні, які залишаються на місці події та можуть бути виявлені й досліджені під час огляду, обшуку, провадження інших процесуальних дій в період як досудового розслідування, так і судового розгляду кримінального провадження. На підставі вказаних об'єктів органи досудового розслідування та суд встановлюють передбачені законом обставини для правильного вирішення кримінального провадження (сліди відображення, які розглядаються трасологією; предмети – різноманітні матеріальні об'єкти, переміщені (віднесені) з місця події або загублені, залишені злочинцем чи потерпілим, іншими особами; речовини біологічного походження – слина, частки тканин внутрішніх органів, кров, епітеліальні клітки і клітки епідермісу, запахові сліди тощо; сліди рослинного походження – насіння, пил, частини і залишки рослин, а також частки ґрунту, промислового і хімічного походження – металевий пил, залишки пально-мастильних матеріалів, лакофарбового покриття, залишки попелу цигарок, отруйні речовини тощо);

1.2) результати фіксації вказаних матеріальних об'єктів, які відображено у певних процесуальних документах (протоколи про проведення певних слідчих (розшукових) дій: протокол огляду місця події, протокол обшуку, висновок судової експертизи тощо). Вказані способи протидії полягають, переважно, у заявлені не обґрунтованих клопотань про визнання недопустимими доказів, отриманих під час проведення слідчих (розшукових) дій та створенні у зв'язку з цим штучних обстави, що сприяють визнанню їх недопустимими. У такому разі доцільно насамперед зупинитися на процесуальних засадах перевірки доказів, оскільки встановлення фактів порушення правил отримання доказів, як правило, тягне виключення їх як джерел доказів, на підставі яких виноситься судове рішення. Як вірно відзначила професор А.В. Кудрявцева, під перевіркою доказів у кримінальному процесі розуміється діяльність слідчого і суду, пов'язана з аналізом і синтезом доказів, зіставленням їх з іншими доказами і збиранням нових доказів. Лише ґрунтуючись на цій основоположній позиції в кримінальному процесі, можна розглядати криміналістичні аспекти отримання потенційно доказової інформації [12, с. 107–109].

2. Способи протидії, які впливають на ідеальні сліди (на показання обвинувачених, потерпілих, свідків тощо). Ця група включає наступні підгрупи:

2.1.) *перша підгрупа* актів протидії охоплює активну поведінку та вплив зацікавлених осіб безпосередньо на особу, як носія інформації про кримінальне правопорушення, з метою зміни інформації про характер, обставини та учасників злочину. І.А. Бобраков, аналізуючи поняття та сутність впливу злочинців на свідків та потерпілих, зауважує, що сутність такого впливу на об'єкт виявляється в активних діях суб'єкта з метою його трансформації в потрібному для них напрямі [12, с. 108].

Є.І. Замилін справедливо зазначає, що тиск на потерпілих та свідків з метою надання ними неправдивих показань здійснюється зазвичай тоді, коли доказування побудовано переважно на їх показаннях, а отже, обмеженість доказового матеріалу надає особливого значення отриманій інформації. [13, с. 46]. Своєю чергою І.А. Бобраков виявив наступні форми впливу: а) умовляння (55%); б) фізичний вплив на свідків та потерпілих або погрози застосування такого впливу (24,9%); в) підкуп (12,2%). Лише в 31,2% вивчених справ до свідків та потерпілих застосовувалось два і більше способів впливу, частіше злочинці досить успішно обмежувались одним. Також автор констатує, що лише 41,3% свідків та потерпілих не піддавались впливу з боку злочинців, тоді як у 58,7% випадків злочинцям вдавалось схилити вказаних осіб до вчинення будь-яких дій (або бездіяльності) на їх користь [13, с. 107–109].

Крім зазначених, слід також виокремити і способи впливу, визначені О.В. Александренко, які є актуальними для стадії судового розгляду, а саме:

– заподіяння або погроза заподіяння матеріального збитку (підпал майна, квартири тощо);

– тероризування рідних або близьких людей;

– вплив на психіку людини та знищення інформації, яка знаходиться у пам'яті людини, знищення, руйнування нейронів пам'яті за допомогою електрошоку, ультразвуку, інших засобів;

– вбивство осіб – носіїв доказової інформації, як найбільш небезпечна форма впливу [11, с. 49–50].

На стадії судового розгляду кримінального провадження, з урахуванням особливостей стадії досудового розслідування, зазначені види впливу на потерпілих та свідків здійснюються з метою схиляння останніх до відмови від надання показань або зміни раніше наданих свідчень, надання завідомо неправдивих свідчень.

2.1) *друга підгрупа* актів протидії охоплює дії безпосередньо особи як носія інформації: надання неправдивих показань, їх зміна чи відмова від давання пояснень; висунення неправдивих версій, алібі; створення виправдувальних мотивувань тощо. Досить часто потерпілий може протидіяти і без будь-якого тиску на нього, переслідуючи інші цілі [14, с. 17]. Такі дії особи чинять з власної волі, і важливим приводом для такої поведінки є мотив. Наприклад, обвинувачений може вчиняти зазначені дії через побоювання викриття, відповідальності, засудження, через негативне ставлення до правоохоронних органів; потерпілі та свідки – через острах помсти, користь, з метою приховати будь-які факти (незаконне збагачення під час вчинення відносно них корисливого злочину або статевих злочинів, що принижують гідність людини). Така протидія може виражатись як в активній, так і в пасивній формі. Активна форма – повідомлення свідомо неправдивих відомостей, пасивна – замовчування, заперечування, ухилення від відповідей на запитання.

Таким чином, знання зазначених вище способів впливу на криміналістично-значущу інформацію у кримінальному провадженні дозволить своєчасно виявити та попередити негативний вплив протидії на вирішення завдань кримінального судочинства та сприятиме прийняттю законного, обґрунтованого та справедливого рішення.

Література

1. Одерій О.В. Протидія судовому розгляду кримінальних справ: поняття, сутність / О.В. Одерій, Р.В. Мудрецький. Криміналістичний вісник: [наук.-практ.зб /голов. ред. Коваленко В. та ін.] /ДНДКЦ МВС України; КНУВС. К.: ТОВ «Еліт Прінт», 2010. №1 (13). С. 59-71

2. Щеголева М.В. Противодействие расследованию незаконного оборота оружия и криминалистические методы его преодоления: дис. канд. юр. наук. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; судебная экспертиза» М., 2001. 220 с.;

3. Хараев, А.А. Преодоление противодействия расследованию преступлений против собственности: автореф. дис. канд. юр. наук. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; судебная експертиза» Краснодар, 2005. 28 с.;

4. Зуйков Г.Г. Исследование способов совершения преступлений и уклонения от ответственности как предпосылка повышения эффективности планирования расследования. Версии и планирование расследования. Межвуз. Сборник научных трудов. Свердловск: СЮИ, 1985. С. 94–106.

5. Ким Д.В. Теоретические и прикладные аспекты криминалистических ситуаций: монография [Електронній ресурс] / под ред. проф. В.К. Гавло. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2008. 196 с. URL: http://kalinovsky-k.narod.ru/b/kim_2008/2-3.htm.

6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. Голос України. 2012.

7. Карагодин В.Н. Преодоление противодействия предварительному расследованию:[монография]. Свердловск, 1992. 174 с.

8. Белкин Р.С. Курс криминалистики: в 3 т. / Р.С. Белкин. М.: Юристъ, 1997. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. М.: Юристъ, 1997. 480 с. ISBN 5-7357-0201-7.;

9. Стулин О.Л. Тактические основы преодоления умышленного противодействия расследованию преступлений: дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность». М.: СПб, 1999. 171 с. РГБ ОД, 61:00-12/309-1. 187 с.

10. Даньшин М.В. Класифікація способів приховування злочинів у криміналістиці: [навчальний посібник для студентів, аспірантів і викладачів вищих юридичних навчальних закладів]; МОНУ; Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. 116 с.

11. Александренко О.В. Криміналістичні проблеми подолання протидії розслідуванню: дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес, криміналістика; судова експертиза». К., 2004. 184 с.;

12. Кудрявцева А.В., Попов В.С. Участие адвоката-защитника в процессе доказывания на стадии предварительного расследования и в суде первой инстанции: Монография. – Челябинск: изд-во «Полиграф-Мастер», 2006. – С. 17.

13. Бобраков И.А. Воздействие преступников на свидетелей и потерпевших как прием противодействия расследованию преступлений. Организованное противодействие раскрытию и расследованию преступлений и меры по его нейтрализации. М.: Юридический институт МВД РФ, 1997. С. 107–109.

14. Замылин Е.И. Тактико-психологические основы допроса в конфликтной ситуации. Волгоград, 1998. 72 с.

Мудрецький Р. В.,
суддя
Апеляційного суду Дніпропетровської області

УДК 343.1

ПСИХОЛОГІЧНІ Й ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ ОСІБ, ПРИЧЕТНИХ ДО ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ІНСЦЕНУВАННЯМ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНОЇ ПОДІЇ

Осадчий Ю. І.

У статті визначаються окремі психологічні й тактичні особливості допиту осіб, причетних до окремої категорії злочинів, пов'язаних з інсценуванням дорожньо-транспортної події. Особливого значення в процесі підготовки до допиту означеної категорії осіб набуває вивчення криміналістичної характеристики їхньої особистості. Психологічні й тактичні прийоми залежать від процесуального статусу допитуваних осіб. Слід враховувати, що свідчення осіб, причетних до злочинів, пов'язаних з інсценуванням дорожньо-транспортної події, можуть бути заздалегідь змодельованим злочинцями складовим елементом інсценованої події.

Ключові слова: *інсценування дорожньо-транспортної події, допит, психологія, тактика, слідча ситуація.*

В статье определяются отдельные психологические и тактические особенности допроса лиц, причастных к отдельной категории преступлений, связанных с инсценировкой дорожно-транспортного происшествия. Особое значение при подготовке к допросу указанной категории лиц приобретает изучение их криминалистической характеристики личности. Психологические и тактические приемы зависят от процессуального статуса допрашиваемых лиц. Следует учитывать, что показания лиц, причастных к преступлениям, связанным с инсценировкой дорожно-транспортного происшествия, могут быть заранее смоделированной преступниками составляющей инсценированного события.

Ключевые слова: *инсценировка дорожно-транспортного происшествия, допрос, психология, тактика, следственная ситуация.*

The article defines certain psychological and tactical features of interrogation of persons involved in a certain category of crimes related to the road accident re-enactment. Particular importance in preparing for interrogation of a specified category of persons acquires the studying of their forensic characteristics of personality. The psychological and tactical methods depend on the procedural status of the interrogated persons. It should be borne in mind that testimony of persons involved in crimes related to the road accident re-enactment may be pre-simulated by offenders as part of the re-enacted event.

Key words: *road accident re-enactment, interrogation, psychology, tactics, investigative situation.*

Постановка проблеми. Одним із різновидів протидії виявленню та розслідуванню злочинів, а також способів приховування слідів їх вчинення є інсценування.

Аналіз слідчої та судової практики свідчить про розповсюдженість інсценувань з використанням відносин, пов'язаних із порушенням правил дорожнього руху та експлуатацією транспортних засобів. Злочинці досить часто використовують у своїй діяльності інсценування дорожньо-транспортної події як спосіб приховування факту вчинення тяжких злочинів (вбивств, зґвалтувань тощо), а також як складник способу вчинення деяких корисливих та корисливо-насильницьких злочинів (розбійні напади, шахрайства тощо).

На підтримку уявлення інсценованої дорожньо-транспортної події злочинці досить часто використовують неправдиві свідчення як із особистою участю, так і з залученням свідків – «очевидців», які є складовим елементом інсценованої дорожньо-транспортної події. Тому виникає необхідність дослідження психологічних та тактичних особливостей допиту осіб, причетних до організації та безпосереднього вчинення злочинів, пов'язаних з інсценуванням дорожньо-транспортної події.

Актуальність теми дослідження підтверджується відсутністю достатніх наукових досліджень особливостей застосування психологічних та тактичних приймів під час допиту осіб, причетних до злочинів, пов'язаних з інсценуванням дорожньо-транспортної події, з урахуванням сучасних умов та постійних змін кримінального процесуального законодавства України.

Стан дослідження. Загальним положенням тактики допиту, а також особливостям використання тактичних прийомів під час розслідування окремих видів злочинів присвятили свої дослідження такі вітчизняні та зарубіжні криміналісти, як В.П. Бахін, Р.С. Бєлкін, Л.М. Карнєєва, В.С. Комарков, В.О. Коновалова, А.Р. Ратінов, В.В. Тіщенко, В.М. Цомартов, В.Ю. Шепітько та багато інших.

Дослідженню особливостей тактики проведення допиту під час виявлення ознак інсценування та в інших конфліктних ситуаціях присвятили свої роботи такі вчені, як О.І. Алгазін, Г.М. Мудьюгін, А.А. Саковський, В.В. Семеногов, А.В. Ушенін, В.І. Фадєєв та інші. Водночас слід зазначити, що дотепер комплексного дослідження психологічних та тактичних особливостей допиту осіб, причетних до злочинів, пов'язаних з інсценуванням дорожньо-транспортної події, з урахуванням сучасних умов, не здійснено.

Метою та завданням статті є визначення психологічних та тактичних особливостей допиту осіб, причетних до злочинів, пов'язаних з інсценуванням дорожньо-транспортної події, у відповідних ситуаціях.

Методи та використані матеріали. Для досягнення мети у діалектичному взаємозв'язку використовувались загальнонаукові та спеціальні методи пізнання, як-от: формально-логічний метод (під час визначення особливостей поведінки допитуваних осіб); системно-структурний метод (під час визначення конфліктних ситуацій, що виникають в процесі допиту зазначених осіб); статистичний та соціологічний метод (під час вивчення слідчої та судової практики).

Дослідження ґрунтується на результатах аналізу широкого кола наукових джерел з криміналістики, кримінального процесу, кримінології, теорії оперативно-розшукової діяльності, соціології, психології тощо.

Осадчий Ю. І., 2017

Викладання основного матеріалу. Для встановлення обставин інсценування дорожньо-транспортної події суттєвого значення набувають допити осіб, що володіють відповідною інформацією, які проводяться відповідно до ст. 224 КПК України. Тактичні та психологічні прийоми проведення допитів осіб залежно від їх процесуального статусу досить детально досліджені у криміналістичній літературі [2; 3; 4; 5; 7; 8; 9; 10; 11]. Однак, як свідчить аналіз слідчої практики, є відповідні особливості застосування таких прийомів відносно осіб, причетних до злочинів, пов'язаних з інсценуванням дорожньо-транспортної події.

По-перше, необхідно зазначити, що означені злочини, на відміну від іншої категорії злочинів, а також звичайних ДТП, попередньо ретельно готуються, а інсценування дорожньо-транспортної події пов'язано з основним злочином як складовий елемент способу вчинення або способу приховування наслідків вчинення основного злочину. До того ж слід зазначити, що основний злочин внаслідок інсценування приховується відкритою обстановкою зі слідами дорожньо-транспортної події. Означене дає підстави стверджувати, що знайти свідків ймовірної дорожньо-транспортної події є не досить складним завданням. Але проблема полягає у тому, що свідчення таких «очевидців» будуть запланованою злочинцями частиною інсценування. Досить часто означені особи вводять слідчого в оману, намагаючись аргументувати свою версію розвитку події, тим самим навмисно спотворюючи інформацію.

Також слід зазначити, що особи, які застосовують інсценування дорожньо-транспортної події для приховування іншого злочину, обирають місця дороги з менш інтенсивним рухом, що впливає безпосередньо на наявність очевидців дій, пов'язаних з інсценуванням дорожньо-транспортної події.

Особливістю допитів під час розслідування означеної категорії злочинів є те, що особи, які допитуються, за зовнішніми ознаками намагаються виглядати як потерпілі або свідки.

Крім загальних завдань, пов'язаних із встановленням обставин дорожньо-транспортної події, слідчий повинен виявити ознаки вчинення іншого злочину, замаскованого шляхом інсценування дорожньо-транспортної події, що є специфікою проведення допитів під час розслідування злочинів, пов'язаних з інсценуванням дорожньо-транспортної події. Тому окремим завданням для слідчого є налагодження психологічного контакту, який дозволить виявити у пам'яті допитуваної особи сліди, які містять початкову інформацію про надання неправдивих свідчень, метою яких є підтвердження реальності дорожньо-транспортної події. Це досить нелегко, тому що психічні сліди нестабільні, змінливі, фрагментарні та швидко знищуються (забуваються).

Крім того, слід зазначити, що в ході проведення допиту означених осіб виникають здебільшого конфліктні ситуації, а саме:

– особа, що допитується, володіє повними та об'єктивними даними щодо вчинення злочину, інсценованого під дорожньо-транспортну подію, але навмисно приховує їх, не бажаючи повідомити їх слідчому у зв'язку з тим, що вона (або особи(а) з її близького оточення) причетна до цих злочинних дій;

– особа, що допитується, володіє частково інформацією щодо злочину, інсценованого під дорожньо-транспортну подію, але навмисно змінює її, намагаючись заповнити недостатню інформацію своїми домислами;

– особа, що допитується, володіє даними про організацію та вчинення злочину, інсценованого під дорожньо-транспортну подію, але у зв'язку з наявними фізичними та психічними відхиленнями не в змозі їх передати слідчому;

– особа, що допитується, помилково сприймається слідчим як особа, яка намагається ухилитися від надання свідчень. Водночас означена особа дійсно не володіє інформацією щодо злочину, інсценованого під дорожньо-транспортну подію, вона може сприймати дорожньо-транспортну подію як дійсну і не усвідомлює наявність інсценування.

На жаль, в слідчій практиці часто зустрічаються факти, коли допитувані через певні мотиви повідомляють неправдиву інформацію про події, що цікавлять слідчого. Розпізнати неправдиву інформацію допомагає аналіз безлічі дрібних деталей, які ніхто з допитуваних не може заздалегідь обдумати [1, с. 182].

Мотивами, які спонукають свідка або потерпілого давати неправдиві свідчення щодо злочину, інсценованого під дорожньо-транспортну подію, можуть бути наступні:

1) бажання приховати факт вчинення злочину та видати його за дорожньо-транспортну подію у зв'язку з причетністю до вчинення злочину або інсценованої дорожньо-транспортної події;
2) намагання зменшити свою провину;
3) небажання свідчити проти конкретних осіб (родичів, керівників та інших);
4) небажання надавати будь-які свідчення у зв'язку з острахом за власну безпеку та безпеку своїх близьких;
5) намагання приховати власні неблаговидні поступки;
6) намагання отримати винагороду від осіб, причетних до вчинення злочинів, пов'язаних з інсценуванням дорожньо-транспортної події;
7) небажання допомагати слідству взагалі.

Наданий перелік мотивів не є остаточним, мотиви можуть бути як окремими, так і переплетеними, залежно від конкретної ситуації.

Суб'єкт інсценування свідомо допускає можливість викриття, тому продумує відповідну аргументацію, подумки формулює відповіді на передбачувані питання слідчого. У свідомості суб'єкта інсценування одночасно існують дві паралельні події: «одна з них, що дійсно сталася, яку він хоче приховати, інша – вигадана, про яку він, навпаки, має намір розповісти. Йому доводиться нібито виганяти з пам'яті те, що сталося (а тому і добре запам'яталося), і запам'ятати те, чого не було, а лише ним самим вигадано (і тому пам'ятається важче). Доводиться лавірувати між правдою, яку не можна говорити, правдою, яку можна говорити, і брехнею, якою потрібно замінити приховану правду» [12, с. 17]

Під час допиту особи, яка вчинила злочин з подальшим інсценуванням дорожньо-транспортної події, треба враховувати ту обставину, що вона вимушена пов'язувати дійсність з вигадкою, висловлювати напівправду, доводити наявність того, чого насправді не було і, навпаки, спростовувати те, що було насправді. В такій ситуації неправдиві твердження рано чи пізно опиняються у протиріччі з тією частиною свідчень, яка правильно

відбиває дійсність. Круг питань під час допиту зазначеної особи значно вужчий. Після викладу нею версії про те, що сталося, їй задаються питання, спрямовані на усунення протиріч між інформацією, яка знаходиться у розпорядженні слідства, і свідченнями, зафіксованими в протоколі допиту, або між окремими свідченнями.

З урахуванням аналізу матеріалів слідчої практики видається правильною наступна тактика допиту осіб, причетних до злочинів, замаскованих інсценуванням дорожньо-транспортної події. Після вільної розповіді допитуваного треба з'ясувати його місцезнаходження у момент здійснення цієї події; характер дій до, в момент і після здійснення цієї події; коло осіб, з якими допитуваний міг спілкуватися в цей час, та інше. Слід поставити питання, що стосуються особи допитуваного, з'ясувати наявність у нього професійних схильностей і здібностей, навичок, умінь, захоплень тощо, які можуть проявитися у способі вчинення і приховування злочину. Допитуваному треба запропонувати пояснити ті або інші обставини або ознаки інсценування дорожньо-транспортної події, вже відомі слідчому, або протиріччя між виявленими ознаками інсценування і свідченнями, зафіксованими в протоколі допиту. Необхідно з'ясувати інформацію щодо тих, хто може бути причетним до події, яка розслідується, або міг спостерігати її, або знає що-небудь про неї.

Залежно від конкретних обставин питання та їх послідовність можуть бути різними.

Ґрунтуючись на дослідженнях В.В. Дементьєва [6, с. 180–181], можливо визначити ознаки надання неправдивих свідчень особами, причетними до злочинів, інсценованих під дорожньо-транспортну подію, а саме: наявність протиріч між інформацією про обставини дорожньо-транспортної події та свідченнями; повідомлення на допитах однією особою різних свідчень стосовно одного питання; невизначеність свідчень; детальний збіг обставин у свідченнях різних осіб; використання у відповідях слів та фраз, які не відповідають рівню розвитку особи, що допитується; за наявності яскравих подій відсутність емоційного стану; намагання створити уяву особи, якій можна довіряти; відсутність конкретних відповідей щодо очевидних фактів.

Під час проведення допиту осіб, причетних до злочинів, пов'язаних з інсценуванням дорожньо-транспортної події, доцільно використовувати наступні тактичні прийоми: логічного аналізу свідчень (слідчий разом із особою, що допитується, аналізує свідчення та ставить уточнюючі запитання); сприйняття точки зору особи, що допитується (слідчий робить вигляд, що сприймає версію допитуваного, попутно уточнює свідчення); присікання брехні (раптова зміна настрою з довірливих відносин на недовірливі); створення уяви невизначеності (наявність інтриги у питаннях слідчого); раптове або послідовне пред'явлення доказів (залежно від особистості обирається раптове або послідовне пред'явлення доказів, зі спостереженням за психологічним настроєм та поведінкою допитуваного); невизначеність мети допиту (розмитість питань слідчого за річними темами); зміна темпу допиту (темп змінюється у питаннях, не дослуховуються відповіді); використання поліграфа під час допиту (з метою використання цього приладу необхідно розробити такі тести, які дозволять діагностувати неправдивість свідчень. При цьому допитуваний суб'єкт, сам того не бажаючи, демонструє свою злочинну обізнаність про механізм злочину та інсценування. Цілком природно, що людина, яка не знає деталей злочину, не може зреагувати на особливості його підготовки, вчинення та приховування); використання аудіо- та відеоапаратури (фіксація з подальшим аналізом особливостей поведінки).

Висновки. Результати проведеного дослідження свідчать про необхідність подальших криміналістичних досліджень особливостей проведення допиту осіб, причетних до організації та застосування інсценування дорожньо-транспортної події при вчиненні окремих видів злочинів та інших слідчих (розшукових) дій в межах окремих тактичних операцій та оперативно-тактичних комбінацій.

Література

1. Антонян Ю.М., Еникеев М.И., Эминов В.Е. Психология преступника и расследования преступлений. М.: Юристь, 1996. 336 с.
2. Бахін В. П. Тактика допиту: навч. посібник. К.: НВТ «Правник», 1997. 64с.
3. Быховский И. Е. Глазырин Ф. В., Питерцев С. К. Допустимость тактических приемов при допросе: учеб. пособие. Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1989. 48 с.
4. Волобуєв А.Ф. Тактика допиту: лекція. Х.: Ун-т внутр. справ, 1997. 28с.
5. Гримак Л.В., Скрыпников А.И. Психологические методы активизации памяти свидетелей и потерпевших: методич. пособие. М.: ВНИИ МВД России, 1997. 52 с.
6. Дементьев В.В. Научные и практические проблемы расследования инсценировки как способа сокрытия преступления: дис. …канд. юрид. наук: 12.00.09. Саратов, 2004. 246 с.
7. Доспулов Г.Г. Психология допроса на предварительном следствии. М.: Юрид. лит., 1976. 112 с.
8. Зорин Г.А. Руководство по тактике допроса: учеб.-практич. пособие М.: ООО Изд-во «Юрлитинформ», 2001. 320 с.
9. Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология: учеб. пособие. Х.: Консум, 1999. 157 с.
10. Лукьянчиков Е. Особенности допроса несовершеннолетнего свидетеля и потерпевшего. Закон и жизнь. 2005. № 1. С. 47–50.
11. Петелин Б.Я. Допрос свидетелей и потерпевших о субъективных обстоятельствах совершения преступлений. Советская юстиция. 1988. № 2. С. 20–25.
12. Шепелева С.В. Тактика допроса лиц, имеющих установку на дачу ложных показаний: автореф, дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Санкт-Петербург, 2001. 19 с.

Осадчий Ю. І.,
аспірант кафедри кримінального права,
кримінального процесу та криміналістики
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова

УДК 343.123.11(477)

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ЕТАПІВ ПОЧАТКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Поліщук О. В.

У статті розглянуті питання, пов'язані із процесуальною діяльністю органів досудового розслідування та уповноважених службових осіб на початку досудового розслідування під час перевірки заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення. Співвідносяться теоретичні підходи щодо скасованої стадії порушення кримінальної справи та наявним початком досудового розслідування, а також досліджується зміст етапів початку досудового розслідування.

Ключові слова: *стадія порушення кримінальної справи, етапи початку досудового розслідування, органи досудового розслідування, уповноважена службова особа, перевірка, заяви та повідомлення, кримінальне провадження, кримінальне правопорушення, ЄРДР.*

В статье рассмотрены вопросы, связанные с процессуальной деятельностью органов досудебного расследования и уполномоченных служебных лиц в начале досудебного расследования при проверке заявлений и сообщений о совершенных криминальных правонарушениях. Рассмотрены также дискуссионные вопросы относительно отмены стадии возбуждения уголовного дела и начала досудебного расследования, а также исследуется содержание этапов начала уголовного производства.

Ключевые слова: *стадия возбуждения уголовного дела, этапы начала уголовного производства, органы досудебного расследования, уполномоченное служебное лицо, проверка, заявления и сообщения, уголовное производство, уголовное правонарушение, ЕРДР.*

The article deals with issues related to the procedural activities of the bodies of pre-trial investigation and authorized officials at the beginning of the pre-trial investigation at the check of applications and reports of criminal offenses committed. Discussion questions regarding the abolition of the stage of criminal proceedings and the commencement of a pre-trial investigation, as well as the content of the stages of the commencement of criminal proceedings.

Key words: *stage of criminal proceedings, stages of beginning criminal proceedings, bodies of pre-trial investigation, authorized officer, inspection, statements and notices, criminal proceedings, criminal offenses, Only register of pre-trial investigations, of the Unified Register of pre-trial investigation.*

Постановка проблеми. Проблемні питання щодо початку досудового розслідування, регламентованого ст. 214 КПК України, проведення перевірочних дій на початку досудового розслідування та етапність початку досудового розслідування були постійним предметом дослідження та викликали дискусії серед багатьох вчених. Особливої актуальності ці питання набули із введенням в дію чинного КПК. Сьогодні в чинному КПК не досить чітко сформульовані положення щодо початку досудового розслідування, наявні недоліки в частині перевірки відомостей про кримінальні правопорушення та неврегульований порядок проведення перевірочних дій на початку досудового розслідування. Відзначимо, що проводити слідчі (розшукові) дії по кожній заяві, повідомленню про вчинення кримінального правопорушення без попередньої перевірки недоцільно з позиції марнотратства ресурсів Національної поліції та робочого часу працівників органів досудового розслідування. Наразі КПК неврегульований порядок перевірки відомостей про вчинені кримінальні правопорушення, адже реформою у 2012 році було скасовано дослідчу перевірку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення. Тож, чинний КПК, на відміну від КПК 1960 року, не достатньо регламентує діяльність із перевірки відомостей про кримінальні правопорушення на початку досудового розслідування. Це й обумовило вибір теми статті.

Аналіз останніх досліджень. Проблемами початку досудового розслідування за чинним КПК та етапам початку кримінального провадження присвячено чимало праць таких вчених-процесуалістів, як Ю.П. Аленіна, В.Г. Гончаренка, Ю.М. Грошевого, В.Т. Нора, Л.М. Лобойка, В.Т. Маляренка, О.Р. Михайленка, О.В. Капліної, Є.Г. Коваленка, В.А. Коваленка, І.І. Статіви, О.Ю. Татарова, В.Я. Тація, В.М. Тертишника та інших. З набуттям чинності КПК серед науковців виникають суперечки щодо скасування стадії порушення кримінальної справи і початку досудового розслідування. Проте за умов чинного кримінального процесуального законодавства ці питання ґрунтовному дослідженню не підлягали та у наукових працях не висвітлювалися.

Метою дослідження є розгляд питань, пов'язаних з початком досудового розслідування, та визначення етапів початку досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. На перший погляд нова модель початку досудового розслідування, що регламентована ч. 1 ст. 214 КПК України, є зрозумілою, але дослідивши її глибше, можна виявити низку дискусійних питань, які виникають у багатьох вчених. Так, в теорії кримінального процесу існує полеміка з приводу структури (етапів) початку досудового розслідування.

Вчені О.Р. Михайленко [1, с. 40], Л.М. Лобойко [2, с. 251, 268, 3, с. 33], О.Ю. Татаров [4, с. 24], ведучи мову про скасування стадії порушення кримінальної справи, не розглядають інститут початку досудового розслідування як правонаступника цієї стадії. Але дослідник О.В. Сторчоус [5] дотримується більш категоричної позиції, зазначаючи, що скасована стадія порушення кримінальної справи замінена етапом досудового розслідування (курсив наш).

В юридичній літературі є й інша точка зору. Д.В. Філін [6] та І.І. Статіва [7] не заперечують факт скасування стадії порушення кримінальної справи у тому вигляді, в якому вона існувала в КПК України 1960 р., але обґрунтовують, що інститут початку досудового розслідування слід розглядати як стадію кримінального процесу, що відокремлена від стадії досудового розслідування.

Деякі аспекти початкового етапу описані у навчальній літературі (підручниках, науково-практичних коментарях, навчальних посібниках), але в ній також

Поліщук О. В., 2017

немає єдиного погляду на питання, чи є початок досудового розслідування окремою стадією кримінального процесу, в ході якої вирішується питання про початок досудового розслідування і чи може на цій стадії бути прийняте кінцеве рішення?

Так, у підручнику Л.М. Лобойка [8, с. 183–188] та у підручнику колективу авторів А.В. Молдавана та С.М. Мельника [9] інститут початку досудового розслідування розглядається як складова частина стадії досудового розслідування. У підручнику авторського колективу на чолі з вченими В.Я. Тацієм, О.В. Капліною, О.Г. Шилом [10, с. 332–333] використовується категорія «досудове провадження», яка складається з двох рівнозначних частин: «провадження щодо початку досудового розслідування» та «провадження досудового розслідування».

В навчальному посібнику вчених В.Г. Гончаренка та В.А. Колесника [11, с. 273–290] окремою главою розглядається питання початку досудового розслідування. У підручнику «Кримінальний процес» Ю.М. Грошевого [12, с. 332–364] окрема глава та параграф присвячені досудовому провадженню та провадженню щодо початку досудового розслідування.

Відзначимо, що кожна стадія кримінального процесу характеризується своїми завданнями та цілями, сукупністю процесуальних відносин, широким колом суб'єктів, що вступають між собою в кримінально-процесуальні відносини, та прийняттям підсумкового рішення. Але, не дивлячись на скасування стадії порушення кримінальної справи, під час перевірки відомостей про кримінальні правопорушення до внесення відомостей до ЄРДР уповноважені службові особи отримують інформацію про вчинене кримінальне правопорушення, ними залучається широке коло осіб, які виконують різні функції та представляють інтереси різних сторін. На початку досудового розслідування під час перевірки заяв та повідомлень про кримінальні правопорушення приймають участь слідчий, оперативні підрозділи, заявник, потерпілий, спеціаліст, поняті, а також особи, яким можуть бути відомі будь-які обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження.

На нашу думку, для полегшення розгляду теоретичного матеріалу *початок досудового розслідування можна умовно поділити на наступні етапи,* окремі з яких мають факультативний характер:

1. Прийняття заяв, повідомлень та первинної інформації про кримінальні правопорушення.

2. Реєстрація заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та підготовка до проведення слідчих (розшукових) дій.

3. Проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій та вжиття інших заходів, спрямованих на підтвердження або спростування даних, що містяться в заяві або повідомленні, та збір джерел криміналістично значимої інформації.

4. Внесення відомостей до ЄРДР.

Перший виділений нами вище етап починається з моменту прийняття заяви або повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення. Сутність цього етапу полягає в діях службових осіб органів поліції, слідчого та (або) прокурора щодо одержання заяви або повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення та отримання від окремих осіб шляхом попереднього опитування інформації про кримінальне правопорушення.

Прийняття заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події здійснюється цілодобово і невідкладно тим органом поліції, до якого надійшла заява або повідомлення, або слідчим, або іншою посадовою особою органу поліції.

Згідно з Інструкцією [13, розділ II] облік таких заяв та повідомлень проводиться уповноваженими працівниками чергових частин органів поліції, працівниками інших структурних підрозділів цих органів, оператором телефонної лінії «102» або іншою посадовою особою. За умови особистого звернення заявника до органу поліції із заявою чи повідомленням про вчинене кримінальне правопорушення та іншу подію уповноважений працівник чергової частини або інша службова особа цілодобово оформляють протоколи усних заяв і відразу реєструють заяви в журналі Єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події (журнал ЄО).

Всю інформацію, що надходить до органів поліції, залежно від способу отримання можна поділити на дві групи: 1) інформація про кримінальні правопорушення, що надійшла шляхом особистого звернення заявника до органу поліції (ч. 1 ст. 214 КПК); 2) інформація про кримінальне правопорушення, що надійшла телефоном або за допомогою інших засобів зв'язку.

Другий етап характеризується реєстрацією заяв, повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та підготовкою до проведення невідкладної слідчої (розшукової) дії – огляду місця події. Заяви і повідомлення реєструються в чергових частинах органів поліції уповноваженими працівниками відразу після їх надходження і вносяться до журналу єдиного обліку та інтегрованої інформаційно-пошукової системи з усіма відомостями з журналу ЄО.

Згідно з Інструкцією [13, п. 3] журнал ЄО заповнюється уповноваженими працівниками чергових частин органів поліції. Записи за кожною інформацією повинні містити стислі і вичерпні дані про те, коли надійшла заява чи повідомлення про вчинені кримінальні правопорушення; хто, коли і в якій формі повідомив про вчинене кримінальне правопорушення та іншу подію; що і коли сталося; час та дату реєстрації; яких заходів ужито за заявою чи повідомленням про вчинені кримінальні правопорушення; ким та кому доручено розгляд заяви чи повідомлення про вчинені кримінальні правопорушення; час та дату отримання заяви чи повідомлення про вчинені кримінальні правопорушення для внесення відповідних даних до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Передбачено [13, п. 5], що про наявність письмових заяв про вчинені кримінальні правопорушення та інші події, що надійшли до чергової частини органу поліції, та повідомлень, що надійшли усно, у яких наявні відомості, що вказують на вчинення кримінального правопорушення, після реєстрації в журналі ЄО уповноважений працівник чергової частини доповідає начальникові слідчого підрозділу, який визначає слідчого, що здійснюватиме досудове розслідування та інформує начальника органу поліції.

Реєстрація заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення виконує такі функції:

– надання заяві або повідомленню про вчинене кримінальне правопорушення юридичної сили;

– визначення початку відліку термінів попередньої перевірки;

– фіксацію юридично значущої інформації.

Реєстрація заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення здійснюється за такими правилами:

– заяви та повідомлення реєструються уповноваженими працівниками чергових частин органів поліції;

– уповноважені працівники чергових частин органів поліції самостійно реєструють будь-яку інформацію про кримінальне правопорушення, що надходить до органу поліції без узгодження з керівником органу поліції;

– заява або повідомлення про вчинені кримінальні правопорушення повинні бути негайно зареєстровані в журналі ЄО;

– вся інформація про вчинені кримінальні правопорушення реєструється в єдиному для всіх органів, що її приймає, реєстраційному обліковому документі – журналі єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події (журнал ЄО);

– анонімні заяви або повідомлення, що містять відомості про вчинені кримінальні правопорушення, в журналі ЄО не реєструються.

Згідно з Інструкцією [13, п. 15] під час реєстрації заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події, що надійшли в письмовій формі, уповноважений працівник чергової частини органу поліції на їх лицьовому боці проставляє спеціальний штамп реєстрації заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення. Своєю чергою слідчий, який отримав у черговій частині заяву або повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення, у журналі ЄО ставить відмітку про час та дату її (його) отримання, зазначає посаду, прізвище та ставить підпис, а також невідкладно подає до чергової частини відомості в письмовому вигляді про реєстраційний номер журналу ЄО [13, п. 16].

Передбачено [13, п. 16], що після прийняття заяви заявникові видається талон-повідомлення, який складається з двох частин: талон-корінець і талон-повідомлення. Обидві частини талона мають однаковий реєстраційний номер. У талоні-корінці вказуються дані про заявника, короткий зміст заяви, реєстраційний номер за журналом ЄО, посада, звання, прізвище та підпис особи, яка прийняла заяву про вчинене кримінальне правопорушення, дата її прийняття, підпис заявника про отримання талона-повідомлення, дата та час реєстрації заяви. У талоні-повідомленні вказуються відомості про особу, яка прийняла заяву про вчинене кримінальне правопорушення, реєстраційний номер за журналом ЄО, найменування органу поліції, адреса і службовий телефон, дата прийняття та підпис, ініціали і прізвище уповноваженого працівника чергової частини або працівника, який прийняв заяву.

Уповноважений працівник чергової частини органу поліції, отримавши заяву або повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення, направляє на місце події слідчо-оперативну групу. *Огляд місця події* є первинною і невідкладною слідчою (розшуковою) дією, яку можна у невідкладних випадках проводити до внесення відомостей до ЄРДР [14]. Огляд місця події у багатьох випадках є складною слідчою (розшуковою) дією, результативність проведення якої багато в чому визначається рівнем підготовки до його проведення, що має місце на виділеному нами вище етапі. Підготовка до огляду є комплексом заходів організаційно-забезпечувального характеру, що створюють сприятливі умови для його проведення.

Підготовка до огляду місця події починається з моменту прийняття слідчим рішення про його проведення і здійснюється у два етапи: 1) підготовка до огляду після отримання повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення; 2) підготовка до огляду, здійснювана безпосередньо на місці події.

Згідно з криміналістичними рекомендаціями до виїзду на місце події слідчий зобов'язаний оволодіти повною інформацією стосовно скоєного кримінального правопорушення (уточнити характер події, що сталася, де, коли, яким чином стало відомо про подію), забезпечити охорону місця події до свого прибуття, вжити заходи щодо охорони місця події, ліквідації шкідливих наслідків кримінального правопорушення, запросити для участі в огляді фахівців, вирішити питання про склад оперативної групи, перевірити готовність науково-технічних засобів, комплектність слідчої валізи, підготувати необхідні технічні засоби – зв'язок, транспорт. Визначити коло осіб, що братимуть участь в огляді, згідно з характером кримінального правопорушення (судово-медичний експерт, спеціаліст-криміналіст, кінолог, співробітники оперативних підрозділів). Вирішити питання про запрошення понятих (за необхідності їх залучення), особливо тоді, коли місцем події є віддалена місцевість або огляд відбувається у нічний час, тощо. Якщо слідчий вважає за потрібне, він може запросити для участі в огляді потерпілого, який здатний допомогти з'ясувати обставини події, а також надати допомогу у виявлені слідів злочину.

Третій етап полягає у безпосередньому проведенні огляду місця події та вжитті інших заходів, спрямованих на підтвердження або спростування даних, що містяться у заяві або повідомленні, та зборі джерел криміналістично значимої інформації. Згідно з криміналістичними рекомендаціями після прибуття слідчого на місце події останній має упевнитися, що потерпілому надано допомогу; провести коротке опитування свідків вчиненого кримінального правопорушення; надати розпорядження співробітнику оперативного підрозділу щодо проведення необхідних оперативно-пошукових заходів (у тому числі переслідування «по гарячих слідах»), встановлення очевидців. Слідчий має усунути з місця події сторонніх осіб та визначити функції кожного учасника огляду, роз'яснити їм їхні права та обов'язки. По закінченню цих дій слідчий має приступити безпосередньо до огляду, розпочинаючи робочу стадію огляду.

Вивчення матеріальної обстановки на місці події (безпосередній огляд) – складна процедура, яку необхідно планувати усно, а за складними оглядами – письмово (хоча б у формі переліку питань, що підлягають з'ясуванню). Аналізуючи наявні наукові праці з криміналістики [15, 16], можна визначити, що таке планування включає:

1. Визначення обсягу дослідження, тобто меж або предметів огляду.

2. Вибір методів і технічних засобів огляду.

3. Безпосереднє дослідження матеріальної обстановки.

4. Мобілізацію і розміщення сил, чітке визначення завдань присутнім понятим (якщо вони запрошені) і кожному учаснику огляду: фахівцю, співробітнику оперативного підрозділу, дільничному офіцеру поліції,

кінологу, представникам громадськості та іншим особам, що беруть участь в огляді.

5. Визначення виду засобів і форми взаємодії слідчого з оперативними підрозділами. Взаємодія включає:

5.1. Створення умов для швидкого і ефективного провадження огляду.

5.2. Організацію розшуку злочинця по «гарячих слідах» (переслідування, блокування шляхів відходу, оперативне спостереження за місцями ймовірної появи злочинця тощо.

5.3. Паралельне з оглядом проведення невідкладних процесуальних дій, таких як затримання, освідування, особистий обшук, якщо для цього є достатні підстави.

5.4. Використання криміналістичних обліків, слідознавчих колекцій, інформаційно-довідкових систем тощо.

5.5. Виявлення свідків і очевидців, збирання інформації про подію кримінального правопорушення і злочинця.

6. Організація дослідження матеріальної обстановки – це головна діяльність – безпосередній огляд, що включає чотири стадії: *орієнтуючу, доглядову, вузлову, детальну.*

Орієнтуюча або ознайомлювальна стадія переслідує цілі з'ясовування, виділення місця події із середовища матеріальної обстановки, тобто, що і де розташовано, які шляхи підходу, відходу. Слідчий, прокурор повинен обрати точку спостереження так, щоб зорово охопити все місце події, визначити, що примикає до нього праворуч, ліворуч, з тилу, і поставити собі запитання, хто з кожної сторони міг бачити, чути про подію, тобто встановити джерела інформації.

У ході доглядової стадії огляду слідчий, прокурор залишає в полі зору тільки центр місця події і досліджує його послідовно з усіх боків.

Під час вузлової стадії слідчий, прокурор досліджує місце події по вузлах, наприклад, вхід у будинок, відчинені двері в підсобне приміщення і зламані пристрої, що запираються, знаряддя, залишені поруч, тощо.

Детальний огляд спрямований на дослідження матеріальних носіїв для одержання інформації про злочинця, знаряддя кримінального правопорушення, потерпілого та інші об'єкти кримінального правопорушення (виявлення, фіксація джерел на місці події і вилучення інформації, необхідної для організації розслідування кримінального правопорушення).

Тактика огляду місця події будується так, щоб застосування засобів виявлення і фіксації одного виду інформації не пошкоджувало джерела іншої інформації. Тому спочатку використовуються технічні засоби для виявлення одорологічної інформації, потім досліджується об'єкт на предмет установлення невидимих потожирових слідів і слідів контакту взуття, одягу, знарядь кримінального правопорушення. Далі цей об'єкт піддається дослідженню за допомогою лупи, мікроскопа, і тільки після цього на ньому фіксують видимі і мало видимі сліди – об'ємні і поверхневі.

Заключна стадія огляду завершує огляд. Слідчий оформляє протокол, який підписується учасниками огляду; обробляє додані до протоколу матеріали; документи, предмети упаковує, складає опис, якщо їх багато; обробляє матеріали фотозйомки, відео-, звукозапису, плани огляду, графіки, схеми, здійснює упакування вилучених джерел інформації.

Четвертим етапом початку досудового розслідування є внесення відомостей до ЄРДР. На цьому етапі слідчий, прокурор залежно від обставин, встановлених під час проведення перевірочних дій, приймають рішення про внесення відомостей до ЄРДР. Після цього починається досудове розслідування, вирішуються завдання та мета кримінального судочинства. Після чого слідчий в установленому законом порядку проводить всі слідчі (розшукові) дії, НСРД і використовує здобуті в результаті їх проведення докази для обґрунтованого прийняття процесуальних рішень. Лише після внесення відомостей до ЄРДР з'являються такі суб'єкти кримінального провадження, як потерпілий, свідки й інші учасники кримінального процесу.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зазначити, що всі науковці, які торкалися проблем стадії порушення кримінальної справи, сьогодні обговорюють дискусійні питання, які пов'язані з початком досудового розслідування та його етапності. Аналіз наявних наукових праць дає підстави стверджувати, що стадія порушення кримінальної справи у тому вигляді, в якому вона існувала в КПК 1960 р., у положеннях чинного кримінального процесуального законодавства не передбачена. Проте інститут початку досудового розслідування, на нашу думку, слід розглядати як стадію кримінального процесу, що складається з наступних етапів: прийняття заяв, повідомлень та первинної інформації про кримінальні правопорушення; реєстрація заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та підготовка до проведення слідчих (розшукових) дій; проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій та вжиття інших заходів, спрямованих на підтвердження або спростування даних, що містяться в заяві або повідомленні, та збір джерел криміналістично значимої інформації; внесення відомостей до ЄРДР. На наш погляд, початок досудового розслідування потрібно розглядати окремо від стадії досудового розслідування, оскільки кожна стадія кримінального процесу характеризується своїми завданнями та цілями, сукупністю процесуальних відносин, широким колом суб'єктів, що вступають між собою в кримінально-процесуальні відносини, та прийняттям підсумкового рішення.

Література

1. Михайленко О.Р. Про осіб доказування за новим КПК України. Докази і доказування за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (до 75-річчя з дня народження доктора юридичних наук, професора Михайла Макаровича Михеєнка): Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 6-7грудня 2012., м. Київ. Х., 2013. С. 39–41.

2. Лобойко Л.М. Реформування кримінально-процесуального законодавства в Україні (2006-2011 роки). К., 2012. Ч.1. 288 с.

3. Лобойко Л.М. Початок досудового розслідування за новим КПК. Новели Кримінального процесуального кодексу України 2012 року. К., 2012. С. 30–34.

4. Татаров О.Ю. Початок досудового розслідування за Кримінальним процесуальним кодексом України. Новації кримінально-процесуального законодавства: Матеріали конф., 6 липня 2012 р., м. Дніпропетровськ. Дніпропетровськ, 2012. С. 24–25.

5. Сторчоус О.В. Роз'яснення щодо особливостей проведення досудового розслідування за новим Кримінально-процесуальним кодексом (Ч.1). URL: http:// lespravo.org.ua.

6. Филин Д.В. Начало досудебного производства в уголовном процессе Украины. Сайт Международной ассоциации содействия правосудию й ресурс. URL: http:// www.iuaj.net/node/1462.

7. Статіва І.І. Чи збережена в новому КПК України стадія порушення кримінальної справи? Підприємництво, господарство і право. 2012. № 12. С. 86–89.

8. Лобойко Л.М. Кримінальний процес: підручник. К.: Устиниан, 2014. 432 с.

9. Молдаван А.В., Мельник С.М. Кримінальний процес України. К., 2013. 367 с.

10. Кримінальний процес: підручник / Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін.; за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. Х.: Право, 2013. 824 с.

11. Кримінальне процесуальне право України. Навчальний посібник. Академія адвокатури України. За ред. професорів В.Г. Гончаренка та В.А. Колесника. Видавництво «Юстініан», 2014. Київ, 567 с.

12. Кримінальний процес України: підручник / Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, В.П. Пшонка та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки. Х.: Правог, 2013. 824 с.

13. Інструкція про порядок ведення єдиного обліку в органах поліції заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події: затв. наказом МВС України від 06.11.2015 № 1377. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua.

14. Кримінальний процесуальний кодекс України: від 13 квітня 2012 р.: за станом на 14.04.2017 р. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon0.rada.gov.ua.

15. Криміналістика: підручник / Національна юридична академій ім. Ярослава Мудрого; за заг. ред. В.Ю. Шепітько. 4-те вид., переробл. і допов. Х.: Право, 2010. 464 с.

16. Криміналістика: підручник \ за заг. ред. д. ю. н., професора А.Ф. Волобуєва. Х.: ХНУВС, 2011. 666 с.

Поліщук О. В.,
науковий співробітник
відділу організації наукової роботи
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 342.9

ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Свиридюк Н. П., Цюприк Н. О.

Стаття присвячена аналізу окремих питань адміністративно-правового регулювання сфери гендеру. Зокрема, розглянуто основні принципи адміністративно-правового регулювання у сфері гендерної політики держави. Виділяючи більш основні принципи адміністративно-правового регулювання сфери гендерної рівності, акцентуємо увагу на таких його принципах, як: принцип об'єктивності; принцип законності, який розглядається як основоположний принцип адміністративно-правового регулювання та нерозривно пов'язаний із принципом правової впорядкованості регулювання у сфері гендеру; принцип гендерної рівності; принцип демократизму тощо.

Ключові слова: *принцип, правове регулювання, адміністративно-правове регулювання, гендерна рівність, гендерна політика, сфера гендеру, рівні права і можливості жінок і чоловіків.*

Статья посвящена анализу отдельных вопросов административно-правового регулирования сферы гендера. В частности, рассмотрены основные принципы административно-правового регулирования в сфере гендерной политики государства. При обозначении важнейших принципов административно-правового регулирования сферы гендерного равенства акцентировано внимание на таких его принципах, как: принцип объективности; законности, который рассматривается как основополагающий принцип административно-правового регулирования и неразрывно связан с принципом правовой упорядоченности регулирования в сфере гендера; принцип гендерного равенства; принцип демократизма и др.

Ключевые слова: *принцип, правовое регулирование, административно-правовое регулирование, гендерное равенство, гендерная политика, сфера гендера, равные права и возможности женщин и мужчин.*

This article analyzes certain issues of administrative and legal regulation of gender, including the basic principles of administrative and legal regulation in the area of gender policy. Allocating more basic principles of administrative and legal regulation of gender equality, attention is focused on such principles as its principle objective; the principle of legality, which is regarded as a fundamental principle of administrative regulation and is inextricably linked with the ordering principle of legal regulation of gender; the principle of gender equality; the principle of democracy and so on.

Key words: *principle of regulation, the principles of administrative regulation, gender equality, gender politics, the sphere of gender equal rights and opportunities for women and men.*

Питання розвитку суспільних відносин у будь-яких сферах життєдіяльності суспільства стали пріоритетними завданнями у формуванні основних програм та концепцій державного розвитку України, яка, знаходячись у процесі реформування, особливу увагу приділяє кризовим явищам, що виникають із нестабільності розвитку суспільства.

Зокрема, потребують свого вивчення та переосмислення проблемні питання, що пов'язуються з політичними трансформаціями в державі, розвитком правової системи, загальноцивілізаційними та глобалізаційними процесами, а також особливої уваги потребує проблематика, пов'язана зі зниженням ролі права. У цьому контексті актуальними та нагальними вбачаються питання, пов'язані з використанням правових засобів у регулюванні суспільних відносин щодо рівності прав жінок і чоловіків. Постає необхідність у додатковому осмисленні та інтерпретації проблем модернізації механізму правового регулювання, особливої уваги потребує і проблематика законності, зміцнення якої в будь-яких сферах суспільних відносин передбачає не лише кроки в напряму декриміналізації, гуманізації, демократизації, але й посилення держаного контролю в різних сферах суспільних відносин, розширення державної ролі та участі в удосконаленні нормативної бази України, зокрема щодо здійснення державної політики у сфері гендерної рівності.

Разом із тим розвиток сучасного українського суспільства, зокрема й щодо його демократизації та гуманізації, передбачає орієнтацію нашої держави на встановлення єдиних загальнолюдських принципів і стандартів, на їх природні засади, що є важливими для всього світового співтовариства.

Зазначене вище говорить про своєчасність зазначеної тематики. Поряд із цим останнім часом у всіх сферах життєдіяльності людини зросла актуальність питань, пов'язаних із гендерною рівністю, процес формування законодавства щодо яких характеризується декларуванням у ньому принципу рівних прав і можливостей.

Питання гендерної рівності в цілому увійшли до предмету вивчення цілого ряду сучасних вітчизняних досліджень, автори яких є представниками різних галузей правової науки. Зокрема, науковців цікавили питання, які пов'язані з адміністративно-правовим регулюванням суспільних відносин у зазначеній сфері. Разом із тим, зважаючи на теоретичну і практичну значущість проблеми адміністративно-правового регулювання у сфері гендерної політики держави, потребують висвітлення питання характеристики принципів, на яких базується адміністративно-правове регулювання суспільних відносин щодо рівності прав і можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності країни.

Метою даної статті є осмислення формування комплексного підходу та аналізу принципів адміністративно-правового регулювання щодо гендерної політики держави й отримання об'єктивних знань щодо даної дефініції.

У зв'язку із цим саме визначення та характеристика фундаментальних положень та ідей, тобто принципів, зокрема й в питаннях, пов'язаних із гендерною політикою держави, дасть можливість ефективніше здійснювати подальше адміністративно-правове регулювання в усіх сферах суспільних відносин, зокрема й у дотриманні рівності прав жінок і чоловіків.

Загалом, категорія правового регулювання є достатньо відпрацьованою в правознавстві як на рівні

Свиридюк Н. П., Цюприк Н. О., 2017

загальної теорії права, так і на рівні окремих галузевих дисциплін. Так, під правовим регулюванням розуміють процес, мета якого завжди одна: упорядкувати певним чином суспільні відносини, сприяти їх розвитку. З огляду на предмет нашого дослідження нас цікавлять проблемні питання, що виникають у регулюванні суспільних відносин щодо забезпечення використання та застосування рівних прав і можливостей як для чоловіків, так і для жінок.

Разом із тим, хоча питанням дослідження природи та сутності принципів приділялася увага багатьох вчених у різних галузях наук, зупинимося на деяких аспектах характеристики даної дефініції.

Термін «принцип» походить від французького слова «principe» та від латинського «principum» (начало, основа), під яким розуміють основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації.

Загалом поняття та сутність принципів визначається як система основних «ідей», що відображають сутність та значення явища, а також визначають його спрямованість [1, с. 43]. Окрім того, «принципи характеризуються як сукупність загальних ідей, які визначають сутність того або іншого явища та його призначення в суспільстві. Вони відображають закономірності того чи іншого явища та являють собою найбільш загальні норми, що поширюються на всіх суб'єктів» [2, с. 174].

Деякими вченими наголошується на тому, що сутність принципів виявляється в системі факторів, які зумовлюють розвиток того або іншого явища. Зокрема, наголошується на тому, що сутність принципів як загальних закономірностей того або іншого юридичного явища розкривається через фактори, які визначають вид і зміст явища або предмету; фактори, що надають можливість забезпечити єдність процесуальної реалізації явища або предмету; фактори, що визначають рівень досконалості форми явища або предмету.

Відомий учений, який присвятив чимало праць дослідженню проблематики принципів права, А. М. Колодій, у своїй роботі наголошує на тому, що принципи в цілому являють собою «відправні ідеї буття, які відображають найважливіші підвалини і закономірності, є сутністю і утворюють риси того або іншого явища, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загально значимістю» [3, с. 118]. У свою чергу, О.Ф. Скакун визначає поняття принципів в якості сукупності основних вимог до певного процесу (явища, предмету), котрі віддзеркалюють їх сутність [4, с. 319]. Окрім того, сутність та зміст принципів розглядаються також як особливе соціальне явище, виникнення якого зумовлюється потребами суспільства. Окрім того, в них відображаються закономірності суспільного життя як «сукупність керівних ідей, фундаментальних основ, основних правил, що охоплюють весь зміст суспільних відносин та визначають форму їх прояву» [5, с. 114]. У результаті такого розуміння сутності принципів увага звертається на соціальну природу принципів, які походять від політичної, економічної, моральної, ідеологічної та культурної сфер життя.

Розкриваючи форму прояву принципів, в юридичній літературі проводять виокремлення їх двох видів, що мають власне сутнісне розуміння та характеристику. Зокрема, в літературі наголошується на тому, що принципи виявляються у вигляді: принципів-норм, що являють собою систему принципів, які мають правовий характер закріплення; принципів, що прямо не зафіксовані, але розроблені та обґрунтовані на методологічному та теоретико-науковому рівнях [6, с. 32].

Розглядаючи проблематику взагалі сутності принципів адміністративно-правового регулювання, слід зазначити, що в адміністративно-правовій науці немає єдиної думки з приводу видів принципів адміністративно-правового регулювання, підстав їх класифікації.

Перша спроба систематизувати принципи регулювання була зроблена французьким інженером і науковцем А. Файолем, який на основі адміністративної доктрини запропонував визначати 14 принципів управління. Г. Емерсон виділяв 9 принципів, Ф. Тейлор – 10, М. Вебер – 5 [7, с. 191]. Загалом проаналізувавши неоднозначні підходи до систематизації принципів державного регулювання та принципів адміністративно-правового регулювання, можна стверджувати про труднощі у встановленні систематизаційних засад. Усі принципи адміністративно-правового регулювання та їх класифікації відносяться до всієї системи адміністративно-правового регулювання. На жаль, у сучасній правовій науці питання принципів адміністративно-правового регулювання у сфері гендерної рівності досліджуються досить мало, що слід вважати істотним недоліком, який негативно впливає як на подальші доктринальні дослідження, так і на нормативну та правозастосовну діяльність у відповідній сфері суспільних відносин.

Так, принцип слід розуміти як засадничі (основні) ідеї, положення, вимоги, що характеризують зміст адміністративно-правового регулювання, відображають закономірності його розвитку, визначають напрями і механізми його здійснення [8, с. 80]. Принципами адміністративно-правового регулювання необхідно називати основоположні правила й положення, закріплені в конституційних, органічних законах та відповідних нормативних актах, що: виступають основою нормотворчості в конкретній сфері суспільних відносин, гарантують його логічність, послідовність, безперервність і збалансованість; відображають найістотніші особливості й цілеспрямованість діяльності держави; відіграють роль головних орієнтирів у формуванні системи права; забезпечують взаємозв'язок системи права, законодавства і державної політики, сприяють відміні застарілих та прийняттю нових юридичних норм тощо [9, с. 92].

Принципи адміністративно-правового регулювання деякі вчені поділяють на загальні (ті, які притаманні всій системі здійснення державного регулювання) та спеціальні (ті, які відбивають характерні особливості державного регулювання в окремих сферах).

Зазначимо, що в адміністративно-правовому регулюванні досліджуваної нами сфери хотілося б виділити такі основні принципи: об'єктивності; законності, який розглядається як основоположний принцип адміністративно-правового регулювання та нерозривно пов'язаний із принципом *правової впорядкованості* регулювання у сфері гендеру; *гендерної рівності; демократизму; гуманізму; публічності, справедливості* тощо.

Так, принцип об'єктивності адміністративно-правового регулювання в зазначеній сфері є одним із вихідних, зумовлює необхідність дотримання в усіх про-

цесах вимог об'єктивних закономірностей та реальних можливостей суспільних сил. Саме даний принцип виражає залежність системи адміністративно-правового регулювання від характеру рівня розвитку суспільства.

Слід також зауважити, що адміністративно-правове регулювання мають чітко узгоджуватися з провідними ідеями режиму законності, відповідати меті та цілям правового регулювання, спрямовуватися на досягнення найбільшого ефекту державно-правового впливу. Таким чином, *принцип законності* розглядається як основоположний принцип адміністративно-правового регулювання, що визначає рівень демократичності суспільства. Саме дане положення формує основу правової держави. Значення цього принципу полягає в тому, що функціонування суб'єктів та зміни в структурі уповноважених державних органів, що здійснюють адміністративно-правове регулювання у сфері економіки, ґрунтується на законах та полягає в практичній реалізації вимог чинного законодавства.

У свою чергу, принципи законності, взяті за основу у формуванні того чи іншого сектору державної економічної політики, виступають свого роду методологічною основою визначення способів та засобів реалізації управлінської функції влади. Так, наприклад, принцип невідворотності відповідальності може виступати окремим методом здійснення державної економічної політики, особливо під час вирішення завдань очищення влади, подолання корупційних механізмів її здійснення. Принцип верховенства закону також може бути визначений як особливий метод, як специфічна методика вирішення кадрових, бюджетних, інвестиційних питань, проблем колізійності нормативно-правового регулювання, коли пріоритет визнається за юридичною силою закону, а підзаконний акт спрямований на реалізацію завдань економічної політики держави, виконуючи роль конкретизуючого документа.

Отже, сфера господарської діяльності передбачає прийняття суб'єктами господарювання на власний розсуд та власний ризик вільних рішень, а це означає, що їх прийняття та наступна реалізація мають здійснюватися у відповідності до принципів законності, послідовне втілення яких дозволить забезпечити стабільність та ефективність дії законодавства в економічній сфері, створить умови для нормального функціонування механізму правового регулювання. Під законністю слід розуміти режим точного та неухильного виконання приписів чинного законодавства всіма суб'єктами права як на стадії правотворчості, так і на стадії правореалізації. Законність як режим ґрунтується на безумовному дотриманні принципів верховенства закону, єдності законності, невідворотності відповідальності, взаємозв'язку з культурою тощо.

Разом із тим правова база забезпечення законності у сфері господарської діяльності може бути ефективною лише за умови її постійного вдосконалення відповідно до сучасних реалій економічного розвитку держави. Попередження економічних злочинів, що вчиняються співробітниками підприємства, є особливо актуальним завданням для сучасних підприємств, зокрема для забезпечення ефективності їх діяльності, що передбачає вжиття ними всього комплексу правових та інших заходів, орієнтованих на удосконалення механізму правового регулювання діяльності підприємств.

Принцип законності нерозривно пов'язаний із принципом *правової впорядкованості* регулювання у сфері охорони прав на промислові зразки, бо законодавча діяльність суб'єктів адміністративно-правового регулювання повинна бути впорядкованою, узагальненою і певним чином систематизованою.

Особливої уваги потребує один із найвагоміших загальнолюдських принципів принцип рівності, який визначає, що всі люди мають бути рівними між собою незалежно від будь-яких особливостей та з рівними правами та можливостями, незважаючи на стать.

Гендерна політика є складовою частиною діяльності будь-якої сучасної демократичної держави та центральною ланкою формування моделі паритетної демократії. Під гендерною рівністю розуміються «рівні можливості самореалізації жінок і чоловіків, гарантії дотримання прав і свобод з урахуванням особливостей статей, взаємні обов'язки та спільна відповідальність у процесі життєдіяльності».

Гендерна рівність являє собою процес справедливого ставлення до осіб різних статей. Для забезпечення такої рівності критерії справедливості мають компенсувати історичні та соціальні перешкоди, що заважають існувати в рівних умовах жінкам і чоловікам. Справедливість веде до рівноправності, яка передбачає однаковий статус для чоловіків та жінок, однакові умови для реалізації ними всіх прав людини, а також можливість кожного з них зробити свій внесок у розвиток суспільства в цілому та окремих сфер його життя зокрема (політичної, економічної, культурної тощо).

У законі України від 08.09.2005 р. № 2866-15 «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» зазначено, що гендерна рівність – рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати однакову участь у житті суспільства [10]. Разом із тим поряд із позитивними зрушеннями в зазначеній сфері даний закон встановлює досить слабкі санкції за невиконання норм закону, а також не встановлено для жінок спеціальних тимчасових заходів для впровадження гендерної рівності. Процес реалізації закону показав, що є потреба в розробленні відповідних доповнень.

О. Руднєва зазначає, що гендерна рівність – це принцип правового статусу (становища) людини в державі, його складовими частинами є рівні права, свободи та обов'язки жінки і чоловіка; врахування особливостей (фізіологічних, психологічних тощо) статей у правовому регулюванні; система засобів гарантування рівності статей у державі [11, с. 107].

Гендерна рівність належить до фундаментальних засад прав особи. Норми будь-якої галузі права повинні відповідати загальним принципам права, в тому числі принципу гендерної рівності. Таким чином, норми всіх без винятку галузей права мають певний гендерний вимір.

Категорія гендерної рівності містить множину причино-наслідкових зв'язків, а саме: рівність прав (законодавче наділення однаковими правами осіб чоловічої та жіночої статей у всіх сферах життя); рівність можливостей (забезпечення (гарантії) на практиці рівних умов щодо рівного розподілу, використання політичних, економічних, соціальних та культурних цінностей, які виключають дискримінацію та обмеження будь-якої статі, що негативно впливають на життєдіяльність і самовираження); забезпечення рівних умов для реалізації прав та можливостей; «гендерна симетрія» (стан, при якому

принцип рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків реалізований на практиці).

Сьогодні Українська держава прагне стати повноправною частиною європейської спільноти, особливо за основними соціально-економічними показниками та стандартами життя, що вимагає від нашої держави реалізувати свої зобов'язання щодо гендерної рівності.

Таким чином, дотримання прав людини формується як певний правовий ідеал. Основним засобом досягнення його виступають загальні принципи права, одним із основоположних серед них є багатоаспектний принцип рівності, за допомогою якого відображається розвиток демократії в суспільстві. Складовою частиною загального принципу рівності є незалежність від статі, тобто рівність жінок і чоловіків не означає їх біологічної ідентичності або ігнорування фізичних можливостей, психічних та психологічних характеристик. Відмінності не повинні негативно відбиватися на умовах життя чоловіків і жінок, спричиняти дискримінацію. Права чоловіка і жінки, як і рівність між ними, потребують постійного захисту, охорони і зміцнення. Гендерна рівність – складова частина загального принципу рівності, яка охоплює: рівність прав, рівність можливостей, забезпечення рівних умов для реалізації прав та можливостей, гендерну симетрію; визначає однаковий правовий статус особи в суспільстві, стверджує основні права особи-жінки та особи-чоловіка.

Зокрема, сьогодні питання гендерної рівності є фундаментальною цінністю третього тисячоліття нарівні зі свободою, справедливістю, толерантністю, які базуються в цілому на дотриманні паритетності прав жінок і чоловіків у всіх сферах суспільного життя (зокрема, збалансованості їх участі в прийнятті рішень); охорони материнства, батьківства та дитинства; рівноправності в оплаті праці; однакового ставлення в трудових відносинах; поєднання професійних і сімейних обов'язків тощо.

Процес встановлення гендерної рівності в суспільстві характеризують такі категорії, як: гендерна демократія, гендерна стратегія, гендерна політика, гендерна ідеологія, гендерна культура та інші. Ст. 5 Конституції України закріплює принцип демократизму, який відтворює народовладдя в державному, зокрема адміністративно-правовому, регулюванні та означає забезпечення участі громадян – чоловіків і жінок – на рівних правах та з однаковими можливостями в діяльності щодо відповідного регулювання.

«Гендерна демократія» являє собою систему волевиявлення жінок і чоловіків у громадянському суспільстві як рівних у правах і можливостях, що законодавчо закріплені й реально забезпечені в усвідомленні політико-правових принципів, діях, розбудові суспільних і державних структур з урахуванням гендерних інтересів та потреб. Встановленню гендерної демократії сприяє чітке формулювання гендерної стратегії, під якою розуміють визначення суспільно значимих гендерних спрямувань у діяльності соціумів та їх організаційних структур, спрямованих на утвердження гендерної демократії в суспільстві з метою розвитку гендерної культури.

Зокрема, важливе значення для встановлення в суспільстві гендерної демократії має система ідей та поглядів, понять і уявлень про побудову суспільства, взаємин жінок та чоловіків як двох соціальних груп, тобто гендерна ідеологія.

Принцип гуманізму як ідея, як вимога сучасності поступово знаходить свій вираз не лише в доктринальних джерелах, але й у нормативному матеріалі. Правда, не можна поки констатувати, що гуманістична ідея оволоділа масами або сферою здійснення державної влади. Разом із цим гуманізм як явище культурного життя в кожній конкретній країні має свої особливості прояву, способи реалізації, конкретно-історичний зміст. А отже, будучи основою подальшого правового розвитку суспільства, гуманізм є показником рівня його цивілізованості, результатом здійснення державної політики в галузі прав людини, що особливого значення набуває в забезпеченні рівних прав і можливостей як для чоловіків, так і для жінок.

Таким чином, підсумовуючи викладене вище, можна відзначити, що принципи адміністративно-правового регулювання у сфері гендеру вказують на основоположні ідеї здійснення такого регулювання. Вони відіграють важливу роль у здійсненні адміністративно-правового регулювання суспільних відносин зазначеної сфери, адже закладають фундаментальні положення, що мають своє відображення в процесі такого регулювання та його результатах. Зокрема, характеризуються значними особливостями, що поряд із загальними фундаментальними ідеями адміністративно-правового регулювання потребують більш детального дослідження, а також потребують легітимації у відповідних адміністративно-правових актах та розробки механізмів їх упровадження

Для цього корисним виявляється вивчення досвіду розвинених європейських країн. Зокрема, для перевірки рівня дотримання в державі принципу гендерної рівності Організація Об'єднаних Націй встановила показники, які відображають становище в країні чоловіка і жінки в таких базових напрямах людського розвитку, як можливість вести здоровий спосіб життя та довго жити; доступність якісної освіти; рівень матеріального добробуту. Ці показники входять до гендерного індексу людського розвитку, в структурі якого виділяють цілий ряд спеціальних індексів для вимірювання гендерної ситуації в країні. Еволюція теоретичних підходів до ідеї гендерної рівності відображені в програмах ООН «Розвиток жінок» (WID) та «Гендер і розвиток» (GAD).

Література

1. Дідич Т.О. Нормопроектування: теоретико-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2006. 239 с.

2. Енгибарян Р.В. Теория государства и права. М.: Юристъ, 1999. 272 с.

3. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01; 12.00.02. К., 1998. 391 с.

4. Скакун О.Ф. Теорія держави і права. Енциклопедичний курс. Харків: Еспада, 2006. 776 с.

5. Мицкевич А.В. Акты высших органов Советского государства. Юридическая природа нормативних актов высших органов государственной власти и управления СССР. М.: Юрид. лит., 1967. 175 с.

6. Середа О.О. Правова процедура: теоретико-правові засади та практичні виміри: дис. … канд.. юрид. наук: 12.00.01. К., 2008. 198 с.

7. Копейчиков В.В. Механизсоветского государства. М.: Юрид. лит., 1968. 189 с.

8. Адміністративне право України. Академічний курс: [підруч.]: у двох томах: Том 1. Загальна частина / Ред.

колегія: В.Б. Авер'янов (голова). К.: Вид-тво «Юридична думка», 2004. 584 с.

9. Теремецький В.І. Принципи та функції адміністративно-правового регулювання податкових відносин. Право і Безпека. 2011. № 4(41). С. 92–97.

10. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 р. № 2866-15. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2866-15.

11. Руднєва О. Гендерна рівність як принцип законодавства України. Право України. 2002. № 4. С. 104–108.

Свиридюк Н. П.,
доктор юридичних наук, доцент
Цюприк Н. О.,
кандидат юридичних наук

УДК 343.1

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ КОНТРОЛЬОВАНОЇ ЗАКУПКИ ЯК ФОРМИ КОНТРОЛЮ ЗА ВЧИНЕННЯМ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НЕЗАКОННОЮ РЕАЛІЗАЦІЄЮ ПІДАКЦИЗНИХ ТОВАРІВ

Світлицький О. О.

Стаття присвячена окремим аспектам взаємодії органів досудового розслідування під час здійснення контрольованої закупки як форми контролю за вчиненням злочинів, пов'язаних із незаконною реалізацією підакцизних товарів. Розглянуто сутність та значення терміну «взаємодія» та досліджено рівень наукової розробленості означеної проблеми. «Взаємодія» розглядається як філософська категорія, що відображає процеси, під час яких різні об'єкти впливають один на одного. Вивчено погляди вчених-криміналістів на дослідження терміну «взаємодія». Досліджено погляд працівників оперативних підрозділів стосовно результативності взаємодії під час проведення контрольованої закупки як форми контролю за вчиненням злочинів, пов'язаних із незаконною реалізацією підакцизних товарів. Проаналізовано і визначено основні та найбільш проблемні ланки в організації належного рівня взаємодії між органами досудового розслідування, в тому числі і під час здійснення контрольованої закупки як форми контролю за вчиненням злочинів, пов'язаних із незаконною реалізацією підакцизних товарів. Запропоновано авторське визначення взаємодії органів досудового розслідування під час здійснення контрольованої закупки як форми контролю за вчиненням злочинів, пов'язаних із незаконною реалізацією підакцизних товарів.

Ключеві слова: *органи досудового розслідування, взаємодія, контрольована закупка, підакцизні товари.*

Статья посвящена отдельным аспектам взаимодействия органов досудебного расследования при осуществлении контролируемой закупки как формы контроля за совершением преступлений, связанных с незаконной реализацией подакцизных товаров. Рассмотрены сущность и значение термина «взаимодействие», исследован уровень научной разработанности этой проблемы. «Взаимодействие» рассматривается как философская категория, отражающая процессы, при которых различные объекты влияют друг на друга. Изучены взгляды ученых-криминалистов на исследование термина «взаимодействие». Исследован взгляд работников оперативных подразделений на результативность взаимодействия при проведении контролируемой закупки как формы контроля за совершением преступлений, связанных с незаконной реализацией подакцизных товаров. Проанализированы и определены основные и наиболее проблемные звенья в организации надлежащего уровня взаимодействия между органами досудебного расследования, в том числе и при осуществлении контролируемой закупки как формы контроля за совершением преступлений, связанных с незаконной реализацией подакцизных товаров. Предложено авторское определение взаимодействия органов досудебного расследования при осуществлении контролируемой закупки как формы контроля за совершением преступлений, связанных с незаконной реализацией подакцизных товаров.

Ключевые слова: *органы досудебного расследования, взаимодействие, контролируемая закупка, подакцизные товары.*

The article is devoted to separate aspects of the interaction of pre-trial investigation bodies during the implementation of controlled procurement as a form of control over the commission of crimes related to the illegal sale of excisable goods. The essence and meaning of the term "interaction" are considered and the level of scientific development of the specified problem is researched. "Interaction" is considered as a philosophical category, which reflects the processes in which various objects affect each other. The views of criminologists on the study of the term "interaction" were studied. The view of the employees of the operational units regarding the effectiveness of interaction during the control of procurement as a form of control over the commission of crimes related to the illegal sale of excisable goods was researched. The main and most problematic links in the organization of the proper level of interaction between the bodies of pre-trial investigation, including in the implementation of controlled procurement as a form of control over the commission of crimes related to the illegal sale of excisable goods, have been analyzed and identified. The author's definition of the interaction of pre-trial investigation bodies during the implementation of controlled procurement as a form of control over the commission of crimes related to the illegal implementation of excise duties is proposed.

Key words: *bodies of pre-trial investigation, interaction, controlled purchasing, excise goods.*

Одним із основних факторів, що забезпечує якісне та повне виконання правоохоронними органами всіх завдань, покладених на них законом, є організація та здійснення ефективної взаємодії між усіма ланками зазначеної системи та на всіх її рівнях. Організована належним чином та проведена вчасно, якісно і ефективно, взаємодія органів досудового розслідування з іншими ланками правоохоронної системи країни, а також уповноваженими міжнародними інституціями, дозволяє забезпечити об'єднання всіх можливих зусиль та ресурсів, спрямованих на подолання злочинності, та відіграє важливу роль у становленні дієвої та результативної структури в боротьбі зі злочинами, в тому числі й пов'язаними з незаконною реалізацією підакцизних товарів.

Починаючи аналіз специфіки взаємодії органів досудового розслідування під час здійснення контрольованої закупки як форми контролю за вчиненням злочинів, пов'язаних із незаконною реалізацією підакцизних товарів, слід детально розкрити сутність та значення терміну «взаємодія» та дослідити рівень наукової розробленості означеної теми.

«Взаємодія» є одною з провідних філософських категорій, що відображає в собі процеси, під час яких різні об'єкти впливають один на одного, визначає їх взаємну обумовленість та виокремлює стадії зміни їх стану, взаємопереходи та породження одним об'єктом

Світлицький О. О., 2017

іншого [1]. У філософії існує безліч різноманітних підходів до вивчення поняття «взаємодія», але в межах нашого дослідження основною характерною його особливістю пропонуємо вважати наявність певного зв'язку між об'єктами, що дозволяє їм впливати один на одного, тобто взаємодіяти, змінюючи один одного [2]. Як філософська категорія взаємодія відображає певний особливий тип відношень між різними об'єктами, причому кожен з об'єктів впливає на всі інші, змінюючи їх, а також сам зазнає впливу з боку всіх цих об'єктів, змінюючись і сам [1].

В юридичній літературі поняття «взаємодія» ще не є достатньо дослідженим та нерідко трактується по-різному різними авторами. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови надається загальне визначення цього терміну: «взаємодія» визначається як дія, погоджена між ким-, чим-небудь [3].

Окремі питання щодо дослідження взаємодії правоохоронних органів було розкрито в наукових роботах С.В. Албула, Л.І. Аркуші, В.М. Атмажитова, В.Д. Берназа, М.П. Водька, А.А. Галючека, О.А. Гапона, Д.В. Гребельського, В.Л. Грохольського, О.Ф. Долженкова, В.П. Захарова, В.Ю. Калугіна, І.П. Козаченка, О.В. Копана, В.В. Литвиненка, Д.А. Михайличенка, В.А. Некрасова, С.І. Ніколаюка, В.В. Ноніка, В.Л. Ортинського, М.Б. Саакяна, В.Г. Сапальова, І.В. Сервецького, В.О. Сілюкова, О.П. Снігерьова, І.В. Потайчука, В.Є. Тарасенка, І.Ф. Хараберюша, В.В. Шендрика, І.Р. Шинкаренка, О.О. Юхна, Х.П. Ярмакі та багатьох інших дослідників.

Значну увагу дослідженню терміну «взаємодія» було приділено вченими-криміналістами, оскільки одним із завдань криміналістики є побудова взаємодії правоохоронних органів із метою забезпечення найбільш повного та ефективного викриття та використання слідів злочину в процесі доказування [4, с. 225]. У межах дослідження предмету криміналістики існує декілька підходів до визначення терміну «взаємодія». В.Є. Корноухов визначає, що «взаємодія» є узгодженою за метою, часом та місцем діяльністю слідчого, яка має забезпечити ефективність розташування та комплексність використання сил, засобів та методів [5 с. 677]. Т.А. Сєдовой та А.А. Ескархопуло під взаємодією пропонують розуміти об'єднання з іншими правоохоронними органами зусиль слідчого, спрямоване на узгодження дій та досягнення загальної мети щодо розслідування злочинів, яке проводиться в передбачених законом чи у відомих нормативних актах формах або напрацьоване практикою [6, с. 443]. Р.С. Бєлкін під «взаємодією» пропонує розуміти разове або тривале за часом об'єднання зусиль, методів і засобів, спрямоване на вирішення завдань із виявлення, повного та швидкого розслідування злочинів, викриття осіб, винних в їх скоєнні, та забезпечення вірного застосування норми закону для того, щоб кожного, хто скоїв злочин, було притягнуто до справедливого покарання, а невинні особи не були притягнуті до кримінальної відповідальності та засуджені [7, с. 141].

У той же час, незважаючи на достатньо велику кількість наведених вище наукових робот, присвячених висвітлюванній темі, комплексно означена проблема ще недостатньо вирішена, внаслідок чого подекуди відсутнє єдине тлумачення змісту та сутності поняття «взаємодія», що, у свою чергу, негативно відбивається на його використанні практичними працівниками. Так, з одного боку, майже всі практичні працівники, опитані з приводу необхідності та якості взаємодії між органами досудового розслідування, в тому числі і під час здійснення контрольованої закупки як форми контролю за вчиненням злочинів, пов'язаних із незаконною реалізацією підакцизних товарів, визначили, що від належного рівня організації взаємодії всіх суб'єктів контрольованої закупки напряму залежить ефективність та цінність її результатів. 100% респондентів визначили саме таку думку.

З іншого боку, більша частина тих практичних працівників, що стверджують про безумовну необхідність здійснення якісної та ефективної взаємодії, в тому числі і під час здійснення контрольованої закупки як форми контролю за вчиненням злочинів, пов'язаних із незаконною реалізацією підакцизних товарів, визнають, що на даний момент стан практичної корисності та досконалості існуючої відомчої нормативної бази, яка регулює питання організації взаємодії органів досудового розслідування, залишається на досить низькому рівні. 53,1% респондентів визначили саме таку думку.

Аналізуючи причини такого стану речей, пропонуємо виділити основні та найбільш проблемні ланки в організації належного рівня взаємодії між органами досудового розслідування, в тому числі і під час здійснення контрольованої закупки як форми контролю за вчиненням злочинів, пов'язаних із незаконною реалізацією підакцизних товарів.

1. Відсутність чіткої, зрозумілої та всеохоплюючої відомчої нормативної бази, яка б структурувала та конкретизувала порядок дій працівників правоохоронних органів у разі необхідності проведення координованих дії у взаємодії з іншими підрозділами та службами органів досудового розслідування – зазначену думку було висловлено 68,9% опитаних респондентів.
2. Неузгодженість роботи структур правоохоронних органів з огляду на те, що більшість із них у даний час знаходяться в процесі реформування. 49,9% опитаних респондентів визначили саме таку думку.
3. Наявність суб'єктивних міжвідомчих бар'єрів у координації взаємодії різних ланок та структур правоохоронних органів, пов'язаних зі специфікою роботи певних служб та небажанням ділитися наявною інформацією з іншими службами та підрозділами на суто суб'єктивному психологічному рівні. 51,2% опитаних респондентів визначили саме таку думку.
4. Недосконалість системи та методики управління взаємодією, пов'язана з низьким рівнем професійної підготовки окремих працівників та керівників правоохоронних органів, на яких покладено обов'язки щодо планування та організації взаємодії. 54,1% опитаних респондентів визначили саме таку думку.

Останній пункт вважаємо за необхідне дослідити окремо, оскільки, на нашу думку, в даному випадку мова йде не стільки про поняття «взаємодія», а про суміжне, більш вузьке поняття «координація», яке за своєю суттю можна вважати складовою частиною «взаємодії». Так, у тлумачному словнику термін «координація» визначається як узгодженість дій, погодження, установлення взаємозв'язку, зведення до відповідності, контакту в діяльності людей, між діями, поняттями тощо [8, с. 233]. Серед науковців поширеною є думка, що сутність терміну «координація» постає в її суто управлінському характері та являє собою окремий управлінський метод організації взаємодії [9, с. 238].

Відповідно до Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень така взаємодія повинна базуватися на відповідних принципах, основними з яких є:

1) відповідальність слідчого за повне, неупереджене та швидке розслідування кримінальних правопорушень;

2) самостійність процесуальної діяльності слідчого, втручання в яку осіб, які не мають на те встановлених законом повноважень, забороняється;

3) використання в розслідуванні, викритті та попередженні кримінальних правопорушень відповідних наукових методик та технічних досягнень;

4) оптимальність використання наявних можливостей слідчих і оперативних підрозділів у розслідуванні, виявленні та попередженні кримінальних правопорушень;

5) забезпечення нерозголошення даних досудового розслідування

6) дотримання загальних засад кримінального провадження [10].

Підсумовуючи вищенаведене та екстраполюючи означені вище досягнення наукової думки, пропонуємо *взаємодію органів досудового розслідування під час здійснення контрольованої закупки як форми контролю за вчиненням злочинів, пов'язаних із незаконною реалізацією підакцизних товарів, визначити як врегульовану чинними нормативно-правовими та відомчими актами систему узгоджених за метою, завданням, часом та місцем заходів, які здійснюються на умовах комплексного використання відповідних сил і засобів та спрямовані на забезпечення ефективного вирішення поставлених завдань у сфері протидії злочинам, пов'язаним із незаконною реалізацією підакцизних товарів.*

Література

1. Философский энциклопедический словарь / ред. кол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичёв и др. М.: Сов. энциклопедия, 1989. 815 с.

2. Зелинский А.Ф. Криминальная психология. К.: Юринком Интер, 1999. 240 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. К.: Ірпінь ВЕФ «Перун», 2003. 1440 с.

4. Криминалистика. Криминалистическая тактика и методика расследования преступлений / под ред. В.Ю. Шепитько. Х.: Одиссей, 2001. 527 с. С. 225.

5. Курс криминалистики: Общая часть / отв. ред. В.Е. Корноухов. М.: Юристъ, 2000. 784 с. С. 677.

6. Криминалистика / под ред. Т.А. Седовой и А.А. Эскархопуло. СПб : Лань, 2001. 926 с. С. 443.

7. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории к практике. М: Юрид. лит., 1988. 304 с. С. 141.

8. Російсько-український і українсько-російський тлумачний словник / За ред. Л.Г. Савченко. Харків: Прапор, 1999. 542 с. С. 233.

9. Теория государства и права / под ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова. М.: НОРМА – ИНФРА, 1998. 433 с. С. 238.

10. Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: наказ МВС України від 07.07.2017 року № 575. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17.

Світлицький О. О.,
юрист І класу,
заступник начальника відділу
нагляду за додержанням законів
органами податкової міліції

УДК 342.9:351.741(477)

ДИСЦИПЛІНАРНЕ ПРОВАДЖЕННЯ В ОРГАНАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ ЯК ВИД АДМІНІСТРАТИВНО-ЮРИСДИКЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Середа В. В., Ковалів М. В., Єсімов С. С.

Стаття присвячена дослідженню дисциплінарного провадження в органах Національної поліції як виду адміністративно-юрисдикційної діяльності. На підставі системного аналізу розглядаються особливості правого регулювання дисциплінарного провадження щодо поліцейських і державних службовців Національної поліції в контексті адміністративно-юрисдикційної діяльності. Аналізуються теоретичні підходи щодо дисциплінарного провадження.

Ключові слова: *адміністративно-юрисдикційна діяльність, адміністративно-процесуальна діяльність, дисциплінарне провадження, Національна поліція.*

Статья посвящена исследованию дисциплинарного производства в органах Национальной полиции как вида административно-юрисдикционной деятельности. На основании системного анализа рассматриваются особенности правового регулирования дисциплинарного производства в отношении полицейских и государственных служащих Национальной полиции в контексте административно-юрисдикционной деятельности. Анализируются теоретические подходы к дисциплинарному производству.

Ключевые слова: *административно-юрисдикционная деятельность, административно-процессуальная деятельность, дисциплинарное производство, Национальная полиция.*

The article deals with the investigation of disciplinary proceedings in the bodies of the National Police as a form of administrative and jurisdictional activity. On the basis of a system analysis, the peculiarities of the disciplinary proceedings legal regulation concerning the police officers and civil servants of the National Police in the context of administrative and jurisdictional and administrative-procedural activities are considered. The theoretical approaches to disciplinary proceedings are analyzed.

Key words: *administrative and jurisdictional activity, administrative-procedural activity, disciplinary proceedings, the National Police.*

Постановка проблеми. Одним із традиційних засобів, спрямованих на підвищення рівня службової дисципліни в Національній поліції, є інститут дисциплінарної відповідальності. Невід'ємним атрибутом дисциплінарної відповідальності, без якого абсолютно неможливі його реалізація і, відповідно, досягнення необхідного рівня службової дисципліни, є дисциплінарне провадження. Дисциплінарне провадження та дисциплінарна відповідальність тісно взаємопов'язані між собою, при цьому дисциплінарне провадження стосовно відповідальності виступає в ролі механізму, що сприяє реальному досягненню її цілей за допомогою застосування матеріальних норм права. Аналіз юридичної літератури показує, що існують різні наукові погляди, пов'язані з визначенням місця дисциплінарного провадження в адміністративному процесі, що зумовлено відсутністю єдиної доктрини самого адміністративного процесу, його змісту.

Ступінь розробленості теми. Важливий науковий внесок у дослідження дисциплінарної відповідальності зробили провідні науковці: В. Авер'янов, О. Бандурка, Ю. Битяк, С. Березовська, В. Богуцький, Н. Бортник, Р. Васильєв, В. Гаращук, І. Голосніченко, С. Гончарук, Є. Додін, С. Єсімов, О. Зима, В. Зуй, В. Квіткін, М. Ковалів, Л. Коваль, Т. Коломоєць, В. Колпаков, А. Комзюк, О. Кузьменко, П. Недбайло, О. Остапенко, Н. Писаренко, М. Тищенко, В. Тихий, Х. Ярмакі і ін. Проблеми дисциплінарної відповідальності в органах Національної поліції відносяться до числа ще недостатньо розроблених в науці. Наявні роботи загальнотеоретичного і галузевого характеру в основному присвячені дослідженню особливостей і тенденцій розвитку в певних історичних умовах. Адаптації національного законодавство до вимог Європейського Союзу, реформування системи правоохоронних органів вимагає дослідження механізму впливу на стан дисципліни, де одним з елементів є дисциплінарне провадження.

Мета статті – дослідження дисциплінарного провадження в органах Національної поліції в контексті адміністративно-юрисдикційної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Теорія адміністративного процесу представлена двома основними концепціями: юрисдикційною і управлінською. Прихильники юрисдикційної концепції пов'язують адміністративний процес із розглядом та вирішенням адміністративно-правових спорів і застосуванням примусових заходів, а прихильники управлінської розуміють під адміністративним процесом не тільки юрисдикційну, але і всю діяльність виконавчо-розпорядчих органів, врегульовану адміністративно-процесуальними нормами.

Відповідно, в управлінській концепції структура адміністративного процесу представляється або як сукупність адміністративних проваджень (із підрозділом їх на адміністративно-процедурні і адміністративно-юрисдикційні), або як сукупність підвидів процесу (юрисдикційного та неюрисдикційного характеру), що складаються з відповідних проваджень. У юрисдикційній концепції в структурі адміністративного процесу виявляються тільки ті види проваджень, які пов'язані з юрисдикційною діяльністю. Незалежно від концепції адміністративний процес є категорією загального порядку, родовим поняттям для адміністративного провадження, тому адміністративне провадження розглядається в структурі адміністративного процесу або як його самостійна частина, або як складова частина його підвиду.

У питанні співвідношення категорій «адміністративне провадження» і «адміністративний процес» дотримуємося думки, заснованої на позиції О. Кузьменко, яка обґрунтовує недоцільність дроблення адміністративного процесу на самостійні процеси і розглядає адміністративний процес як процесуальну діяльність, що має дві основні складові частини: адміністративно-

Середа В. В., Ковалів М. В., Єсімов С. С., 2017

процедурну і адміністративно-юрисдикційну, що включають адміністративні провадження [1]. Іншими словами, адміністративно-процесуальна діяльність представлена такими видами: адміністративно-процедурна і адміністративно-юрисдикційна, при цьому кожна має практичне вираження в різних видах адміністративних проваджень.

А. Арапов зазначає: «Адміністративну юрисдикцію можна визначити як процесуальну діяльність компетентних органів влади (суб'єктів адміністративної юрисдикції), що здійснюється в установленому порядку (судовому або позасудовому), з метою розгляду і вирішення адміністративно-правового конфлікту, який може виступати у двох правових формах: адміністративно-правовий спір; адміністративне правопорушення» [2].

Однак зміст самої діяльності, тобто віднесення тих чи інших видів проваджень, представляється вченими по-різному. Це є актуальним і для дисциплінарного провадження. В юридичній науці переважає точка зору авторів, які виділяють дисциплінарне провадження як вид адміністративно-юрисдикційної діяльності поряд із провадженням у справах про адміністративні правопорушення, провадженням за скаргами.

На думку О. Мартинюк, аналіз нормативних актів про державну службу, про запобігання корупції, очищення влади дає можливість з'ясувати не тільки правові засади регулювання відносин, пов'язані з дисципліною, а й основі моделі дисциплінарного процесу [3, с. 42].

Визначаючи зміст адміністративно-юрисдикційної діяльності, необхідно виходити з того, що згадана діяльність є практичним вираженням адміністративної юрисдикції, а етимологічно термін «юрисдикція» означає «вирішення конфлікту». Як зазначає М. Ковалів, в адміністративній юрисдикції можуть частково збігатися, що саме конфлікт є відправним моментом для з'ясування сутності адміністративної юрисдикції [4, с. 32]. Відповідно, адміністративно-юрисдикційна діяльність безпосередньо пов'язана з виникненням конфліктів.

Звідси випливає, що конфлікт, який лежить в основі розуміння адміністративної юрисдикції, не може бути обмежений лише межами зовнішніх владних відносин, оскільки це звужує сферу прояву конфліктності, яка може виникати, в тому числі у внутрішніх організаційних відносинах. Відповідно, адміністративна юрисдикція охоплює своїми межами не тільки провадження в справах про адміністративні правопорушення, а й адміністративне провадження, пов'язане з правовими конфліктами між сторонами адміністративних правовідносин, які перебувають у відносинах службового підпорядкування, тобто дисциплінарне провадження.

Усі види адміністративно-юрисдикційних проваджень, включаючи дисциплінарне провадження, мають загальні ознаки, що підкреслюють їх юрисдикційну природу: особливий предмет – адміністративно-правовий спір, або спір про право, що виникає з конфлікту; діяльність спеціального суб'єкта адміністративної юрисдикції; особлива процесуальна форма розгляду та вирішення адміністративно-правових спорів; видання за результатами юрисдикційного акту. Розгляд загальних ознак стосовно дисциплінарного провадження в Національній поліції дозволить розкрити його сутність і сформулювати визначення.

Адміністративно-юрисдикційна діяльність завжди пов'язана з наявністю правового конфлікту, який може проявлятися у двох формах: у формі правового спору і у формі правопорушення, при цьому зазначені форми взаємопов'язані та не протиставляються, оскарження і протиправність становлять певну єдність, конфлікт-правопорушення переростає в конфлікт-спір. Спір про право відрізняється від правопорушення наявністю певної процедури його вирішення, а правопорушення відрізняється від спору наявністю протиправності. Конфлікт-правопорушення є передумовою спору, а спір опосередковує розв'язання конфлікту-правопорушення.

Правовий конфлікт, що виявляється у формі дисциплінарного проступку, вчиненого особою, яка проходять службу в Національній поліції, є юридичним фактом, в результаті якого може виникнути дисциплінарний спір щодо вирішення конфлікту, який і буде предметом дисциплінарного провадження в органах Національної поліції.

Виникнення дисциплінарного спору пов'язане з тим, що дисциплінарним проступком завдається шкода інтересам держави, і начальник, наділений владними дисциплінарними повноваженнями, що представляє інтереси держави, зобов'язаний вирішити цей правовий конфлікт, для чого ініціює дисциплінарний спір. Існують і інші точки зору щодо предмета дисциплінарного провадження [5, с. 22].

Дисциплінарний спір у Національній поліції має певну специфіку, зумовлену характером суспільних відносин, що складаються у зв'язку з виконанням службових обов'язків, які проявляються в предметі, сторонах спору, в природі його виникнення та відповідальності. Будучи суперечкою про відповідальність, він за своєю юридичною сутністю є спором про право на захист прав і інтересів у ході адміністративно-процесуального розгляду щодо залучення поліцейського до дисциплінарної відповідальності.

Юридична відповідальність розглядається в теорії права як обов'язок правопорушника зазнавати невигідні наслідки правопорушення, заходи державного примусу. Відповідальність є однією з різновидів обов'язку. Відповідно, факт вчинення дисциплінарного проступку є підставою виникнення в держави (інтересам якої було завдано шкоди проступком) в особі відповідного керівника, наділеного повноваженнями щодо накладення дисциплінарних стягнень, права вимагати дисциплінарної відповідальності службовця, який вчинив дисциплінарний проступок, і обов'язки винної особи понести несприятливі наслідки, обмеження. Звідси випливає, що дисциплінарний спір у Національній поліції слід розглядати як суперечку про дисциплінарну відповідальність, предметом якої є питання про правомірну дисциплінарну відповідальність особи, що проходить службу в Національній поліції, яка вчинила дисциплінарний проступок.

Дисциплінарний спір у Національній поліції характеризується особливим суб'єктним складом таких правовідносин: це начальник, наділений повноваженнями щодо накладення дисциплінарних стягнень, і поліцейський або особа, яка проходить у Національній поліції державну службу, що знаходяться в стані підпорядкованості до першої сторони спору.

В юридичній літературі як невід'ємний атрибут адміністративно-юрисдикційної діяльності вказується наявність третьої, незалежної сторони адміністративно-про-

цесуальних відносин, що вирішує спір і не є стороною спору. У межах дисциплінарних правовідносин, що виникають у зв'язку з учиненням особою дисциплінарного проступку, начальник, що бере участь у дисциплінарному спорі, має певні юрисдикційні повноваження щодо вирішенню спору, тому відсутність третьої сторони в дисциплінарному провадженні не свідчить про неюрисдикційний характер процесуальної діяльності, а лише підкреслює особливості даного виду провадження.

Природа виникнення дисциплінарних спорів у Національній поліції зумовлена специфікою суб'єктного складу службових правовідносин, тому особливістю дисциплінарного спору, що підкреслює його відмінність від інших видів адміністративно-правових спорів, є те, що він виникає з внутрішніх організаційних правовідносин і правовідносин субординації. При цьому дисциплінарні спори виникають з ініціативи керівника, уповноваженого накладати дисциплінарні стягнення, у зв'язку з тим, що інтереси держави порушуються особою, яка перебуває в прямому підпорядкуванні та вчинила дисциплінарний проступок.

Адміністративно-юрисдикційна діяльність у Національній поліції щодо притягнення до дисциплінарної відповідальності здійснюється посадовими особами, наділеними державно-владними повноваженнями щодо розгляду і вирішення дисциплінарних спорів (дисциплінарними повноваженнями), які в науковій літературі іменуються як суб'єкти дисциплінарної влади, суб'єкти дисциплінарної практики. Адміністративно-правовий статус суб'єкта, наділеного дисциплінарними повноваженнями, визначається сукупністю певного обсягу прав з розгляду і вирішення конкретних дисциплінарних справ.

Як зазначають В. Крижановська, А. Крижановський, «дисциплінарний статут органів внутрішніх справ містить вичерпний перелік посадових осіб системи органів Національної поліції, повноважних призначати на посаду, звільняти з органів Національної поліції, а також затверджує порядок здійснення цих повноважень» [6, с. 104]. Реалізація суб'єктом дисциплінарної влади даних повноважень – це не тільки його права щодо накладення стягнень на поліцейських і державних службовців, але й обов'язок перед державою. Юрисдикційні повноваження щодо накладення дисциплінарних стягнень у Національній поліції надаються на законодавчому рівні посадовим особам, які є прямими начальниками щодо підлеглих поліцейських і державних службовців. Визначаючи коло посадових осіб, уповноважених накладати дисциплінарні стягнення, законодавець вказує на залежність статусу суб'єкта, наділеного правами щодо накладення дисциплінарних стягнень, від займаної посади, яка є передумовою поширення певного обсягу дисциплінарних повноважень, і від підпорядкованості йому по службі поліцейських і державних службовців.

Розрізняються суб'єкти, які наділені в повному обсязі дисциплінарними правами і володіють обмеженими дисциплінарними правами. Дисциплінарними правами в повному обсязі щодо поліцейських і державних службовців Національної поліції володіє тільки Міністр внутрішніх справ, що передбачено п. 3 ст. 11 Положення про Міністерство внутрішніх справ України (затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20.10.2015 № 878).

Для всіх видів адміністративно-юрисдикційної діяльності, в тому числі і для дисциплінарного провадження, характерна адміністративно-процесуальна форма, що представляє собою встановлений нормами права порядок здійснення процесуальних дій учасниками провадження, що складається з певної послідовності дій, умов і термінів їх здійснення.

Із філософських уявлень терміну «форма» (як способу внутрішньої організації, способу зовнішнього вираження змісту) і з діалектичному взаємозв'язку форми і змісту випливає, що процесуальна форма та процесуальна діяльність нерозривно пов'язані між собою. За допомогою процесуальної форми процедурних вимог організовується процесуальна діяльність, яка знаходить процесуальну форму.

Адміністративно-процесуальну форму доцільно розглядати у двох взаємопов'язаних аспектах: як спосіб внутрішньої організації процесуальної діяльності, що здійснюється за допомогою пред'явлення до діяльності певних вимог (загальною вимогою до процесуальної діяльності є обов'язковість дотримання послідовності здійснення повноважень) і як зовнішній вираз процесуальної діяльності, що характеризує цю діяльність, оскільки категорія «форма» за своєю суттю невід'ємна від змісту та служить його вираженням.

Адміністративно-процесуальна форма в дисциплінарному провадженні регулює послідовність здійснення процесуальних дій, організовує внутрішній зміст діяльності суб'єктів, наділених повноваженнями щодо накладення дисциплінарних стягнень, процесуально оформлює цю діяльність. Таким чином, за допомогою процесуальної форми вирішуються завдання дисциплінарного провадження. Даний аспект визначено в Інструкції про проведення службових розслідувань в органах внутрішніх справ України (наказ МВС України від 12.01.2013 № 230). Але згадана Інструкція не відповідає принципу інформаційної відкритості, що закріплено в установчих документах ЄС. Цей принцип виражається в доступності для громадян інформації, що становить суспільний інтерес або зачіпає особисті інтереси громадян; систематичному інформуванні громадян про передбачувані або прийняті рішення; здійсненні громадянами контролю за діяльністю державних органів, посадових осіб та прийнятих ними рішень, пов'язаних із дотриманням, охороною та захистом прав і законних інтересів громадян [7, с. 64].

Відомче регулювання процедурної форми дисциплінарного провадження в структурі адміністративно-юрисдикційної діяльності підкреслює відносну спрощеність її конструкції в порівнянні з такими видами проваджень, як у справах про адміністративні правопорушення або виконавче провадження.

Спрощеність процесуальної форми дисциплінарного провадження зумовлена специфікою службових правовідносин, що вимагають оперативного розгляду, характером дисциплінарних проступків і проявляється в тому, що порушення провадження здійснюється в умовах відсутності нормативної регламентації порядку порушення і його процесуального оформлення; саме провадження здійснюється зазвичай за відсутності особи, яка притягається до дисциплінарної відповідальності, з вузьким колом учасників; підсумкові рішення, пов'язані з припиненням провадження, приймаються за відсутності нормативної регламентації їх прийняття і оформлення. Доцільно зауважити, що в наукових дослідженнях пропонуються проекти відомчих нормативних

актів про проведення службових розслідувань у Національній поліції, однак зазначені питання залишаються невизначеними [8, с. 231–240].

Будь-яка юрисдикційна діяльність характеризується тим, що за її результатами приймається юрисдикційний акт, який є одним із видів правозастосовних актів і являє собою документальну форму зовнішнього вираження і продукт юрисдикційної діяльності. За результатами розгляду дисциплінарного спору суб'єкт, наділений дисциплінарними повноваженнями, приймає рішення про притягнення особи до дисциплінарної відповідальності або про непритягнення до такої за різними підставами.

Підсумковим виразом завершення дисциплінарного провадження в разі прийняття рішення про притягнення особи до дисциплінарної відповідальності є видання дисциплінарного юрисдикційного акта – наказу про накладення дисциплінарного стягнення, в якому фіксуються обставини вчиненого проступку та заходи дисциплінарної відповідальності.

На відміну від впровадження в справах про адміністративні правопорушення, що містить процесуальну форму акта, видаваного в разі припинення провадження, чинним законодавством не встановлена форма акта, видаваного за результатами дисциплінарного провадження в Національній поліції в разі прийняття рішення про непритягнення до дисциплінарної відповідальності, що зумовлено спрощеністю процесуальної форми, оперативністю провадження. Рішення про непритягнення особи до дисциплінарної відповідальності знаходить своє вираження в правозастосовних актах, які явно відображають волю суб'єкта, що прийняв таке рішення. До таких актів можна віднести усне розпорядження про припинення провадження, затвердження висновку службового розслідування з пропозиціями про непритягнення до дисциплінарної відповідальності. Як і прийняття акта про притягнення до дисциплінарної відповідальності, прийняття рішення про непритягнення до дисциплінарної відповідальності у формі акта в довільній формі дозволяє дисциплінарний спір. До актів, що свідчать про прийняття рішення про непритягнення поліцейського до дисциплінарної відповідальності, доцільно віднести прийняття рішення про оголошення дисциплінарного стягнення у вигляді зауваження в усній формі.

Особливість адміністративно-юрисдикційної діяльності стосовно дисциплінарного провадження полягає в тому, що юрисдикційний акт за результатами дисциплінарного провадження видається тільки в разі прийняття рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності. Інші рішення про непритягнення до дисциплінарної відповідальності, про припинення провадження за різними підставами виражаються в правозастосовних актах, які не є за своєю природою юрисдикційними.

Аналіз загальних ознак адміністративно-юрисдикційної діяльності стосовно дисциплінарного провадження, яке здійснюється в Національній поліції, підкреслює, що йому притаманні всі зазначені ознаки, а тому дозволяє розглядати як самостійний вид адміністративно-юрисдикційного провадження.

Поняття адміністративного провадження, як зазначає В. Авер'янов, розглядається в теорії адміністративного права в різних аспектах: як вид процесуальної діяльності, заснований на адміністративно-процесуальних нормах, з розгляду певних індивідуальних адміністративних справ, як нормативно встановлений порядок здійснення процесуальних дій із розгляду та вирішення індивідуальних адміністративних справ, або в сукупності як вид діяльності, як певний порядок розгляду та вирішення індивідуальних адміністративних справ, як правовий інститут [9, с. 545].

На думку М. Джафарової, «під адміністративним провадженням будемо розуміти основний елемент адміністративного процесу, що представляє собою системне утворення, комплекс взаємопов'язаних та взаємообумовлених дій, які, по-перше, складають певну сукупність адміністративних процесуальних правовідносин, що відзначаються предметною характеристикою та пов'язаністю з відповідними матеріальними відносинами; по-друге, вказують на необхідність встановлення та обґрунтування всіх обставин і фактичних даних певної індивідуальної адміністративної справи; по-третє, зумовлюють необхідність закріплення, оформлення отриманих процесуальних результатів у відповідних актах-документах» [10, с. 573].

Існуючі визначення адміністративного провадження сходяться в тому, що ця правова категорія пов'язана з розглядом індивідуальних адміністративних справ, характер яких є відмінною рисою кожного виду адміністративного провадження, в тому числі дисциплінарного. У науковій літературі найбільш поширена думка, відповідно до якої індивідуальна адміністративна справа розглядається як правове питання, пов'язане з необхідністю застосування матеріальних норм права, та підлягає вирішенню компетентними органами.

Якщо дотримуватися цієї позиції, то під індивідуальною адміністративною справою в межах дисциплінарного провадження доцільно розуміти питання про притягнення до дисциплінарної відповідальності суб'єкта, який вчинив дисциплінарний проступок. Разом із тим питання про правомірне притягнення особи до дисциплінарної відповідальності є предметом дисциплінарного спору; відповідно, така позиція в дисциплінарному провадженні повністю ототожнює поняття «індивідуальна адміністративна справа» та «дисциплінарний спір» та не відображає відмінності між зазначеними категоріями. Водночас спір про право набуває властивість справи з моменту його повідомлення юрисдикційного органу, що представляє процесуально структурований масив документів щодо предмету адміністративно-правового спору.

Даний підхід підкреслює взаємозв'язок і відображає відмінність категорій «індивідуальна адміністративна справа» і «адміністративно-правовий спір» в адміністративно-юрисдикційному провадженні, в тому числі дисциплінарному, що дає підстави розглядати спір про право як зміст індивідуальної адміністративної справи, а індивідуальну адміністративну справу – як правове оформлення спору про право. Дисциплінарна справа, що розглядається в межах дисциплінарного провадження, є одним із видів індивідуальної адміністративної справи, є формою ініційованого суб'єктом, наділеним дисциплінарними повноваженнями, дисциплінарного спору. Таким чином, дисциплінарна суперечка набуває властивість дисциплінарної справи з моменту ініціювання дисциплінарного спору. Характерною особливістю сучасної європейської поліції є встановлення форм і

методів діяльності, орієнтованих на активність, взаємодопомогу, довіру, толерантність, компроміс, гласність, де визначальними параметрами стають домовленість і погоджувальні процедури [11, с. 184].

Щодо дисциплінарної відповідальності державних службовців, то доцільно погодитися з думкою Є. Моршнєва і А. Фомінової, що інститут дисциплінарної відповідальності державних службовців слід урегулювати в окремому нормативному акті. В окремих розділах цього нормативного акту слід передбачити, крім загальних норм, що стосуються всіх видів державної служби, особливості дисциплінарної відповідальності окремих категорій державних службовців – органів Національної поліції, прокуратури і ін. [12].

Висновки. Сутність дисциплінарного провадження, здійснюваного в Національній поліції, полягає в тісному, нерозривному зв'язку з дисциплінарною відповідальністю, оскільки без дисциплінарного провадження неможлива реалізація дисциплінарної відповідальності, яка має яскраво виражену превентивну спрямованість. Мета дисциплінарного провадження похідна від мети дисциплінарної відповідальності, полягає у формуванні позитивної поведінки осіб, що проходять службу в Національній поліції. Із цього випливає, що здійснення дисциплінарного провадження безпосередньо впливає на стан дисципліни і законності в Національній поліції. Чим якісніше здійснення дисциплінарного провадження, тим вище рівень дисципліни і законності серед особового складу Національній поліції. Попередження та припинення дисциплінарних проступків не може бути результативним, якщо не розроблений у необхідній мірі інститут дисциплінарного провадження. Цілком очевидно, що позитивна результативність дисциплінарного провадження, тобто ступінь досягнення його мети, більшою мірою залежить від удосконалення його правового регулювання. Разом із тим у даний час, не дивлячись на те, що дисциплінарне провадження є за своєю природою юрисдикційним, можна констатувати неповноту його правового регулювання, що створює певні труднощі в правозастосовній діяльності, призводить до порушення прав осіб, що притягаються до дисциплінарної відповідальності.

Література

1. Кузьменко О.В. Курс адміністративного процесу. К.: Юрінком Інтер, 2013. 208 с.

2. Апаров А.М. Поняття і особливості адміністративної юрисдикції. Верховенство права. Междунарный науч. Журнал. 2016. № 2. URL: http://sd-vp.info/2016/ponyattya-i-osoblivosti-administrativnoyi-yurisdiktsiyi/.

3. Мартинюк О.Г. Дисциплінарні провадження в органах прокуратури: теоретичні аспекти. Наук. вісник Херсон. держ. ун-ту. 2017. № 2. Т. 2. С. 41–43.

4. Ковалів М.В. Основні завдання адміністративного судочинства України. Вісник Національного у-ту «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2014. № 810. С. 28–32.

5. Дисциплінарна відповідальність державних службовців. Практ. посіб. для керівників служб управління персоналом / За заг. ред. Ващенка К.О. К.: Центр адаптації державної служби до стандартів ЄС, 2017. 68 с.

6. Крижановська В.А. Правові засади дисциплінарного провадження в органах Національної поліції України. Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2016. № 845. С. 99–106.

7. Єсімов С. Право на доступ до інформації – ключовий елемент громадського контролю. Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2016. № 855. С. 63–73.

8. Лелет С.М. Адміністративно-правове регулювання управління в Національній поліції України: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. К.: ДНДІ МВС України, 2017. 250 с.

9. Адміністративне право України: підруч.: у 2 томах: Т. 1. / Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). К.: Вид-во «Юридична думка», 2004. 584 с.

10. Джафарова М.В. Щодо питання розуміння адміністративного провадження як частини адміністративного процесу. Молодий вчений. 2016. № 12(39). С. 571–574.

11. Гурковський М.П. Основні форми та методи діяльності поліції у сфері забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні. Наук. вісник Львівського державного ун-ту внутрішніх справ. 2016. № 4. С. 171–186.

12. Моршнєв Є.І. До питання про удосконалення нормативно-правового забезпечення дисциплінарної відповідальності державних службовців в Україні // Зб. матеріалів наук.-практ. Інтернет конференцій 03.03.2017. URL: http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-1715/.

Середа В. В.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету
внутрішніх справ,
начальник
Головного управління Національної поліції
у Львівській області
Ковалів М. В.,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету
внутрішніх справ
Єсімов С. С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету
внутрішніх справ

УДК 342.9

АНАЛІЗ СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Сірко В. С.

У статті розглядається компетенція центральних органів виконавчої влади та місцевих державних адміністрацій у сфері адміністративно-правового регулювання волонтерської діяльності. Проаналізовано законодавчі та відомчі нормативно-правові акти, що визначають роль органів державної влади в забезпеченні діяльності волонтерських організацій. Сформульовано пропозиції щодо визначення рівнів ієрархічності відповідних суб'єктів.

Ключові слова: *волонтерство, волонтерська діяльність, адміністративно-правове регулювання, суб'єкти забезпечення регулювання волонтерської діяльності, органи виконавчої влади.*

В статье рассматриваются компетенции центральних органов исполнительной власти и местных государственных администраций в сфере административно-правового регулирования волонтерской деятельности. Проанализированы законы и подзаконные нормативно-правовые акты, определяющие роль органов исполнительной власти в обеспечении деятельности волонтерських организаций. Разработаны предложения выделения уровней ирархии соответствующих субъектов.

Ключевые слова: *волонтёрство, волонтёрская деятельность, административно-правовое регулирование, субъекты регулирования волонтерской деятельности, органы исполнительной власти.*

The article deals with the competence of the central executive authorities and local state administrations in the field of administrative and legal regulation of volunteer activity. The laws and subordinate regulatory legal acts that determine the role of executive bodies in ensuring the activities of volunteer organizations are analyzed. The proposals for the allocation of levels of hierarchy of relevant subjects have been developed.

Key words: *volunteering, volunteer activity, administrative and legal regulation, subjects of regulation of volunteer activity, executive bodies.*

Метою статті є дослідження повноважень органів виконавчої влади як суб'єктів забезпечення волонтерської діяльності в Україні.

На сьогодні в сучасній Україні склалась досить складна соціально-політична ситуація. На фоні економічної нестабільності проявляються і несприятливі для розвитку суспільства політичні процеси, які відбуваються в нашій країні. За таких умов соціальна політика країни, безумовно, потребує певних активних дій із боку уряду країни. Зміни в України в останні роки призвели до погіршення якості життя населення, тому потреба в ефективній роботі системи соціального захисту постає перед органами влади як ніколи. Одним із таких напрямків соціальної допомоги є волонтерська діяльність. Але ефективна робота установ соціального захисту неможлива без ефективного правового регулювання їх діяльності.

Сірко В. С., 2017

Як підкреслюють науковці В.В. Галунько, В.І. Олефір, Ю.В. Гридасов, А.А. Іванищук, С.О. Короєд, адміністративно-правове регулювання – це цілеспрямований вплив норм адміністративного права на суспільні відносини з метою забезпечення за допомогою адміністративно-правових засобів прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних та юридичних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства та держави [1, 323–324].

Поняття «суб'єкт» охоплює низку наукових сфер, маючи відповідне трактування. Із філософської точки зору під «суб'єктом» розуміють істоту, здатну до пізнання навколишнього світу, об'єктивної дійсності й до цілеспрямованої діяльності; в соціології – особу, групу осіб, організацій й т.і., яким належить активна роль у певному процесі. В юриспруденції загальноприйнятим є визначення «суб'єкта» у вигляді особи чи організації – носія певних прав і обов'язків [2, с. 1408].

Виходячи з тематики нашої статті, нас цікавить не взагалі суб'єкт, а взагалі суб'єкт управління. Професор С.Г. Стеценко під суб'єктом управління розуміє керівну складову системи управління. Він має домінантне значення серед інших частин системи управління, що зумовлено процесом управління, який здійснюється в інтересах суб'єкта (об'єкта) управління, тобто він зацікавлений у здійснені процесу і в позитивних результатах управління [3, с. 45].

Загалом же в юридичній літературі під суб'єктом управління розуміють носія прав і обов'язків у тій чи іншій сфері правовідносин, здатного своїми діями реалізовувати надані права і виконувати покладені на нього обов'язки [4, с. 613].

Головним напрямом соціального управління в суспільстві є державне управління, де суб'єктом управління виступає держава в особі своїх органів влади, а також інших органів, закладів та установ, які не входять до жодної з гілок влади. Отже, суб'єкт державного управління – орган влади, установа, підрозділ апарату управління чи посадова особа, які розробляють і ухвалюють державно-управлінські рішення щодо здійснення керуючого впливу на підпорядковані об'єкти управління або регулювання певних процесів та відносин у різних сферах суспільної життєдіяльності [4, с. 614].

Суб'єкту управління підпорядковується об'єкт управління. Основними об'єктами державного управління необхідно вважати підпорядковані органи виконавчої влади, сектори державного управління, державні установи, державні і недержавні організації тощо.

Суб'єкт і об'єкт управління перебувають у постійній динамічній взаємодії, в процесі якої формуються управлінські відносини – особливий вид взаємин у сфері державного управління, що виникають у процесі цілеспрямованого впливу суб'єкта управління, наділеного відповідною компетенцією, на об'єкт управління, з метою реалізації юридично встановлених функцій державного управління [5, с. 239].

З урахуванням принципу розподілу державної влади у відповідності до ст. 6 Конституції України виконавчій владі відводиться роль функціонального рівня управління.

Професор В.Б. Авер'янов підкреслював, що особливість цієї гілки державної влади полягає в тому, що в процесі її реалізації відбувається втілення в життя нормативно-правових актів, практичне застосування всіх складових частин державного регулювання й управління важливими процесами суспільного розвитку. Водночас вирішальна спрямованість виконавчої влади полягає в забезпеченні прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина, що визнається Конституцією України [6, с. 17].

С.М. Алфьоров зауважує, що мета діяльності цієї гілки державної влади зумовлена її соціальним призначенням і особливим становищем у межах державного управління [7, с. 38].

Провідні науковці-адміністративісти В.К. Колпаков, М.М. Тищенко, О.Ф. Фрицький визначають орган виконавчої влади таким чином: організаційно самостійний елемент державного апарату, який наділений чітко окресленим обсягом повноважень відповідно до покладених на нього завдань і функцій, складається зі структурних підрозділів і посад, що обіймають публічні службовці, і віднесений Конституцією і законами України до системи органів виконавчої влади [8, с. 215].

Виходячи з вищевикладеного, під суб'єктами забезпечення адміністративно-правового регулювання у сфері діяльності волонтерських організацій слід розуміти систему органів виконавчої влади, які відповідно до покладених на них завдань і функцій, з урахуванням норм адміністративного законодавства, здійснюють виконавчо-розпорядчий вплив у сфері створення умов для ефективної діяльності волонтерських організацій.

Органи виконавчої влади для забезпечення регулювання волонтерської діяльності повинні мати відповідні повноваження в цій сфері.

В юридичній енциклопедичній літературі термін «повноваження» розкривається як сукупність прав і обов'язків державних органів і громадських організацій, а також посадових та інших осіб, закріплених за ними у встановленому законодавством порядку для здійснення покладених на них функцій [9, с. 590].

Органи виконавчої влади реалізують свої функції у сфері волонтерства відповідно до Закону України «Про волонтерську діяльність». Відповідно до статті 3 цього нормативного акту реалізація державної політики у сфері волонтерської діяльності здійснюється Кабінетом Міністрів України, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері волонтерської діяльності, – Міністерством соціальної політики України, іншими органами державної влади в межах своїх повноважень.

До основних завдань Кабінету Міністрів України у сфері діяльності громадських організацій належать: здійснення внутрішньої політики держави, виконання законодавства України; вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини, створення сприятливих умов для вільного і всебічного розвитку особистості та ін.

Відповідно до ч. 2 ст. 3 Закону України «Про волонтерську діяльність» Кабінет Міністрів України має такі повноваження: забезпечує здійснення єдиної державної політики у сфері волонтерської діяльності; розробляє державні цільові програми у сфері волонтерської діяльності; спрямовує і координує роботу Міністерства соціальної політики України та інших органів виконавчої влади щодо реалізації державної політики та державних цільових програм у сфері волонтерської діяльності.

Необхідно підкреслити, що стосовно забезпечення адміністративно-правового регулювання діяльності волонтерських організацій нормотворчість Кабінету Міністрів України останнім часом характеризується невеликою кількістю виданих нормативно-правових актів. Хоча треба звернути увагу на те, що за час проведення на території України антитерористичної операції питання отримання волонтерської допомоги на території проведення антитерористичної операції, а також порядок забезпечення соціального захисту волонтерів були закріплені у відповідних підзаконних актах: так, у Постанові Кабінету Міністрів України від 30.06.2015 № 451 визначено Порядок здійснення публічного збору благодійних пожертв для забезпечення бойової, мобілізаційної готовності, боєздатності та функціонування Збройних Сил України. Збір пожертв може здійснюватися, зокрема, особами, які діють від імені благодійної (волонтерської) організації на підставі нотаріально посвідченої довіреності керівника організації або на користь організації від власного імені; Постановою Кабінету Міністрів України від 12.11.2014 № 607 розглянуті питання надання спеціальних правових статусів та соціальній підтримці волонтерів, їх сім'ям, які провадять свою діяльність у зоні бойових дій на території нашої країни [10].

У разі загибелі або інвалідності волонтера внаслідок поранення, отриманого під час надання волонтерської допомоги в районі проведення антитерористичної операції, бойових дій та збройного конфлікту, згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 19.08.2015 № 604 [11] волонтер або сім'я – в разі його загибелі – отримують одноразову грошову допомогу.

У системі органів виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері волонтерської діяльності, одне з провідних місць належить Міністерству соціальної політики України. Відповідно до ч. 3 ст. 3 Закону України «Про волонтерську діяльність» він має такі повноваження: забезпечення реалізації державної політики у сфері волонтерської діяльності; вжиття інших заходів для розвитку та популяризації волонтерської діяльності, зокрема сприяння поширенню інформації про волонтерську діяльність; сприяння громадським об'єднанням в їхній діяльності, спрямованій на розвиток волонтерської діяльності; поширення інформації про стан реалізації галузевих та регіональних програм сприяння та підтримки волонтерської діяльності; оприлюднення на своєму веб-сайті наявної інформації про організації, що залучають до своєї діяльності волонтерів, зокрема інформації про організації та установи, що залучають іноземців та осіб без громадянства для провадження волонтерської діяльності на території України; сприяння в здійсненні міжнародного співробітництва з питань волонтерської діяльності, узагальнення і поширення практики роботи в цій сфері.

Вказані напрями діяльності розкриті також у Положенні про Міністерство соціальної політики України, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 17.06.2015 № 423 [12], згідно з яким до повноважень відомства входить: забезпечення формування та

реалізації державної політики у сфері волонтерської діяльності (пп. 1 п. 3); вжиття заходів для розвитку та популяризації волонтерської діяльності (пп. 77 п. 3); сприяння поширенню інформації про волонтерську діяльність (пп. 78 п. 3); сприяння громадським об'єднанням у забезпеченні волонтерської діяльності (пп. 79 п. 3); поширення інформації про стан виконання галузевих та регіональних програм сприяння та підтримки волонтерської діяльності (пп. 80 п. 3); оприлюднення на своєму веб-сайті наявної інформації про організації, що залучають для провадження своєї діяльності волонтерів (пп. 81 п. 3); узагальнення і поширення практики роботи у сфері волонтерської діяльності (пп. 82 п. 3).

Міністерство соціальної політики України є важливою ланкою державного регулювання, що розвиває волонтерство, вирішуючи, в першу чергу, комунікативні проблеми взаємодії волонтерських організацій, окремих груп волонтерів з іншими органами публічної влади. Із цією метою створено Раду з координації роботи щодо надання волонтерської та благодійної допомоги при Міністерстві соціальної політики України, положення про організацію діяльності якої затверджено наказом Міністерства соціальної політики України від 18.05.2015 № 516.

Рада є постійно діючим дорадчим органом Міністерства соціальної політики України, утвореним із метою забезпечення взаємодії органів державної влади, в тому числі і з волонтерськими організаціями. Більше того, станом на 01.01.2018 р. на території України створено 22 109 регіональних рад щодо координації надання волонтерської та благодійної допомоги при обласних державних адміністраціях [13].

Іншою формою підтримки соціального діалогу є залучення Міністерства соціальної політики України до складу робочих груп представників громадських організацій, зацікавлених волонтерів тощо. Наприклад, робоча група щодо опрацювання питань розвитку протезної галузі в Україні, її метааналіз наказу Міністерства соціальної політики України від 18.04.2012 № 215 «Деякі питання придбання технічних та інших засобів реабілітації» та розроблення конкретних пропозицій і рекомендацій щодо внесення змін до цього нормативного акту. Із метою популяризації волонтерської діяльності Міністерство соціальної політики України постійно самостійно здійснює або залучається до низки заходів регіонального та всеукраїнського рівнів. Зокрема, відомством у листопаді 2017 року запроваджено в рамках національного конкурсу «Благодійна Україна» (який проводиться з грудня 2015 року) дві номінації для волонтерів: «Волонтер року» та «Колективне волонтерство» [14]. У номінації для волонтерських організацій розглядаються заявки щодо діяльності об'єднань громадян, організацій, спільнот, які здійснювали волонтерську роботу на території України.

Характерні повноваження щодо регулювання діяльності волонтерських організацій має Міністерство юстиції України, його структурні центральні та територіальні підрозділи. Відповідно до Положення про Міністерство юстиції України, що затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 № 228 [15], даний орган виконавчої влади:

1) забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері державної реєстрації громадських формувань (пп. 2-2 п.3);

2) здійснює нормативно-правове, методологічне, інформаційне забезпечення, а також контроль за діяльністю у сфері державної реєстрації громадських формувань (пп. 83-5, 83- 7, п. 3);

3) забезпечує через портал електронних сервісів доступ до відомостей з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань, визначених законом (пп. 83-17 п. 3);

4) забезпечує створення, ведення Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань; Єдиного реєстру громадських формувань; Реєстру громадських об'єднань; Реєстру символік громадських об'єднань (пп. 83-19 п. 3).

Таким чином, основними повноваженнями Міністерства юстиції України у галузі діяльності волонтерських організацій є:

1) здійснення координації, державного нагляду та контролю, методичного та інформаційного забезпечення діяльності у сфері державної реєстрації з питань реєстрації (легалізації) волонтерських організацій, вжиття заходів до запобігання порушенням у зазначеній сфері;

2) ведення Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, Єдиного реєстру громадських формувань, Реєстру громадських об'єднань, Реєстру символік громадських об'єднань, а також забезпечення через портал електронних сервісів (https://kap.minjust.gov.ua) доступу до відомостей зі вказаних офіційних інформаційних ресурсів.

Суб'єктом адміністративно-правового регулювання в аналізованій сфері також виступають Міністерство фінансів України, яке діє на підставі Положення про Міністерство фінансів України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 № 375 [16], а також Державна фіскальна служба України, повноваження якої закріплені в постанові Кабінету Міністрів України від 21.05.2014 № 236 [17].

Крім того, відповідно до Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо деяких питань оподаткування благодійної допомоги» та п. 2-1 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» Міністерство

фінансів України формує та веде Реєстр волонтерів антитерористичної операції, затверджений наказом Міністерства фінансів України від 30.10.2014 № 1089 [18].

Міністерство фінансів України та Державна фіскальна служба України наділені такими повноваженнями:

1) здійснення контролю за дотриманням фінансового та податкового законодавства волонтерськими організаціями, вжиття заходів до запобігання порушенням у зазначеній сфері;

2) присвоєння громадським організаціям ознаки неприбутковості із включенням до бази Реєстру неприбуткових установ та організацій;

3) ведення Реєстру неприбуткових установ та організацій, а також Реєстру волонтерів антитерористичної операції.

У залежності від напрямів здійснення волонтерської діяльності окремі відомства також можуть залучатися до процесу адміністративно-правового регулювання у вказаній сфері. Зокрема, про це свідчать Положення про Міністерство оборони України, Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України та ін.

Значна роль у сфері адміністративно-правового регулювання волонтерської діяльності належить місцевим державним адміністраціям. Відповідно до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» ця інституція наділена такими повноваженнями:

1) сприяє роботі громадських організацій до проведення перевірок, підготовки і розгляду питань, що входять до компетенції місцевих державних адміністрацій (п. 2 ч. 1 ст. 28);

2) має право вимагати та одержувати відповідну статистичну інформацію та інші дані від об'єднань громадян (п. 3 ч. 1 ст. 28);

3) з урахуванням публічних інтересів сприяють виконанню статутних завдань та забезпечують додержання законних прав громадських організацій (ч. 1 ст. 37).

Висновок. Аналіз суб'єктів забезпечення адміністративно-правового регулювання волонтерської діяльності надає можливість підкреслити, що розглянуті суб'єкти – органи виконавчої влади – наділені різними повноваженнями в розглянутій сфері, від формування державної політики (Кабінет Міністрів України) до виконання статутних завдань волонтерських організацій (Місцеві державні адміністрації), у зв'язку із чим пропонуємо систему даних суб'єктів у залежності від ієрархічності поділити на три рівні:

1) вищій рівень – Кабінет Міністрів України;

2) середній рівень – Міністерства та відомства;

3) місцевий рівень – місцеві державні адміністрації.

Література

1. Адміністративне право України: [підручник] / [Галунько В.В., Олефір В.І., Гридасов Ю.В., Іванищук А.А., Короєд С.О.]. Херсон: ХМД, 2013. Т. 1: Заг. адміністративне право. Акад. курс. 393 с.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / укл. і гол. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

3. Стеценко С.Г. Адміністративне право України. К.: Атіка, 2007. 624 с.

4. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / наук.-ред. колегія: Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. К.: НАДУ, 2011. Т.1: Теорія державного управління / наук.-ред. колегія: В.М. Князєв та ін. 2011. 748 с.

5. Державне управління: [підручник]; у 2 т. / ред. кол.: Ю.В. Ковбасюк [та ін.]. К.; Дніпропетровськ: НАДУ, 2012. Т. 1. 564 с.

6. Виконавча влада і адміністративне право: [кол. моногр.] / [за заг. ред. В.Б. Авер'янова]. К.: Видавничий Дім «Ін-Юре», 2002. 668 с.

7. Алфьоров С.М. Адміністративне право. Загальна частина. К.: Центр учбової літератури, 2011. 216 с.

8. Адміністративне право України. Академічний курс. Том 1. Загальна частина / ред. кол.: В.Б. Авер'янов (голова). К.: Видавництво «Юридична думка», 2004. 584 с.

9. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова ред.кол.) та ін. К.: Укр. енцикл., 1998. Т. 4: Н-П. 2002. 720 с.

10. Про затвердження структури військового резерву людських ресурсів: постанова Кабінету Міністрів України від 12.11.2014 № 607. Офіційний вісник України. 2014. № 92. Ст. 3127.

11. Деякі питання виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги в районі проведення антитерористичної операції, бойових дій та збройного конфлікту: постанова Кабінету Міністрів України від 19.08.2015 № 604. Офіційний вісник України. 2015. № 68. Ст. 2234.

12. Про затвердження Положення про Міністерство соціальної політики України: постанова Кабінету Міністрів України від 17.06.2015 № 423. Офіційний вісник України. 2015. № 51. Ст. 1655.

13. Звіт про виконання плану роботи Ради з координації роботи щодо надання волонтерської та благодійної допомоги на 2017 рік. URL: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/160017.

14. Офіційний сайт Міністерства соціальної політики України. URL: http://www.msp.gov.ua/news/14695.html.

15. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 № 228. Урядовий кур'єр. 2014. № 123.

16. Про затвердження Положення про Міністерство фінансів України: постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 № 375. Офіційний вісник України. 2014. № 69. Ст. 1936.

17. Про Державну фіскальну службу України: постанова Кабінету Міністрів України 21.05.2014 № 236. Офіційний вісник України. 2014. № 55. Ст. 1507.

18. Про затвердження Порядку формування та ведення Реєстру волонтерів антитерористичної операції: наказ Міністерства фінансів України від 30.10.2014 № 1089. Офіційний вісник України. 2014. № 95. Ст. 2754.

Сірко В. С.,
аспірант кафедри адміністративного права
та адміністративного процесу
Одеського державного університету
внутрішніх справ

УДК 351.741

СЛУЖБОВА ПІДГОТОВКА ПОЛІЦЕЙСЬКИХ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ МВС УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Головацький О. О.

У цій науковій роботі визначаються основні засади службової підготовки працівників Національної поліції України, а саме її сутність, види, форми та завдання. Також проводиться порівняльний аналіз нормативно-правових актів до та після реформування системи МВС України у сфері службової підготовки поліцейських.

Ключові слова: *службова підготовка, поліцейський, реформування, службова підготовка, види службової підготовки, форми службової підготовки, завдання службової підготовки, професіоналізм.*

В этой научной работе определяются основные принципы служебной подготовки работников Национальной полиции Украины, ее сущность, виды, формы и задачи. Проведен сравнительный анализ нормативно-правовых актов до и после реформирования системы МВД Украины в сфере служебной подготовки полицейских. Охарактеризованы виды служебной подготовки (функциональной, общепрофильной, тактической, огневой, физической) в соответствии с нормами действующего законодательства. Определено понятие профессионализма как неотъемлимой составляющей части профессиональной подготовки полицейских.

Ключевые слова: *служебная подготовка, полицейский, реформирование, служебная подготовка, виды служебной подготовки, формы служебной подготовки, задачи служебной подготовки, профессионализм.*

In this scientific work defines the basic principles of in-service training of employees of the National police of Ukraine, its essence, types, forms and objectives. Comparative analysis of normative legal acts was conducted before and after the reform of the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in the field of service police training. The types of service training (functional, general, tactical, fire, physical) are described in accordance with the norms of the current legislation. The concept of professionalism as an integral part of the professional training of policemen is defined.

Key words: *service training, policeman, reforming, service training, types of service training, forms of service training, objectives of service training, professionalism.*

Постановка проблеми. Для української держави забезпечення публічної безпеки та порядку є одним із найактуальніших питань сьогодення. Перед країною нині постали надскладні завдання, оскільки водночас із життєвою необхідністю захисту фундаментальних цінностей – незалежності, територіальної цілісності і суверенітету держави, свободи, прав людини і верховенства права, добробуту, миру і кібербезпеки – усіма доступними, хоча і суттєво обмеженими засобами, держава має у короткий період часу провести комплекс реформ у системі МВС України, а також долати корупцію [1, с. 35]. У час реформування системи правоохоронних органів, а також при активному залученні працівників національної поліції до участі у антитерористичній операції проблеми безпеки працівників правоохоронних органів стоять особливо гостро та становлять національні інтересі держави.

Мета дослідження. З огляду на це є необхідність визначення концептуальних підходів до реформування в системі МВС України, розробки конкретних пропозицій і рекомендацій щодо підвищення рівня службової підготовки поліцейських в Україні, удосконалення таких важливих процесів, як прогнозування і планування у системі МВС України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти підвищення рівня службової підготовки поліцейських досліджувалися у працях О.М. Бандурки, В.А. Глуховеря, М.І. Іншина, Р.А. Калюжного, А.А. Манжули, В.П. Пєткова, О.Ю. Синявської, О.В. Червякова та інших авторів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тривалі реформаційні процеси в системі Міністерства внутрішніх справ України супроводжуються також змінами у нормативно-правовому забезпеченні службової підготовки працівників Національної поліції України. Так, втратив чинність Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 318 від 13 квітня 2012 р. «Про затвердження Положення з організації професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України» [2]. Натомість Наказом Міністерства внутрішніх справ України № 50 від 26 січня 2016 р. затверджено Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України, яким визначається порядок планування, проведення та обліку занять, здійснення контролю знань, умінь та навичок осіб молодшого, середнього та вищого складу Національної поліції України.

Зазначимо, що відповідно до вищезазначеного чинного нормативно-правового акта службова підготовка являє собою систему заходів, спрямованих на закріплення та оновлення необхідних знань, умінь та навичок працівника поліції з урахуванням специфіки та профілю його службової діяльності [3]. Також Положенням про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України визначається вичерпний перелік завдань, видів та орієнтовних форм службової підготовки правоохоронців.

Службова підготовка включає в себе [3]:

– функціональну – комплекс заходів, спрямований на набуття і вдосконалення поліцейським знань, умінь та навичок у сфері нормативно-правового забезпечення службової діяльності, необхідних для успішного виконання ним службових обов'язків;

– загальнопрофільну – комплекс заходів, спрямованих на набуття і вдосконалення поліцейським умінь та навичок практичного застосування теоретичних знань щодо формування готовності до дій у ситуаціях різних ступенів ризику, а також надання домедичної допомоги в процесі виконання службових завдань;

Головацький О. О., 2017

– тактичну – комплекс заходів, спрямований на набуття і вдосконалення поліцейським навичок практичного застосування теоретичних знань щодо правильного оцінювання конкретних подій із подальшим прийняттям правомірних рішень та психологічної готовності до дій у ситуаціях різних ступенів ризику;

– вогневу – комплекс заходів, спрямований на вивчення поліцейським основ стрільби з вогнепальної зброї, правомірного її застосування (використання) та вдосконалення навичок безпечного поводження з нею, швидкісної та влучної стрільби по нерухомих і рухомих цілях із різних положень в обмежений час, у русі тощо;

– фізичну підготовку – комплекс заходів, спрямований на формування та вдосконалення рухових умінь і навичок, розвиток фізичних якостей та здібностей поліцейського з урахуванням особливостей його професійної діяльності.

Перелічені види службової підготовки, відповідно до чинного законодавства України, проводяться у формі навчальних занять, навчальних зборів, а також у формі самостійного навчання. Зауважимо, що нещодавно система службової підготовки осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України додатково включала в себе також школу підвищення оперативної майстерності та психологічну підготовку, що, на нашу думку, є необхідним елементом у системі професійної підготовки працівників Національної поліції України.

Що стосується переліку завдань, які покликані виконуватися за допомогою службової підготовки поліцейських, то варто, перш за все, вказати на скорочення їх кількості порівняно із завданнями службової підготовки, визначеними у Положенні з організації професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України. Нині до основних завдань службової підготовки, на думку законодавця, належать такі [2, п. 5]: 1) підвищення рівня знань, умінь, навичок та професійних якостей поліцейських із метою забезпечення їх здатності до виконання завдань з охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічного (громадського) порядку та безпеки; 2) вивчення нормативно-правових актів, які регламентують діяльність Національної поліції України; 3) удосконалення керівним складом органів (закладів, установ) поліції навичок управління поліцейськими. Порівняння завдань службової підготовки, регламентованих Положенням з організації професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України, дає змогу визначити, які завдання службової підготовки не були включені до чинного Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України. До них належать розвиток у працівників ОВС особистих моральних якостей, почуття відповідальності за власні дії, прагнення до постійного вдосконалення свого професійного та загальнокультурного рівня, навчання працівників ОВС прийомів та способів забезпечення професійної та особистої безпеки при виконанні службових обов'язків, у тому числі в екстремальних умовах, зміцнення зв'язків із населенням, забезпечення працівниками ОВС прав людини та громадянина під час виконання ними службових обов'язків [2]. На нашу думку, зазначені завдання службової підготовки не є зайвими та рекомендовані бути включеними до чинного нормативно-правового акта, що визначає основні засади професійної підготовки працівників Національної поліції України.

До вказаного варто додати, що в умовах протиборства з агресивно налаштованими правопорушниками у багатьох поліцейських простежувався низький рівень сформованості умінь та навичок у застосуванні поліцейських заходів примусу (фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї). Це пояснюється низькою початковою підготовленістю осіб та відсутністю регулярних занять із тактичної та вогневої підготовки у системі службової підготовки. Вважаємо, що для удосконалення професійної підготовленості працівників підрозділів патрульної служби треба аналізувати закордонний досвід організації службової підготовки патрульних та адаптувати його до особливостей діяльності патрульної служби в Україні.

Безумовно, говорячи про здійснення службової підготовки працівників Національної поліції України на належному рівні, не можна оминути таке поняття, як професіоналізм. Адже останнє є необхідною складовою частиною професійної підготовки поліцейських. Через відсутність єдиного погляду науковців щодо визначення поняття професіоналізму працівників Національної поліції України нами пропонується під поняттям професіоналізму працівників Національної поліції України розуміти здатність останніх ефективно виконувати покладені на них законодавцем завдання на належному рівні, базуючись на отриманих знаннях, вміннях, навичках та професійних якостях. Водночас для того, щоб в сучасних умовах працівнику Національної поліції України стати справжнім професіоналом, він має бути всебічно розвиненим, обізнаним у багатьох сферах, відкритим до набуття нового досвіду, здатним інноваційно мислити. Підвищувати свій професіоналізм працівник Національної поліції України має упродовж усієї служби, адже сучасний поліцейський – це одночасно правоохоронець, юрист, економіст, психолог, знавець основ соціології, втілювач правил етики та етикету тощо [4, с. 352]. Водночас, з огляду на специфіку, яка має місце у визначеннях «професійна правосвідомість», «професійна культура» та «професійна освіта», можна виокремити такі обов'язкові ознаки професіоналізму працівників поліції: 1) це одна з найважливіших сторін їх професійної діяльності; 2) професіоналізм визначає ділову надійність, здатність успішно і безпомилково здійснювати конкретну правоохоронну діяльність як у звичайних умовах, так і в екстремальних, нестандартних ситуаціях; 3) професіоналізм зумовлюється певними досягненнями в процесі службово-трудової діяльності, високим рівнем сформованості професійної і духовної культури в усій її досконалості; 4) професіоналізм досягається в результаті реалізації специфічної професійної підготовки працівників поліції [1, с. 201–206].

Висновки. Враховуючи вищезазначене, вважаємо за необхідне зазначити, що, по-перше, розвиток та зміцнення України як правової держави вимагають нових підходів до професійної підготовки працівників Національної поліції України. Адже сучасне суспільство ставить до останніх найвищі вимоги. У зв'язку з цим професійна підготовка правоохоронців на належному рівні має велике значення для існування та розвитку суспільства.

По-друге, у правовому полі України значним позитивом є наявність Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України, що закріплює порядок планування, проведення та обліку

занять, здійснення контролю знань, умінь та навичок осіб молодшого, середнього та вищого складу Національної поліції України. Проте результат ефективної професійної підготовки працівників Національної поліції України залежить також від постійного оновлювання професійних знань, умінь та навичок поліцейських.

Література

1. Ліпницький В.А. Деякі правові проблеми підготовки поліцейських в умовах реформування системи МВС України. Особливості підготовки поліцейських в умовах реформування системи МВС України: збірник матеріалів І міжнародної науково-практичної конференції. 2016. С. 35–37.

2. Про затвердження Положення з організації професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 318 від 13 квітня 2012 р. URL: http://zakon5.rada. gov.ua/laws/show/z0728-12.

3. Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 50 від 26 січня 2016 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16#n17.

4. Жданов І.В. Мотиваційна складова професіоналізму працівників органів внутрішніх справ. Вісник Національного університету внутрішніх справ. 2004. № 28. С. 351–356.

5. Андросюк В.Г. Адаптація випускників вищих навчальних закладів МВС України до службової діяльності: психолого-педагогічні рекомендації / В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко, І.Г. Кириченко. К.: НАВСУ, 2001. 46 с.

6. Бобровник С.В. Принцип професіоналізму та компетентності в державній службі України (адмі– ністративно-правовий аспект). Держава і право: зб. наук. пр. «Юридичні і політичні науки». К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. Вип. 15. 206 с.

Головацький О.О.,
підполковник поліції,
викладач кафедри тактико-спеціальної
та вогневої підготовки
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 347.1

ПРОФЕСІЙНА ЧЕСТЬ ТА ГІДНІСТЬ ПРАЦІВНИКА ПОЛІЦІЇ

Шурак С. П., Маковій В. П.

Стаття містить дослідження честі та гідності працівника поліції в контексті сучасних трансформацій у вітчизняному та міжнародному праві з огляду на відповідне теоретичне та емпіричне підґрунтя. Визначено природу професійної психологічної самосвідомості через міжгалузеву приналежність, встановлено взаємозв'язок між честю та гідністю як окремими категоріями визначення професіонала.

Ключові слова: *честь, гідність, професіоналізм, поліцейський, репутація, етика, правила.*

Статья содержит исследования чести и достоинства сотрудника полиции в контексте современных трансформаций в отечественном и международном праве с учетом имеющегося теоретического и эмпирического базиса. Определена природа профессионального психологического самосознания через межотраслевую принадлежность, установлена связь между честью и достоинством как отдельными категориями определения профессионала.

Ключевые слова: *честь, достоинство, профессионализм, полицейский, репутация, этика, правила.*

The article contains researches of honour and dignities of employee of police in the context of modern transformations in a domestic and international right taking into account a present theoretical and empiric base. The nature of professional psychological self-consciousness through the interdepartmental affiliation is determined; communication is set between honour and dignity as by the separate categories of determination of professional.

Key words: *honor, dignity, professionalism, policeman, reputation, ethics, rules.*

Що таке честь та гідність? Здавалось би, звичайні поняття, з якими ми зустрічаємося майже не щодня. Але із розвитком суспільних відносин ці морально-етичні категорії набувають дедалі ширшого значення. Причин цьому багато – найбільш повна ідентифікація особистості, самоусвідомлення її у світі, розбудова демократичних держав та становлення громадянського суспільства.

Актуальність цієї роботи полягає в тому, що за сьогоднішніх умов в діяльності кожного поліцейського часто виникають ситуації, коли він вимушений діяти згідно зі своїми моральними поняттями добра і зла, справедливості, честі, гідності, притому єдиним суддею правильності дій виступає його моральність. У моральному обліку поліцейського важливе місце займають його професійна честь та професійна гідність. На сучасному етапі державотворення виникають певні проблеми довіри соціуму до правоохоронних органів, тому кожен працівник поліції має, насамперед, вміти спілкуватись із людьми, бути певною мірою психологом, порадником, а головне, дотримуватись честі, гідності та порядності у своїй роботі – він має усвідомлювати значення професійної честі та гідності.

Проблемі становлення поліцейського як морально стабільної та професійно підготовленої особистості приділялось багато уваги. Цю тему досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні автори, серед яких В.С. Бігун, Ю.А. Ведєрніков, Г.В. Джагупов, І.П. Зеленко, М.В. Лошицький, А.В. Сакович, Р.А. Сербин.

Метою статті є визначення сутності професійної честі та професійної гідності як правових категорій, запозичених із норм моралі, які у поєднанні з професійною репутацією працівника поліції створюють соціально-оціночний базис для належного функціонування Національної поліції в числі інших правоохоронних органів України.

Професійна честь та гідність кожного працівника поліції – це одночасно й моральний вигляд усього особового складу органів та підрозділів Національної поліції України, тому не можна залишати без визначеного реагування будь-яких посягань на честь та гідність навіть одного поліцейського. По роботі окремого працівника поліції, його морально-професіональним якостям пересічні громадяни визначають роботу усієї поліції відповідно до вимог Закону України «Про Національну поліцію» (далі – Закон)[1].

Працівник поліції є важливою ланкою функціонування системи «держава-суспільство». У зв'язку з цим він як посадова особа та як фізична особа має особливо захищатися державою, в тому числі мати додаткові соціально-правові засоби захисту, які поширюються і на сферу його приватності, якими є власна честь, гідність та ділова репутація, оскільки дискредитація працівника поліції як представника влади не може не відбиватися на авторитеті цих органів загалом, тому посягає на інтереси держави, дестабілізуючи нормальне функціонування останньої [2, с. 13–14].

Честь та гідність для людини має не менше, а частіше значно більше значення, аніж матеріальне благополуччя, здоров'я або навіть саме життя. Наведене випливає безпосередньо зі ст. 3 Конституції України, яка з-поміж численних прав і свобод людини чільне місце відводить поряд з її життям та здоров'ям саме честі і гідності [3]. Тому завжди і скрізь охорона та захист честі і гідності людини – найважливіша мета всіх державно-правових та суспільних інститутів незалежно від історичної епохи розвитку людства.

У правовій доктрині досить напрацьованими є категорії честі і гідності, особливо в межах конституційного та цивільного права. Ст. 68 Конституції України вимагає від кожного виконання обов'язку щодо недопущення посягань на права і свободи, честь і гідність інших людей. Ст. 201 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) серед особистих немайнових благ як об'єктів цивільних прав, що охороняються цивільним законодавством, поряд зі здоров'ям, життям, ім'ям (найменуванням), авторством, виокремлює честь, гідність і ділову репутацію [4]. Відповідно до ст. 297 ЦК України, кожен має право на повагу до його гідності та честі, гідність та честь фізичної особи є недоторканними, кожна фізична особа має право звернутися до суду з позовом про захист її гідності та честі.

Оцінка честі – це оцінка громадської думки, а оцінка гідності – це, насамперед, справа самої особистості. Якщо долучитись до міркувань відомих вчених

Шурак С. П., Маковій В. П., 2017

із приводу обох категорій, запозичених із норм моралі, то матимемо таке. Честю є безпосередньо зовнішня оцінка фізичної особи з боку суспільства або відповідної соціальної групи, в якій така особа має членство, а гідністю – внутрішня самооцінка особою власних якостей. У контексті цієї ж думки слушно вказується на обмежену регламентацію права на честь та гідність у площині однієї з його складових частин – права на повагу до честі та гідності [5, с. 156–157].

На особливу увагу заслуговує поняття саме професійної честі та гідності. Що таке «професійна честь» та «професійна гідність»? Дослідження чинного законодавства дає змогу виокремити поняття честі та гідності окремої посадової особи, а саме Президента України, оскільки ст. 105 Конституції України прямо вказує на юридичну відповідальність за посягання на честь та гідність Президента України.

Є багато наукових визначень наведених понять, але усі вони сходяться на тому, що професійна честь – це поняття для визначення зовнішнього, суспільного визнання професіональних та особистісних досягнень людини, що проявляється у визнанні, славі. Це поняття побудоване на розумінні вихідного поняття «честь» – це гідні поваги і гордості моральні якості людини, йому відповідні принципи. Тобто підсумовуючи, можна сформувати відповідне розуміння поняття «професійна честь», зміст якого це гідні поваги і гордості моральні якості для визнання професіональних та особистісних досягнень людини [6, с. 59–61].

Оскільки, як було зазначено вище, гідність – це оцінка людиною себе як моральної особистості, що значима для оточення, для суспільства, то «професійна гідність» – це поняття, яке слугує для визначення значимості людини як професіонала на основі своїх досягнень, самоповаги.

Досліджуючи ці морально-правові категорії більш широко, можна дійти висновку, що вони доповнюють одна одну, працюють у комплексі. Тобто професійна честь і гідність – це взаємодоповнюючі явища, які саме у поєднанні надають повноцінну характеристику суспільної істоти, яка задіяна у певній сфері людської життєдіяльності.

Працівники поліції – це особлива категорії працівників. Вони наділені виключними повноваженнями, що закріплені у ст. 2 Закону, а саме стосовно забезпечення публічної безпеки і порядку; охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; протидії злочинності; надання в межах, визначених законом, послуг із допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

Совість, професійний обов'язок, честь і гідність є головними моральними орієнтирами на службовому шляху захисника правопорядку і становлять моральний стрижень особистості працівника органів внутрішніх справ, – саме так у правилах поведінки та професійної етики осіб рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ України було акцентовано на загальноприйнятих моральних основах служби [7].

Необхідно звернути увагу на те, що після реорганізації правоохоронних органів та їх трансформації ця норма не зникла, вона набула дещо іншого значення. Так, відповідно до правил етичної поведінки працівників апарату Міністерства внутрішніх справ України, територіальних органів, закладів, установ і підприємств, що належать до сфери управління МВС, «гідна поведінка» – це:

• повага до гідності інших осіб;

• ввічливість та дотримання високої культури спілкування;

• доброзичливість і запобігання виникненню конфліктів у стосунках із громадянами;

• недопущення, у тому числі поза роботою, дій і вчинків, які можуть зашкодити роботі чи негативно вплинути на репутацію працівників МВС, можна сказати, що це визначення принципу етики працівників МВС об'єднує у собі два поняття – честь та гідність.

Відповідним чином наведені положення віднайшли відображення й у Правилах етичної поведінки поліцейських [9].

У ст. 8 Закону зазначено, що працівник Національної поліції під час виконання службових обов'язків, а також позаслужбових відносин має утримуватися від будь-яких дій, які можуть принизити його гідність, викликати сумніви в його неупередженості або підірвати авторитет Національної поліції. Забороняється в процесі професійно-правоохоронного спілкування допускати зневагу, применшення або ущемлення гідності особи. Поняття «честь мундира» можна визначити як сукупність моральних якостей, які мають бути притаманні співробітникові правоохоронних органів: по-перше, це самовіддане виконання свого службового обов'язку відповідно до таких понять, як професійна честь співробітника, вірність професії, почуття професійної гідності, професійна совість, моральна відповідальність [10, с. 201–202].

Працівник поліції має постійно дбати про свою компетентність, професійну честь і гідність. У разі поширення неправдивих відомостей, які принижують його честь, гідність і ділову репутацію, за необхідності вживати заходів до спростування такої інформації, у тому числі в судовому порядку. Своєю самовідданістю, неупередженістю, сумлінним виконанням службових обов'язків сприяти підвищенню авторитету Національної поліції та зміцненню довіри громадян до неї.

Аналізуючи положення Правила етичної поведінки поліцейських, можна визначити такі категорії морально-етичної поведінки сучасного українського поліцейського:

1. Професійна честь працівника поліції. Оцінка честі – це оцінка суспільної думки.

2. Оцінка гідності – це оцінка самої особистості, що пов'язана з професійною гордістю – розумінням працівником поліції складності, виконання покладених на нього обов'язків, у тому числі правильного розуміння соціальної значущості для суспільства його професії.

3. Совість. Усвідомлення моральної відповідальності людини за свою поведінку, вчинену або заплановану до вчинення дію щодо інших.

Для того, щоб неупереджено говорити про професійну честь та гідність працівників Національної поліції, можна звернутися до історичного досвіду нашої країни та проаналізувати і порівняти її з провідними європейськими країнами.

Хочеться наголосити, що у радянські часи міліція користувалася безперечною повагою з боку населення, а їх професійна честь та гідність не викликали жодних сумнівів. Це пояснювалось, насамперед, тим, що мілі-

ція, як правило, свідомо, неупереджено та якісно виконувала покладені на неї обов'язки [11, с. 92–95].

Кожен працівник Національної поліції має з честю і гідністю носити формений одяг, власною поведінкою подавати приклад високої порядності і тактовного поводження з оточуючими, як на службі, так і в сім'ї і побуті. Професійна гідність, з одного боку, відображає ставлення інших людей до цього співробітника як до фахівця, професіонала, а з іншого боку, свідчить про ставлення людини до самої себе як до працівника. Проте не можна не врахувати й особистого, індивідуального ставлення людини до своєї професії, що не завжди збігається з об'єктивним становищем у суспільстві людей цієї професії. Дослідження показують, що по закінченню трьох років роботи в кримінальному розшуку лише 40% співробітників вважали свою роботу гідною, а від 37 до 50% (залежно від служб, де працюють) опитаних заявили, що їх колишні уявлення про роботу в поліції не збігаються з дійсністю. На жаль, далеко не завжди ці розбіжності на користь поліції. Тому кожен працівник має, насамперед, виховувати в собі почуття відповідальності за обрану професію, повагу до своєї роботи [11, с. 135–138].

Вдягнувши погони, працівник ніби авансом отримує частку пошани і слави всього корпусу гідних працівників, які стояли та стоять на варті правопорядку.

Це, природно, накладає на кожного співробітника правоохоронних особливу відповідальність за підтримання його честі не тільки як конкретної особистості, але і як представника усього рядового і начальницького складу поліції. Не секрет, що й населення, суспільство оцінюють працівників правопорядку не тільки як конкретних представників влади, а й узагальнено, переносячи на людину в мундирі добру чи недобру славу інших співробітників Національної поліції, а отже, можна зробити висновки, що кожен поліцейський відповідає не лише за свої вчинки, а й за вчинки своїх поплічників. Важливо при цьому зазначити, що честь співробітника Національної поліції визначається не його службовим або матеріальним становищем, спеціальним званням, освітою, а тільки його особистими якостями (моральними, діловими, політичними, інтелектуальними та іншими) як громадянина, як працівника, як представника поліції [12, с. 102–107].

Розглядаючи поняття «професійна честь» та «професійна гідність», не можна не зосередити увагу на такій категорії, як «професійна репутація». Адже професійна репутація – це свого роду сукупність морально-ділових та особистісних якостей людини, які формують її образ перед обличчям суспільства. Для поліцейського як особи, яка безпосередньо пов'язана із взаємодією із громадянами репутація, відіграє дуже важливу роль. Це фактор довіри громадян до держави і до закону, а значить, це інструмент національного добробуту. Однак імідж – це тонке поняття. Варто один раз населенню зіткнутися з непрофесіоналізмом чи брутальністю – і репутація поліції загалом може різко похитнутися. Тому імідж Національної поліції залежить від усіх працівників, зайнятих в установі. Для професійної етики поліцейського характерний особливо тісний взаємозв'язок правових і моральних норм, що регулюють його професійну діяльність.

Норми моралі професійної групи можуть бути й системою «неписаних законів», але життя переконує у необхідності їхнього викладення у певному письмовому зведенні правил, принципів, етичних вимог.

Загалом Правила етичної поведінки поліцейського не є першими у світі. Майже усі прогресивні країни світу давно законодавчо закріпили моральний образ працівника правоохоронного органу. Нині таких правил нараховуються десятки, а то й сотні. Найчастіше положення цих кодексів витікають із Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 34/169 1979 р., яка затвердила Кодекс поведінки посадових осіб по підтриманню правопорядку. Майже всі вони схожі, але є певні виключення. Так, наприклад, у Морально-етичному кодексі поліцейського США вказано, що інформацію, отриману в процесі своєї роботи, поліцейський має тримати в таємниці, незалежно від того, чи працює він в органах. За дотриманням цих правил стежить низка уповноважених організацій: поліцейська асоціація, федерація старших офіцерів поліції, асоціація жінок-поліцейських та ін. [13].

Своєю чергою, Кодекс деонтології національної поліції Франції став одним із перших повноцінних документів з етики поліцейських. Французькі правоохоронці мають із повагою ставитися не лише до державних інститутів і до будь-якого громадянина, але й до своєї професійної гідності. Це означає, що правоохоронець має допомагати і захищати будь-кого, хто звернувся до нього навіть у його особистий час. Окремий пункт етичних норм стосується і Міністра внутрішніх справ Франції – він зобов'язаний захищати своїх підлеглих від брехні, наклепів і несправедливості [14, с. 64–65].

А от у Німеччині до питання поведінки співробітників правоохоронних органів підійшли дуже серйозно: деонтологію викладають у навчальних закладах, де готують майбутніх поліцейських. За три роки курсанти зобов'язані відвідати до 100 навчальних годин по цьому предмету. Варто зазначити, що предмет цей читають вчені, офіцери поліції і навіть священики. Справа в тому, що коли створювався документ під назвою «Етика поліцейського ФРН», до його розробки активно залучалася і церква – бралися за основу головні християнські морально-етичні норми. Крім того, навіть для досвідчених поліцейських є щотижневі курси етики, які проводяться в робочий час і є обов'язковими [14, с. 65–66].

Отже, професійна честь – це гідні поваги і гордості моральні якості для визнання професіональних та особистісних досягнень людини. Професійна гідність – це поняття, яке слугує для визначення значимості людини як професіонала на основі своїх досягнень, самоповаги. Професійна честь та гідність кожного працівника поліції – це одночасно і моральний авторитет усього кадрового складу органів та підрозділів поліції, тому залишення без належного реагування будь-яких зазіхань на честь і гідність навіть одного зачіпає честь всіх, хто присвятив себе службі в Національній поліції. По роботі окремого співробітника Національної поліції, його морально-професійних якостях громадяни судять про всю поліцію, всіх її співробітників. Тому, вступаючи на службу до правоохоронних органів, особа має розуміти всю відповідальність, яка покладається на неї у зв'язку з її професійною діяльністю, додержуватись принципів професійної моралі, професійної честі та гідності, адже саме це є невід'ємними елементами гідного у своїй справі, дисциплінованого поліцейського.

Література

1. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/580-19.

2. Синявська О.Ю. Засоби забезпечення службової дисципліни в органах внутрішніх справ України (організаційно-правові питання): автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право». Харків, 2001. 19 с.

3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.

4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15.

5. Цивільне право України: Академічний курс: Підруч.: У двох томах / За заг. ред. Я.М. Шевченко. Т. 1. Загальна частина. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре»», 2003. 520 с.

6. Этика сотрудников правоохранительных органов. Учебник / Под ред. Г.В. Дубова. М.: Щит-М, 2004. 524 с.

7. Про затвердження Правил поведінки та професійної етики осіб рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 22.02.2012 р. № 155. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0628-12.

8. Про затвердження Правил етичної поведінки працівників апарату Міністерства внутрішніх справ України, територіальних органів, закладів, установ і підприємств, що належать до сфери управління МВС: Наказ МВС України від 28.04.2016 р. № 326. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0778-16.

9. Про затвердження Правил етичної поведінки поліцейських: наказ МВС України від 09.11.2016 р. № 1179. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16.

10. Білас А.І., Кузнєцов Є.В. Професійна етика працівників правоохоронних органів (соціально-етичні відносини). Право.ua. 2014. № 1. С. 200–204.

11. Венедиктов В.С. Організаційно-правові засади професійної підготовки персоналу органів внутрішніх справ України / В.С. Венедиктов, М.І. Іншин. Х.: НУВС, 2003. 212 с.

12. Ведєрніков Ю.А. Юридична деонтологія / Ю.А. Ведєрніков, С.О. Кульбач, А.М. Кучук. Дніпропетровськ: Вид-во «Свідлер А.Л.», 2011. 206 с.

13. Дроботя В. Этические стандарты работников правоохранительных органов и судов США. Юридический вестник. 2000. № 3. С. 110–112.

14. Сербин Р. Становлення фахової правової культури працівників міліції. Підприємництво, господарство і право. 2009. № 1. С. 64–67.

Шурак С.П.,
курсант факультету № 3
Одеського державного університету внутрішніх справ
Маковій В.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 159.923:351.74

МОТИВАЦІЇ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Матієнко Т. В.

Нині відбуваються інтенсивні зміни умов правоохоронної діяльності, змінилася й мотивація. Дуже часто працівникам правоохоронних органів необхідно одночасно пристосовуватися до мінливого середовища (соціального, економічного, кримінального), задовольняти базові потреби (в їжі, одязі, оселі, безпеці) і намагатися рости професійно, домагаючись більш високого службового становища і майстерності на робочому місці. Така різноспрямована активність серйозно впливає на результативність діяльності. Внаслідок цього значно зростає роль особистісного та мотиваційного фактору в забезпеченні ефективності професійної діяльності.

Проблема формування та розвитку професійної мотивації працівників правоохоронних органів в службовій діяльності є актуальною та перспективною.

Ключові слова: *мотивація, професійні мотиві, професійна діяльність, суб'єктно-об'єктивні відносини, ціннісні уявлення.*

В условиях реформирования органов внутренних дел меняется и профессиональная мотивация. Сотрудникам полиции приходится адаптироваться к социальным, экономическим и криминальным реалиям сегодняшней жизни, удовлетворять свои базовые потребности (в еде, в одежде, жилье, безопасности) и необходимо совершенствовать свои профессиональные умения и навыки, вследствие чего возрастает роль личностного и мотивационного фактора в эффективности профессиональной деятельности.

Ключевые слова: *мотивация, профессиональные мотивы, профессиональная деятельность, субъектно-объективные отношения, ценностные представления.*

With the expansion of the sphere of the law-enforcement system activity, the complication of the crime situation, and the widening of labor allocation among law-enforcers according to functional and official features, the management and organization of work in the bodies of the National Police of Ukraine are becoming increasingly important. This determines the need to find new and improve existing ways to increase the effectiveness of law enforcement. One of the factors that determine the active pursuit of professional tasks by policemen is their motivation for service. An important condition for the successful operation of the law-enforcement system is the interest of the entire police staff in increasing the efficiency and quality of work. In this regard, special attention is paid to the study of the professional motivation of the police officers. In addition, the management of professional motivation will ensure the unity of the personal goal of law enforcement officer and the purpose of the whole police system. Consequently, studying the motives of police work and establishing a successful process of managing their professional motivation is relevant and important for enhancing the effectiveness of the law enforcement system.

Motivation is a relatively stable system of incentives and motives that determine the behavior of a particular worker. Incentives include those factors that affect the attitude of the person towards the service activities (organization of work, wages, bonuses, etc.). Motives are factors that directly affect the content of work (for example, satisfaction with the creative, innovative nature of work, feeling of respect of others by a doer, recognition of the results of work, the possibility of promotion, etc.).

Professional motivation of the police officer is the desire of the employee to meet his/her needs to fulfill law enforcement tasks and functions with the help of the service and work.

The system of motivation characterizes a set of interrelated measures that stimulate an individual employee or professional staff as a whole to achieve the individual and common goals of the unit. In explaining the motives of work, it is possible to partly answer the question: why do the law enforcers work well or badly; if they work hard fully or partially; if they receive more or less pleasure from work or do not feel it at all.

The process of managing the professional motivation of the police characterizes the interaction of law enforcement and police officers. The correct style of subordinate leadership, the relationship between manager and subordinates in many cases effects the quality of work and the state of discipline in the unit. Therefore, the determinant of efficient and effective professional work of the police is their motivation for service. In this regard, it is important for managers of all levels to have a beneficial effect on the professional motivation of their subordinates, that is, to manage this motivation. Specialists in the field of management distinguish five relatively independent areas for improving the professional motivation of employees: 1) material incentives, 2) improvement of the manpower quality, 3) improvement of the work organization, 4) involvement of staff in the management process, 5) non-monetary (moral) stimulation . However, the law-enforcement system is characterized by a specific working environment, with a special organization of the work process. That is why, it is necessary, if possible, to "tune" already known and to develop and implement special, typical for the police system ways of influencing professional motivation.

Key words: *motivation, professional motives, professional activity, subject-object relations, idea of values.*

Постановка проблеми. Рівень підготовленості працівника до професійної діяльності завжди пов'язаний з особливостями його особистості, сукупність яких характеризує ступінь розвитку здібностей до цієї професії. Професійна діяльність працівників правоохоронних органів здійснюється в реальному світі, який створено складною системою суб'єктно-об'єктних відносин. Ефективність цих відносин забезпечується всією системою психологічної організації особистості працівника. Головне місце в ній займає мотивація.

Вивчення та дослідження мотивації, а саме переважання того чи іншого мотиву при виконанні професійних обов'язків, є досить важливим для діяльності працівника правоохоронної системи. Навіть за наявності у працівника всіх інших професійно важливих розвинених якостей, професійна діяльність його не буде повною мірою ефективною до тих пір, поки він не буде зацікавлений у результатах своєї праці [4, с. 100].

Іншими словами, за відсутності у працівника того чи іншого мотиву або низького рівня його вираженості це буде негативно впливати на виконання ним професійних обов'язків.

Матієнко Т. В., 2017

Стан розробленості проблеми. Проблеми розвитку мотивації в професійній діяльності правоохоронців досліджувались в роботах таких вчених: В.Г. Андросюка, О.М. Бандурки, В.І. Барко, В.Л. Васильєва, Д.О. Кобзіна, Н.І. Ковальчишиної, П.В. Макаренка, А.П. Москаленка, О.М. Цільмак, С.І. Яковенка.

Мета і завдання дослідження полягає у визначенні психологічних особливостей професійної мотивації та впливу факторів професійної діяльності на мотивацію працівників правоохоронних органів.

Результати дослідження. Усвідомлений вибір мотиву (мотивів) визначається потребами суб'єкта, а також об'єктивними умовами. Певна ситуація може перешкоджати реалізації мотиву або ж допомагати у вирішенні актуальної задачі. Таким чином, можна дійти висновку, що від того, яким мотивом активізується діяльність, може залежати її ефективність. Мотиви, якими керується людина-працівник, об'єднуються в поняття «мотивація».

Мотивація – це поліпозиви, які викликають, на відміну від одного мотиву, активізацію всього організму, функціональних систем. Поняття мотивації можна зустріти скрізь, де йдеться про цілеспрямовану поведінку людини в визначених із великою ймовірністю соціально-онтологічних ситуаціях [2, с. 19].

Науковий інтерес становить той факт, які види мотивації діяльності є провідними у працівників правоохоронних органів, оскільки саме мотивація є необхідною умовою ефективної професійної діяльності. Як вже було визначено, найбільш сприятливою є внутрішня мотивація (відчуття значущості своєї праці, задоволення від спілкування, дружніх відносин із колегами). Разом із тим важливу роль відіграє і зовнішня мотивація (заробітна плата, певні пільги, просування по службі, символи службового статусу і престижу виконуваних функціональних обов'язків).

Своєю чергою, А.Н. Роша описує професійні мотиви [6, с. 23] та виділяє 4 групи мотивів:

1) стійкий інтерес до професії (захоплення професією ще з середньої школи);

2) прагнення стати працівником правоохоронного органу, під впливом родичів;

3) вплив книг та кінофільмів;

4) так звана «тимчасова» мотивація, коли людина мріє про іншу спеціальність, але за якихось обставин йде на службу до правоохоронних органів.

Так, Т.В. Гостєєва зазначає, що адекватно сформована професійна спрямованість передбачає внутрішнє прийняття своєї професії, стійке позитивне емоційне ставлення до неї, професійну гордість [5, с. 127]. Автор виділяє такі групи мотивів:

– пов'язані з об'єктивним змістом діяльності (особиста участь у боротьбі зі злочинністю, забезпечення правопорядку, захист прав громадян та ін.);

– пов'язані із зовнішніми атрибутами діяльності, умовами її виконання (можливість застосування владних повноважень, престижність, форма та ін.);

– пов'язані з діяльністю як засобом вирішення матеріально-побутових проблем та задоволення особистісних потреб.

Проте, незважаючи на важливість мотивації для ефективності службової діяльності, мотивація працівників правоохоронних органів досліджується лише при професійному відборі.

Отже, мотивація – це спонукання, що викликає активність організму та визначає її спрямованість. У процесі усвідомлення мотивів діяльності або поведінки виникають і формуються такі функції мотиву: спонукальна, спрямовуюча та регулююча. Саме ці три функції визначають і впливають на ефективність діяльності правоохоронців. Мотиваційна сфера працівника може бути як позитивною, так і негативною стосовно діяльності, тобто позитивно чи негативно впливати на діяльність [1].

Зміцненню мотивації та її розвитку, підвищенню її стійкості сприяють багато факторів: пізнання життя суспільства, існуючих суспільних відносин; цілеспрямоване виховання особистості, формування її спрямованості; систематична ефективна діяльність, оптимальна її організація, своєчасний оціночний вплив; позитивний вплив колективу та ін.

Вибір майбутньої професії являє собою складне соціальне явище, що детерміноване певними факторами. В системі таких факторів, при визначальному значенні загальних соціально-економічних умов життя людей в організації поведінки індивіда важливе місце займають його уявлення про суспільну оцінку професії, її престиж.

Ціннісні уявлення про професію є формою прояву ціннісних орієнтацій особистості і тому можуть бути розглянуті як регулятори поведінки. Значення цих цінностей дає змогу передбачити вибір професії та характер виконання професійної діяльності працівником правоохоронної структури [3, с. 195]. Мотиви, що приводять працівників до певних форм праці та до певного рівня здійснення трудової діяльності, можуть полягати не тільки в отриманні певних благ за свою роботу, але й відповідного соціального стану, якого він набуває завдяки здійсненню трудової діяльності власне такого характеру, що безпосередньо з ним пов'язаний.

На вибір професійної діяльності, на характер її виконання впливає комплекс мотивів. Крім того, певний комплекс мотивів може бути пов'язаний із самим процесом діяльності. Ці мотиви можуть мати різний характер:

– звичка до роботи;

– задоволення під час процесу діяльності або наприкінці цього процесу;

– переживання задоволення від прояву активності в праці та позитивної самооцінки;

– відчуття творчості під час здійснення професійної діяльності, що робить цінним сам процес діяльності.

Знаючи те, чим керуються поліцейські у своїй поведінці, що спонукає їх до активної діяльності, які мотиви лежать в основі їхніх дій, можна розробляти, впроваджувати і застосовувати ефективні методи управління професійною мотивацією правоохоронців. Дослідження мотиваційної структури поліцейських дає змогу виявляти і своєчасно усувати недоліки, що мають місце у процесі підвищення їх трудової активності, а також скерувати необхідні зусилля у тому напрямі мотивування, який потребує вдосконалення.

Аналіз матеріалів соціолого-психологічних досліджень дає змогу констатувати, що серед заходів матеріального стимулювання правоохоронців до праці фігурували заробітна плата та компенсація за понаднормову роботу. Більшість поліцейських повідомили, що не вважають свою заробітну плату справедливою та достат-

ньою для підтримки нормального рівня свого життя. Компенсацію за понаднормову роботу з тією чи іншою регулярністю отримує лише кожен четвертий працівник. У зв'язку з цим правоохоронець замислюється, чи варто йому проявляти надмірні зусилля, якщо робота понад норму гідно не оцінюється і не оплачується? З огляду на вищезазначене, можна стверджувати, що поліцейські часто виконують свою роботу через небажання/острах отримати стягнення, що, своєю чергою, сприяє виникненню загрози примусу до трудової діяльності.

До наступного важливого напряму поліпшення професійної мотивації – покращення якості кадрів – належить реалізація права поліцейських на освіту. Більше половини опитаних поліцейських хотіли б продовжити вчитися. Отримані нові знання дають змогу застосовувати нові підходи у вирішенні службових завдань й удосконалювати вже наявні методи роботи. Заохочення керівниками органів поліції бажання своїх підлеглих поповнювати свій багаж знань дає змогу останнім реалізувати себе як особистість, сприяє їх успішному просуванню по службі. Тобто мотив до саморозвитку особистості спрямовано на реалізацію здібностей та можливостей поліцейського у трудовому процесі, повноцінне використання трудового потенціалу кожного працюючого. А прояв успіхів по службі окремих працівників сприяє формуванню успіху усього підрозділу.

Наступним, не менш важливим напрямом поліпшення мотивації трудового колективу, є вдосконалення організації праці. Аналіз даних свідчить про низький рівень матеріально-технічного забезпечення служб та підрозділів органів поліції. Недостатнє матеріально-технічне забезпечення проектує ситуацію, коли правоохоронці змушені забезпечувати результативність своєї роботи в умовах, що не сприяють цьому. Крім того, як показало дослідження, тривалість робочого дня лише кожного десятого опитаного працівника відповідає нормам, передбаченим чинним законодавством. Решта працює понад встановлений час. В основному, це працівники оперативних підрозділів. Більшість опитаних не вважають, що тривалість їхнього робочого дня і робочого тижня виправдані службовою необхідністю. А це аж ніяк не сприяє виникненню у них бажання досягати вищих показників і виконувати більш складну роботу. Тобто явно простежується негативний вплив на професійну мотивацію. Внаслідок неналежної організації робочого часу та відпочинку відбувається зниження працездатності працівника, а в подальшому знижується ефективність діяльності підрозділу [7].

Інші напрями поліпшення професійної мотивації (залучення особового складу до процесу управління та негрошове (моральне) стимулювання) в цьому дослідженні не розглядались. Однак вони не втрачають актуальності для подальших широкомасштабних досліджень мотиваційної структури українських поліцейських.

Важливо виділити специфічні засоби впливу на професійну мотивацію поліцейських. Ціннісна структура працівника та мотиви його дій мають динамічний характер. Тобто цінності варіюють за ступенем важливості. Тому при здійсненні постійного впливу на поведінку підлеглих брати за основу лише одну важливу для працівника цінність неефективно. Наприклад, учорашній випускник ВНЗ, в якого за 4–5 років навчання сформувалась певним чином ціннісна структура особистості та життєві пріоритети, переступивши поріг практичного підрозділу, стикається з потребою їх переоцінки. Це не означає, що орієнтири першочергового значення вчорашнього курсанта втрачають свою цінність. Вони просто переміщуються на дальній план, а їх високе місце займають ті, потреба досягнення яких викликана набуттям соціального статусу працівника практичного підрозділу та особливостями нового трудового середовища. Переоцінку своїх потреб і необхідних благ може також викликати зміна сімейного стану, проблеми в сім'ї, перехід в інший підрозділ, переміщення на іншу посаду, зміна місця проживання, втрата близької людини, інші причини. Наприклад, після одруження для людини цінним є проведений час із сім'єю. Тому ефективним впливом на мотивацію такого співробітника будуть додаткові вихідні дні. Тобто, бажаючи отримати змогу більше часу провести в родинному колі, працівник докладатиме більше зусиль при виконанні службових завдань.

Управляючи професійною мотивацією підлеглих, керівники структурних підрозділів мають комплексно застосовувати різні засоби впливу. Адже працівника можна утримувати на роботі зарплатою, задовільними умовами праці до тих пір, доки це є актуальним для нього. Якщо він не має змоги реалізувати на службі свої здібності й інтереси, важливі для нього, він поводиться пасивно, опирається змінам, проявляє безвідповідальність, висуває неприйнятні умови.

Отже, мотивація – важливий чинник, що визначає трудову активність працівників у будь-якій сфері. Актуальним є вивчення професійної мотивації поліцейських як особливої групи працюючих. Оскільки мотивація до праці визначає до певної міри результативність та ефективність трудового процесу, керівники органів поліції мають бути зацікавлені в налагодженні цілеспрямованого мотиваційного впливу на професійну мотивацію підлеглих. Аналіз мотивів праці частково дає змогу визначити причини того, чому правоохоронці працюють добре або ж погано, які фактори формують їх позитивне/негативне ставлення до виконання службових завдань. Постійний моніторинг рівня мотивації поліцейських дасть змогу своєчасно виявляти й усувати фактори, які негативно впливають на ставлення поліцейських до служби, а також оцінювати ефективність проведених заходів.

Управління мотивацією, як і будь-який інший процес управління в органах поліції, має здійснюватися циклічно і включати в себе збір інформації (об'єктивного і суб'єктивного характеру), її аналізування, визначення необхідних для проведення заходів, їх реалізацію, оцінку результатів.

Процес управління професійною мотивацією поліцейських має за мету індивідуальний підхід у застосуванні безпосередніми керівниками мотиваційних заходів, в основі яких лежать актуальні для працівників цінності. Налагоджений сприятливий вплив на мотивацію до служби дасть змогу попередити фактори, що визначають примус до здійснення трудової діяльності, успішно використовувати потенціал кожного співробітника, узгоджувати цілі окремого працівника і в результаті підвищити ефективність діяльності органів поліції.

Отже, процес професійної діяльності працівників правоохоронних органів здійснюється у спільній діяльності з іншими людьми. На мотивації діяльності

(позитивно чи негативно) позначається те, які відносини існують у тому колективі, з яким він пов'язаний, його стосунки з окремими членами колективу, ставлення до нього колективу загалом. Іноді вони набувають риси домінуючого фактора у мотивації, призводять до зміни місця праці, спеціальності або примушують відмовитися від перспектив, які може надати інше місце [8, с. 65]. У процесі виконання професійних обов'язків формується психологічна функціональна система діяльності, яка відповідає вимогам цієї професії. Остаточний вибір професійної діяльності як основної відбувається за наявності адекватної системи мотивів.

Література

1. Андреева Г.В. Професійна мотивація співробітників органів внутрішніх справ: особливості інституційного впливу. Право і безпека. 2009. № 2. С. 206–210.

2. Барко В.І. Стан психологічної готовності молоді до навчання в закладах МВС [Текст] / В.І. Барко, О.В. Шаповалов. Практична психологія в ОВС: Матеріали наукової конференції. К.: РВВ МВС при УАВС, 1995. С. 19–22.

3. Гіренко С.П. Моделювання професійних конфліктних ризиків у підготовці майбутніх працівників патрульної поліції. Право і безпека. 2015. № 2 (57). С. 193–198.

4. Гостєєва Т.В. Дослідження причин звільнень працівників ОВС зі служби. Актуальні проблеми психологічної теорії та практики: матер. щорічної наук.-практ. конф. Асоціації психологів Донбасу з міжнародною участю: [збірник наукових праць]. Вісник МЕГІ № 16 [за ред. кафедри психології ДонНУ]. Макіївка, 2009. С. 100–103.

5. Гостєєва Т.В. Соціально-психологічні чинники плинності кадрів у слідчих підрозділах органів внутрішніх справ. Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького: збірник наукових робіт. 2009. Вип. 51. С. 127–129.

6. Роша А.Н. Стиль управления и личность руководителя в органах внутренних дел: учебное пособие / А.Н Роша, В.С. Чернявский. Горький, 1988. 56 с.

7. Стан захищеності прав, основних свобод і соціальних гарантій працівників ОВС України: моногр. / Ю.Л. Бєлоусов, Д.О. Кобзін, Ю.О. Свєженцева та ін.; заг. ред. К.Б. Левченко. К.: «Агентство «Україна», 2008. 204 с.

8. Цільмак О.М. Загальнотеоретичні положення психології життєдіяльнісних установок особистості. Актуальные политико-правовые и социально-психологические исследования в традициях ведущих научных школ: достижения, тенденции, перспективы: международная коллективна монография в 2 т., Т. 1. / [коллектив авторов]. Макеевка:МЭГИ-Institution Is Certified by International Education Society, London, Great Britain, Донецк: Донбас, 2013. С. 62–97.

Матієнко Т.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри психології та педагогіки
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 340.1

СТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ В УКРАЇНІ ВІД РАДЯНСЬКИХ ЧАСІВ ДО НАБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ДЕРЖАВИ

Афанасьєва К. М.

У статті з метою виявлення особливостей сучасного стану бюджетних відносин в Україні здійснено аналіз розвитку бюджетних відносин від радянських часів ы до проголошення незалежності держави, яка стала на шлях докорінного реформування бюджетних відносин. На основі з'ясування особливостей формування бюджетних відносин зазначеного періоду фактично наочно наводяться приклади як помилок, так і ефективних рішень, з яких важливо зробити правильні висновки.

Ключові слова: *бюджетні відносини, фінансові відносини, місцеві фінанси, формування доходів, податки.*

В статье с целью выявления особенностей современного состояния бюджетных отношений в Украине осуществлен анализ развития бюджетных отношений с советских времен и до провозглашения независимости государства, которое стало на путь коренного реформирования бюджетных отношений. На основе выяснения особенностей формирования бюджетных отношений указанного периода фактически наглядно приводятся примеры как ошибок, так и эффективных решений, из которых важно сделать правильные выводы.

Ключевые слова: *бюджетные отношения, финансовые отношения, местные финансы, формирование доходов, налоги.*

In the article in order to identify the features of the current state of budgetary relations in Ukraine, an analysis of the development of budgetary relations is implemented from the Soviet times and to the proclamation of the independence of the state, which has become the way for radical reforming of budgetary relations. On the basis of clarification of the peculiarities of the formation of budget relations of this period, in fact, the examples of errors and effective decisions from which it is important to draw the correct conclusions are clearly shown.

Key words: *budgetary relations, financial relations, local finances, formation of incomes, taxes.*

Постановка проблеми. У фінансово-правовій літературі визначається, що бюджетні відносини є складовою частиною соціально-економічних відносин. Але така система бюджетних відносин, яка існує нині в державі, виникла не відразу. Вона поступово еволюціонувала разом зі змінами державного устрою, системи місцевого самоврядування, бюджетно-фінансової та податкової систем, а також з іншими факторами, що впливали на її становлення.

Тому аналіз розвитку бюджетних відносин в Україні має на меті виявлення особливостей їх побудови саме в нашій країні. Крім того, це фактично наочні приклади як помилок, так і ефективних рішень, з яких важливо зробити правильні висновки.

Питання теоретичних аспектів генези формування місцевих бюджетів у світовій економічній та правовій науці висвітлені у працях таких вчених: А. Вагнера, Л. Штейна, Л. Косса. В Україні цьому питанню присвячено багато праць вітчизняних вчених (О.Д. Василик, І.О. Луніна, К.В. Павлюк, В.П. Кириленко, В.І. Кравченко, С.В. Слухай, С.І. Юрій та інші). Проте, враховуючи, що з розвитком бюджетної системи виникають нові проблеми і погляди на їх розв'язання, деякі питання потребують подальшого дослідження.

Метою статті є дослідження становлення та розвитку бюджетних відносин в Україні від радянських часів і до проголошення незалежності держави, яка стала на шлях докорінного реформування бюджетних відносин.

Виклад основного матеріалу. Питання розширення доходної бази місцевих бюджетів було одним із найбільш пріоритетних у механізмі правового регулювання новоствореної радянської держави. Підтвердженням цьому є прийнятий 17 березня 1919 р. декрет «Про грошові кошти і видатки місцевих Рад», яким для впорядкування місцевого оподаткування було проведено розмежування податків між окремими видами місцевих бюджетів: податки на користь губернських, повітових, міських, волосних рад. Механізм стягнення запроваджених Декретом податків відображав особливості становища, в якому опинилася соціалістична держава, а також завдання фінансової політики на цьому етапі. Цим документом зроблено спробу розмежування доходних джерел бюджетів різних рівнів, що було важливим кроком для впорядкування місцевих фінансів.

Окрім цього, Декретом було визначено основні засади витрачання коштів місцевих бюджетів, їхнє втілення мало сприяти налагодженню контролю за витрачанням державних коштів. Встановлювалося, що кошти місцевих бюджетів мають витрачатися у межах кошторисів і лише за цільовим призначенням, а фінансування видатків, не передбачених кошторисами місцевих рад, дозволялося лише у виняткових випадках [5, с. 70].

Одразу після встановлення радянської влади спочатку на піврічні, а потім і річні бюджети почали складати як єдині, тобто без виокремлення в їхньому складі союзного бюджету, бюджетів автономних республік, які входили до складу СРСР, і місцевих бюджетів. Така централізація бюджетної системи була спричинена надзвичайно важким економічним і політичним становищем у країні. Основна частина державних видатків того часу припадала на союзний бюджет, друге місце посідали видатки місцевих бюджетів, а третє – видатки республіканських бюджетів.

Держава вбачала вигідним об'єднання всіх бюджетів, а також збільшення ставок по найбільш прибуткових податках, які зараховувалися, насамперед, до місцевих бюджетів (зрештою, вони включалися до загальносоюзного бюджету). Правове становище місцевих бюджетів того часу залишалося далеко не ідеальним, що пояснювалося недосконалістю та обмеженістю законодавчих актів у цій галузі. Досліджуючи питання місцевих фінансів на різних етапах розвитку, М. Сирінов зазначав, що у перший період існування Радянської Республіки в епоху «воєнного комунізму» – система місцевого господарства та місцевих фінансів виявилася абсолютно недієздатною у зв'язку з відсутністю необхідної правової

Афанасьєва К. М., 2017

та економічної обстановки [19, с. 109]. Отже, створення СРСР у 1922 р. природно вимагало прийняття нових союзних актів із питань бюджету.

Необхідно зазначити, що саме на період становлення комуністичної влади на території радянської України припадає прийняття перших нормативно-правових актів у сфері врегулювання бюджетних відносин. Серед них, насамперед, варто виділити Декрет РНК «Про місцеві грошові кошти» від 22 серпня 1921 р. [15], Декрет ВЦВК «Про заходи щодо впорядкування фінансового господарства» від 10 жовтня 1921 р. [12] (цим актом було розроблено систему місцевих бюджетів, які виділялися зі складу державного бюджету, а також скасовано об'єднання загальнодержавного та місцевих бюджетів), Декрет ВЦВК та РНК від 10 грудня 1921 р. «Про місцеві бюджети» [14], яким було підтверджено, що, починаючи з 1922 р., окремо від загальнодержавних, складалися губернські (обласні), повітові, міські та волосні річні кошториси за принципом покриття місцевих видатків місцевими коштами.

Місцеві ради отримали власну фінансову базу, завдяки якій уможливлювалося прискорення організації місцевого господарства, яке реально відповідало би потребам населення. У той період загальнодержавний бюджет складався зі значним бюджетним дефіцитом, який доводилося покривати шляхом додаткової емісії коштів. Місцеві бюджети були необхідним доповненням до загальнодержавного бюджету і стали засобом побудови правильного фінансового господарства в країні, що дало змогу значно зменшувати обсяг бюджетного дефіциту [7, с. 14] .

У 1924 р. було прийнято Конституцію СРСР, де за п. «л» ч. 1 гл. 1 до предметів відання вищих органів влади СРСР належали: затвердження єдиного бюджету СРСР (до його складу входили бюджети союзних республік); встановлення загальносоюзних податків і доходів, а також відрахувань від них і нарахувань до них, які надходили до бюджетів союзних республік. Дозволялися також додаткові податки і збори на утворення бюджетів союзних республік [6].

Місцеві бюджети не відокремлювалися через те, що входили до складу державного бюджету кожної союзної республіки. Тому варто погодитися з висновком О.А. Музики про те, що всі акти, які приймалися після 1924 р. нібито з метою зміцнення та збільшення доходної бази місцевих бюджетів, насправді мали за мету збільшення доходів, насамперед, саме загальносоюзного бюджету [8, с. 26].

Механізм формування місцевих бюджетів як складової частини державного бюджету знайшов своє подальше закріплення і в Конституції УРСР (1929 р.) [6], яка містила розділ IV «Про бюджет Української РСР». У цьому розділі було зазначено, що всі місцеві прибутки та всі місцеві видатки об'єднуються в місцевий бюджет у порядку законодавства СРСР та УРСР.

Таким чином, починаючи з 1929 р., місцеві бюджети були повністю залежними від державного бюджету, а їх складання та виконання контролювалося центральними органами влади, що повністю виключало автономію місцевих бюджетів.

Аналогічний підхід до правового закріплення механізму формування місцевих бюджетів було закріплено і в Конституції СРСР 1936 р. Відповідно до неї, Конституція УРСР 1937 р. [6.] підтверджувала існування місцевих бюджетів, але їхня автономність обмежувалася п. «в» ст. 43, де було зазначено, що РНК УРСР вживає заходів щодо здійснення державного і місцевих бюджетів. До відання УРСР в особі її найвищих органів влади та органів державного управління належало також керування здійсненням бюджету Молдовської Автономної РСР і місцевих бюджетів областей (ст. 19). Такі положення Конституції вкотре підтверджували принцип жорсткої централізації бюджетної системи і, відповідно, неможливість існування автономних місцевих бюджетів.

Із метою посилення доходної бази місцевих бюджетів 21 грудня 1931 р. було прийнято Постанову ЦВК і РНК СРСР «Про республіканські та місцеві бюджети» [1, с. 9] Цим документом було передбачено, що розміри відрахувань до республіканських і місцевих бюджетів від реалізації масових державних позик щорічно визначалися при затвердженні державного бюджету СРСР. Для розширення доходів, закріплених за місцевими бюджетами, до останніх повністю надходили доходи від земельного майна, торф'яних боліт, рибальських і мисливських територій загальнодержавного значення. Встановлювалося, що всі доходи від комунального до житлового господарства мали використовуватися виключно на потреби того ж відповідного господарства.

Завершальним кроком формування структурного складу бюджетної системи СРСР вважається 1932 р., в якому було здійснено загальне запровадження сільських бюджетів. У подальшому відбувалися лише кількісні зміни ланок бюджетної системи, які були пов'язані зі створенням і включенням до СРСР нових союзних республік, областей, міст, районів тощо, а також зміни складу доходів і видатків, які включали до тих чи інших бюджетів.

Фактичним результатом посилення процесу централізації державних фінансових ресурсів у країні стало затвердження в 1938 р. сесією Верховної Ради СРСР єдиного бюджету на 1938 р., до якого офіційно було включено як місцеві бюджети, так і бюджет соціального страхування. Рішенням цієї сесії перекреслювався весь попередній етап становлення інституту місцевих фінансів і місцевих бюджетів, започаткований у 20-ті рр. XX ст. Починаючи з 1938 р., місцеві бюджети затверджувалися «згори донизу» за принципом «піраміди» [7, с. 17].

Таким чином, аналізуючи становлення правового регулювання формування доходної бази місцевих бюджетів у 20–30-х рр. XX ст., варто сказати, що в цей період на території Української РСР у бюджетній сфері було здійснено такі нововведення: затверджено тимчасові положення про місцеві фінанси, якими було збільшено доходну частину місцевих бюджетів; встановлено суми відрахувань від загальнодержавних та доходів до місцевих бюджетів; визначено підстави складання районних бюджетів; введено єдиний сільськогосподарський податок; запроваджені елементи фінансового регулювання у міжбюджетних відносинах. Водночас кінець 30-х рр. XX ст. став періодом остаточної ліквідації задекларованої на правовому рівні автономії місцевих фінансів як у СРСР загалом, так і в Україні зокрема.

У період Великої Вітчизняної війни зміни у бюджетній системі країни були зумовлені окупацією частини територій СРСР, що призвела до вимушеного зникнення багатьох місцевих бюджетів, оскільки вони фактично не могли бути сформовані та виконані належним чином, унаслідок чого значно скоротилися доходи бюджетів усіх рівнів [9, с. 27].

Головною ознакою правового регулювання бюджетних правовідносин в Україні повоєнних років було спрямування більшості доходів місцевих бюджетів на відбудову національної економіки та системи господарювання. Формально це знайшло вираження у прийнятому в 1959 р. Законі «Про бюджетні права союзу СРСР і союзних республік», яким закріплювалося положення про те, що «місцеві бюджети є складовою частиною Державного бюджету Української РСР і забезпечують необхідними грошовими коштами фінансування заходів господарського та культурного будівництва, яке здійснюється місцевими органами державної влади та органами державного управління» [4, с. 52].

Правові підвалини автономії місцевих бюджетів у республіках Радянського Союзу було закладено у 80-х рр. XX ст., коли було прийнято наступні нормативно-правові акти: від 25 червня 1980 р. Закон «Про основні повноваження крайових, обласних Рад народних депутатів, Рад народних депутатів автономних областей і автономних округів»; Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 січня 1981 р. «Про місцеві податки і збори», який визначав порядок проведення самооподаткування сіль¬ського населення; Указ Президії Верховної Ради СРСР від 23 квітня 1984 р. «Про самооподаткування сільського населення» [16–18].

Місцеві податки та збори у 80-ті рр. визначались як обов'язкові платежі громадян та юридичних осіб. Основним джерелом доходів місцевих бюджетів визначалися доходи від соціалістичного господарства та частини загальнодержавних доходів. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 січня 1981 р. «Про місцеві податки і збори» збиралися такі місцеві податки: з власників будівель, земельний податок, податок із власників транспортних засобів. Указ надавав право союзним республікам вводити різні місцеві збори [20, с. 235].

Отже, проаналізувавши становлення бюджетних відносин в Україні у радянський період, можна зробити висновок, що функціонування бюджетної системи передбачало відповідну взаємодію її окремих ланок, серед методів якої використовувалися такі методи бюджетного фінансування, як дотації, субвенції, відрахування від певних видів податків, закріплення власних джерел доходів за місцевими бюджетами. Недоліки у функціонуванні зазначених систем пов'язані, насамперед, із наявною на той час у державі адміністративно-командною системою управління.

Із проголошенням незалежності України в 1991 р. почалося становлення власних політичної, соціальної, економічної, фінансової систем. Однак ці процеси відбувались досить суперечливо, нерідко спонтанно, не зовсім логічно та продумано. Це призвело до таких негативних наслідків, як розрив економічних зв'язків із країнами, які входили до СРСР, стагнація виробництва, висока інфляція тощо.

Так, першим та ключовим нормативно-правовим актом незалежної України, що визначав доходи бюджетів, був Закон України від 5 грудня 1990 р. «Про бюджетну систему України», в якому визначалося, що доходи бюджетів утворюються за рахунок надходжень від сплати фізичними і юридичними особами податків, зборів та інших обов'язкових платежів, надходжень з інших джерел, установлених законодавством України [10].

Система доходів незалежної України відповідно до цього Закону складалася з доходів: Державного бюджету України, республіканського бюджету Автономної Республіки Крим, обласних, Київського і Севастопольського міських бюджетів, районних, міських (міст обласного підпорядкування) бюджетів, районних у містах бюджетів, доходи міських (міст районного підпорядкування), селищних, сільських бюджетів.

Зміст місцевих доходів становили: частина податку на додану вартість, яка визначалася Законом про Державний бюджет України на наступний рік, але не менш як 20%; частина акцизного збору, яка визначалася Законом про Державний бюджет України на наступний рік, але не менш як 20%; податок на прибуток підприємств і організацій усіх форм власності (крім комунальної) і підпорядкування у розмірі, що дорівнював 70% від ставки, передбаченої чинним законодавством для відповідної категорії платників, та 100% податку на прибуток підприємств та організацій комунальної власності цього рівня; частина прибуткового податку з громадян; відрахування, дотації і субвенції з Державного бюджету України; податок на нерухоме майно громадян тощо [4, с. 21].

У 1995 р. Верховна Рада України прийняла нову редакцію Закону «Про бюджетну систему України» (29 червня 1995 р.) [11]. 1996 р. Конституцією України було закріплено основні принципи побудови бюджетної системи України, визначені нові принципи побудови міжбюджетних відносин, встановлено право територіальних громад самостійно затверджувати бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролювати їхнє виконання, встановлювати місцеві податки та збори відповідно до законодавства. У 1997 р. прийнято Закон «Про місцеве самоврядування» (від 21 травня 1997) [13], який розширив основні положення Конституції щодо організації бюджетної системи та міжбюджетних взаємовідносин в Україні [3, с. 29–40].

Якісно новим етапом у правовому регулюванні виконання місцевих бюджетів за доходами стало затвердження 21 червня 2001 р. Бюджетного кодексу України [2]. Цим документом встановлювалися визначення доходів, а саме – це всі податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (включаючи трансферти, дарунки, гранти).

Таким чином, правові засади бюджетної системи сучасної України становлять: Конституція України, виданий на її основі Закон України «Про бюджетну систему України», а також Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», Бюджетний Кодекс. Уперше законодавче визначення місцевого бюджету введено Законом «Про місцеве самоврядування в Україні».

Нині бюджетна система України об'єднує близько 13,3 тис. самостійних бюджетів і складається з Державного бюджету України, Республіканського бюджету Автономної республіки Крим і місцевих бюджетів. Однак нинішня модель бюджетних відносин в Україні не є досконалою, бо нині вона характеризується надмірною централізацією фінансових ресурсів, асиметрією між зобов'язаннями та доходами органів місцевого самоврядування, складністю та неефективністю механізмів бюджетних трансфертів і відсутністю системи дієвих стимулів нарощування доходів у регіонах.

Незважаючи на певні досягнення українського уряду у 2015 р., питання фінансової децентралізації є досить

актуальними та є низка проблемних питань, які виникли в процесі практичного застосування нових норм бюджетного та податкового законодавства, які потребують вирішення, про що мова піде у подальших підрозділах.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що сучасна бюджетна система сформувалася на базі бюджетних відносин, які мали місце в Радянському Союзі. З часу проголошення незалежності Україна стала на шлях докорінного реформування усіх сфер людської діяльності, з метою забезпечення прав і свобод людини, гідних умов її життя, піднесення української економіки та загального добробуту населення. З розвитком молодої держави формувалися і розвивалися її бюджетні відносини. Проте таке становлення відбувалося на старих засадах, які в дещо видозміненій формі лягли на нове економічне підґрунтя. Незважаючи на загальне оздоровлення економічної ситуації, кризові процеси у фінансовій сфері української економіки остаточно ще не подолано. Відповідно до світової практики бюджет має стати основним інструментом економічної політики, насамперед, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної економіки, зміцнення політичної та соціальної стабільності у державі.

Отже, розвиток суспільства та економіки, зокрема, формують запит на розробку ефективної та науково обґрунтованої стратегії бюджетної політики, що має бути спрямованою на забезпечення доходної частини бюджетів усіх рівнів. Тому бюджетна політика має включати не лише перегляд пріоритетів та орієнтирів видаткової політики в умовах невизначеності стосовно економічних перспектив, але й збереження високої динаміки реформ бюджетної системи з метою підвищення дієвості та ефективності бюджетних механізмів. Сповільнення економічної динаміки обмежуватиме фінансові ресурси уряду, а тому завдання підвищення ефективності їх отримання та використання набуває пріоритетного значення.

Література

1. Бюджетная система и единый финансовый план СССР / Статистический сборник общесоюзного законодательства / Сост. С.С. Глезин. М.: Сов. законодательство, 1932. 318 с.
2. Бюджетний кодекс України від 21.06.2001 р. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 37. Ст. 189.
3. Василик О.Д. Державні фінанси України: підручник / О.Д. Василик, К.В. Павлюк. К.: Центр навчальної літератури, 2004. 608 с.
4. Законы о бюджетных правах Союза ССР, союзных и автономных республик и местных Советов депутатов трудящихся / отв. за вып. Г.Ф. Дундуков. М.: Госфиниздат, 1962. С. 52.
5. Кириленко О.П. Місцеві бюджети України (історія, теорія, практика). К.: НІОС, 2000. С. 70.
6. Конституція УСРР (1924 р., 1929 р.). Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. для юрид. вищ. навч. закл. і фак-тів: у 2 т. / Гончаренко В.Д., Рогожин А.Й., Святоцький О.Д. / за ред. чл.-кор. Академії правових наук України В.Д. Гончаренка. К.: Ін Юре. 1997. Т. 2. 799 с.
7. Латковська Т.А. Правовий статус суб'єктів виконання місцевих бюджетів за доходами: монографія / Т.А. Латковська, А.І. Гнатовська. Одеса: Фенікс, 2014. 228 с.
8. Музика О.А. Доходи місцевих бюджетів за українським законодавством: монографія. К.: Атіка, 2004. 344 с.
9. Музика-Стефанчук О.А. Органи публічної влади як суб'єкти бюджетних правовідносин. Хмельницький: Вид-во Хмельн. ун-ту управл. та права, 2011. С. 27.
10. Про бюджетну систему України: Закон УРСР від 5 грудня 1990 р., N 512-XII. URL: https://ips.ligazakon.net.
11. Про бюджетну систему України: Закон України від від 29.06.1995 р. N 253/95-ВР). URL: https://ips.ligazakon.net.
12. Про заходи щодо впорядкування фінансового господарства: Декрет від 10 жовтня 1921 р. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України : 4 видання (офіційне) Народного Комісаріату Юстиції. Харків: Друкарня УВО ім. М. Фрунзе, 1924. 1052 с.
13. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1997. № 24. Ст. 170.
14. Про місцеві бюджети: Декрет ВЦВК та РНК від 10 грудня 1921 р. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України: 4 видання (офіційне) Народного Комісаріату Юстиції. Харків: Друкарня УВО ім. М. Фрунзе, 1924. 1052 с.
15. Про місцеві грошові кошти: Декрет РНК від 22 серпня 1921 р. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України : 4 видання (офіційне) Народного Комісаріату Юстиції. Харків: Друкарня УВО їм. М. Фрунзе, 1924. 1052 с.
16. Про місцеві податки і збори: Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 січня 1981 р. Відомості Верховної Ради СРСР. 1981. № 5. Ст. 121.
17. Про основні повноваження крайових, обласних Рад народних депутатів, Рад народних депутатів автономних областей і автономних округів: Закон СРСР від 25 червня 1980 р. Відомості Верховної Ради СРСР. 1980. № 27. Ст. 526.
18. Про самооподаткування сільського населення: Указ Президії Верховної Ради СРСР від 23.04.1984 р. № 6853-X. URL: http://zakon2.rada.gov.ua.
19. Сиринов М.А. Местные финансы. М.; Л.: Госиздат, 1926. С. 109.
20. Юридический энциклопедический словарь / А.Я. Сухарев. М.: Сов. энциклопедия, 1987. С. 235.

Афанасьєва К. М.,
аспірант кафедри адміністративного права
та адміністративного процесу
Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 94(477)«1921/1923»:329.733(=162.2)

ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ БІЛЬШОВИЦЬКОЮ ВЛАДОЮ ТА УКРАЇНСЬКИМ СЕЛЯНСТВОМ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1921-1923 рр. (НА ПРИКЛАДІ ПЕРЕБІГУ ПОДІЙ ТОГО ЧАСУ В СЕЛАХ ДОНБАСУ)

Тарасенко Л. Б.

У статті йдеться про протистояння на початку 20-х років XX ст. між українським селянством і більшовицькою владою, яка своєю антиселянською політикою свідомо посилила наслідки природного катаклізму – посухи, певний час замовчувала голод в українському селі, ніби його не було. Необхідно вказати на те, що збір у 1921 р. продподатку, що замінив продрозверстку та був не набагато нижчий за неї, проводився старими насильницькими, репресивними мірами. Цілеспрямоване офіційне замовчування голоду в Україні партійно-державним керівництвом всіх рівнів майже до лютого 1922 р. унеможливлювало допомогу голодуючим з боку міжнародних організацій, а ізоляція військовими підрозділами голодуючих регіонів від іншої частини України не давала можливості вирішити проблему голоду власними зусиллями. Загострення політичної та економічної ситуації викликало невдоволення радянською владою широких верств населення України, що призвело до поширення повстанського селянського руху. Придушити його повністю не змогли навіть частини Червоної Армії та загони особливого призначення. Тільки терор голодом допоміг державній партії здолати непокірливе селянство.

Ключові слова: *українське селянство, більшовицька партія, Голодомор 1921-1923 рр., Донбас, повстанський селянський рух.*

В статье идет речь о противостоянии в начале 20-х годов XX века между украинским крестьянством и большевистской властью, которая своей антикрестьянской политикой сознательно усилила последствия природного катаклизма – засухи, определенное время замалчивала голод в украинском селе, как будто его не было. Необходимо указать на то, что сбор в 1921 г. продналога, который заменил продразверстку и был ненамного ниже её, проводился старыми насильственными, репрессивными методами. Целенаправленное официальное замалчивание голода в Украине партийно-государственным руководством всех уровней почти до февраля 1922 г. делало невозможной помощь голодающему украинскому крестьянству со стороны международных организаций, а изоляция воинскими подразделениями голодающих регионов от остальной части Украины не предоставляла возможность решить проблему голода собственными силами. Обострение политической и экономической ситуации вызвало недовольство советской властью широких слоев населения Украины, что привело к распространению повстанческого крестьянского движения. Подавить его полностью не смогли даже части Красной Армии и отряды особого назначения. Только террор голодом помог государственной партии одолеть непокорное крестьянство.

Ключевые слова: *украинское крестьянство, большевистская партия, Голодомор 1921-1923 гг., Донбасс, повстанческое крестьянское движение.*

The article focuses on the confrontation in the early twenties of the 20-th century between the Ukrainian peasantry and the Bolshevik authority which, through its anti-peasant policy, was consciously used and intensified the consequences of a natural cataclysm-a drought, for some time a hunger in the Ukrainian village had been suppressed, as if it was not there. It should be pointed out that the tax collection in 1921, which replaced the surplus-appropriation and it was not much lower than it, was carried out by old violent, repressive measures. The purposeful official suppress of the hunger in Ukraine by the party and state leadership of all levels had been lasted almost till February, 1922, made it impossible for the international organizations to help starving Ukrainian peasantry and military isolation of the starving regions from the rest of Ukraine did not provide an opportunity to solve the hunger problem by their own. The aggravation of the political and economic situation aroused dissatisfaction with the Soviet power of wide sections of the Ukrainian population, which led to the insurgent peasant movement spread. Even the Red Army and special forces could not completely suppress it. Only terror by means of hunger helped the state party to overcome the unruly peasantry.

Key words: *Ukrainian peasantry, Bolshevik party, Holodomor 1921-1923, Donbas, insurgent peasant movement.*

Сьогодні наша держава переживає тяжкі часи, викликані передусім воєнними діями в Донбасі. Наша повсякденність супроводжується політичною, економічною кризами, різким падінням рівня соціального захисту населення та іншими негативними явищами, пов'язаними з ними. Особливо ускладнилося становище сільських мешканців. Життєвий рівень українського селянства, найменш соціально захищеного в Україні, катастрофічно знижується. Майже перед кожною селянською сім'єю постало питання, як протистояти об'єктивним негараздам та вижити за таких нелегких обставин. Українському селянству, яке в своїй історії вже не один раз стикалося зі значними проблемами, вести боротьбу із сучасними негараздами, скоріше за все, доведеться самостійно. Потреба у серйозному осмисленні досвіду минулого з метою врахування та недопущення в майбутньому попередніх прорахунків визначає незгасаючий інтерес дослідників до всебічного, об'єктивно-реалістичного вивчення та висвітлення специфічних особливостей життя селянства на початку 20-х рр. XX ст., чим і зумовлюється актуальність означеної проблеми.

До докладного висвітлення її різних сторін звертався ряд дослідників, зокрема О. Бут та П. Добров [1], А. Михненко [3], О. Мороз та С. Злупко [4], П. Панченко та В. Шмарчук [5], колективи науковців [2]. Проте деякі аспекти залишалися поза увагою дослідників, особливо це стосується досліджень подій голоду 1921–1923 рр. на регіональному чи місцевому рівнях, зокрема в Донбасі. З огляду на це метою даної публікації є висвітлення голоду 1921–1923 рр. в Донбасі, що був пов'язаний не тільки з посухою у південному регіоні та наслідками громадянської війни, але й антиселянською політикою

Тарасенко Л. Б., 2017

Таблиця

Зростання голоду на Україні та в Донецькій губернії з грудня 1921 до травня 1922 року [14, 3].

	Всього населення	Кількість голодуючих					
		грудень	січень	лютий	березень	квітень	травень
Донецька губернія	3 317 600	204000	262000	493000	654749	756000	803925
Україна	9 669 300	1158996	1895000	2943795	3248880	3680792	3793481

радянської влади, що призвело до гострого протистояння між нею та українським селянством і спричинило розгортання масового селянського повстанського руху.

На початку 20-х рр. XX ст. південне українське село (втім, як і російське) охопив голод. Більшовицька партія офіційно пояснювала його посухою, що сталася навесні та влітку 1921 р. в основних зернових регіонах та викликала неврожай, а також занепадом економіки, зокрема сільського господарства, викликаним бойовими діями в ході першої світової та громадянської війн.

Слід наголосити, що більшовицька влада офіційно визнавала голод, що розпочався на півдні Росії. Голод в українських губерніях замовчувався, ніби його не було. На шпальтах газет постійно розміщувалися повідомлення про страхіття голоду в Поволжі, звертання партійно-державних діячів до українського селянства із закликами допомоги голодуючим росіянам, інформаційні матеріали щодо масштабної іноземної допомоги голодуючим Поволжя білизною, одягом, взуттям, цукром тощо [6, 1; 7, 2; 8, 1; 9, 1]. Водночас південні українські губернії, вкрай вражені посухою, залишалися без допомоги [5, с. 136].

В Україні в 1921 р. від посухи постраждали сім губерній південної та середньої смуги: Миколаївська, Одеська, Запорізька, Катеринославська, Донецька, Полтавська та Кременчуцька [5, с. 137]. Валовий збір зерна в них становив 47 млн пудів, в інших губерніях – 230 млн пудів, а в цілому по Радянській Україні було зібрано лише 277 млн пудів хліба або четверту частину довоєнного збору [10, с. 5]. Валовий збір зерна на душу населення в постраждалих губерніях складав 6,6 пудів, в інших губерніях – 16,7 пудів. Отже, зібраного хліба не вистачало навіть на потреби населення України, оскільки продовольча потреба на одну людину на основі досліджень відомого російського вченого-аграрника О.В. Чаянова складала 17 пудів разом із картоплею, а без неї від 14,5 до 16 пудів [10, с. 8], офіційно ж встановлена розрахункова норма на одного їдця була ще меншою [1, с. 44].

У липні 1921 р. в пресі з'явилися перші повідомлення про небувалу засуху на півдні України [11, с. 1]. Але вони давалися мимохідь, були непомітними, не складали враження про невідворотне лихо, що наступало. У статтях повідомлялося про те, що надії на врожай не виправдаються, і замість 870–880 млн пудів хлібофуражу буде отримано не більше 650 млн пудів, і що встановлений Україні продовольчий податок у 117 млн пудів повинен бути виконаний [12, с. 1].

У Донецькій губернії було зібрано всього 15,4 млн пудів зерна. За офіційно встановленої розрахункової норми на одного їдця 13 пудів (зокрема 8 пудів картоплі, прирівняних до 2 пудів жита) з реальних зборів урожаю в Бахмутському, Гришинському, Луганському повітах виходило 4,3–4,6 пуда, в Маріупольському, Юзівському – 2,5–2,8 пуда на їдця. Лише в Слов'янському і Слов'яносербському районах, де спека менше вразила урожай, – 6,8–7,6 пуда. Це означало, що повіти могли прогодувати себе від 3 (Маріупольський, Юзівський) до 9 місяців (Старобільський). Але жоден із повітів Донецької губернії не був офіційно визнаний до кінця 1922 р. голодуючим [1, 44].

Збір у 1921 р. продподатку, що замінив продрозверстку та був не набагато нижчий за неї, проводився старими насильницькими, репресивними, надзвичайними мірами. В Україні діяли військово-продовольчі загони. На селян, які не виконували продподатку, вони накладали штрафи, заарештовували, відправляли на примусові роботи, конфісковували їхнє майно тощо. Відомі численні зловживання проддружинників, їхнє мародерство, насильство над селянами. Більшість селян змушені були купувати продукти для внесення податку. Навіть більше, реквізувався навіть посівний матеріал. Ще в березні 1921 р. губернський з'їзд Рад і комнезамів, що пройшов у Бахмуті (Артемівську), ухвалив організувати в селах продовольчі загони з незаможних селян для вилучення посівного матеріалу з тих районів, які не виконали продовольчу розкладку [13, с. 1].

Становище селянства катастрофічно ускладнювалося з кожним днем, особливо взимку 1921–1922 рр. та навесні 1922 р.

Наведені дані вказують на те, що в грудні 1921 року в Донецькій губернії голодувало 6,2% населення, а вже в травні 1922 року – 24,2%, тобто кількість голодуючих збільшилася в 4 рази. У неврожайних губерніях України в грудні 1921 року голодувало 12% населення, в травні 1922 року – 39,2%, тобто за півроку кількість голодуючих збільшилася в 3 рази. Занадто велика різниця – 15% – між відсотком голодуючих у Донецькій губернії (24,2%) та інших (39,2%) виникла, на наш погляд, через відносно краще забезпечення продовольством міст Донбасу.

Населення вживало сурогати, споживало те, що не підлягає споживанню. Цілі села та райони Маріупольського повіту харчувалися виключно глиною, зростала смертність. У Гришинському повіті зареєстровано 100 тисяч голодуючих, у тому числі 60 тисяч дітей [15, с. 2]. У Шахтинському повіті у зв'язку з посиленням голоду в їжу йшли дубова кора, листя дерев, тирса, трава тощо [16, с. 2]. Там, де були з'їдені солом'яні дахи, собаки, коти, шкіри, хомути, чоботи і навіть столи, відмічалися випадки некро- і антропофагства [4, с. 84]. У лютому 1922 р. в Маріупольський повітовий виконавчий комітет було доставлено декілька дитячих голів, підібраних у волостях повіту [9, с. 1]. Ця страшна знахідка – свідоцтво жахів голоду, який затьмарював людський розум день за днем протягом довгих місяців з літа 1921 р.

Лише у січні 1922 р. Донецька губернія одержала дозвіл припинити вивезення харчів [17, с. 65]. У лютому 1922 р. чинилися спроби, хоч і з запізненням, вирішити проблему шляхом відкриття столових та харчувальних пунктів, та голод досяг такої високої позначки й охопив таку кількість населення, що зазначена акція мало що дала: відсоток задоволення харчами голодуючих у

Луганському повіті складав 2%, у Слов'яносербському – 4%, у Шахтинському – 9,5%, у Юзівському – 24% [14, с. 5].

Поряд із дорослими від голоду потерпали й діти. У травні 1922 р. у Донецькій губернії голодувало 446 002 дитини віком до 16 років, що складало майже 55% від загальної кількості голодуючих губернії [14, с. 5].

Особливо тяжким було становище дітей, які в період голоду залишалися сиротами. В селах із кількістю населення у 1 500 осіб налічувалося до 40 й більше круглих сиріт. Родичі не могли їх прийняти, бо самі голодували, приюти були переповнені й там теж голодували, тому через місцеву пресу влада зверталася до громадян із проханням прийняти дітей, хто скільки зможе [16, с. 1]. Осиротілих дітей віком до 15 років включно розміщували серед того населення, яке давало на те свою згоду [18, с. 2]. Частково таких дітей забирали родичі, для сиріт на кошти з місцевих фондів відкривалися дитячі будинки, годувальні пункти та столові. У Маріупольському повіті був відкритий дитячий будинок імені Короленко [19, с. 2], 30 дитячих столових, у яких отримували їжу 7 200 дітей [20, с. 1]. З 1 лютого 1922 р. у Луганському повіті було відкрито 5 годувальних пунктів для дітей: у Слов'яносербську – на 200 дітей, у Станиці Луганській – на 75 дітей, у Великій Чернігівці – на 75 дітей, у Петропавловську – на 75 дітей, у Луганську – на 150 дітей [15, с. 2].

У засобах масової інформації Донбасу почали друкувати перші повідомлення про голод. Щодо допомоги, то її організація передбачалася партійно-державним керівництвом тільки для голодуючих Поволжя. У січні 1922 р. місцеві газети містили подібні повідомлення: «На загальних зборах службовців Луганського відділення Державної Товарної контори прийнято рішення щомісяця відраховувати на користь голодуючих Поволжя 3% як із грошового окладу, так і з продовольчого пайка» [8, с. 1]. Таке нерівнозначне відношення до голодуючих різних регіонів пояснювалося тим, що більшовики визначали свою політику в кризових ситуаціях, виходячи з єдиного критерію –аби не послабити власної диктатури. По-перше, перевага в продовольчому постачанні завжди надавалася промисловим районам, а не голодуючим у сільській місцевості. Наприклад, на шахтах Донбасу восени 1921 р. було утворено тримісячний запас хліба, тоді як у селах Донецької губернії люди не дістали ні зернини. Згуртовані й голодні робітничі колективи були набагато небезпечнішими, аніж розпорошені селяни. З іншого боку, коли центральному урядові в Москві доводилося вибирати між селянами різних регіонів, він також виходив з інтересів зміцнення своєї влади. Тобто робив усе можливе для рятування Поволжя і викачував зерно з голодуючого півдня України [21, с. 195–196].

Свідоме та цілеспрямоване офіційне замовчування голоду в Україні партійно-державним керівництвом всіх рівнів майже до лютого 1922 р. унеможливлювало допомогу голодуючим з боку міжнародних організацій. Ізоляція військовими підрозділами голодуючих регіонів від іншої частини України не давала можливості вирішити проблему голоду власними зусиллями.

16 січня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У дозволило розмістити у пресі відомості про голод на півдні України [2, с. 24]. Критичне становище та всі жахи голоду визнавало вже тепер навіть керівництво УСРР. Постановою Раднаркому губернії Запорізька, Донецька, окремі повіти Миколаївської, Одеської, Катеринославської, Полтавської губерній оголошені неврожайними місцями, виконкомам вказаних місць надане право знижувати ставки продовольчого натурального податку та дозволяти заміну такого грошима, а також зовсім звільняти від виконання натурального податку [22, с. 2].

Все ж місцеві чиновники, бажаючи вислужитися перед керівництвом, не поспішали реалізовувати вказане право. Збирання натурального податку продовжувалося, хоч і наголошувалося, що з кожним днем це стає тяжчим, бо більшість районів визнані голодуючими [23, с. 2].

13 лютого 1922 р. у Харкові відбулося об'єднане засідання всіх центральних, громадських, кооперативних та іноземних організацій щодо питання допомоги голодуючим України. Голова комітету Нансена капітан Квіслінг, оголосивши себе уповноваженим для ведення боротьби з голодом в Україні, визнав в Україні 5 млн голодуючих [24, с. 2].

Водночас партійно-державні працівники продовжували роботу щодо організації вилучення хліба з України. 21 лютого 1922 р. до Києва прибув Голова ВЦВКу М.І. Калінін, котрий разом із Головою ВУЦВКу Г.І. Петровським під час зустрічей з населенням України дорікав, що українці відстають у справі допомоги голодуючим Поволжя, та вказував, що одна лише Курська губернія відправила в Поволжя 400 вагонів хліба, а вся Україна – теж 400 вагонів [25, с. 1].

А проте хоча б в очах світової громадськості влада повинна була тепер боротися з голодом і в Україні. З літа 1922 р. кошти, які надходили до фонду боротьби з голодом у республіці, почали використовувати винятково для голодуючих України. Але тільки після врожаю 1923 р. продовольча ситуація в республіці почала докорінно змінюватися. Збільшення зернових ресурсів дозволило помітно поліпшити харчування населення, почався процес відновлення поголів'я худоби.

Потрібно зазначити, що такі посухи та неврожаї, які сталися влітку 1921 р., доволі часто зустрічалися на півдні, та селяни вміли з ними боротися, створюючи спеціальні страхові хлібні фонди. Політика «воєнного комунізму», що була подовжена в Україні більшовиками майже на рік порівняно з російськими губерніями, вигребла з українського села всі запаси зерна та примусила селянина жити від врожаю до врожаю за нормою в 13 пудів хліба на душу [26, с. 591–627]. Тому слід наголосити, що голод 1921–1923 рр. в Україні слід пояснювати не тільки офіційною версією про природну стихію – засуху, наслідками економічної відсталості і семилітньої війни, а й суб'єктивними причинами, що були викликані соціально-економічними перетвореннями партії більшовиків і насильницькими методами, за допомогою яких вони здійснювалися.

Наслідки голоду були вражаючими. Різко скоротилося поголів'я продуктивної та робочої худоби. У п'яти неврожайних губерніях навесні 1922 р. нараховувалося менше половини великої рогатої худоби і коней, близько п'ятої частини поголів'я свиней та овець [27, с. 169]. Деякі господарства в 1922 р. взагалі залишилися без тварин. Селянські господарства відчували величезну нестачу живого (63% безкінних) і мертвого (понад 53% безреманентних) реманенту. Про погіршення загального стану сільського господарства України свідчить зменшення селянської польової засівної площі в цілому: у 1921р. було засіяно 17,1 млн дес. землі, у 1922 р. – 14,3 млн дес. землі [28, с. 39].

Не менш тяжкими були наслідки голоду для селянства Донбасу. У ряді доповідних записок відзначалося зокрема, що сільське господарство Маріупольського повіту прийшло в занепад, головною причиною якого став неврожай 1921 р., який вирвав тисячі робочих рук і біля 20 000 голів робочої худоби, знищив цілу галузь сільського господарства – свинарство та на ¾ бджільництво. Різко зменшилася посівна площа: якщо в 1916 р. було засіяно 245 147 дес. землі, в 1921 р. – 175 333 дес., в 1922 р. – 91 326 дес. [29, с. 26].

У Старобільському повіті Донецької губернії катастрофічно скоротився живий реманент – на 61,6% [30, с. 3]. У Луганському повіті навесні 1921 р. нараховувалося 16 004 робочих коней та 31 234 робочих волів, через неповний рік, до січня 1922 р. їх чисельність скоротилася відповідно на 80% та на 15% [31, с. 1]. У селі Благодатному Юзівського району на 300 дворів залишилося 6 коней та 7 волів [32, с. 2]. Взагалі в 1922 р. з 326 785 господарств Донецької губернії без робочої худоби залишилося 121 119 господарств (37%), аналогічним було становище щодо мертвого реманенту [33, с. 29].

Загострення політичної та економічної ситуації викликало невдоволення радянською владою широких верств населення України. При цьому найбільш загрозливими вважалися не великі з'єднання, а дрібні місцеві «банди». Вони складалися з місцевих селян, які «сьогодні працюють в полі, а завтра беруть прихованого коня і йдуть у бандити» [3, с. 178].

Керівництво країни розглядало цей рух як політичний бандитизм. Придушити його повністю не змогли навіть частини Червоної Армії та загони особливого призначення. Тільки голод допоміг здолати непокірливе селянство. Потрібно зауважити, що в частинах Червоної армії також спостерігалося невдоволення комуністами та комісарами, і велася агітація щодо переходу бійців до повстанців, сильно розвинулося дезертирство, до того ж бійці бігли до повстанців зі зброєю в руках. Фактично, за виключенням міст і залізничних вузлів, уся територія України знаходилася в руках повсталого народу [28, с. 206–210]. Одним із найбільших «бандитських» регіонів був для російського керівництва Донбас [3, с. 177].

Через ворожість місцевого населення й активну діяльність у ньому антирадянських угруповань (махновців та інших) радянська влада довго не могла закріпитися в Старобільській окрузі. У листі секретаря Донецького губернського комітету КП(б)У Е. Квірінга (1921 р.) до Старобільського повітового комітету КП(б)У зазначалося: «Старобільськ був і залишається одним з найбільш бандитських повітів. За весь час ніякої систематичної радянської роботи там не велося, і тому селянство просто не вірить у силу Радянської влади. Військові загони в погоні за бандами проходять повітом, не закріплюючи за собою владу» [34, с. 80].

На території Донбасу активно діяла велика кількість «бандитських», як визначала їх радянська влада, груп: загони Махна, Сабонова, Маслакова, Сичова, Каменюка та інших. Вони мали підтримку населення (головним чином, сільських районів), і боротьба радянської влади із залишками цих формувань тривала аж до середини 20-х рр. У середині травня 1921 р. в Соляному районі Бахмутського повіту була розгромлена банда батька Павла, знищено 57 бандитів, захоплені полонені, кулемети, коні, гвинтівки, друкарські машинки [35, с. 2]. Через декілька днів у Старобільському повіті під час розгрому банди Шпака загинув отаман шайки й частина бандитів [36, с. 2]. У липні військовими частинами була розгромлена банда Каменюка, загинули 500 бандитів, захоплено 5 кулеметів, 60 коней [37, с. 2]. У вересні 1921 р., після того, як було знищено тисячі повсталих селян, губернський виконком видав наказ «Про помилування всіх бандитських загонів та окремих бандитів, що добровільно здалися» [38, с. 1]. «Шайка», «банда», «бандити» – такими епітетами нагороджувала робітничо-селянська влада селян, що чинили опір їй та її політиці «воєнного комунізму», яка обібрала селянство до останньої нитки й залишила сам на сам з голодом.

Необхідно додати, що в кінці 1921 на початку 1922 рр. з'являється новий різновид «бандитизму», так званий, «голодний бандитизм». Його прояви були зафіксовані на значній території України. Хоча це явище характеризувалося повною відсутністю політичного забарвлення, його не можна віднести до розряду карного: саме так селяни добували собі їжу та боролись із продподатком, який збирався з фактично голодуючих [2, с. 18].

Тоді ж з'являється ще один різновид «бандитизму», так званий, «червоний бандитизм», або «радянський». Організаторами загонів цього разу стають комуністи та незаможники, невдоволені заходами нової економічної політики. Проте цей рух не підтримали ті селяни, яких влаштовувала політика непу, а тому він не набув масового характеру, і режим зміг впоратися з ним без застосування значної збройної сили [2, с. 19]. До того ж він розгортався на тлі голоду, що теж не сприяло його поширенню.

Отже, як і в усій Україні, голод 1921–1923 рр. у Донбасі став наслідком природного катаклізму – посухи, а також антиселянської політики державної партії. Він викликав загальний занепад сільського господарства, розорення індивідуальних селянських господарств, катастрофічне скорочення сільськогосподарського реманенту, посівної площі, нищення цілих галузей сільського господарства. Проте головною і невідновлюваною втратою було винищення багаточисельного сільського населення.

Одночасно державна партія використала голод як «вдалий» засіб боротьби проти повстанського селянського руху, що набув тоді значного поширення в Україні і являв загрозливу небезпеку для більшовиків. Більшовицьке керівництво не поспішало з допомогою Україні, оскільки голод дозволяв покінчити з селянським повстанським рухом, тому що селяни не могли вже утримувати чисельні загони. Терор голодом, який влада використала для боротьби проти непокірного селянства, виявився більш ефективним, ніж навіть воєнний.

Література

1. Бут О.М. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20-30-і роки XX століття: від нових джерел до нового осмислення. За заг. ред. О.М. Бута. 2 вид., виправлене і доповнене / О.М. Бут, П.В. Добров. Донецьк: УкрНТЕК, 2002. 315 с.: іл.

2. Історія українськогоо селянства: Нариси у 2-х т. / В.А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2006. Т.2. / О.В. Андрощук, В.К. Баран, О.М. Веселова та ін. 2006. 652 с.: іл.

3. Михненко А.М. Історія Донбасу (1861–1945 рр.). Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 1999. 464 с.: іл.

4. Мороз О. Українське селянство І пол. ХХ століття. Трагедія і героїзм / О. Мороз, С. Злупко. Львів: Універсум, 1997. 165 с.
5. Панченко П.П. Аграрна історія України / П.П. Панченко, В.А Шмарчук. Київ: Знання, 2000. 343с.
6. «Луганская правда». 1922. 4 января. № 4.
7. «Луганская правда». 1922. 10 января. № 8.
8. «Луганская правда». 1922. 15 января. № 12.
9. «Луганская правда». 1922. 21 февраля. № 40.
10. Мышкис В.С. Народное хозяйство Украины в I четверти1922/1923 гг. Х., 1923. 95 с.: табл. + 2 графика.
11. «Луганская правда». 1921. 14 июля. № 156.
12. «Луганская правда». 1921. 15 июля. № 157.
13. «Луганская правда». 1921. 9 марта. № 32.
14. «Голод и помощь» в УССР: Цифровые данные по материалам Центральной комиссии помощи голодающим при ВУЦИКе на 1 мая 1922 года. Х.: Издание Ц.К.П.Г., 1922. 18 с.
15. «Луганская правда». 1922. 5 февраля. № 28.
16. «Луганская правда». 1922. 4 марта. № 50.
17. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Роберт Конквест; (пер. з англ.). К., 1993. 384 с.: іл.
18. «Луганская правда». 1922. 9 февраля. № 31.
19. «Луганская правда». 1922. 18 февраля. № 39.
20. «Луганская правда». 1922. 10 февраля. № 32.
21. Котляр М. Шляхами віків: Довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. К.: Україна, 1993. 380 с.
22. «Луганская правда». 1922. 22 января. № 18.
23. «Луганская правда». 1922. 24 февраля. № 43.
24. «Луганская правда». 1922. 17 февраля. № 38.
25. «Луганская правда». 1922. 21 февраля. № 40.
26. Верстюк В. Украина под игом тоталитаризма. В кн.: Грушевский М. Иллюстрированная история Украины. К.: МП «Левада», 1995. 696 с.: ил.
27. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4-ох кн. / Редкол. І.І. Лукінов (голов. ред.) та інші. К.: Наукова думка, 1983. Т. 2. Створення соціалістичної економіки (1917-1937). Редкол. Т.І. Дерев'янкін (відповід. ред.) та інші. 1984. 439 с.
28. Україна в цифрах. Харків, 1927. 131 с. Україна в ХХ столітті: Зб. докум. і матеріалів (1900-1939) / [А.Г. Слюсаренко та інші (упоряд.)]. К.: ІЗМН, 1997. 446 с.
29. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). Ф.Р.-1146. О. 1. С. 141. 40 арк.
30. «Красный пахарь». 1922. 2 марта. № 14.
31. «Луганская правда». 1922. 13 января. № 11.
32. «Луганская правда». 1922. 10 марта. № 55.
33. ДАДО. Ф.1. О. 1. С. 2045. 77 арк.
34. Центральний державний архів громадських організацій України. Ф.1. О. 20. С. 456. 126 арк.
35. «Луганская правда». 1921. 19 мая. № 110.
36. «Луганская правда». 1921. 22 мая. № 113.
37. «Луганская правда». 1921. 7 июля. № 150.
38. «Луганская правда». 1921. 15 сентября. № 209.

Тарасенко Л. Б.,
кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Одеського державного університету внутрішніх справ

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ

СУДОВА РЕФОРМА У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА 3
Дрішлюк В. І.

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ: ПРОБЛЕМИ ПРАКТИКИ ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ПРИ ВИКОРИСТАННІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У РЕЖИМІ ВІДЕОКОНФЕРЕНЦІЇ 7
Бєжанова А.В.

СТРУКТУРА КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНУ 11
Берназ П. В.

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТЯЖКОЇ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ В ОСОБЛИВО ВЕЛИКИХ МІСТАХ УКРАЇНИ 15
Бойко В.В.

НЕЛЕГАЛЬНА МІГРАЦІЯ: ДЕТЕРМІНАНТИ ТА ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ В УКРАЇНІ 20
Бондаренко Н. В.

ВИТОКИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ЛІСІВ ВІД САМОВІЛЬНОЇ (НЕЗАКОННОЇ) ПОРУБКИ: УКРАЇНА В ДОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД 24
Будяченко О.М.

НЕЗАКОННИЙ ОБІГ ЗБРОЇ, БОЙОВИХ ПРИПАСІВ АБО ВИБУХОВИХ РЕЧОВИН: НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА 29
Катеринчук І. П., Меркулова В. О.

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У СФЕРІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ НЕЗАКОННОМУ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ 36
Поляков Є. В.

ВЗАЄМОДІЯ СЛІДЧИХ ТА ОПЕРАТИВНИХ ПРАЦІВНИКІВ ІЗ БОРОТЬБИ З ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ З МЕТОЮ СЕКСУАЛЬНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ 39
Свінціцька О. П.

ХАРАКТЕРИСТИКА КОНВЕНЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДНИКА МІЖНАРОДНОГО МЕХАНІЗМУ ПРОТИДІЇ ЕТНОРЕЛІГІЙНОМУ ТЕРОРИЗМУ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ 44
Степанченко О. О.

НАДАННЯ ДОМЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ ПОЛІЦІЄЮ УКРАЇНИ 48
Ташматов В. А.

ХАРАКТЕРИСТИКА ШАХРАЇВ ТА ПОТЕРПІЛИХ ВІД ШАХРАЙСТВ У СФЕРІ ОБІГУ АВТОТРАНСПОРТУ 51
Чіпко Н. В.

ПРАВОВА СИСТЕМА: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ АДВОКАТА ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЮРИДИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ 54
Баліцька М.О.

ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ЗАПОБІГАННЯ ОБОРОТУ ФЕТАЛЬНИХ ТКАНИН ТА ЕМБРІОНІВ ЛЮДИНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ОХОРОНИ ПРАВА ЛЮДИНИ НА СТАДІЇ ЕМБРІОНОГЕНЕЗУ 58
Борщевська О. М., Даниленко С. К.

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ СТИМУЛЮВАННЯ ВИРОБНИЦТВА
ТА ВИКОРИСТАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ЕНЕРГІЇ В УКРАЇНІ.....62
Рибнікова Е. Ю.

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ СЕПАРАЦІЇ В СУЧАСНОМУ СІМЕЙНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ.....66
Юнін О. С.

ПРОБЛЕМИ ЗЕМЕЛЬНОГО, АГРАРНОГО ТА ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

ПРОБЛЕМИ У СФЕРІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОЛОГІЧНОГО
РІЗНОМАНІТТЯ МОРСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА У РАЙОНАХ ЗА МЕЖАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ.....69
Мельникович Б. А.

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ

ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ У ГАЛУЗІ ВИКОРИСТАННЯ
Й ОХОРОНИ ВОД ТА ВІДТВОРЕННЯ ВОДНИХ РЕСУРСІВ.....73
Гарсія Е. Ф.

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮСТИЦІЇ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД.....77
Заїка М. М., Ярмакі В. Х.

СИСТЕМА СУБ'ЄКТІВ ЮВЕНАЛЬНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ В УКРАЇНІ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....81
Іщенко І. В.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЗАЛУЧАННЯ ПЕРЕКЛАДАЧА В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....85
Коропатов О. М.

ДО ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В МІЖНАРОДНОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ
У СФЕРІ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА.....90
Смолій І. В.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА

ФІКСАЦІЯ ТА ОЦІНКА РЕЗУЛЬТАТІВ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ.....93
Гусаченко Є. О.

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ І ВЕРСІЇ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОЗСЛІДУВАННЯ
НАНЕСЕННЯ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ.....99
Загородній І. В.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТИТУТУ СПЕЦІАЛЬНОГО
ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В МЕЖАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....103
Мудрецька Г. В.

ПРИЙОМИ ПРОТИДІЇ СУДОВОМУ РОЗГЛЯДУ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ,
ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА НОСІЇ (ДЖЕРЕЛА) КРИМІНАЛІСТИЧНО-ЗНАЧУЩОЇ ІНФОРМАЦІЇ.....108
Мудрецький Р. В.

ПСИХОЛОГІЧНІ Й ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ ОСІБ, ПРИЧЕТНИХ ДО ЗЛОЧИНІВ,
ПОВ'ЯЗАНИХ З ІНСЦЕНУВАННЯМ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНОЇ ПОДІЇ.....113
Осадчий Ю. І.

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ЕТАПІВ ПОЧАТКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....116
Поліщук О. В.

ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
У СФЕРІ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ.....121
Свиридюк Н. П., Цюприк Н. О.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ
ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ КОНТРОЛЬОВАНОЇ ЗАКУПКИ ЯК ФОРМИ КОНТРОЛЮ
ЗА ВЧИНЕННЯМ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НЕЗАКОННОЮ РЕАЛІЗАЦІЄЮ ПІДАКЦИЗНИХ ТОВАРІВ.....126
Світлицький О. О.

ДИСЦИПЛІНАРНЕ ПРОВАДЖЕННЯ В ОРГАНАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ
ЯК ВИД АДМІНІСТРАТИВНО-ЮРИСДИКЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....129
Середа В. В., Ковалів М. В., Єсімов С. С.

АНАЛІЗ СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ.....134
Сірко В. С.

ДО НОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

СЛУЖБОВА ПІДГОТОВКА ПОЛІЦЕЙСЬКИХ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ
СИСТЕМИ МВС УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....138
Головацький О. О.

ПРОФЕСІЙНА ЧЕСТЬ ТА ГІДНІСТЬ ПРАЦІВНИКА ПОЛІЦІЇ.....141
Шурак С. П., Маковій В. П.

МОТИВАЦІЇ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....145
Матієнко Т. В.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИКО-ПРАВОВОЇ НАУКИ

СТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ В УКРАЇНІ ВІД РАДЯНСЬКИХ ЧАСІВ
ДО НАБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ДЕРЖАВИ.....149
Афанасьєва К. М.

ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ БІЛЬШОВИЦЬКОЮ ВЛАДОЮ ТА УКРАЇНСЬКИМ СЕЛЯНСТВОМ ПІД ЧАС
ГОЛОДОМОРУ 1921-1923 рр. (НА ПРИКЛАДІ ПЕРЕБІГУ ПОДІЙ ТОГО ЧАСУ В СЕЛАХ ДОНБАСУ).....153
Тарасенко Л. Б.

НОТАТКИ

Наукове видання

Південноукраїнський правничий часопис
3’2017

Науковий журнал

Комп’ютерне верстання Кузнєцова Н. С.

Формат 60х90/8. Гарнітура «Trebuchet MS».
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 22,37. Ум.-друк. арк. 18,83.
Підписано до друку 29.09.2017. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.